

ÁLLAMÉRTELMEZÉSEK

Hermann Heller államelmélete

SZILÁGYI PÉTER

Dialóg Campus

Szilágyi Péter

HERMANN HELLER ÁLLAMELMÉLETE

ÁLLAMÉRTÉLMELMEZÉSEK

Sorozatszerkesztők

Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert

Szilágyi Péter

HERMANN HELLER
ÁLLAMELMÉLETE

DIALÓG CAMPUS ❖ BUDAPEST, 2020

A monográfia a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés című kiemelt projekt
Ludovika Kiemelt Kutatóműhely Programjának *Államelméleti alapkutatás 2016–2018*
(2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem megbízásából készült.

Szakmai lektor
Cs. Kiss Lajos

© Szilágyi Péter, 2020
© A kiadó, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Államértelmezések

És mindazonáltal egy életerős nép egyetlen korszakban sem nélkülözheti a jól kimunkált államtant.

Ezért az előrehaladó tudománynak merészen újra és újra vállalkoznia kell arra a nehéz kísérletre,

hogy korának államát a saját kora számára fogalmilag megragadja és ábrázolja...

Ahhoz, hogy egy ilyen vállalkozás ne vesszen bele a határtalanba,

eredményeinek szilárd középpont körül kell kikristályosodni,

amely semmi más nem lehet, mint saját állama és hazájának joga.

(Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*, XVI.)

Az *Államértelmezések* könyvsorozat a 2016-ban elkezdett és folyamatban levő állam- és kormányzáselméleti alapkutatási program, valamint a hozzá kapcsolódó hasonló irányultságú és tematikájú államtudományi kutatások eredményeinek közlésére vállalkozik. A kutatási programot – amely hosszú távon vizsgálja az állam létezése, értékessége, megismerhetősége alapjául szolgáló társadalmi-szemantikai struktúrákat, a premodern és modern állam intézményesülésének és kormányzásának módjait, értelmezési formáit – az államelméleti megismerés dogmatizálódása, terméketlensége, az államtudományok értelmével, hasznával, tudományrendszertani státuszával, a tudomány és a politika viszonyának értelmezésével kapcsolatos tisztázatlanságok, félreértések hívták életre. A kutatási program és a könyvsorozat alapvető célkitűzéseit ez a problémahelyzet indokolja. A sorozat céljai a magyar és az euroatlanti államdiskurzus szintjeinek, fajtáinak világos megkülönböztetésére, a tudományos államdiskurzus újjászervezésére, a „kormányzat nélküli kormányzás” paradox formulájával jellemzett neo-liberális állam- és kormányzásfelfogások kritikájára, ezzel összefüggésben az Európai Unió *sui generis* politikai rendszerének, „lebegő” államiságnak konszenzusképes értelmezésére irányuló elméletalkotási törekvésekben, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző kutatói teljesítményekben valósulnak meg. A sorozatban közölt monográfiák és tanulmánykötetek szigorúan a tudományos diskurzus területén belül maradván tisztán tudományos szempontból elemzik az államfejlődés és az államtudomány alapproblémáit, az államok önmegértésének történelmi változásait, a globalizálódás, globalizáció kifejezésekkel azonosított nagy átalakulási folyamatot, amely sokak véleménye szerint szükségszerűen vezet a szuverén hatalom, terület, népesség fogalmi triászával értelmezett nemzetállamok felbomlásához, s elkerülhetetlenné teszi a világtársadalom világållamának a kialakulását.

A nemzetállamok elhalásának, a világållam keletkezésének utópikus előrejelzéseivel szemben az állam- és kormányzáselméleti alapkutatás, valamint a kapcsolódó kutatások, az államok létezésének és pluralitásának a tényéből, valamint a szociális jelenséggként felfogott állam társadalomelméleti téziséből indulnak ki. Az állam szociális jelenség, komplex társadalmi, politikai és jogi értelemképződmény, amely a szociális világban intézmények (államszervezet) és értelmezések (államdiskurzus) formáiban jelenik meg. Az állam alapvető funkciója, célja, teljesítménye az adott társadalomban a szociális integráció és rend feltételeinek a megteremtése és biztosítása, amiből az következik, hogy társadalom, mint olyan,

önmagában, államtól függetlenül nem létezhet. Egyetlen társadalom sem képes a saját egységét – szociális integrációját és rendjét – önmagában, állam nélkül létrehozni és fenntartani: a szegmentáris differenciálódás evolúciós fokát elhagyó társadalmak létezése csak állami egységként, az állam integrációs és rendkonstitúciós teljesítményeként gondolható el. A társadalom állami egysége egyfelől funkcionális egység, amely a politikai integráció és a jogi rend megkülönböztetése és egysége, másfelől egzisztenciális egység, amely az államok saját, csak rájuk jellemző, s ebben az értelemben „individuális” történelmi fejlődésében jön létre. A társadalomhoz hasonlóan az állam sem létezik önmagában vagy általában, hanem mindig csak egy konkrét társadalom (kultúra) egységét létrehozó és biztosító történelmi individuumként, azaz országgént. A szociális jelenséggént felfogott államok történelmi országalamok, modern formájukban nemzetállamok, amelyek a maguk történelmi egyszerűségében, fejlődés-történelmi-kulturális különállásukban léteznek, és mint ilyenek kapcsolódnak más államokhoz.

Az európai államfejlődés jelenlegi helyzetében a sorozat, az államjelenség társadalomelméleti-történelmi megközelítéséből kiindulva, hangsúlyosan törekszik azoknak az elméleti háttérösszefüggéseknek a tárgyyszerű megvilágítására, amelyek lehetővé teszik egyfelől az államok szövetsége (konföderáció) vagy szövetségi állam (föderáció), a nemzetállam vagy birodalom polemikus ellentétei mentén szerveződő politikai álláspontok filozófiai, teológiai, tudományos, ideológiai alapjainak mélyebb megértését, másfelől az európai államdiskurzus aktuálpolitikai érdekektől függetlenített elemzését.

A sorozat az állam- és kormányzáselméleti alapkutatás irányai szerint az általános államelméletek, a történelmi nemzetállamok és birodalmak „államtanai”, a kormányzáselméletek témakörökben létrehozott kutatói teljesítményeket, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző monográfiákat, illetve tanulmányköteteket közöl.

Az *Államértelmezések* könyvsorozat vezéreszméje a reflexív államtudomány, amely közös interpretációs horizontot teremt az államjelenség jogtudományi, igazgatástudományi, hadtudományi, rendszertudományi, politikatudományi, szociológiai, történelemtudományi, filozófiai, teológiai nézőpontú elemzése számára, s képes az államot vizsgáló valamennyi tudományt egy közös államdiskurzusban egyesíteni. A kötet témája Hermann Heller életének és művének a bemutatása, „valóságtudományi” államtanának az elemzése. A weimari köztársaság korszakában a szociáldemokrata elkötelezettségű Hermann Heller mindenekelőtt Hans Kelsennel és Carl Schmitt-tel folytatott vitájában dolgozta ki eredeti, Hegel filozófiájához kapcsolódó államelméletét, amely azonban korai halála miatt részben befejezetlenül maradt. Carl Schmitt-tel, Rudolf Smenddel, Heinrich Trieppelel és másokkal együtt Heller vezető szerepet játszott az alkotmányról és államról szóló korabeli diskurzusokban, a német és euroatlanti államértelmezés lehetséges irányainak a meghatározásában, írásaival komoly hatást gyakorolt a német politikatudomány kialakulására is. Hermann Heller politikai-jogi gondolkodásának, államtanának eredetisége nem merült ki az elméletalkotásban: a szociális jogállam, a materiális demokrácia, az alapjogok alkotmányjogi értelmezését és pozicionálását illetően maradandó hatást gyakorolt a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányos rendjének kiformalódására, valamint a nemzetközi jog értelmezése során – a nacionalizmusoktól elhatárolt „nemzeti kultúrállam” (*nationaler Kulturstaat*) felfogását korrigálva – eljutott az európai szövetségi állam eszméjének megfogalmazásához.

Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert
a sorozat szerkesztői

Tartalom

BEVEZETÉS	9
AZ ÁLLAMELMÉLET A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKÁBAN	11
A német államelmélet és államtudomány 1918 előtt	12
A weimari alkotmány és a weimari köztársaság politikai viszonyai	16
Az államelmélet helyzete és fő irányai	23
HERMANN HELLER ÉLETRAJZA ÉS SZELLEMI PÁLYÁJA	39
Gyermekkor, tanulmányok, katonaság (1891–1918)	39
Tudomány a Népfőiskola és a pártmunka árnyékában: Lipcse és Kiel (1919–1925)	39
Tudományos kutatás és kényszerű politizálás (1926–1932)	45
Emigráció (1933)	47
Munkássága	48
Recepció és hatás	50
AZ ÁLLAMELMÉLET ESZMETÖRTÉNETI MEGALAPOZÁSA	53
Előzetes áttekintés	53
Eszmetörténeti kutatás és elmélettörténet	54
Hegel-elemzések	57
<i>A német politikai gondolkodás</i>	58
<i>A hatalmi állam</i>	60
<i>Hatástörténet</i>	77
Politikai eszmekörök és az államelmélet alapjai	78
KRITIKA, PROGRAMADÁS, ELMÉLETI ELEMZÉSEK	97
Előzetes áttekintés	97
Kritikai és programadó írások	97
<i>A kiindulópont</i>	99
<i>A jogelméleti pozitivizmus kritikája</i>	102
<i>Jellinek-kritika</i>	103
<i>Kelsen-kritika</i>	105
<i>A történeti-szociológiai megközelítések kritikája</i>	113
<i>Tudományelmélet és tudományos program</i>	114
A Die Souveränität államtana	118
<i>Problémahelyzet és kritika</i>	118
<i>Állam- és jogelméleti alapfogalmak és a szuverenitás</i>	120
<i>A szuverenitás mint szorosan vett államelméleti probléma</i>	129
<i>A szuverenitás alanya</i>	129
<i>Államszuverenitás és népszuverenitás</i>	132
<i>Államegység és államakarat</i>	133

<i>A jogrendszer egysége a szuverén államakarat kifejeződése</i>	136
<i>A szuverenitás fogalma és lényege</i>	138
<i>A szuverenitás mint a modern állam lényegi ismérve</i>	139
<i>A szuverenitás abszolút jellege és jogi korlátai</i>	140
<i>A szuverenitás értéke és perspektívája</i>	142
<i>A szuverenitáselmélet értékelése</i>	143
A szociális jogállam elméleti megalapozása és demokráciafelfogása	143
<i>Törvény és norma a jogállamban</i>	144
<i>Demokrácia és társadalmi homogenitás</i>	155
A WEIMARI ALKOTMÁNY VÉDELMEBEN	161
Előzetes áttekintés	161
Heller publicisztikai írásai	161
EMIGRÁCIÓBAN. ÖSSZEGZÉS ÉS HANGSÚLYVÁLTÁS	167
<i>A Staatslehre keletkezése és szerkezete</i>	167
Az államtan feladata és módszere	168
<i>Feladatmeghatározás</i>	168
<i>Módszertan</i>	170
Társadalmi valóság	186
Az államelméleti elemzés szerkezete és logikája	186
<i>Az állam történetisége és a modern állam</i>	187
<i>Az állami egység természeti és kulturális feltételei</i>	187
A jog mint az állami egység feltétele	193
<i>Állam és jog</i>	194
<i>Hatalomképződés</i>	195
<i>Hangsúlyváltás</i>	197
Az állam lényege és felépítése: törvényszerűségek	200
<i>Az állam társadalmi funkciója</i>	201
<i>Az állam igazolása</i>	205
<i>Az állam mint szervezett döntés- és hatéységység</i>	208
<i>Államhatalom</i>	215
<i>A szuverenitáselmélet tanulságai</i>	221
Alkotmányelmélet	226
<i>Szociológiai-politikai alkotmányfogalom</i>	228
<i>Szociológiai-valóságtudományi alkotmányfogalom</i>	234
<i>Jogi alkotmányfogalom</i>	234
<i>Materiális alkotmányfogalom</i>	236
<i>Formális alkotmányfogalom</i>	236
<i>Alkotmányozó hatalom</i>	238
KÖVETKEZTETÉSEK, AKTUALITÁSOK, TANULSÁGOK	241
IRODALOMJEGYZÉK	255
Felhasznált irodalom	255
Ajánlott irodalom	265

Bevezetés

„Die Weimarer Staatsrechtslehre bleibt faszinierend,
doch schwer verständlich.”¹

Jelen munkának az a kiinduló gondolata, hogy napjaink állam- és jogelméleti problémáinak a megoldásához jelentős segítséget nyújthat a weimari köztársaság kora államelméleti vitáinak az ismerete és az azokból adódó tanulságok levonása. Ezek a viták hazánkban kevésbé ismertek. Az utóbbi évtizedben ugyan megnövekedett az érdeklődés az államelmélet, elsősorban Hans Kelsen és Carl Schmitt munkássága iránt, a hazai elemzések azonban csak a szerzőkre összpontosítottak, viszonylag kevés figyelmet fordítottak a tudományos álláspontokat jelentősen befolyásoló államelméleti vitákra, és e viták más résztvevőire. Ennek tudható be, hogy a másik két jelentős államtudós, Hermann Heller és Rudolf Smend munkássága nálunk alig ismert. Ezért úgy gondolom, hogy mind az említett Kelsen és Schmitt munkásságának jobb megértését, mind napjaink aktuális elméleti problémáinak megoldását elősegíti a weimari korszak államelméletének bemutatása. Arra való tekintettel, hogy a kor államelméletét meghatározó viták egyik központi alakja az egyébként nálunk kevésbé ismert Hermann Heller volt, a kor államelméletét elsősorban az ő munkásságát középpontba állítva kívánom bemutatni, más jeles szerzőkre csak a viták és vitakérdések kapcsán utalva. Ugyancsak elsősorban Heller alapján, az ő elméletét értékelve, kommentálva és bírálva kívánom megjelölni azokat a kérdéseket, összefüggéseket és tanulságokat, amelyeket a jelenlegi problémák szempontjából hasznosnak tartok. Mindez Heller munkásságának az alapos, átfogó és a legfontosabb, legjellemzőbb kérdések esetében részletező bemutatását teszi szükségessé, tekintettel arra is, hogy írásai közül magyarul csak néhány jelent meg, és német nyelvű munkái is Magyarországon csak kevés helyen hozzáférhetőek.

Erre azért is szükség van, mert Heller államtana – elsősorban a *Staatslehre*, de az életmű egésze is – nehéz olvasmány, egyrészt a fejtegetések gyakran polemikus jellege okán, másrészt a szerző absztrakttól a konkrét felé haladó dialektikus módszere miatt, ami azzal járt, hogy korábban már tárgyalt kérdésekre más összefüggésben visszatér. Ezért a félreértések elkerülése is részletes idézéseket tesz szükségessé. Heller dialektikus módszere elméletének bemutatása, értelmezése során is sajátos nehézséget okoz, mivel a lineáris feldolgozás, kifejtés csak részletekben követhető, ezért választani kell a fölöslegesnek tűnő ismétlések és a tömörségből adódó nehezen érthetőség között, amikor is az olvasónak magának kell megkeresnie és megtalálnia a ki nem mondott összefüggéseket. Én a magam részéről az ismétlések minimalizálására, utalásokkal való pótlására törekedtem, de azt teljes egészében elkerülni nem tudtam. A Hellerrel foglalkozó szakirodalom tanulmányozása is arról győzött meg, hogy az egyszerűbb, tisztán lineáris vagy tematikusan tagolt ábrázolás elkerülhetetlenül egy leegyszerűsített, „lebutított” Heller-képet eredményezne, és jelentős

¹ „A weimari államelmélet elbűvölő marad, de nehezen érthető” (MÖLLERS 2004, 399.).

mértékben elsikkadnának az életmű értékei és tanulságai. Ezért az eligazodást megkönnyítendő jegyzetekkel utalok a máshol elemzett kapcsolódó kérdésekre.

További módszertani nehézséget okozott Heller álláspontjának bizonyos kérdésekben bekövetkezett módosulása. Azt a megoldást választottam, hogy Heller munkásságát első-sorban időbeli szakaszai szerint ábrázoltam, a változásokat utolsó nagy, összegző munkája kapcsán mutattam be. Heller államelméletének átfogó, szociológiai megalapozásra törekvő jellege és a politikával szembeni nyitottsága bizonyos szelekciót tett szükségessé.

A munka terjedelmileg nagyrészt ábrázoló, bemutató jellegű, ezekhez a részekhez kritikai elemzések társulnak, alapvető mondanivalója azonban a levont tanulságokban és – legalábbis a szerző szándéka szerint – az államelméleti problémák elemzésére vonatkozó javaslataiban van. Olyan következtéseket igyekeztem levonni, amelyek arra irányulnak, hogy ma milyen kérdések adódnak Heller gondolataiból, problémafölvetéseiből és válaszkísérleteiből. Ezeket röviden az utolsó fejezetben foglalom össze.

Heller és vitapartnerei nézetei különbségének részletezőbb bemutatásától, vitáik korábban tervezett elemzésétől terjedelmi okok miatt el kellett tekintenem. Ezeknek a vitáknak egy részét korábbi írásaimban és konferencia-előadásaimban elemeztem, ezekre a jegyzetekben utalok.

Terjedelmi okok miatt az eredetileg több mint 28 ív terjedelmű monográfiát 22 ívre kellett rövidítenem, így ki kellett hagynom Heller munkáinak listáját és a Preußenschlag-per bemutatását, erősen le kellett rövidítenem az 1918 előtti német államelmélettel és a weimari időszak politikatörténeti háttérével foglalkozó részeket, valamint a szakirodalmi hivatkozásokat.

Az államelmélet a weimari köztársaság időszakában

A weimari köztársaság időszakában gazdag és sokszínű államelméleti irodalom jött létre, amelyet éles viták jellemeztek.² Ez az államelmélet máig érvényes tanulságokkal szolgál mind az elmélet belső vitáit, mind pedig az elmélet és a politikai gyakorlat viszonyát illetően. Ennek ellenére az utókor egy ideig nem kívánt foglalkozni ezzel az örökséggel, aminek alapvetően politikai okai voltak azon természetesnek mondható emberi beállítottság mellett, amely szerint éppen a mindenkor történelmi értelemben vett tegnap a legkevésbé érdeklődésre méltó.

Németország keleti felén a weimari időszak államelméletének egészét sommásan elutasították, mint amely a német történelem negatív tradícióit hordozza, illetve fejezi ki. Az államelmélet konzervatív képviselőit, nem minden alap nélkül, mint a nemzetiszocializmus szálláscsinálóit bélyegezték meg, a liberális és demokratikus tábor pedig ezért marasztalták el, mert gyöngeségével maga is hozzájárult a fasiszmus hatalomra jutásához. Így például az NDK-ban Paul Laband műveit összegyűjtve kiadták, azonban Hermann Hellerről egy szót sem ejtettek.

Németország nyugati felében az ország demokratikus újjászervezésében jelentős szerepet vállalt az amerikai emigrációból hazatért vagy csak esetenként hazalátogató demokratikus értelmiség, amelynek nem elhanyagolható hányada a weimari időkben többnyire szociáldemokrata színekben maga is részese volt az államelméleti vitáknak. E demokratikus értelmiség legjelentősebb tudós képviselői Ernst Fraenkel, Otto Kirchheimer, Franz Leopold Neumann voltak, akik azonban német államjogászból politológussá, még hozzá többé-kevésbé amerikai politológussá váltak, és az angolszász politikatudomány fölényét és adaptációjának a szükségességét hirdették a jogász alapokon nyugvó államelmélettel szemben. Ez nem pusztán tudományelméleti meggyőződésen alapult, nem pusztán a szociologikusabb szemléletnek a normatív vizsgálódásokkal szembeni előnyeire hivatkozott, hanem határozott aktuálpolitikai jelentőséggel bírt. E felfogás szerint ugyanis az angolszász politikatudomány demokratikus tudomány, szemben az autokratikus vonásokat hordozó államelmélettel, ezért a politikatudomány meghonosítása és a tudományban, valamint a közéletben hangsúlyos szerephez való juttatása a demokratikus Németország megteremtésének nélkülözhetetlen feltétele.

Sajátos módon tehát közvetlenül a háború után a weimari köztársaság államelmélete az Elba mindkét partján széles körben elutasítással találkozott: Keleten azért, mert weimari volt, Nyugaton azért, mert államelmélet volt. Ez az államelmélet-ellenesség egyes szerzők esetében odáig jutott, hogy a német társadalomelméleti-közjogi gondolkodás konzervatív és autokratikus vonásaiért az államelméletet és az állam hagyományos fogalmát tette felelőssé, pontosabban azt a szemléletet, amelyik az állam fogalmát tekintette az alapvető

² Az egyértelműség kedvéért jegyzem meg, hogy az államtan és államelmélet kifejezéseket azonos értelemben használom, pusztán stiláris megfontolásokból váltogatom őket. A két kifejezés tudományrendszertani megkülönböztetésének nincs elméleti alapja.

kategóriának, és nem a kormányzatot, mint azt az angolszász politikatudomány tette.³ Ehhez kapcsolódott az is, hogy a háború után Németország nyugati felén sokan, köztük Gustav Radbruch is, a weimari alkotmányt és közvetve a kor egyik vagy másik államelméleti irányzatát tették felelőssé a köztársaság bukásáért és Hitler hatalomra jutásáért.⁴

Az államelmélet azonban túlélte a politikatudomány támadásait. Kezdetben csupán meghúzódott az egyetemek jogi karain, majd egyre nagyobb tudományos és közéleti szerepre tett szert, amit a publikációk, mindenekelőtt a monográfiák és tankönyvek növekvő száma mutat. Ez a tudományos folyamat szorosan összekapcsolódott az NSZK Alkotmánybíróságának egyre növekvő politikai jelentőségével.

Ilyen körülmények között érthetően jelentkezett az előzmények iránti érdeklődés: először még az 1950-es évek végén fordult a náciizmus idején kompromittálódott Schmitt munkássága felé,⁵ majd az 1960-as évek végétől az ellenpólus, a szociáldemokrata Heller került az érdeklődés előterébe.⁶ Az 1980-as évektől pedig mindinkább kibontakoztak azok a törekvések, amelyek a kor államelméleti vitáit szélesebb spektrumban igyekeztek bemutatni és elemezni.

A weimari köztársaság államelmélete tehát releváns, kutatásra érdemes témává vált, és ez az érdeklődés napjainkig sem lankadt. Aktualitása azonban nemcsak az államelmélet mibenléte körüli vitáknak köszönhető, hanem a vitákból levonható tartalmi jellegű tanulságoknak, és kiváltképp magának a weimari kontextusnak. A weimari köztársaság államelméletét a német államfejlődés sajátos körülményeinek az összekapcsolódása tette olyan jelentőssé. E körülmények egyik csoportját az elméleti előzmények, az államtani hagyományok képezték, a másikat pedig a történeti-politikai háttér.

A német államelmélet és államtudomány 1918 előtt

A német államelméleti gondolkodásban – nem függetlenül a német történelem sajátos alakulásától – az állam mibenlétének a vizsgálata során központi kérdés volt az egység problémája, az, hogy miben rejlik az állam egysége, mi az, ami a különböző jelenségeket állammá kapcsolja össze, állammá teszi.

A 19. század második felében, az ún. kisméretű egység dinasztikus úton történő megvalósulási folyamatával, Bismarck politikai sikereivel párhuzamosan és attól nem függetlenül az állammal foglalkozó német gondolkodásban háttérbe szorult a század elejére jellemző filozófiai és politikai megközelítés, és az állam jogpozitívista szemlélete vált uralkodóvá. A Német Szövetség időszakában – közös német közjog hiányában – az államelmélet és az államjogtudomány jogkiegészítő szerepet is betöltött, az 1866/1871-es politikai fordulat után viszont az írott alkotmány értelmezése lett a fő feladat. Ebben a helyzetben alakult ki a normatív jogpozitívizmus dominanciája. Legjelentősebb képviselői, Carl Friedrich von Gerber (1823–1891) és Paul Laband (1838–1918), a jogtudományból minden társadalmi elemet ki akartak rekeszteni.

³ BÄRSCH 1974, 13–16.

⁴ GUSY 1997, 465–467.

⁵ Vö. Cs. KISS 2004b, 9–15.

⁶ Ehhez lásd STAFF 1984a, 25–41.

A század utolsó évtizedeiben azonban megjelent ennek a formális, csak jogászai szemléletnek a kritikája is, méghozzá mind a jogtudományon, mind pedig a kialakuló szociológia tudományán belül. A szociológiai szemlélet jogtudományon belüli képviselőinek egy része, mint például Otto von Gierke (1841–1921), a történeti jogi iskola hagyományaihoz kapcsolódva az ún. organikus államelmélet híve volt. A szociológiai szemlélet korszerűbb változata elsősorban Rudolf von Jhering (1818–1892) nevéhez fűződött, aki pályája második felében szembefordult a hagyományos törvényt pozitívizmussal, és megalapozta az ún. érdekkutató jogtudományt, ami egyben a jogtudománynak a szociológiai szemléletmód előtti nyitását is előkészítette. Ebből a felfogásból az államelmélet vonatkozásában az következett, hogy a hagyományos államjogi pozitivista szemlélet keretein túl kell lépni, az államelméletnek a különböző társadalmi csoportok és rétegek érdekeit is vizsgálódásai körébe kell vonnia.

A Laband-féle pozitívizmussal szembeni kritikát fölerősítette Bismarck bukása: a szűkszavú és személyre szabott 1871-es alkotmány hiányosságai, hézagai, az írott alkotmány és az alkotmányos valóság eltérései mindinkább nyilvánvalóvá váltak. A kritika nem korlátozódott az államjog dogmatikájára, kiterjedt az államtanra is. Ennek a helyzetnek volt a kifejeződése Georg Jellinek (1851–1911) munkássága, aki kísérletet tett a jogpozitivista és szociológiai államelméletek szintézisére.

Az elméleti előzmények közül legjelentősebb hatást a weimari köztársaság államelméletére ezert is Jellinek felfogása gyakorolta, aki fő művében, az először 1900-ban, végleges formájában pedig 1913-ban megjelent *Allgemeine Staatslehre* című munkájában összegezte és mondhatni megkoronázta a 19. század államelméletét. Jellinek elmélete a szó eredeti értelmében Janus-arcú: visszatekintve összefoglalta a 19. század államtanát, előretekintve pedig megalapozta a 20. század első harmadának államelméleti vitáit.

Jellinek munkásságából különösen két kérdés volt olyan, amely vitákat kiváltva jelentős mértékben megszabta az államelmélet későbbi alakulását. Az egyik ezek közül az állam két oldalának a megkülönböztetése és ezzel összefüggő módszertani és rendszertani fölfogása, a másik pedig az állam meghatározásának a kérdése volt.

Jellinek elméletének alapvető jellemzője, hogy az állam jogpozitivista és szociológiai vizsgálatának az összekapcsolására törekedett, ami az ún. két oldal elméletében öltött testet, miszerint az államnak két oldala van, egy társadalmi és egy jogi oldala, és ennek megfelelően az államelméletnek is két része, az állam társadalomtana és az állam jogtana. Ezzel az államnak a jogpozitívizmus fogalmait, rendszerezéseit és szemléletmódját megőrző jogtana mellé állítja annak társadalomtudományi, szociológiai és szociálpszichológiai szemlélettel jellemezhető társadalomtanát. Ezáltal Jellinek az államelméletet más tudományágak és kérdésfeltevések előtt is nyitottá tette, a Laband nevével fémjelzett pozitivista államjogtudománytól eltérően visszautalt az államméletről kialakított korábbi elméletekre, szociológiai és történeti, sőt filozófiai és teológiai megközelítésekre is.

Az állam társadalmi és jogi oldalának kettősségéből következik az államtan két részre bontása és ennek megfelelően a társadalmi és a jogi államfogalom megkülönböztetése. Az államfogalom meghatározása során Jellinek szakított azzal a mindennapi gondolkodáshoz közel álló és az elméletben is sokak, így például Kant által képviselt fölfogással, miszerint az állam emberek sokaságából áll. Ehelyett úgy vélte, hogy az állam emberi magatartásokból és azok hatásaiból áll. Erre vonatkozó felfogását Jellinek az állam

társadalomtanában, *Az állam lényege* című fejezetben fejtette ki. Gondolatmenete két társadalomontológiai előfeltevésből indul ki.

Az állam térben és időben lejátszódó folyamatok sokaságából áll. Az állami folyamatok összességükben más társadalmi jelenségekhez hasonlóan emberi cselekvések és azok hatásai, az állam végső objektív elemei tehát az emberek közötti kapcsolatokban megnyilvánuló meghatározott tevékenységek. Ezért az állam nem önálló szubsztancia, hanem kizárólag funkció; az e funkció alapját képező szubsztanciát továbbra is az emberek alkotják, más társadalmi jelenségekhez, a nyelvhez, a valláshoz, a tudományhoz hasonlóan.

Minden cselekvés pszichikus tevékenység, ezért a társadalmi folyamatok csak akkor tárthatók föl, ha az azokat okozó és kísérő pszichikus aktusokat ismerjük. Ennek megfelelően az állam mint funkció kizárólag pszichikus jellegű, s ha fizikai hatásokat vált is ki, azok mindig pszichikailag közvetítettek, hiszen a társadalomban minden külső történés akarat által föltételezett. Ez a fölismerés az államot az objektumok világából a szubjektumokéba helyezi át.

Ezekből a kiinduló tételekből az következik, hogy először is meg kell keresni azt a tényezőt, amely az egyes emberi cselekvéseket egységbe foglalja. Ez a kérdés utóbb a 20. század első felének államtanában a központi problémává válik. Az egység alapját Jellinek szerint a szubjektív, pszichikus mozzanatok körében kell keresnünk, mivel az egység úgy jön létre, hogy a számtalan társadalmi cselekvés közül azok egy része kiválik, és az államilag cselekvő, valamint az azt megfigyelő személyek tudatában összekapcsolódik.

A továbbiakban a gondolatmenet többször megtörik. Jellinek minden előzmény és magyarázat nélkül megállapítja, hogy az állam emberek sokaságának akaratí viszonyaiból áll, vagyis az állam végső objektív összetevői az uralmon lévő és az uralom alatt állók akaratí viszonyai. Ezek a viszonyok azonos jellegűek, és magasabb fogalmak alá rendelhetők, ezért meg kell keresni az államot alkotó akaratí viszonyok egységesítő elvét. Ez az egység nem pusztán területi, időbeli, kauzális vagy formális jellegű, hanem teleológiai egység. Emberek sokaságát tudatunkban az egyesíti, ha őket állandó és belsőleg koherens célok kapcsolják össze egymással. Minél intenzívebbek ezek a célok, annál erősebben nyilvánul meg az állam egysége, amely kifelé egy szervezet, azaz olyan személyek révén is kifejeződik, akik arra hivatottak, hogy az egységesítő célmozzanatokról saját tevékenységükkel gondoskodjanak. Az ilyen szervezett, emberekből álló célegységeket nevezi Jellinek szövetségsegregységeknek (*Verbandseinheit*). Az állam közelebbről meghatározva tehát szövetségsegregység.

E szövetségsegregység jellegét konkretizálva Jellinek kijelenti, hogy a szövetségsegregységben összefoglalt állami akaratí viszonyok lényegileg uralmi viszonyok, mert csak az állam rendelkezik azzal a hatalommal, hogy saját akaratát mások akaratával szemben föltétlenül érvényre juttassa. Ugyanakkor csak ez a hatalom eredeti, tehát jogilag nem más hatalomból származtatott. Elemzései összefoglalásaként a társadalmi államfogalmat Jellinek a következőképpen határozza meg: Az állam letelepedett emberek eredeti uralkodó hatalommal fölrüházott szövetségsegregysége.

Abból a gondolatból, hogy az állam egysége teleológiai egység, logikusan következik az állami célok fontossága. Az államot Jellinek szerint a megvalósított állami célok legitimálják. Az állami céloknak, illetve tevékenységeknek két csoportját különbözteti meg: azokat, amelyeket kizárólag az állam láthat el, és azokat, amelyeknél rendező, támogató vagy védelmező tevékenységével az állam csupán hozzájárul a társadalmi életmegnyilvánu-

lásokhoz. Az állami tevékenység terjedelmét illetően álláspontja alapvetően liberális, az individualitás szabad kibontakozását az egyik legmagasabb rendű közösségi érdeknek tekinti.

Az állami célok figyelembevételével Jellinek a modern államra vonatkozóan egy konkrét meghatározást is ad. Eszerint a mai állam egy népnek tervszerű, centralizáló, külső eszközökkel dolgozó tevékenység által az egyéni, a nemzeti és az egész emberiségre vonatkozó szolidáris érdekeket a haladás irányában kielégítő, uralkodó és jogi személyiséggel rendelkező szövetsége. Ez a meghatározás annyiban értékelő jellegű, amennyiben az annak meg nem felelő állam csökkent értékű, bár nem szűnik meg állam lenni.

Az állam társadalmi fogalmához kapcsolódóan fogalmazza meg Jellinek az állam jogi fogalmát, amely szerint az állam egy letelepedett nép eredeti uralkodó hatalommal fölruházott testülete. Már a két meghatározás összevetéséből is kiderül, hogy a két fogalom lényegében azonos egymással, de még inkább nyilvánvaló ez, ha figyelembe vesszük, hogy az állam mint testület szubsztrátumát olyan emberek alkotják, akik egy szövetségességet képeznek. A különbség pusztán abban rejlik, hogy a jogi fogalom jogalanyként ragadja meg az államot, amelynek jogi személyisége a természetes személyek által hordozott, azoktól azonban mégis függetlenedő és önálló egységgé sűrűsödött akaratot jelent.

További, az államtan jellegére is kiható többértelműség rejlik Jellineknek az állammal foglalkozó tudományok rendszerezésére vonatkozó felfogásában. Egyrészt ugyanis az állam két lehetséges szemléletmóddjaként a társadalmi és a jogi megközelítésmódot állítja szembe egymással; másrészt viszont az elméleti jellegű államtant és a politikát mint gyakorlati jellegű államtudományt. Jellinek egyes megjegyzései ellentmondani látszanak annak, hogy felfogása vitathatatlanul egy kétlépcsős rendszerezési törekvés-ként lenne értelmezhető. Nála ugyanis, mint arra Schluchter is utal, nemcsak az államjogtan és az államszociológia viszonyának a meghatározásáról van szó, hanem egyben annak a kérdésnek a megválaszolásáról is, hogy az állam megismerésében a szociológia és a jogtudomány mellett milyen részesedés illet meg más további szemléletmódokat, mindenekelőtt a politikait. Schluchter értelmezése szerint, noha az államtan két fő részt fog át, az állam társadalomtanát és jogtanát, annak azonban a politikáról szóló tant is tartalmaznia kell. Ha ugyanis az államjogtan minden politikai összefüggéstől eltekintene, és a normák világát az államélettel fölcserélné, megállapításai csaknem minden értéküket elveszítenék.

Jellinek kísérlete tehát, hogy az általános államtan módszerét és szerkezetét meghatározza, ambivalens. Egyrészt az államtanak és a politikának mint tudománynak az elválasztása a leíró kijelentések és az értékítéletek megkülönböztetésével esik egybe, aminek megfelelően az általános államtan mindkét részével együtt a politikától alapvetően különböző tudománytípust jelent. Másrészt viszont az állam társadalomtanát a kauzális-magyarázó módszer alapján választja el az állam normatív-dogmatikus módszerrel dolgozó jogtanától, és ezzel a politikát és az államjogtant, legalábbis hallgatólagosan, egymás mellé állítja. Ez viszont azt jelenti, hogy a politikával mint tudománnyal és az államjoggal szemben az állam szociológiája képvisel egy önálló tudománytípust.

„Az elvi választóvonal tehát egyrészt az államszociológia és az államjogtan, másrészt pedig a politika között húzódik, máskor viszont egyfelől az államszociológia, másfelől pedig az államjogtan és a politika között. Noha Jellinek mindhárom tudományágat az államelmélet központi alkotó elemévé kívánta tenni, az említett homályosságok miatt az integrálódás módja kérdéses”, a politikai szemléletmóddal való kiegészítés hogyanja rejtélyes maradt.

Jellinek elmélete nemcsak a megelőző német államtudomány összefoglalását és a kontinuitás alapján való továbbfejlesztését jelentette, hanem újabb problémákat vetett föl, illetve hordozott magában, mivel számos következetlenség és ellentmondás terhelte, ami kritikára, vitára ösztönzött, amit tovább erősített az újkanti filozófia hatására megélnékvült tudományelméleti-módszertani érdeklődés. Ezért gondolták úgy sokan, hogy Jellineknek az állam kettős természetéről és két oldaláról szóló elmélete megakadályozza az államnak mint egységnek a megértését, megismerését.

Jellinek követően az államelmélet művelői számára nyilvánvalóvá vált, hogy Jellinek a szociológiai, államjogi és politikai szemléletmód összekapcsolását nem tudta kielégítően megalapozni. Mindez azt a kérdést állította előtérbe, hogy ez a három megismerési mód hogyan fogható össze egységes államismeretté, a lényegét tekintve hogyan ismerhető meg az állam. Az általános államtannak erre az alapkérdésre kellett választ adnia. A nehézség abban rejtett, hogy az alapkérdéshez további kérdések kapcsolódtak: az értékmentesség, az elmélet és gyakorlat viszonyának kérdése, továbbá az újkanti filozófiából eredő kérdés (a tárgy határozza-e meg a módszert, vagy fordítva), valamint a jogpozitívizmus megítélésének és a *Sein* és *Sollen* viszonyának, valamint ezzel együtt a jog, hatalom és erkölcs, illetőleg az állam és a jog viszonyának és mindenekelőtt az állam egységének a problémája is. E kérdések alapvető jellegének tudható be, hogy Jellinek felfogása az állam mibenlétéről és egységéről a 20. század elején az államelméleti viták kiindulópontjává vált. Ezért nem véletlen, hogy a 20. század első felében az államelmélet legnevesebb képviselői – mindenekelőtt Kelsen, Heller és Smend – saját elméletüket Jellinek felfogását bírálva vagy ahhoz kapcsolódva, azt továbbfejlesztve fogalmazták meg. Jellinek munkássága abban az összefüggésben is meghatározó szerepet játszott a jog- és állambölcselet további fejlődésében, hogy módszerdualizmusa előkészítette az utat a normativista államelmélet (Kelsen) és a decizionizmus (Schmitt) szétválása vagy a kelsen-i tiszta jogtan és a weberi jogszociológia elkülönülése felé.

Jellinek ellentmondásosságának, ambivalenciájának föloldására Schluchter szerint két kézenfekvő válasz kínálkozott. Az egyik választ a Kelsen nevével fémjelezhető felfogás jelentette, amely a módszertani kérdést és a módszertisztaság követelményét állította az előtérbe. Eszerint az egyes tudományok a maguk sajátos módszereivel vizsgálják azt, amit a mindennapi életben államnak neveznek. Ebben a megközelítésben az integráció problémája háttérbe szorult. A másik válaszlehetőség magában az államelméletben kívánta láthatóvá tenni a társadalmi, jogi és politikai tényezők kapcsolatát, és a különböző módszerek összekapcsolásának a szükségességét vallotta. Ez utóbbi felfogást képviselte Smend és Heller. Mindez azt is jelentette, hogy az 1920-as évek államelméleti vitáiban a módszertani és a tárgyi problémák elválaszthatatlanul összefonódtak.

A weimari alkotmány és a weimari köztársaság politikai viszonyai

A weimari köztársaság viszonyai között az előzőekben felvázolt gazdag és összetett elmélettörténeti problematika sajátos színezetet nyert: az állam egységének a problémája a weimari köztársaság egységének a problémájaként jelent meg, és ezáltal erős politikai aktualitást kapott. „Az állam egységének a problémája a weimari köztársaság államjogászait a legkülönbözőbb variánsokban foglalkoztatta, az egész 1918–1933 közötti államjogtan

az állam egységéért folytatott küzdelemnek fogható föl.”⁷ Ennek az összefüggésnek a megértése érdekében röviden utalnunk kell a weimari alkotmány keletkezésére és jellegére, a köztársaság társadalmi-gazdasági helyzetére, valamint politikai viszonyaira és azok alakulására.

A weimari alkotmány az ún. többségi szociáldemokraták (SPD) és a polgári politikusok együttműködésének eredményeként jött létre. Az alkotmány olyan politikai kompromisszumon alapult, amelyet még elfogadóinak egy jelentős része, az ún. értelmi republikánusok (*Vernunftrepublikaner*), durván a Centrum és liberálisok jobboldala, illetőleg a szociáldemokraták balszárnya is csak időlegesen és kisebbik rosszként fogadtak el, azzal érzelmileg-érzületileg nem azonosultak. Az államapparátus jelentős része pedig legalábbis bizalmatlan volt a köztársasággal szemben, amelyre egyébként sokak szemében Versailles árnyéka is rávetődött.

A weimari alkotmány keletkezésének körülményei közül itt csak a későbbi viták értelmezése szempontjából lényeges mozzanatokat említem meg, elsősorban Gusy alapján. Az 1918. novemberi forradalom után közvetlenül még többféle továbbfejlődés is lehetséges volt, de 1918. december közepére a legfontosabb politikai döntések már megszülettek: köztársaság a monarchiával szemben, parlamentáris és nem tanácsrendszer, arányos választójog,⁸ föderatív államszerkezet az addigi tagállamok többségének csaknem változatlan megmaradásával.⁹ E döntések közül a legfontosabb az volt, hogy a munkás- és katonatanácsok 1918. december 16. és 19. között ülésező kongresszusa a parlamentáris köztársaság mellett döntött. Nyitott volt még az államfő szerepének, hatáskörének a kérdése, ezzel összefüggésben a szükségállapot szabályai, az államjogászok által sokat vitatott majdani 48. cikkely, a szövetségi berendezkedés részletei és az alapjogok szabályozása. Az alkotmányozó nemzetgyűlésnek ezeket a kérdéseket kellett az eldöntenie. Az a körülmény, hogy az alapvető politikai döntések nagy része már az alkotmányozó nemzetgyűlés előtt megszületett, az államelmélet számára fontos tény volt, amely meghatározta az alkotmányozó hatalom és az alkotmánymódosító hatalom viszonyával kapcsolatos álláspontok formálódását.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztására 1919. január 19-én került sor általános választójog és arányos választási rendszer alapján. A legtöbb szavazatot¹⁰ (37,9%) a többségi szociáldemokraták (SPD, időnként MSPD elnevezéssel) kapták, és ezzel 163 mandátumot szereztek az összesen 421 mandátumból. A katolikus Centrum szövetségeseivel együtt 19,7%-ot és 92 mandátumot kapott, a balliberális Deutsche Demokratische Partei (DDP) 18,5%-ot és 74 mandátumot, a konzervatív monarchista Deutsch-nationale Volkspartei (DNVP) 10,8%-ot és 42 mandátumot, a szociáldemokrata pártból

⁷ STOLLEIS 1999, 101.

⁸ Az arányos választási rendszert általános érvennyel, az 1918. augusztusi részleges bevezetést követően a Népi Megbízottak Tanácsának kiáltványa vezette be. És hogy ebben az esetben is visszafordíthatatlan döntésről volt szó, jól mutatja a következő eset. Az alkotmányozó nemzetgyűlésben a meghatározó liberális politikus, Friedrich Naumann az arányos rendszer hátrányairól beszélt, Hugo Preuß azzal válaszolt, hogy az egyszerű többségi választáshoz való visszatérés politikai lehetetlenség (vö. HELLER 1992h, 326.).

⁹ Eberték rá voltak kényszerítve a tagállami közigazgatások közreműködésére, ezért a föderatív szerkezet radikális átalakítására vonatkozó terveiket föl kellett adniuk.

¹⁰ A választás eredményeit a különböző források és földolgozások kisebb eltérésekkel közlik. Én itt a *Staatslexikon* idézett kiadásának az adatait vettem alapul.

kivált baloldali USPD 7,6%-ot és 22 mandátumot, végül a jobboldali liberális Deutsche Volkspartei (DVP) 4,4%-ot és 18 mandátumot, a maradék 6 mandátum a kis regionális pártok között oszlott meg.

Az alkotmányozó nemzetgyűlésben a pártok esélyei álláspontjuk érvényesítésére nemcsak a mandátumok számától függött, hanem azt jelentősen befolyásolta a koalíciós kormányzás és a pártok eltérő befolyása, vezető politikusaik részvétele az alkotmány-előkészítő bizottság munkájában. Ennek következtében az SPD ebben háttérbe szorult, az USPD elszigetelődött, a DDP szerepe jelentősen megnőtt. A bizottság munkájában meghatározó szerepet játszó elméleti szakemberek, mindenekelőtt Hugo Preuß és Max Weber a DDP tagjai voltak, és a vezető pártpolitikusok közül is DDP tagjai voltak közjogilag a legképzettebbek. Itt Friedrich Naumann szerepét kell kiemelnünk. Az SPD vezetőit lekötötték a kormányzás feladatai.

Amikor a DDP a versailles-i szerződést elutasító álláspontja miatt kivált a kormányból, a katolikus Centrum került kulcspozícióba. Így egyes részletkérdések esetében előfordult, hogy a polgári többség leszavazta a szociáldemokratákat. Az alkotmányt elfogadó végszavazás előtti záró hozzászólások során a DDP és a Centrum képviselői támogatták azt egyértelműen, közülük is a demokrata párti Haussmann a leghatározottabban. Az SPD szónoka, Löbe már komoly fenntartásoknak adott hangot. Az alkotmányt emberek által létrehozott, történelmileg érvényesülő alkotásnak tekintette, amely „el fog múlni” (*„Menschenwerk, das vergehen wird“*), viszont alapját képezheti a nép fejlődéséért kifejtendő további munkának. Kétségeik ellenére azért szavazzák meg az alkotmányt, mert bíznak abban, hogy az élő fejlődés erősebb lesz, mint a papíros akadályok.¹¹ Végül az alkotmányt 262 szavazattal (SPD, Centrum, DDP – ez a három párt alkotta az ún. weimari koalíciót) fogadták el 75 szavazat (DNVP, DVP, USPD) ellenében. A szavazásról a koalíció 67 képviselője is távol maradt, köztük 44 SPD-képviselő. Ez mutatja, hogy a kompromisszumot megkötő pártok sem voltak teljesen elégedettek az eredménnyel. A közvélemény figyelmét a békefeltételek kötötték le, a weimari alkotmány hatálybalépése nem keltett nagy figyelmet. Tudomásul vették, de nem ünnepelték.¹² Az alkotmány hatálybalépésével a köztársaság új államjogi fundamentumot kapott, ez azonban nem jelentette az alkotmányjogi viták végét. A politikai problémák kontinuitása következtében az alkotmányozási folyamat számos vitája mint a WRV (weimari birodalmi alkotmány) értelmezésének a vitája folytatódott.

Az alkotmány kompromisszum jellege abban is kifejeződött, hogy az alkotmány a polgári szabadságjogok átfogó katalógusát, valamint szociális garanciák és szándéknyilatkozatok egész sorát tartalmazta, továbbá magában foglalta annak lehetőségét is, hogy a Német Birodalmat legalísan szocialista köztársasággá alakítsák át, egészében azonban mégis a fennálló gazdasági és társadalmi struktúrát rögzítette.¹³

Ezért Blau szerint helyesebb történelmi szövetségről beszélni, mint ellentétes irányú törekvések között létrejött kompromisszumról. A SPD ugyanis parlamentáris demokráciát

¹¹ GUSY 1997, 76–77.

¹² GUSY 1997, 78.

¹³ A weimari alkotmány alapjogi katalógusáról, szociális komponenseiről, azaz a szociális jogokról és a szocialistikus rendelkezésekről és azok felemás végrehajtásáról – amelyek Heller és Schmitt vitájának központi elemét képezték – tömören és mégis eléggé részletesen lásd EISENHARDT 1995, 309–310.

akart, a tulajdonviszonyok megváltoztatását azonban valójában nem akarta. Ezért kényszerítve érezte magát arra, hogy az *ancien régime* erőivel összefogva visszaverje azokat, akik a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén a demokráciának materiális alapot kívántak biztosítani. Ez a szövetség mindenekelőtt két döntésben intézményesült: egyrészt a munkás- és katonatanácsok hatalomtól való megfosztásában és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásában, másrészt pedig a weimari alkotmány elfogadásában.¹⁴ Blaunak ez az – elsősorban a SPD vezetésére és jobbszárnyára, Friedrich Ebertre és körére vonatkozó – megjegyzése csupán pontosítja, hogy a weimari alkotmány kiknek a részéről és mennyiben volt kompromisszum. A szociáldemokrata balszárny részéről annyiban volt kompromisszum, hogy a szocialista átalakulás elvi lehetőségét megengedte, noha a tulajdonviszonyokat nem változtatta meg, az alkotmányt elfogadó pártok jobbszárnya részéről pedig az említett elvi lehetőségek miatt volt kompromisszum, sőt, sokak számára már a parlamentáris köztárság is az volt. A mi témánk, az államelmélet szempontjából azonban ez a kompromisszum nem politikai jelenséggként fontos. Az államelméleti reflexió szempontjából az a tény lényeges, hogy a kompromisszum következtében az alkotmány szövegét számos ellentmondás és homályos megfogalmazás terhelte. A politikai tényezőkön túl ennek bizonyos elméleti tisztázatlanság is oka volt. Az alkotmányozó gyűlés túlnyomó többsége ugyan a parlamentáris kormányforma mellett foglalt állást, mást nem is nagyon tehetett, annak tartalmát, a parlamentáris rendszer fogalmát azonban nem tisztázták, keveredett a parlamentarizmus Fricke által reprezentatív-parlamentárisnak és plebiszcitárius-parlamentárisnak nevezett fölfogása. Így az ellentmondások föloldása az alkotmányértelmezésre hárult.¹⁵ Az ebből (is) fakadó lényeges alkotmányértelmezési vitakérdésekként Stolleis az állam egységét, a parlamentarizmust és a pártok szerepét, az alapjogok és az alkotmánymódosítás határait, a birodalmi elnök jogállását és a 48. cikkely tartalmát, az alkotmánybíráskodást és az állam szövetségi fölépítését jelölte meg.¹⁶

A weimari köztársaság politikatörténetét az alkotmány hatálybalépését követően a szakirodalomban általában három szakaszra tagolják, megkülönböztetve „az ostromlott köztársaságnak” (1919–1923), „a normalitás látszatának” (1924–1929) és „a köztársaság bukásának” (1930–1933) éveit.¹⁷ Ezekben az időszakokban különbözőképpen jelentek meg Németország társadalmi és politikai viszonyainak az itt röviden említésre kerülő sajátosságai, ezzel együtt a weimari alkotmány kompromisszumai és ellentmondásai, és – témánk szempontjából ez a fontos – az államelmélettel szembeni kihívások és annak válaszai is.

A gazdasági és társadalmi viszonyokra mindenekelőtt a vesztes háború következményei nyomták rá bélyegüket, a mélyebben meghúzódó történelmi tényezők között utalnunk kell a viszonylagos elmaradottság szerepére és a szellemi előzményekre is.¹⁸

¹⁴ BLAU 1980, 4.

¹⁵ Vö. FRICKE 1962, 202.

¹⁶ Vö. STOLLEIS 1999, 100–124.

¹⁷ Vö. NÉMETH 2002.

¹⁸ Az antidemokratikus gondolkodásnak a weimari köztársaság fölbomlásztásában játszott szerepét több művében is részletesen elemezte Kurt Sontheimer. Elemzéseit abban a megállapításában foglalhatjuk össze röviden, hogy az ún. konzervatív forradalom antidemokratikus irányzatai, függetlenül attól, hogy szemben álltak-e a nemzetiszocialistákkal, vagy sem, objektíve hozzájárultak a weimari rendszer destabilizálásához,

Csak címszószerűen utalunk a legfontosabb negatívumokra: területi veszteségek, jelentős jóvátételi kötelezettségek, nagymértékű infláció, a tulajdonviszonyok átrendeződése, elszegényedés. Mindezek átrétegződéshez és ahhoz vezettek, hogy jelentős tömegek elvesztették társadalmi gyökereiket. Ehhez járult még, hogy az új köztársaság nem rendelkezett szilárd demokratikus tradíciókkal, szeparatista törekvések jelentek meg, fölkelésekkel és merényletekkel tarkított látens polgárháborús helyzet alakult ki.

A politikai erőviszonyokat a weimari köztársaság születésének körülményei és a vázolt társadalmi-gazdasági helyzet határozta meg. A SPD és a polgári erők szövetsége azt eredményezte, hogy a kezdeti években és a meghatározó súlyú Poroszországban szinte mindvégig a szociáldemokrata párt volt kormányon. Azonban „a szociáldemokrata kormányzati rendszer csak a hatalom egyik rétegét képviselte az új köztársaságban. A hatalom más rétegei, a hadsereg és az államapparátus önálló tényezőként voltak jelen. A demokratikus köztársaság erői és a rendszerbe beépített-leplezett ellenforradalom sajátosan összekeveredett. A szociáldemokrata kormányzat nyilvánvalóan sokat tett a valóban polgári demokratikus rendszer kiépítése érdekében. A weimari alkotmány papíron a világ egyik legdemokratikusabb rendszerét alapozta meg. Valójában azonban rendkívül törekeny demokrácia volt ez, amelyet születése, az önálló ellenforradalmi erők, különösen a hadsereg belső konzerválása határozott meg. Nem az alkotmány sokat vitatott 48. cikkelye (az elnöknek biztosított különleges jog kivételes helyzetekben, amely később Hitlernek is alkotmányos lehetőségeket biztosított) vagy más intézményes gyöngeségek erőtlentették ezt a demokráciát. Az adaptált intézmények és a valóságos belső hatalmi viszonyok és társadalmi meghatározottságok közötti konfliktus a legjobb intézményes-alkotmányos kereteket is (az adott pillanatban) üres formává teheti.”¹⁹

A weimari köztársaság gyöngeségének egyik jellemző tünete volt az a jelenség, amelyik Lukács György túlzó megfogalmazásában terjedt el széles körben: „A weimari köztársaság lényegileg reszpublika republikánusok nélkül, demokrácia demokraták nélkül.”²⁰ Itt persze a hatástörténeti hűség kedvéért szükséges megjegyezni, hogy ugyanezt a megfogalmazást – demokrácia demokraták nélkül – Franz L. Neumann már 1933-ban használta.²¹ Lukács megfogalmazása azért is túlzó, hiszen a SPD következetesen republikánus és demokratikus párt volt, sőt ez a párt volt az egyedüli jelentős politikai erő, amely a weimari időszak alatt végig stabilizáló tényezőként működött. A polgári pártok a végén

és megkönnyítették Hitler hatalomra jutását (SONTHEIMER 1962a, 51–52., 55–63., 67.). A jobboldali anti-demokratikus gondolkodás jelentőségét témánk szempontjából az adja, hogy az az államelmélet számos művelőjére is hatott.

¹⁹ BEREND 1987, 218–219. Hasonlóan írja le a helyzetet Talcott Parsons: „A feudális-militarista elemek a német állam struktúrájában fontos szerepet játszottak [...] A német államnak az angoltól és az amerikaitól való különbségét főleg a »feudális«, militarista és autokratikus vonások jellemezték. Ezeknek az elemeknek a befolyása elsősorban Poroszországban volt túlnyomó, de Poroszország helyzete olyan erős volt, hogy egész Németországot áthatotta (abfärben)” (PARSONS 1964, 256–281.).

²⁰ LUKÁCS 1978, 71.

²¹ Vö. BLAU 1980, 6. Blau nem a DDP-politikus Franz Naumannra, hanem a szociáldemokrata, majd amerikai professzor Franz Leopold Neumannra (1900. május 23. – 1954. szeptember 2.) hivatkozik.

elfordultak Weimartól,²² a kommunisták pedig változó intenzitással ugyan, de végig destabilizáló szerepet játszottak.²³

A valódi helyzetet jobban fejezi ki Blau elemzése, aki szerint a meggyőződéses polgári republikánusok száma csekély volt, s ráadásul ez a szám is fokozatosan csökkent. A köztársaság polgári erők részéről történő támogatását az ún. „értelmi republikanizmus” (*Vernunftrepublikanismus*) jellemezte, amely számíttáson alapult, a körülményektől függött, így korántsem volt feltétlennek és tartósnak tekinthető. Sőt, a polgárság jelentős része és a háború és forradalom során gyökerüket veszített középrétegek még erre az „észen alapuló” republikanizmusra sem mutattak hajlandóságot. Ezek a csoportosulások az első alkalomra vártak, hogy a gyűlölt köztársaságot szétverjék, és Versailles szégyenét eltöröljék.²⁴ Jól mutatta ezt az 1920. márciusi Kapp-puccs. A viszonylagos gazdasági stabilitás időszakában azonban azok az erők domináltak, amelyek legalábbis taktikai megfontolásokból a parlamentarizmust meg akarták őrizni. Ezeknek a köröknek a legfontosabb reprezentánsai Gustav Stresemann és Paul Silverberg, a Birodalmi Ipari Szövetség (Reichsverband der Deutschen Industrie) elnöke voltak. A gazdasági válság kirobbanásával a köztársaság körüli ellentétek is kiéleződtek. A „nemzeti ellenzék” megerősödött, a polgári közép pártjai fokozatosan elvesztették tömegbázisukat, a nemzetiszocializmus üstökösszerűen ívelt fölfelé. A kiéleződő válságban a parlamenti demokrácia helyébe sürgősségi intézkedésekkel operáló elnöki kormányok léptek, amelyeknek azonban sem parlamenti többségük, sem tömegtámogatásuk nem volt, ami ezt a politikát eleve kudarcra ítélte. A német polgárság legjelentősebb politikai erői ennek a helyzetnek a tudatában jutottak arra az elhatározásra, hogy a nemzetiszocializmus hatalomra jutása előtt megnyitják az utat.²⁵ Az, ami a témánk szempontjából igazán jelentős, hogy ennek következtében a weimari köztársaság belpolitikai életét éles harcok jellemezték, amelyek a kompromisszumos alkotmányszöveg következtében igen gyakran alkotmányjogi vitákban, közvetve pedig államelméleti és jogfilozófiai vitákban nyilvánultak meg. Nem véletlen, hogy ebből az időszakból származik Radbruch megállapítása, hogy a jogfilozófia a szellem szférájába emelt politikai harc.²⁶

A weimari köztársaság belső gyengesége nyomatékkan hívta fel a figyelmet az integráció problémájára, a weimari alkotmány sajátosságai általában is, de különösen a sürgősségi intézkedésekkel való kormányzás időszakában az alkotmány értelmezésére irányították a figyelmet. Az elmélet belső fejlődéséből adódó, és az előzőekben vázolt elméleti és az itt jelzett gyakorlati politikai problémák összekapcsolódtak. Az államelmélet kérdésföltevései ezért nem elvont, pusztán akadémikus kérdésföltevések voltak. Robbers szépen hangzó

²² Szimptomatikus ebből a szempontból a Centrum politikai irányváltása. Az SPD-vel és a DDP-vel alkotott „weimari koalíció” egykori oszlopa 1930-ban elutasította korábbi partnereivel a koalíciót, a parlamentáris kormányzás helyett az elnöki kormányzás hívévé szegődött, majd 1932-től az NSDAP-val való koalícióra törekedett, végül 1933 márciusában képviselői egyhangúlag megszavazták Hitler felhatalmazási törvényét, és közreműködtek a konkordátum megkötésében, ami – Hitler szavai szerint – „a külfölddel szembeni presztízsz miatt volt jelentős” (MORSEY 1962, 95–119).

²³ A KPD destabilizáló szerepéről lásd SONTHEIMER 1962a, 56.; FLECHTHEIM 1962, 121–149.; BRACHER 1983, 151–174., különösen 166–167. A KPD destabilizáló hatása elsősorban nem szellemi jellegű volt, hanem az utcai terrorban és ezáltal egyes rétegek nácik felé fordításában, valamint az SPD választóira gyakorolt szívóhatásban nyilvánult meg.

²⁴ Vö. BLAU 1980, 5.

²⁵ BLAU 1980, 6.

²⁶ RADBRUCH 1981, 230.

véleménye szerint „a weimari államelmélet azt kísérelte meg, hogy az elvesztett háború után szétszakadt országot egyesítse. Egy olyan országot, amelyik a forradalomban szétért a monarchia örökölt politikai rendszerét, amelyben a lakosság egész rétegei veszítették el társadalmi és kulturális gyökereiket, ahol a demokráciát még mindig nem tanulták meg igazán, amelyik egymást kölcsönösen blokkoló pártok sokaságára szakadt. A weimari államelmélet az egység képződésének az elmélete és egy politikai, társadalmi és kulturális szükségletnek felelt meg.”²⁷

Robbers ezen a ponton a weimari államelmélet antipozitivistai tendenciái kapcsán egy általánosabb összefüggésre is föl hívja a figyelmet. Szerinte a jogpozitívizmus a stabilitás időszakainak megfelelő elmélet, mivel föltételezi a tényleges társadalmi egységet. Ilyen körülmények között *Sein* és *Sollen*, jog és hatalom, elmélet és gyakorlat könnyedén elválasztható. A pozitívizmusnak azonban a szétszakadozott társadalom kérdéseire nincs megfelelő válasza. Ezért a társadalmi-politikai válság időszakai a pozitivitáson való túl lépést igénylik.²⁸

A weimari köztársaság közjogi és politikai viszonyainak lényeges eleme volt a porosz túlsúlynak, közjogi terminológia szerint a birodalom és Poroszország dualizmusának a problémája. Ez fontos részét képezte az elméleti vitáknak is, elsősorban az alkotmány-reformmal kapcsolatos elképzelések vitájában, de jelen volt konkrét közjogi kérdések hátterében is. Mint közismert, a német egység Poroszország vezetésével jött létre, ami ahhoz vezetett, hogy az 1871-ben megalakult Német Birodalomban Poroszország dominanciája érvényesült. Ez a hatalmi túlsúly többek között abban is kifejeződött, hogy a birodalom élén német császárként a porosz király állt, és a porosz miniszterelnök lett a birodalmi kancellár. Ez a dominancia 1919-ben némileg mérséklődött, megszűnt a perszónálunió, de a porosz túlsúly megmaradt.²⁹ Poroszország korábbi területét a versailles-i szerződés által elvesztettek kivételével megőrizte, tehát többek között a napóleoni háborúk után megszerzett rajnai tartományokat és a porosz–osztrák háború során megszerzett Schleswig, Hannover és Hessen tartományokat is. Az 1919-ben elszenvedett veszteségek ellenére is Poroszország alkotta a Német Birodalom területének 62,4%-át, és tette ki lakosságának 63,1%-át.³⁰ A porosz túlsúlyt fokozta a weimari köztársaság föderalizmusának az a jellemző vonása, hogy a birodalmi kormány saját közhatalmi apparátussal alig rendelkezett, a nemzetközi vonatkozású tevékenységeken (külső kapcsolatok, honvédelem, külkereskedelem) túl néhány területre (posta és távközlés, vasút, vízügy) korlátozódott, a végrehajtó hatalmat az említett kivételekkel a tagállamok gyakorolták. Itt jegyezzük meg, hogy a porosz kormány rendelkezésére álló karhatalmi erők (*Schutzpolizei*) létszáma és ereje megközelítette a versailles-i szerződés miatt csekély létszámú honvédségét (*Reichswehr*). Furcsa módon a dualizmusban rejlő ellentmondást éppen a weimari alkotmány erősítette fel, mert „amint a csúcson megszűnt a perszónálunió, a feszültség konfliktussá éleződött, ha a birodalmi és a porosz politika

²⁷ ROBBERS 1993, 72.

²⁸ Vö. ROBBERS 1993, 72–73. „Az új iskola széles körben elterjedt felfogása szerint a pozitívizmus addig még megjárja, amíg azt stabil viszonyok között és az általános megelégedettség hangulatában alkalmazzák, elvesztette azonban létjogosultságát olyan időszakban, amelyet nagy állami és társadalmi átalakulások jellemznek” (SONTHEIMER 1960, 48.).

²⁹ Erről részletesen lásd SZABÓ 2002, 191–211.

³⁰ Vö. DIERSKE 1970, 200.

egymással ellentétbe került”.³¹ E két politika viszonya kapcsán itt is utalnom kell arra, hogy Poroszországban a weimari köztársaság kezdetétől 1932. július 20-ig szociáldemokrata vezetésű koalíciós kormányok kormányoztak, a birodalmi kormányok pártpolitikai jellege viszont változó volt, ami időnként feszültséget okozhatott. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy folyamatosan megfogalmazódtak a dualizmus megoldására irányuló különböző reformelképzelések, ezek viszont esetenként sajátos pártpolitikai színezetet is kaptak.

Az államelmélet helyzete és fő irányai

A weimari köztársaságban az államról folytatott elméleti vitáknak két döntő ösztönzője és egyben vonatkoztatási pontja volt: az egyik az elméleti hagyományok kritikus feldolgozása, a másik pedig a weimari köztársaság és mindenekelőtt a weimari alkotmány értelmezése és megítélése, s ezen belül is különösen az alkotmány híres-hírheft 48. cikkelyének az interpretációja. A két tényező szerepét illetően, ami egyébként a könyv Jellinekkel foglalkozó részéből is következik, egyetértek Sontheimer megállapításával: „Az államjogtudomány újrorientálódása kezdetben nem állt kapcsolatban a weimari köztársaság keletkezésével. Az újrorientálódás szellemtörténeti esemény volt, amelynek gyökerei 1914 előttre nyúltak vissza. Másrészt azt sem lehet tagadni, hogy a weimari köztársaság keletkezése és a köztársasági alkotmány létezése katalizátorként segítette az új nézetek gyors kibontakozását.”³²

Azt szokták mondani, hogy a weimari köztársaság két puccs között létezett, az 1920. márciusi Kapp-puccs és az 1932. júliusi ún. Papen-puccs között. Ha ugyanezt az államelméleti viták szempontjából nézzük, azt mondhatjuk, hogy a weimari köztársaságot a 48. cikkely értelmezéséről folytatott viták fogják keretbe és szövik át. Az első éveket a 48. cikkely igen gyakori alkalmazása jellemezte, 1921-ben meg is jelenik az első átfogó elméleti reflexió, Schmitt diktatúráról szóló könyve,³³ amely beindítja a vitákat, és megadja azok alaphangját. A weimari köztársaság végén, 1932 novemberében ugyanennek a kérdésnek a vitája nagyrészt ugyanebben a szereposztásban kap sajátos aktualitást a Staatsgerichtshof előtt folyó ún. Preußenschlag-perben. Ennek bemutatásáról terjedelmi korlátok miatt le kellett mondanom.³⁴

Gusy úgy véli, hogy „a köztársaság tizennégy éve túl rövid idő ahhoz, hogy az államjogtudomány korszakairól beszélhessünk, fejlődés azonban volt, amit meg lehet ragadni történetileg. A kérdések, módszerek és válaszok mások voltak 1932-ben, mint 1919-ben.”³⁵ Én úgy vélem, többek között éppen Gusy elemzéseire támaszkodva, hogy az államjogtudomány fejlődésének három szakaszát lehet megkülönböztetni, természetesen elmosódott határokkal. Az első szakaszt, 1919-től 1922-ig a tájékozódás éveinek nevezhetjük, a második, 1922-től 1930-ig a módszertani viták, a harmadik, 1931-től 1933-ig a politikai polarizálódás időszaka volt, amely utóbbira az aktuális közjogi kérdések vizsgálata nyomta rá bélyegét.

³¹ DIERSKE 1970, 200.

³² SONTHEIMER 1960, 67.

³³ Vö. SCHMITT 1928.

³⁴ Az ún. Preußenschlagról és a perről bővebben lásd SZILÁGYI 2007a, 123–125.

³⁵ GUSY 1997, 425.

A tájékozódás éveire az volt a jellemző, hogy még nem robbantak ki a későbbiek meghatározó intenzív viták, a publikációk zömét a kevés tudományos értékkel bíró, zömmel ábrázoló és rendszerező alkotmánykommentárok alkották. Ebben szerepet játszott, hogy az államtudósok túlnyomó többsége tudományos pályafutását a monarchiában kezdte, elméleti hátterüket és politikai orientációjukat is a sajátos német konstitucionalizmus alapozta meg. Ezzel magyarázható, hogy az alkotmányozás körüli vitáktól számos neves tudós távol maradt. Így a jogtudomány azoknak a kontinuitástényezőknek az egyike lett, többek között a hadsereg és a bírói-hivatalnoki kar mellett, amelyek töretlenül túléltek a forradalmat és az alkotmányozást, s az „új” helyzetben az állam kontinuitását az államforma diszkontinuitása fölé helyezték. „Néhány kivétellel ugyan, de többnyire az új alkotmány borát a régi államjogtudomány hordójába töltötték.”³⁶ „Az államjogtudomány a forradalmat és az új alkotmányt mint alapjainak megrendülését élte meg. Új kérdések vetődtek fel: a hagyományos gondolkodásmódok és módszerek alkalmazhatóak-e többé-kevésbé változatlanul az új jogra, vagy fordítva, az új államjog új államjogtudományt feltételez. Ezek az alapkérdések a jogtudománynak saját tárgyaéhoz való viszonyát érintették, azt saját alapjairól folytatott vitára kényszerítették.”³⁷ Ezek viszont a jogelmélet és az államelmélet feladatát képező kérdések voltak, és ez a diszciplináris sajátosság is szélesebb körű tájékozódást és újragondolást igényelt. A tájékozódási és alkalmazkodási kényszer azzal is járt, hogy mint az Minerva baglyától várható volt, a „jogtudomány akkor lépett a küzdőterre, amikor a politikában az alapvető döntések már megszülettek”, és „megtörténtek az alapvető váltoállítások”.³⁸ És itt nemcsak a weimari alkotmány elfogadásáról van szó, hanem az első évek alkotmányos gyakorlatáról is, mindenekelőtt a 48. § gyakori alkalmazásáról.

A szakirodalomban az 1920-as éveket mint a módszertani irányzatok vitájának (*Methoden- oder Richtungsstreit*)³⁹ az időszakát tárgyalják. Az előbbiekben vázolt okokon túl a módszertan előtérbe kerülését segítette elő az is, hogy sok esetben a jogi szabályozás csak most kapott alkotmányjogi relevanciát, emellett új jogterületek, jogágak (munkajog, adójog) jelentek meg a maguk sajátos jogdogmatikai problémáival. Ehhez kapcsolódott az alkotmányjogi dogmatika sajátosságainak, az általában vett jogértelmezés és az alkotmányértelmezés viszonyának a kérdése. A problémaszituációhoz tartozott az is, hogy a Staatsgerichtshof létrejöttével megszűnt a jogtudomány alkotmányértelmezési kvázimonopóliuma, a Staatsgerichtshof viszont a hagyományos bíráskodásra, és azon keresztül elsősorban a magánjogtudomány hagyományaira támaszkodott. Ezért az államtan és a közjogtudomány művelőit ezekben az években elsősorban a módszertani kérdések osztották meg: az egyik tábort jogpozitivistának, a másikat pedig többnyire antipozitivistának nevezték. Többségük konkrét alkotmányjogi kérdésekkel foglalkozott, és közvetlenül nem vett részt a módszertani vitákban, de azok hatása alól nem tudták kivonni magukat, így átvettek kérdéseket, válaszhipotéziseket, jogdogmatikai propozíciókat és érveléseket. Általánosabban fogalmazva: az államelmélet és a jogelmélet alapkérdéseiről folytatott vita kihatott a tételes jogtudományok megállapításaira. Bár szerintem a következő ábrázolásokból ez egyértelműen kiderül, már itt szeretném

³⁶ GUSY 1997, 429.

³⁷ GUSY 1997, 422.

³⁸ GUSY 1997, 422., 429.

³⁹ Vö. FRIEDRICH 1972a, 582.; FRIEDRICH 1977, 161–209.; BLAU 1980, 23–29.; WENDENBURG 1984; GUSY 1997, 425–427.

förlhívni arra a figyelmet, hogy a módszertani és a politikai frontvonalak nem estek egybe, ami Heller pályafutására sem maradt hatás nélkül. A politikai nézetkülönbségek a weimari köztársaság válságával egyre jelentősebbé váltak.

A jogpozitivista versus antipozitivista elnevezés pontatlan, sőt némiképpen félrevezető. Nézetem szerint az államelméleti és jogbölcseleti irányzatok elhatárolásának elsődleges és alapvető szempontja az állam és a jog fogalmára adott válasz. Ezen az alapon három nagy átfogó irányzatot különböztethetünk meg: (a) az ún. etatista pozitívizmus irányzatát, amely a jogi minőséget az állam általi tételezésben vagy elismerésben látja, és az államot elsősorban a jogrendje oldaláról közelíti meg; (b) a szociológiai pozitívizmus irányzatát, amely mind az állami, mind a jogi minőséget meghatározott magatartásokban látja; (c) a természetjogi irányzat különböző felfogásait, amelyek a jogi és állami minőséget egy pozitív jog fölötti normarendszernek való megfeleléshez vagy az igazságossághoz kötik. A három nagy irányzaton belül további különbségek vannak az állam- és jogbölcselet feladatait és módszereit illetően. Véleményem szerint a jog- és állambölcseleti irányzatok vizsgálata során a szokásosnál határozottabban szét kell választani azok elméleti, módszertani és jogpolitikai tételeit, és csak ezt követően lehet utalni az utóbbiból fakadó politikai kapcsolatokra. Ezt a megközelítést a weimari köztársaság irányzatainak vitái is igazolják. Az itt vázolt rendszerezés előnye, hogy egységes felosztási alapot használ, míg a módszertani kérdések előtérbe állítása esetén ez hiányzik: az elméleti következetesség feladása nélkül nem lehet több, egymásnak ellentmondó alapfogalmat használni, de állást lehet foglalni a többféle feladatmeghatározás és többféle módszer alkalmazása mellett. Az antipozitivistaként számontartott államtudósok zöme is – a nevesebbek közül Erich Kaufmann és Rudolf Smend kivételével – etatista jogpozitivista volt, csak más változatban, és nem általában álltak szembe a jogpozitivizmussal csak annak Laband és Kelsen nevével fémjelzett iskoláival. „Amit nem akartak elfogadni, az az állam és a jog egymásba olvasztása volt, vagyis hogy államilag csak az jelentős, ami pozitív jogilag megalapozható.”⁴⁰ A weimari időszak módszertani vitáiban szemben álló álláspontok jelölésére ezért a formális jogpozitivizmus, valamint a materiális államelméletek elnevezések a leginkább találóak.⁴¹ Ennek ellenére, a terminológiai zavart elkerülendő és igazodva a leggyakoribb terminológiához, a továbbiakban használni fogom a jogpozitivista versus antipozitivista megjelöléseket.

Az új helyzet módszertani vonatkozásban először is azzal a következménnyel járt, hogy a kor államtudósai, Kelsen és követői kivételével, feladták a politikai és történeti érvelés kizárásának Laband nevéhez fűződő axiómáját. A fordulat fokozott érdeklődést eredményezett Jellinek Labandot bíráló államtana iránt. Jellinek kritikai földolgozásának két, egymással helyenként összefonódó iránya volt: Jellinek elméletének a valósággal való ütköztetése, ami igen szerteágazó problematikát jelentett, valamint módszertanának filozófiailag és tudományelméletileg megalapozottságra törekvő kritikája. Ennek során az egyik központi kérdés az államfogalom és az állam egységének a már említett problémája, a másik

⁴⁰ SONTHEIMER 1960, 42.

⁴¹ Gusy a pozitivista és materialista államjogtanokat állítja szembe (vö. GUSY 1984, 81–114.). A kifejtettek szerint ebben az összefüggésben a pozitivista megjelölést túl tágnak találom, itt megfelelőbb a formális és a materiális államelméletek megkülönböztetése. Ebben az értelemben tisztán formális csak egy jogpozitivista, pontosabban etatista vagy normativista jogpozitivista felfogás lehet, a természetjogi és a szociológiai jog- és állambölcseletek szükségképpen tartalmaznak materiális elemeket. Későbbi munkájában Gusy is jelzi a terminológiai pontatlanságot (vö. GUSY 1997, 435–436.).

pedig az államelmélet egységének a kérdése volt. Az előbbi kapcsán indokolt arra fölhívni a figyelmet, hogy az egység kérdése 1919 után sokkal élesebben jelentkezett, mint a monarchiában, és hogy a politikai és jogi történések ezen belül is számos további részletkérdést aktualizáltak.

Az új helyzet további következménye az volt, hogy a marburgi újkantiánusok és az élet-filozófiák módszertani ellentéte sajátos politikai relevanciát és aktualitást kapott: ha a módszer teremti a tárgyat, akkor az új weimari alkotmány a régi módszerekkel is értelmezhető és értelmezendő; ha a módszernek a tárgyhoz kell igazodnia, akkor új módszerekre van szükség. Az alternatíva nem egyszerűen a filozófiai viták átvételét jelentette. A filozófiában a központi kérdés az volt, hogy empirikus tényállásokból nem empirikus általánosítások tudományosan megalapozhatók-e, a jog- és államelméletben pedig az, hogy a normatív kijelentések (normapropozíciók) megalapozásába be lehet-e vonni empirikusan ellenőrizhető vagy legalább vélelmezhető leíró kijelentéseket.

A módszertani kérdések megoldásához három egymást nem kizáró kapcsolódási pont kínálkozott: (a) kapcsolódás a német államjogtudomány és államtan hagyományaihoz, (b) a jog fogalmából fakadó immanens gondolatokhoz és (c) más kortárs társadalom- vagy szellemtudományokhoz. Ezek a kapcsolódási lehetőségek az egyes irányzatokban eltérő módon valósultak meg.

Az egyik táborat tehát a jogpozitivistáknak nevezték alkották, de ez a tábor is tagolt volt. Az etatista államjogtudományi pozitívizmusnak három koncepcionálisan különböző irányzata különböztethető meg: a Gerber–Laband-iskola, amely 1919-re gyakorlatilag eltűnt, Kelsen és követőinek ún. bécsi iskolája, valamint a Gerhard Anschütz és Richard Thoma által képviselt ún. mérsékelt pozitívizmus,⁴² akik a Laband-iskola hagyományait követték, de némiképpen megváltozott hangsúlyokkal. Ez alapvetően a hagyományokhoz való, de nem kritikamentes kapcsolódás volt. Ennek a folyamatosságnak három döntő mozzanata volt: a jogtudományi jelleg hangsúlyozása, a hatályos jogból való kiindulás tézise, valamint az állam és jog szoros kapcsolatának elve. Az államjogtudomány elsődlegesen jogtudomány és nem államtudomány. A jogtudomány tárgya a hatályos jog, az államjogtudományé a pozitív államjog, amelyet az állam alkot, és amelynek a magvát a weimari alkotmány képezi. Az állam és a jog egymással szoros kapcsolatban vannak, de nem azonosak, így az alkotmány sem azonosítható az állammal, az alkotmány az állami hatalmi viszonyok formális jogi kifejeződése. Az állam fogalmát a jogból kiindulva kell meghatározni, azaz az államot jogi személyként vagy közjogi testületként definiálták. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen állammeghatározás nem alapozhatott meg, nem tehetett lehetővé interdiszciplináris kutatásokat. Ennek megfelelően elutasították az alkotmánynak és az alkotmánytörvénynek a szembeállítását. Azonban a Laband-féle hagyományoktól eltértek abban, hogy a pozitív jogot elsődleges, de nem kizárólagos tárgynak tekintették, elutasították a jog és a törvény azonosítását, ezzel bizonyos mértékben nyitottak a szokásjog és a jogdogmatika jogként való elismerése felé, de csak azzal a szigorú feltétellel, amennyiben azok pozitivitása bizonyítható, ami szintén a jog érvényességének és pozitívitásának kifejezetten jogfilozófiai kérdéséhez vezetett. Elsődlegesnek tartották a jogdogmatikai alkotmányértelmezést, de nem kizárólagosnak. Ez azt jelentette, hogy a nem jogászai, történeti, szociológiai, politikai értelmezés és érvelés csak a jogászinak alárendelten, kiegészítő jelleggel jöhet szóba, *contra*

⁴² Vö. HEUN 1989, 379.; WENDENBURG 1984, 97–117.

legem semmiképpen sem, azaz nem vezethet a szó szerinti jelentéssel ellentétes eredményre. Sőt azt, *de lege lata* még *praeter legem* is csak akkor lehet figyelembe venni, ha jogdogmatikailag egyaránt megalapozott rivális normapropozíciók közötti választásról van szó.

Az alkotmányt már nemcsak mint az államhatalmat korlátozó jogszabályt fogták föl, hanem olyannak is, amely az államot konstituálja. „Nem kívülről korlátozza az államot, hanem belülről létrehozza annak akaratát.”⁴³ Ebből következett az államnak (*Reich*) és az államformának (parlamentáris köztársaság) a jogi azonosítása: a weimari alkotmány egyszerre konstituálta mindkettőt. Ezzel némiképpen ellentmondásban állt az irányzatoktól függetlenül túlnyomó többségi vélemény, amely szerint a forradalom csak új jogot (*Recht*) hozott létre, és nem új államot (*Reich*). A forradalom csak az államjog (részleges) átalakulásához vezetett, annak alapfogalmai továbbra is érvényesek és az új államjogra alkalmazhatók maradtak, és az új alkotmányjog jelenségeinek leírására szolgálnak. A jogpozitivisták álláspontjukat a weimari alkotmány preambuluma és 1. cikkelyére való hivatkozással támasztották alá.⁴⁴ Noha ez összekapcsolódott a legitimitás kérdésével, szerintük az alkotmány legitimitása, a legalitás és legitimitás viszonya metajurisztikus kérdés volt. Anschütz szavaival: „A legitimitás nem tartozik az állam és a jog lényegi alkotóelemei közé.”⁴⁵ Mindezek ellenére a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy „a jogászok számára az új államrendnek a monarchiából a köztársaságba való forradalmi átmenet de facto alapján álló legitimálása problémák egész sorát vetette föl, amelyek uralták a jogpolitikai vitákat”.⁴⁶ Ennek a jogpozitivismusnak a legfontosabb képviselői Gerhard Anschütz és Richard Thoma voltak, de itt kell még megemlíteni Friedrich Giese, Julius Hatschek, Walter Jellinek, Hans Nawiasky, Fritz Stier-Somlo és Ludwig Waldecker nevét is. Mivel ez a jogpozitivismus előfeltételezte a jog és a politika szétválasztását, képviselői a jogállamot, amelyhez ragaszkodtak, formális jogállamként értelmezték, vagyis azt tetszés szerinti politikai tartalmakkal megtölthetőnek tartották. Ezért sem voltak valamennyien liberálisok és a weimari köztársaság hívei, bár a többségük az volt. Anschütz és Thoma a DDP tagjai voltak, Nawiasky pedig a BVP-hez (Bajor Néppárt) állt közel.

Anschütz módszertanilag erősen Laband hatása alatt állt az első munkáiban, attól fokozatosan oldódott el. Vizsgálódásainak súlypontját ugyan később is a joganyag tisztán jog(ász)i tárgyalására helyezte, de az etikailag-politikailag megalapozott értékítéleteket már elkerülhetetlennek tartotta ott, ahol „az adott jogi helyzet vagy a közigazgatási gyakorlat vizsgálata éppenséggel azt igényli”.⁴⁷ A statikus-dogmatikai és a politikai-dinamikus módszerek szintézisének a szükségességéhez jutott el, és ennek során az értékítéleteket mint szociológiailag létező, a jogalkotásban és jogalkalmazásban kifejeződő értékeléseket tartotta figyelembe veendőeknek, és nem mint a saját meggyőződésből fakadóakat vagy

⁴³ GUSY 1997, 434.

⁴⁴ „A törzseiben egységes német nép attól az akarattól vezéreltetve, hogy Birodalmát szabadságban és igazságosságban megújítsa és megerősítse, hogy a belső és külső békét szolgálja, és a társadalmi haladást elősegítse, az alábbi alkotmányt adta magának. 1. § A Német Birodalom köztársaság. Az államhatalom a népből ered” (Weimarer Reichsverfassung).

⁴⁵ HEUN 1989, 388. (vö. ANSCHÜTZ 1987, 5.). Heun rámutat az itt tapasztalható inkonzisztenciának a jogpolitikai okaira: „Nem akartak vitát nyitni a forradalmi legitimitásról, az a konzervatív bírói karra való tekintettel nagyon is kockázatos lett volna” (HEUN 1989, 388–389.).

⁴⁶ EISENHARDT 1995, 407.

⁴⁷ MÜLLER, Hans: Gerhard Anschütz. In *Staatslexikon*. 6. Auflage. Band 1. 350.

valamilyen jogfilozófiai álláspontból levezetettek. Thoma szintén a tiszta jogászi módszer egyoldalúságainak a meghaladására törekedett, de némileg eltérő módon: a szociológiai és a jogászi módszerek összekapcsolására Max Weber ösztönözte, hogy a jogéletre alkalmazható fogalmakhoz ne deduktíve, hanem a társadalmi élet analízisével jusson el.

A jogpozitivisták táborban külön felfogást képviselt Kelsen a maga szélsőségesen jogpozitivisták tiszta jogtanával. Vele a későbbiekben Hellerrel folytatott vitái kapcsán részletesen foglalkozom. Itt csak két megjegyzést teszek. Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* és az *Allgemeine Staatslehre* című munkáival⁴⁸ jelentős szerepet játszott a jogpozitizmus újraorientálásában, politikailag pedig a szociáldemokratákhoz közel álló liberális volt.⁴⁹

A másik tábor, amelyet antipozitivistának, szellemtudományinak vagy újidealistának is neveztek, még heterogénebb volt. Idetartozott többek között Erich Kaufmann, Schmitt, Smend, Heller, Heinrich Triepel, Gerhard Leibholz. Ezek a tudósok is igen különböző politikai álláspontot képviseltek, ezen túl pedig különböztek egymástól abban is, hogy milyen jogfilozófiai alapról és mennyire radikálisan fordultak szembe a hagyományos jogpozitívizmussal, és milyen irányban keresték a megoldást.

Ha az előbb említett három kapcsolódási pontot vesszük alapul, akkor általános volt a hagyományos jogpozitívizmus elutasítása vagy legalábbis éles kritikája, és többnyire jellemző volt a jog és az állam fogalmaiból való kiindulás. Ezt azonban már többféleképpen lehetett fölfogni. „Az antipozitivisták elvileg egyetértettek abban, hogy az államelméletet nem lehet kizárólag dogmatikailag művelni. De a hogyan tovább nehezen volt megfogható és az államtanban mindez máig heterogén maradt.”⁵⁰ A weimari alkotmány pozitív jog volt, nem tartalmazott államelméletet. Az antipozitivisták nem az alkotmányból, hanem ahhoz orientálódva akartak egy alkotmányelméletet kidolgozni, amelyik „a pozitív jogon túl a demokratikus köztársaság állam- és társadalomelméleti, politikai és eszmei alapjait is megragadni törekedett”.⁵¹ Már ezen az alapon is jelentős eltéréseket okozott, hogy ki hogyan

⁴⁸ Vö. Kelsen 1911; 1925. A *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* államelméleti jelentőségéről bővebben lásd SZILÁGYI 2007b, 302–326.

⁴⁹ Számos, a korrall foglalkozó tanulmány Kelsent szociáldemokratának tekinti, noha a pártba nem lépett be, és politikai nézeteiről is ritkán és általában visszafogottan nyilatkozott. Tény viszont, hogy a szociáldemokrata Karl Renner munkatársaként jelentős szerepe volt az 1920-as osztrák alkotmány kidolgozásában (vö. MÉTALL 1969, 33–35.; DREIER 1986; STOURZH 1982, 14–15.).

⁵⁰ FRANZIUS (s. a.), 6.

⁵¹ GUSY 1997, 426. Sontheimer ezt a törekvést a következőképpen jellemezte: „Arra a meggyőződésre jutottak, hogy államtan nem üzhető valamilyen állameszme nélkül. Ezekhez a filozófiai jellegű igényekhez jött annak kíváncsi, hogy az alkotmányos valóságot vonják be az államjogi vizsgálódásokba. Így az államjogtan szellemtörténet és metafizika területére való kiterjesztésének a politikai és társadalmi valóság területére való kiterjesztés felelt meg. Az államjogtan ezzel a pusztán jogászi mellett a) filozófiai diszciplínává vált, mert az állam igazolásának tanával, azaz eszmékkel és világnézetekkel van dolga; b) szociológiai diszciplínává vált, azzal a sajátos szándékkal, hogy az alkotmányos valóságot kutassa, és azt az alkotmány szellemével és egyes rendelkezéseivel konfrontálja. Ha a tudomány jogász magva meg is maradt, körülötte azonban most más látásmódok és módszerek csoportosultak, amelyeket az össztudományos feladat sikeres teljesítéséhez nélkülözhetetlennek tartottak.” (SONTHEIMER 1960, 43., 47.) A weimari államelméletnek ezt a sajátosságát általánosabb szinten ragadja meg Möllers, aki szerint az eltérő álláspontoknak generációs oka van, az általa weimari generációnak nevezett fiatalabbak (Erich Kaufmann, Smend, Kelsen, Schmitt, Heller) másként szocializálódtak, más élményekkel és tapasztalatokkal kerültek szembe, ennek következtében valamenynyüket (Kelsent is beleértve) összekötötte a módszertani kérdések, valamint a jog és politika viszonya felé fordulás. Jaegert idézve állapítja meg, hogy a weimari generáció nem a problémamegoldás közössége volt,

fogta föl a demokráciát, amit tovább fokozott az eszmei, az elméleti és politikai hátterek különbsége. Az antipozitivisták között sajátos helyet foglalt el Heinrich Triepel, aki korábban maga is jogpozitivista álláspontot képviselt, elsőként vitte át az érdek- és értékelő juriszprudenciát a közjogba.⁵² Triepel tanítványával, Leibholzcal együtt a jogpozitivizmusnak a politikai összefüggések figyelembevételével történő korrekciójára törekedett,⁵³ azaz nem kiegészíteni akartak, hanem korrigálni – ez különböztette meg őket az Anschütz–Thoma-féle jogpozitivizmustól. Triepel a szellemtörténeti és politikai elemeknek a közjogtudományba való bevonását mellőzhetetlen követelménnyé nyilvánította, Kelsen szemben „az élet felé forduló állam- és jogtant” követelt.⁵⁴ Werner Heun úgy jellemzi Triepelt, mint aki közvetítő pozíciót foglalt el a szellemtudományi és a mérsékelt pozitivista fölfogások között.⁵⁵ Jelentőségéhez hozzátartozik, hogy az államjogszegylet alapítója és meghatározó személyisége, a berlini egyetem rektora és a legjelentősebb közjogi és államelméleti folyóiratnak, az *Archiv des öffentlichen Rechts*nek a szerkesztője volt. Politikailag konzervatív, „DNVP tag, a párthoz közel álló *Der Tag* publicistája 1930-ig. Tradicionalizmusa visszatartotta a fasiszta áramlatok iránti fogékonyságtól.”⁵⁶

Az antipozitivisták másik csoportját a szellemtudományinak nevezett irányzat képezte. Ezért az irányzatot tárgyaló néhány ábrázolásban az egész antipozitivista tábor szellemtudományinak nevezték.⁵⁷ Legjelentősebb képviselője Smend volt, mellette még Günther Holstein és a fiatalabbak közül Eric Voegelin érdemel említést.

Smend nálunk kevésbé ismert, indokolt róla itt azért is kissé bővebben szólni, mert 1927–28-ban az ő elmélete állt a legközelebb Helleréhez. Mindketten élesen bírálták és elutasították Kelsen tiszta jogtanát, mindketten Theodor Litt kultúrfilozófiája és szociológiája irányában orientálódtak. Később eltávolodtak egymástól, amiben egyfelől személyes okok (Smend föllépése Heller berlini egyetemi tanári kinevezésével szemben), másfelől az egyre fontosabbá váló politikai nézetkülönbségek is szerepet játszottak. Azonban álláspontom szerint a döntő tényező az volt, hogy Heller már az 1930-as évek elején Litt helyett inkább Spranger felé orientálódott. Erről bővebben Heller tudományelméleti álláspontja kapcsán írok. Smend képviselte talán a leginkább tisztán a szellemtudományinak nevezett álláspontot, ez a címke rá illik a leginkább, így összefoglalóan a szellemtudományi szociológiai pozitívizmus követőjeként jellemezhető. 1928-ban megjelent *Verfassung und Verfassungsrecht* című munkájában az állam ún. integrációs elméletét fejtette ki.⁵⁸ Szerinte az állam a szellemi valóság része, az pedig az egyéni életfolyamatok kölcsönhatásából jön létre. Az állam nem egy magában nyugvó valami, hanem csak az állandó megújulás, a tartós újrátétel

hanem a problémáké. „Sie ist keine Problemlösungsgemeinschaft, aber doch eine Problemsgemeinschaft.” Erre a sajátosságra a weimari államelmélet jelentősége kapcsán a *Következtetések, aktualitások, tanulságok* című fejezetben röviden visszatérünk.

⁵² KRAWIETZ 1978, 221.

⁵³ Ezt jól mutatja híressé vált 1926-os rektori székfoglaló beszéde. Erről bővebben lásd SZILÁGYI 2008, 482.; SZILÁGYI 2013a, 205–223.

⁵⁴ SONTHEIMER 1960, 47.

⁵⁵ Vö. HEUN 1989, 387.

⁵⁶ LEHNERT 1998, 5–6.

⁵⁷ A szellemtudományi megjelölés nem problémamentes, mert igen különböző gondolkodókat vont egy kalap alá. A „szellemtudomány” Dilthey nyomán honosodott meg, és legtagabb értelemben minden olyan tudományt átfogott, ami nem természettudomány. A módszertani problémákról lásd BADURA 1959, 72–73.

⁵⁸ Vö. SMEND 1928a. Smend művéből egy részlet magyar fordításban is olvasható. Vö. SMEND 2003, 183–223.

folyamatában létezik. Ezt nevezte Ernest Renan kifejezését átvéve naponta megismétlődő sajátos plebiscitumnak. Az alkotmány „ezen folyamat egyes oldalainak a törvényi szabályozása”, ennek a folyamatnak a jogi rendje. Az állam és az alkotmány nem egyszerűen adottak, hanem „föl vannak adva”, azok nem a barát és ellenség elhatárolásának eszközt és mértékét képezik, hanem a közösség megalapozását. Az alkotmány egységet képez, és ezen az alapon, szemben Schmitt értelmezésével, Smend elutasította a weimari alkotmány egyes rendelkezéseinek szembeállítását. Az alapjogokat meghatározott kultúráként és értékrendszerként határozta meg, amelynek az alkotmány által konstituált államélet értelmét kell képeznie. Az alapjogok nemcsak az állammal szemben védik az egyéni szabadságot, hanem az objektív jog egyik szféráját tartalmazzák, amelyik az állam (*Staatswesen*) azonosságát jellemzi, amelynek közvetítésével a sokaság közösséggé integrálódik. „Ezeknek a jogoknak nem korlátját kell képezniük az államnak és az államhatalomnak, hanem megerősítését [...] Így a véleménynyilvánításnak szociális, csoportképző funkciója van, ami nemcsak az alapjog motívumát és értelmét adja, hanem hozzátartozik az általa védett tényálláshoz.”⁵⁹

Smend államelméletét Konrad Hesse tömören úgy jellemezte, hogy az a modern szel­ lemtudományok értelmében tárgyat mint a szociális és szellemi tényezőknek élő fejlődésben lévő összefüggését akarja „megérteni”. Azokat az immanens előfeltevéseket, alapvető erőket és belső törvényszerűségeket akarja megragadni, amelyek a társadalmi élet valóságát meghatározzák és mozgatják. A korabeli államelmélet formalizmusával és pozitívizmusával a folyó élet gondolati megragadását állította szembe, meghaladta a lét (*Sein*) és kellés (*Sollen*) újkan­ tiánus elszigetelését, s ezáltal elkerülte a számukra (és Schmitt „szociológiai pozitívizmusa” számára is éppúgy) végső soron elkerülhetetlen regresszust a pusztá fakticitásra.⁶⁰ Smend államelmélete, s különösen alapjogértelmezése a második világháború után nagy hatást váltott ki, főleg a Német Szövetségi Köztársaság első évtizedének Alkotmánybíróságára gyakorolt erős befolyást.⁶¹ Politikai felfogását tekintve konzervatív protestáns, 1930-ig a DNVP tagja volt, „kifejezetten távolságot tartott a weimari köztársasággal szemben, a liberalizmus elutasí­ tása”⁶² jellemezte. Smend liberalizmuskritikájának tézise: „Liberális államelmélet nem állam­ elmélet, a liberális államforma nem államforma.”⁶³ 1932 nyarán kiállt a demokrácia⁶⁴ mellett,

⁵⁹ SMEND 1928b, 48., 50.

⁶⁰ Vö. HESSE, Konrad: Rudolf Smend. In *Staatslexikon*. 7. Auflage. Band 4, 1184.

⁶¹ Smend alkotmányértelmezésének kritikájához lásd Jakab András megjegyzését, aki szerint ezen az alapon „különféle egymással versengő narratívákat adhatnak a jogrendszer erkölcsi értelmének. Ebből az okból utasítandó el a Magyarországon (szerencsére) nem nagyon használt, de Németországban igencsak kedvelt, Rudolf Smendre támaszkodó elmélet, amely szerint az Alkotmány egészének célja az integráció” (JAKAB 2009b, 24.). Smend jelentőségéről lásd JAKAB–VINCZE 2009, 2674.

⁶² LEHNERT 1998, 3–4.

⁶³ SMEND 1928a, 112–113.

⁶⁴ A demokrácia és a protestantizmus kapcsolatát elemző írásával Smend arra törekedett, hogy felszámolja a weimari köztársaság és a német protestantizmus, mindenekelőtt a porosz evangélikus egyház közötti, történelmileg kialakult ellentéteket és bizalmatlanságot, s emellett érvelt, hogy a német protestantizmus képes így hozzájárulni a német demokrácia válságának megoldásához és megszilárdításához. „Németországban a német protestantizmus az egyedüli szellemi hatalom, amelytől a válság leküzdése várható, a német demokrácia tőle remélhet támaszt.” E cél megvalósítása érdekében lényegében pártpolitikai semlegességet követelt, de a nemzetiszocializmust mint politikai valláspótlékot elutasította, a vallásos szocialistákat viszont kifejezetten elismerte (SMEND 1968b, 297–308.).

és 1933 januárjától⁶⁵ határozottan szembefordult a náci rendszerrel. Azonban az 1933 előtti, nációkkal kapcsolatos magatartását eltérően értékelik a szakirodalomban.⁶⁶

Későbbi jelentős hatása és a Hellerrel való összehasonlítás gyümölcsöző volta miatt indokolt röviden szólni Eric Voegelinről (1901–1985). Tudományos pályáját Kelsen bécsi tan-zsékén kezdte, akinek tiszta jogtanával teljesen egyetértett, amennyiben az a normalogika területére vonatkozott, ugyanakkor az államtan lényeges elemeinek Kelsen újkanti mód-szere általi körülhatárolásával szemben fölöttébb kritikus volt. Különösen Kelsennek azzal a tételével vitatkozott, hogy az államtanak elsősorban jogelméletnek kell lennie, és ezért az államtudományt mint tiszta normatudományt kell kifejteni, és hogy abból el kell távolítani mindent, ami nem pozitív jogi tartalom. Ez különösen az állameszmékre (*Staatsideen*) vonatkozott, amelyeknek Voegelin az állam „reális felépítése” (*Realaufbau*) során különös jelentőséget tulajdonított.⁶⁷ Kelsent bíráló tanulmánya végén Voegelin összefoglalta, hogy szerinte az államról szóló tudománynak mit kell magában foglalnia: „Az államról szóló teljes tudomány azoknak az elemeknek a tanából épül föl, amelyek az állami közösséget, vagy röviden az államot megalapozzák; és azokból az elemekből, amelyek a szimbólumokat megalapozzák; továbbá a szimbólumoknak, azok intenzitáskülönbségeinek és összekapcsolódási és átfedési lehetőségeinek az elméletéből, és végül azoknak az eszméknek a tanából, amelyek egymást korrelative kiegészítik, és egyesülésükben az állam legfelső meghatározó formáját képezik. Az államelméletnek ezzel az eszmetanban való rögzítésével elértük azt a pontot, ahonnan más kultúrobjektívációk elméletei kiindulhatnak.”⁶⁸

Ennek a programnak a megvalósításaként Voegelinnek két írása született, ezek azonban akkor kéziratban maradtak, csak posztumusz jelentek meg.⁶⁹ Az első a *Staatslehre als Geisteswissenschaft* címet viselte. Ebben úgy foglalt állást, hogy az államelméletben szellemtudományi fordulatra van szükség, az azonban még nem jutott túl az első kísérleteken. Itt Smendre és Schmittre gondolt.⁷⁰ Saját elképzelését az államtan szellemtörténeti megalapozásának szisztematikus kísérleteként jelölte meg. Az államtan mint szellemtudománynak az a feladata, hogy az államot mint szellemi egységet (*geistige Einheit, geistige Sinneinheit*) megvilágítsa mint „egyidejű és egymásra következő embersokaságok szellemi

⁶⁵ 1933. január 18-án az 1871-es birodalomalapítás ünnepén tartott előadásában a korábbi kétértelmű vagy homályos megállapításaitól eltérően itt egyértelműen kiállt a weimari alkotmány és a demokrácia mellett. Kritikai megjegyzései elsősorban Schmitt ellen irányultak, beszéde helyenként Hellerrel egybecsengő megállapításokat és náciellenes utalásokat tartalmazott (vö. SMEND 1968a, 309–325.).

⁶⁶ A kortárs értékelések közül mindenekelőtt Kelsen kritikáját kell megemlítenünk, aki szerint Smend integrációelmélete harc a német köztársaság alkotmánya ellen. Az állam „valóságáról” szóló integrációelmélet, vagy szándékosan, vagy anélkül, lényegében ezt a harcot szolgálja. „Ennek az »elméletnek« éppen az a fontos, hogy bizonyos körülmények között igazolja az alkotmányellenes történéseket” (KELSEN 1930, 90.). A második világháború utáni kritikus értékelések főleg az olasz fasizmus helyenkénti pozitív említését és a nemzeti-szocialista ideológiával való terminológiai érintkezést, például a *Volks-gemeinschaft* (népközösség) kifejezés használatát, vagy Göring pozitív idézését vetik a szemére (vö. SMEND 2003, 188., 220–221.). Az 1933. januári előadásával azonban biztosította helyét a demokratikus oldalón.

⁶⁷ Vö. OPITZ 2012, 262.

⁶⁸ VOEGELIN 1925, 131.

⁶⁹ Vö. VOEGELIN 2009.

⁷⁰ A Rockefeller Alapítványhoz írt levelében a következőket írta: ebben az irányban „Schmitthez hasonló emberek tettek kísérleteket, de ők nem bizonyultak kielégítőnek, mert hiányzott nekik az ehhez a vállalkozáshoz szükséges széles filozófiai és történeti tudás” (OPITZ 2012, 263–264.).

alkotását”. Az emberi élet minden jelensége, így az állam esetében is az emberi szellem termékeiről van szó, amely szellem a társadalomban és a történelemben objektiválódik, ami ezeket a területeket is a politikai szellemtudományi elemzés keretén belül érdekes objektumokká teszi. A második, *Ein System der Staatslehre* című írásában az államelméletet három részre tagolta: hatalomelmélet (*Herrschaftslehre*), jogelmélet (*Rechtslehre*), politikai eszmék (*Politische Ideen*). A tervezett három részből az első kettő elkészült, de a harmadik nem. Erről később önéletrajzában azt írta, hogy rájött, milyen keveset tud a politikai eszmékről, és ezért abbahagyta a Staatslehre-projektet. Voegelin ezért fordult el az 1930-as évek elején az államelmélettől, majd az anschlusst követően 1938-ban emigrált az Amerikai Egyesült Államokba, és ott mint a politikai eszmetörténet és a politikai filozófia művelője vált világszerte ismertté és elismertté. Ez irányú működésének néhány vonatkozására Heller elmélettörténeti munkássága kapcsán térek ki.

Az antipozitivisták harmadik csoportját a szociológiai pozitivizmust képviselő Schmitt és az afelé hajló Heller képezte. Róluk a későbbiekben részletesen lesz szó. Ehhez a táborhoz tartozott még a leghagyományosabb módon antipozitivista Erich Kaufmann (1880–1972), aki kifejezetten természetjogi álláspontra helyezkedett, s politikailag a konzervatív-protestáns fősodor képviselője volt.⁷¹ A *Kritik der neukantianischen Rechtsphilosophie* című, 1921-ben megjelent munkája⁷² a maga idejében a jogpozitivizmus elleni egyik leghatásosabb támadás volt, mivel ez a filozófia képezte a pozitivista államelmélet alapját, illetőleg hátterét. Noha pályája kezdetén Kaufmann maga is a délnémet iskola követője volt, jogtudományi kutatásainak tapasztalatai alapján ekkor már az újkanti filozófiát életidegennek tartotta, az szerinte nem valódi filozófia, mert hiányoznak belőle a metafizikai komponensek. Az újkanti pozíció formalizmusával, racionalizmusával és intellektualizmusával szemben a jogtudománynak az átláthatóhoz és láthatóhoz való közelítését követelte. Az újkanti filozófia rendszerei nem találnak semmiféle pozitív kapcsolatot a társadalmi és politikai élet tartalmi problémáihoz. „Ez a filozófia menekülés a valóság nyomasztó és elnyomó végtelen sokrétűsége elől [...] a valóságot kitöltő konkrét szellemi értékek iránti vakság” jellemzi, ami „vagy az értékek figyelmen kívül hagyásával kapcsolódik össze, vagy pedig fáradt és erőtlén relativizmusba fut ki”.⁷³

A szakirodalomban egyöntetű az a vélemény, hogy a kor legjelentősebb államtudósainak Hans Kelsen, Carl Schmitt, Hermann Heller és Rudolf Smend tekintendő.⁷⁴ Schmitt munkássága és politikai szerepe is eléggé ismert nálunk,⁷⁵ ezért róla itt csak annyit jegyeznék meg, hogy íásaiban egyaránt jelen vannak a szellemtudományi módszer és a szociológiai pozitivizmus elemei, fejtegetései erősen kötődtek az adott szituációhoz,⁷⁶ 1933-as szélsőjobbfordulati fordulata előtt módszertani-tudományelméleti kérdésekkel kifejezetten nem

⁷¹ „A liberalizmusnak államidegenséget és államellenességet rótt föl. Támogatta Stresemann politikáját, már 1925-ben távolságot hirdetett a DNVP tisztán negatív nacionalizmusával szemben. Más konzervatívokkal szemben ragaszkodott a weimari köztársaság alkotmányos alapjaihoz [...] Schmittől, Smendtől és Leibholzól eltérően a tradicionalizmus tartotta vissza a fasiszta áramlatok iránti fogékonyságtól” (LEHNERT 1998, 4., 6.).

⁷² Vö. KAUFMANN 1921.

⁷³ KAUFMANN 1921, 99–100.

⁷⁴ Vö. STAFF 1981, 347–351.; ZIPPÉLIUS 1991; ROBBERS 1993, 69.

⁷⁵ Vö. LUKÁCS 1972, 583–593.; PETHŐ 1993; Cs. KISS 2007c, 19–143; Cs. KISS–TECHET 2010.

⁷⁶ ROBBERS 1993, 70.; SZIGETI 2004, 338. Szigeti tanulmányában Schmitt államelméletét alapos módszertani elemzésnek veti alá, és bemutatja annak politikai funkcióját is.

foglalkozott, „saját módszertani kiindulópontjait 1933 előtt a polémikus kulisszák mögött homályban hagyta”.⁷⁷ Az első többé-kevésbé szisztematikus esztétörténeti munkája Hugo Preuß államfelfogásáról szól, az első szisztematikus módszertani-tudományelméleti írása a jogtudományi gondolkodás három fajtáját tárgyalja.

A pozitivisták és antipozitivisták elméleti vitái több szinten, fórumon zajlottak. Először is a tudományos viták megszokott közegében, elméleti szintjén, egyrészt a szokásos formában, vagyis szakfolyóiratok hasábjain, könyveken keresztül, másrészt szakmai tudományos szervezetek által rendezett vitákon, konferenciákon. Különösen jelentős szerepet játszottak a Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, a Német Államjogtanárok Egyesületének a konferenciái és a Deutsche Hochschule für Politik által szervezett tematikus előadás-sorozatok.

A vita második, elméleti igényű formáját ideológiai szintnek nevezhetjük, ez a széles értelemben vett német szociáldemokráciához kapcsolódott.⁷⁸ Az ideológiai szinten folyó vitáknak három tematikus csomópontja volt: a szociáldemokrácia és az állam viszonya, az alkotmányreform vagy birodalmi reform kérdése, valamint a fasiszmus elemzése. Az első kérdés kapcsán mindenekelőtt Heller és Adler, Kelsen és Otto Bauer vitáját kell megemlítenünk, az alkotmányreform kapcsán Heller, Fraenkel és Kirchheimer írásait, a fasiszmus-elemzések között pedig Heller, Fraenkel és Neumann nevét.⁷⁹

Végül az államelméleti viták tragikusan, sőt, akár tragikomikusnak is nevezhető sajtós szintjét az 1932 novemberében lefolytatott ún. Preußenschlag-per képezte. A helyzetet azért tartom tragikomikusnak, mert a helyzet a Titanic katasztrófájára emlékeztetett: a hajó már süllyedt, de a zenekar játszott.

Mint az előbbieken utaltam rá, az államelméleti és alkotmányjogi vitákban rendkívül fontos szerepet játszott a napjainkban is igen tevékeny Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, mivel a korszak államtani, jogelméleti és közjogi vitáinak legjelentősebb fóruma volt. Az egyesület 1922. október 13–14-én alakult meg Berlinben Heinrich Triepel kezdeményezésére, 43 alapító taggal.⁸⁰ Közéjük tartozott többek között Hugo Preuß, Rudolf Smend, Erich Kaufmann, Carl Schmitt, Gerhard Anschütz, Richard Thoma, Franz Jerusalem, Otto Koellreutter, Hermann Heller, Richard Schmidt, Hans Nawiasky, Adolf Menzel, Apelt Holstein, Erwin Jacobi, Walter Jellinek, Rudolf Laun, Fritz Stier-Somlo. Az egyesület első elnökségének tagjai Triepel (elnök), Anschütz (helyettes elnök) és Stier-Somlo

⁷⁷ LEHNERT 1998, 5.

⁷⁸ Igaz ugyan, hogy szinte minden politikai-ideológiai áramlat kénytelen volt valamelyest foglalkozni az állam kérdéseivel is, de ezek a jobboldali megnyilvánulások olyan erősen ideologikus jellegűek voltak, hogy az államelmélettől mint szaktudománytól igen távol álltak. Tőlük eltérően a szociáldemokrata körökben lefolytatott viták a hagyományos államelmélet peremvidékén helyezkedtek el. Ennek egyik oka az volt, hogy a meghatározó résztvevők jó része az államtan professzora volt, mint Kelsen, Heller vagy Radbruch, másrészt a szociáldemokraták elfogadták a weimari alkotmányt, a viták így a pozitív jog alapján vagy legalábbis azzal összefüggésben, arra tekintettel folytak.

⁷⁹ Számosan bírálják a német nemzetiszocialisták fasiszta megjelölését, mondván, hogy azt csak Mussoliniék mozgalmára helyes alkalmazni. Nézetem szerint az olasz, német, spanyol, magyar, horvát és más szélső-jobboldali totalitárius mozgalmak közös sajátosságai indokolják a „fasiszmus” átfogó értelmű használatát. Historiográfiai utalásokat mellőzve csak annyit jegyzek meg, hogy könyvünk szóhasználata tekintetében az a döntő, hogy Heller maga is tág értelemben használta a kifejezést.

⁸⁰ Ehhez lásd TRIEPEL 1922, 349–353.; HESSE 1972, 345–349.; SCHEUNER 1972, 349–374. Az egyesület szervezeti életére vonatkozó adatok ebből a három tanulmányból származnak.

(jegyző) voltak. Az egyesület tagja az államjog (alkotmányjog) vagy a közigazgatási jog német egyetemen tevékenykedő professzora vagy magántanára lehetett, beleértve Ausztriát, Svájcot és a prágai Német Egyetemet is. Az egyesület tagsága a weimari köztársaság végére 96 főre gyarapodott, a vitákon megjelenők száma azonban rendszerint 40 és 50 fő között volt. Kelsen nem volt az alapítók között, valamivel később lépett be, az 1924. áprilisi második tanácskozáson már jelen volt, de a vitában nem vett részt.⁸¹ A Métall-féle Kelsen-bibliográfia⁸² alapján úgy tűnik, hogy az 1920-as évek elején a szociológiai és jogi államfogalommal, majd a különböző marxista és szocialista fölfogásokkal foglalkozott, illetve ezekkel párhuzamosan az osztrák közjoggal. Úgy tűnik, a németországi vitákhoz először az 1925-ös parlamentarizmustanulmánnyal, illetőleg valamivel előbb az *Allgemeine Staatslehre*-vel kapcsolódott be.

Az egyesület célkitűzéseit az alakuló ülésen Triepel a következőkben fogalmazta meg: a politika és az államjog teljes elválaszthatatlansága ellenére mutasson rá az objektív jogi és a szubjektív politikai megítélés hatáira, és segítsen megtalálni a jogi érdekkonfliktusok eldöntésének általánosan érvényes mércéit.⁸³

Az egyesület a weimari köztársaság időszakában nyolc tudományos konferenciát rendezett, amelyeken a német közjognak mind a jogtudomány, mind a politika szempontjából jelentős kérdéseit tűzték napirendre, és ezeknek a vitáknak az anyagát az alakuló tanácskozás kivételével külön könyvsorozatban publikálták, továbbá azokról a szaksajtó is részletesen tájékoztatót. Ennek is köszönhető az a jelentős hatás, amelyet az egyesület a német közjogtudomány és államtan, valamint közvetve a német alkotmányjog fejlődésére gyakorolt.

Az egyesület keletkezésének története szempontjából fontos megjegyezni, hogy az egyik első, a szuverenitás értelmezése körül kirobbant vita előzte meg az egyesület megalakulását. A szuverenitás általában is az államelmélet egyik legfontosabb fogalma, amelynek a jelentősége azonban a weimari köztársaság viszonyai között három összefüggés (a szuverenitás mint az állam egységének kulcsfogalma; a szövetségi állam és az ún. osztott szuverenitás kérdése; a versailles-i szerződés és Németország szuverenitásának korlátozottsága) miatt még inkább megnőtt, ami érthetően fokozott elméleti érdeklődést váltott ki. Ezekkel kapcsolatban egymás után jelentek meg a legfontosabb szerzők idevágó munkái,⁸⁴ amelyeknek az államelméleti viták egészére kiható módszertani jelentősége is volt.

1922-ben az egyesület alakuló tanácskozásán Thoma referátuma alapján a weimari köztársaság alkotmányjog-tudományának egyik központi problémáját, a bírói felülvizsgálati jogot tárgyalták meg. Az élénk vita elsősorban módszertani kérdésekre és az ún. materiális felülvizsgálati jogra terjedt ki.⁸⁵ Ez a kérdés, mint látni fogjuk, a későbbi vitákban is rendre visszatért, hiszen szorosan összefüggött az alkotmánybíráskodás, a jogegyenlőség és bírák törvényhez kötöttségének a problémáival. A problémakör jogtörténeti háttereként két dologra indokolt utalnunk. Az egyik az a tény, hogy a legtöbb német tagállam ismerte ugyan az állambíráóság intézményét, de a törvények felülvizsgálhatóságáról kifejezetten nem rendelkeztek; a másik az a körülmény, hogy a nagymértékű infláció és az elinflálódott

⁸¹ STIER-SOMLO 1924, 89., 95.

⁸² Vö. MÉTALL 1969.

⁸³ TRIEPEL 1922, 350.

⁸⁴ Vö. KELSEN 1920; SCHMITT 1922; HELLER 1927.

⁸⁵ HESSE 1972, 345.

követelések felértékelését elfogadó bírói gyakorlat a bírák törvényhez kötöttségének pozitívista fölfogását erősen föllazította, és számos esetben természetjogi érvelést alapozott meg. Ennek elméleti alátámasztásában Triepel szakvéleménye is szerepet játszott.⁸⁶ A magánjogi judikatúra változása a közjogra sem maradt hatás nélkül.⁸⁷

1924-ben Jénában az egyesület második tanácskozásának első napján a birodalmi elnök ún. diktátori fölhatalmazását vitatták meg,⁸⁸ a második napon pedig „A német föderalizmus múltban, jelenben és jövőben” volt a téma. Különös figyelmet az első napirendi pont tárgyalása érdemel. Schmitt és Jacobi olyan téziseket fejtettek ki, amelyek korlátozott terjedelemben megnyithatták az utat az alkotmány 48. szakaszának kiterjesztett alkalmazása előtt. Amíg az addig uralkodó felfogás szerint az alkotmány rendelkezései a birodalmi elnök mint diktátor számára érinthetetlen határt képeznek, Schmitt és Jacobi amellett léptek föl, hogy ez a korlátozás nem az egész alkotmányra, hanem csak egy szervezeti minimumra nézve érvényes.⁸⁹ Ezzel lényegében azt az álláspontot alapozták meg, amelyet majd az 1932-es Preußenschlag-perben képviselnek.

1926. március végén Münsterben, az egyesület negyedik konferenciáján „A törvény előtti egyenlőség a Weimari Birodalmi Alkotmány 109. cikkelye értelmében” kérdését vitatta meg, Kaufmann referátuma és Nawiaszky korreferátuma alapján. A szakirodalomban módszertani szempontból ezt a vitaülést tartják a legjelentősebbnek, itt csaptak össze a legélesebben a jogpozitivizmus hívei és kritikusai, itt fogalmazódtak meg legvilágosabban a különböző elméleti és módszertani álláspontok. Holstein beszámolóját azzal indítja, hogy ez a tanácskozás „valamennyi résztvevő számára felejthetetlen marad, mint az államjog tudományának és a jogállami cselekvési akaratnak a legvégső és legmélyebb problémái körüli vívódás, amelyik a közös gondolkodást a közjogi gondolkodás problémátörténeti és módszerkritikai önvizsgálatának (Selbstbesinnung) döntő fordulópontjához (Wegwende) vezette”.⁹⁰ Scheuner szerint „a viták csúcspontját az 1926-os és 1927-es tanácskozások képezték, amelyeken Kaufmann, Smend és Heller referátumai a szellemtudományi beállítódást hangsúlyozottan juttatták kifejezésre. Kaufmann olyan messze ment, hogy az igazságossági elképzelések természetjogi megalapozására hivatkozott, hogy ezzel a jogegyenlőség

⁸⁶ MÖLLERS 2004, 409.

⁸⁷ A bírói felülvizsgálati jogot kifejezetten csak Oldenburg és Schaumburg–Lippe tiltotta, és kifejezetten csak Bajorország engedte meg (vö. EISENHARDT 1995, 407.). „Az infláció és a vele járó fölértékelési probléma ad némi fölvilágosítást a bírák és a törvény viszonyáról. Az első világháború végéig egy, a törvényhez kötöttséget hirdető pozitívista bírókép dominált, ha nem is ellenvélemények nélkül”, amit korábban Savigny, majd a szabadjogi irányzat képviselt. „Az infláció problémája a törvényhez kötöttségnek roppant nagy gyakorlati jelentőséget kölcsönzött. Egyesek ennek kapcsán a bírák természetjogi kötöttségét hirdették [...] A felértékelési bírói gyakorlat világossá tette, hogy a törvénytől való eltérés már nem elképzelhetetlen” (EISENHARDT 1995, 407–408., 401–404.). Ebben a kérdésben jól látszik, hogy az államelméleti vizsgálódások nem hagyhatják figyelmen kívül a jogelméleti összefüggéseket. Elválaszthatatlan kapcsolat van a bírói felülvizsgálati jog, vagyis a hatalommegosztás egyik mozzanata és a joghézag és jogértelmezés problémája között.

⁸⁸ Erről részletesen lásd SZILÁGYI 2007a, 106–125.

⁸⁹ SCHEUNER 1972, 371–372.

⁹⁰ HOLSTEIN 1926, 1. Az 1926-os tanácskozás jelentőségét hasonlóan értékeli Werner Krawietz. A jogi metodika komplex problémái az államjogtudományban és az államtanban erőteljesen az előtérbe kerültek, ezeket a problémákat az államjogász egylet 1926-os münsteri tanácskozásán tárgyalták a legkorábban és a legalaposabban (vö. KRAWIETZ 1978, 7–8.).

parancsának nagyobb mélységet adjon.”⁹¹ A nézeteltérések lényegét a korreferens Nawiasky fogalmazta meg a legvilágosabban: „Kaufmann idealista, azaz természetjogász, én szkeptikus, azaz pozitivist, talán egy, még nem teljesen elintézett irány képviselője vagyok. Kaufmann számára a jog és az etika bizonyos értelemben egységet képez, számomra kettőséget. Számára a jog a prius, amelyben a törvény bizonyos nagyobb vagy kisebb, többnyire kisebb változtatásokat fogatosít, számomra a törvény a prius, amelyből a jog leolvasható.”⁹²

A törvény előtti egyenlőség alapelve Kaufmann szerint nemcsak a jogalkalmazásra, hanem a törvényhozásra is vonatkozik. A weimari alkotmány jogegyenlőségi tétele bizonyos általános alapelveket tételez föl, amelyek a törvényhozásra is vonatkoznak. Ennek alapján alapelvileg létezik arra irányuló bírói felülvizsgálati jog, hogy a jogegyenlőség alapelveit a törvényhozó és a jogalkalmazó hatóságok tiszteletben tartották-e. Vele szemben Nawiasky azzal érvelt, hogy a törvény előtti egyenlőség elvét háromféleképpen lehet értelmezni: a jogalkalmazás során való egyenlőség, a személyes vonatkozásban való egyenlőség és a tárgyi vonatkozásban való egyenlőség értelmében, és az utóbbi csak alárendelt szerepet játszik. A tárgyi jogegyenlőség feltételezése (*Annahme*) a törvényhozó és a bírói szervek közötti hatalommegosztást a kifejezetten rögzített rend ellentétébe fordítaná át. A jogegyenlőség és az azzal összefüggő bírói felülvizsgálati jog kérdése nem volt mentes a politikai összefüggésektől, így többek között összefüggött a volt uralkodóházak vagyona kártalanítás nélküli kisajátításának alkotmányosságával, éppen azt követően, hogy a munkáspártok erre irányuló aláírógyűjtési akciója lezajlott 1926. március 4–17. között. A vita lényeges előzményei közé tartozik, hogy a Reichsgericht 1925. november 4-i döntésével elismerte a bírói felülvizsgálati jogot,⁹³ és ezzel egy alapvetően konzervatív beállítottságú testületet ruházott föl. A részletek bemutatására még vázlatosan sem térhetek ki, csak arra utalok, hogy ennek a helyzetnek a következtében az egyes államtudósok állásfoglalásaiban ütköztek, keveredtek a politikai és a szigorúan jog- és államelméleti (hatalmi ágak, jogforrási rend) megfontolások. Így Heller, Schmitt és Thoma egyaránt a bírói felülvizsgálati jog ellen lépett föl, különböző megfontolásokból. Schmitt a birodalmi elnök hatáskörébe akarta utalni a kérdést, Heller pedig egy esetleges szocialista parlamenti többség védelmében utasította azt el. Hellerről is elmondható, amit Rath Thoma kapcsán írt, hogy álláspontja lényegében „a törvényhozó korlátlan szuverenitásának radikális demokrata legitimációja, amelyik a demokratikus elvet nem szeretné fölládozni megőrzésének föltételei kedvéért”.⁹⁴

1927-ben Münchenben az egyesület ötödik tanácskozásán a szabad véleménynyilvánítás jogát és a törvényfogalomnak az alkotmány szerinti értelmét tűzték napirendre, többek között Smend és Heller referátumai alapján. Ennek a vitának a jelentőségét az adta meg, hogy korábbi előzmények után itt ütköztek össze a legélesebben a különböző jogállamfelfogások. Ennek részleteit Heller kapcsán mutatom be.

⁹¹ SCHEUNER 1972, 366. Sontheimer Kaufmannat idézi, aki szerint „az állam nem alkot jogot, az állam törvényeket alkot, és az állam és a törvények a jog alatt állanak” (SONTHEIMER 1960, 44.).

⁹² Hasonló értelemben szól hozzá Anschütz is (ANSCHÜTZ 1987, 44–45.).

⁹³ „Mivel a birodalmi alkotmány maga nem tartalmaz olyan előírást, amellyel a bíróságoktól a birodalmi törvények alkotmányosságáról való döntést elvonta volna és más fórumra ruházta volna, el kell ismerni a bírácoknak azt a jogát és kötelességét, hogy a birodalmi törvények alkotmányosságát felülvizsgálják.” Ezzel a jogkörrel a bíróságok ugyan egyszer sem éltek, de „az Damoklész kardjaként ott függött a parlamenti törvényhozó fölött” (ANSCHÜTZ 1987, 50.).

⁹⁴ RATH 1984, 131.

1928-ban Bécsben az egyesület hatodik tanácskozásán az alkotmánybíráskodás és a közigazgatási bíráskodás volt napirenden, az előbbi referensei Triepel és Kelsen voltak.⁹⁵ Ez a vita a jogegyenlőségi tétel és a bírói felülvizsgálati jog szoros összefüggése miatt lényegében az 1926-os folytatása volt, és a továbbiakban főleg Schmitt és Kelsen polémijában folytatódott.⁹⁶

1929-ben Frankfurt am Mainban az egyesület hetedik tanácskozásán a szövetségi és tagállami jogrend viszonya volt a téma, amelynek tárgyalására elsősorban a jogösszehasonlítás nyomta rá a bélyegét.

1931-ben Hallében a választójogról tartották az egyesületnek a weimari korszakban utolsó tanácskozását, és a kérdést az 1930-as választójogi törvénytervezethez kapcsolódóan tárgyalták. Ez az ülés nem tartozott a legsikeresebbek közé, a konferencián már érezhető volt a válsághangulat és az erős politikai polarizálódás. A vitában a Brüning-kormány kapcsán a szükségrendeletekkel való kormányzás megengedettsége heves vitát váltott ki, a résztvevők két táborra szakadtak: a többség ellenezte, a kisebbség támogatta a Brüning-kormány szükségrendelet-politikáját.⁹⁷ Az elnöklő Gerhard Leibholz záróbeszédének utolsó szavai is jelezték ezt: „A valóságos harc ma már nem a liberális, akár erősen szociális, hogy ne mondjam szocialista színezetű erők harca a többé vagy kevésbé konzervatív hatalmakkal, hanem a legszélesebb értelemben még valahogy tömegdemokratikus, a személyiség értékét igenlő erők harca a mitikusan megalapozott, az individuum szabadságát egy többé vagy kevésbé radikális kollektívizmusban fölszámoló mozgalmakkal.”⁹⁸

Az államelméleti viták másik jelentős fóruma az 1920-ban alapított Deutsche Hochschule für Politik volt.⁹⁹ Az intézményt a liberális Friedrich Naumann elképzelései alapján hozták létre, a szervezésben oroszlánrésze volt Theodor Heussnak, a DDP egyik vezető személyiségének, az NSZK későbbi első elnökének. Az 1920-as évek első felében az intézményben liberális befolyás érvényesült, aztán a tantestület politikai értelemben plurálissá vált, a hat főállású oktatóból három volt liberális (Theodor Heuss, Frau Bäumer, Richmond Lennox), egy szociáldemokrata, a vallásos szocialista Carl Mennicke, a katolikus Centrum Párthoz tartozott Wilhelm Haas, Adolf Grabowsky pedig – a *Zeitschrift für Politik* társalapítója – konzervatív volt. Az 1920-as évek végétől az intézményben egyre erősebb lett a jobboldali konzervatív DNVP befolyása. Az intézmény több vitát szervezett, témánk szempontjából ezek közül kettő különösen jelentős. Az egyik az 1927. évi nyári szemeszterben *Probleme der Demokratie* címmel szervezett előadás-sorozat volt. Ezen hangzott el első formájában Schmitt később nagy hatást kiváltó munkája a politikai fogalmáról (*Der Begriff des Politischen*) és Heller szintén nagy jelentőségű műve, a politikai demokrácia homogenitásfeltételéről (*Politische Demokratie und Soziale Homogenität*).¹⁰⁰

⁹⁵ Erről bővebben SZILÁGYI 2008, 212–214.

⁹⁶ Vö. SCHMITT 1931b.

⁹⁷ PYTA–SEIBERTH 1999a, 431.

⁹⁸ SCHEUNER 1972, 351–352.

⁹⁹ Vö. LEHNERT 2001.

¹⁰⁰ A további előadók és előadások a következők voltak: Max Hildebert Boehm: *Volkstum und Demokratie*, Ernst Michel: *Die Demokratie zwischen Gesellschaft und Volksordnung*, Fritz Berber: *Die Dezentralisation des Britischen Reiches als Problem demokratischer Selbstverwaltung* és Hans Simons: *Demokratie und Außenpolitik*. Ezek az előadások az utolsó kivételével a *Probleme der Demokratie* című kötetben jelentek meg (vö. *Probleme der Demokratie*, 1928).

A másik, vitaesteknek (*Ausspracheabenden*) nevezett sorozatot *Probleme der Koalitions-Politik* (A koalíciós politika problémái) címmel 1929 nyarán rendezték. Az első előadást június 21-én Wolfgang Schwarz tartotta *Regieren durch Parteien-Koalition im deutschen Parlamentarismus* (Pártkoalíciós kormányzás a német parlamentarizmusban) címmel, őt követte június 28-án Schmitt a Németországban hiányzó semleges hatalom témájával (*Der Mangel eines pouvoir neutre im neuen Deutschland*), majd július 2-án Heller *Demokratische und autokratische Formen der Staatswillensbildung* (Az állami akaratképződés demokratikus és autokratikus formái) előadása, amely 1930-ban *Genie und Funktionär in der Politik* címmel jelent meg. A sorozat utolsó előadását július 5-én a szociológus Alexander Rüstow tartotta *Diktatur innerhalb der Grenzen der Demokratie* (Diktatúra a demokrácia határain belül) címmel. Az előadás Heller, Josef Winschuh és Theodor Heuss hozzászólásaival a fennmaradt gyorsírásos jegyzőkönyv alapján jelent meg.¹⁰¹

A köztársaság válságával az államelméleti vitákra egyre jobban rányomták bélyegüket az egyre élesedő politikai ellentétek, így a viták inkább az egyesületen kívül folytak. Az ebbe a körbe tartozó publikációk közül csupán kettőre utalunk: az egyik Heller cikke,¹⁰² amelyben hitet tesz a weimari alkotmány mellett, a másik pedig Schmittnek 1932 válságos júliusában íródott *Legalitás és legitimitás* című tanulmánya,¹⁰³ amelyben a weimari köztársaság radikális, lényegében elnöki rendszerré való átalakítását igyekezett elméletileg megalapozni. A weimari köztársaság államtudósainak politikai nézeteire és elméleteik objektív hatására azok jobb megértése érdekében néhány vonatkozásban föltétlenül utalnom kellett.

Alapvonalaiban ez volt az a szellemi és politikai közeg, amelyben Heller államelmélete kibontakozott. Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy ennek a kérdéskörnek az átfogó bemutatása önálló értekezést igényelne, mint azt a többször idézett Sontheimer munkássága és más monografikus földolgozások is mutatják a téma egyébként gazdag szakirodalmában. Az esetleges félreértések elkerülése érdekében viszont hangsúlyozni szeretném, hogy nem értek egyet az antipozitivistá államelmélet egészének vagy akár csak felfogásukat módosító egyes képviselőinek sommásan antidemokratikussá való minősítésével.

¹⁰¹ Vö. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1959/1, 85–109.

¹⁰² Vö. HELLER 1930, 672–677.

¹⁰³ Vö. SCHMITT 1932b.

Hermann Heller életrajza és szellemi pályája¹⁰⁴

Gyermekkor, tanulmányok, katonaság (1891–1918)

Hermann Ignatz Heller 1891. július 17-én született az akkori Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó, ma részben Csehországhoz, részben Lengyelországhoz tartozó sziléziai Teschenben, liberális zsidó polgári családban. Az 1890-es adatok szerint a város lakóinak valamivel több, mint a fele, 7664 fő német ajkú volt, 6170 fő volt lengyel és 599 cseh. Heller családja már régóta a városban élt, apja is ott született, a család magát zsidó vallású németnek tartotta. Apja dr. Jakob Heller ügyvéd volt, akinek betegsége majd korai halála miatt a család szerény anyagi körülmények között élt, a tágabb családban azonban gazdag nagypolgárok is voltak. Nagybátyja majd gyámja pénzügyminiszter és a bécsi Technische Hochschule államjogprofesszora, Josef Redlich volt. Jakob Heller és az ő nyomán Hermann Heller is aktívan részt vett a város német kulturális egyesületének a tevékenységében. Ez a körülmény teszi érthetővé későbbi német nemzeti elkötelezettségét és a kultúra társadalmi szerepe iránti élénk érdeklődését. Itt jegyzem meg, hogy 1925-ben kilépett a zsidó hitközségből, de más felekezethez nem csatlakozott, de egyes megjegyzéseiből megállapítható, hogy nem volt ateista sem. Erre mutat a vallásos szocialistákkal fönntartott szoros kapcsolata is.

A gimnázium első hat osztályát Teschenben, a Karl Albrecht Gymnasiumban, az utolsó két osztályt a Kronprinz Rudolf Gymnasiumban végezte, ott tette le az érettségit 1910-ben. Jog- és államtudományi egyetemi tanulmányait Kielben (1912/13 Wintersemester), Bécsben (1913 Sommersemester), Innsbruckban és Grazban (1913/1914 Wintersemester) folytatta. Fiedler szerint Bécsben mint hallgató találkozott Kelsennel, aki mint magántanár *Entwicklung der Theorien* címmel tartott kollégiumot. Egyetemi tanulmányait megszakította a háború, katonának önként jelentkezett, a keleti frontra került, majd sebesülés következtében frontszolgálatra alkalmatlanná vált, és 1915 novemberétől a háború végéig hadbírószági szolgálatot teljesített. Ez lehetővé tette számára, hogy 1915 decemberében a „rövid formátlan doktorálás” (*kurze formlose Kriegspromotion*) útján Grazban lezárja egyetemi tanulmányait. Sokak föltételezése szerint arra is lehetősége volt, hogy Hegel tanulmányával foglalkozzék. 1918 áprilisában készült jellemzése szerint jó jogszabályismerettel rendelkezik, szorgalmas és megbízható, de nem eléggé katonás.

Tudomány a Népfőiskola és a pártmunka árnyékában: Lipcse és Kiel (1919–1925)

A háború után Lipcsébe ment, noha nem volt „birodalmi német”, ami német nemzeti elkötelezettségét mutatja. Világnézetét, politikai nézeteit 1918–19-ben erős nemzeti és demokratikus

¹⁰⁴ Heller életrajzát feldolgozó két legfontosabb forrásmunka MEYER 1967, 293–313.; FIEDLER 1995.

elkötelezettség jellemezte, amely akkor még többféle demokraciaelképzelés iránt is nyitott volt. Feltehetően egészen fiatal korában egy érzelmi alapú nemzeti és demokratikus attitűd jellemezte, ehhez járultak a háborús tapasztalatok, a háború szörnyűségeinek és a naiv pacifizmusnak az egyidejű elutasítása, vagyis a reálpolitikai, pontosabban a realista nemzeti politika igénye. Kevés napi politikai vonatkozású megjegyzéseiből kitűnően szükségesnek tartotta a hadikölcsönök 1914. augusztusi megszavazását, és egyetértett az Ebert-féle SPD-vezetés 1918–19-es politikájával, amelyet sokan a forradalom elárulásának tekintettek.¹⁰⁵ Heller azt úgy értékelte, hogy az SPD a nemzet mellé állt.¹⁰⁶

Annak, hogy éppen Lipcsébe ment, valószínűleg az volt az oka, hogy Richard Schmidt (1862–1944), a lipcsei egyetem büntetőjog-, államjog- és eljárásjog-professzorával akart kapcsolatba kerülni, ami meg is valósult. Schmidt a korabeli német államjogászok közül szokatlan mértékben érdeklődött a politikatudomány iránt. Ő alapította meg és adta ki többek között a mai is jelentős *Zeitschrift für Politik* című folyóiratot. Hellert mint politika- és valóságorientált jogászt nyilvánvalóan vonzotta a folyóiraton keresztül megismert Schmidt. Lipcsében közreműködik a Schmidt által szerkesztett *Bücher für staatsbürgerliche Bildung* sorozat kiadásában, bevezető tanulmányt ír Lassalle-hoz és Hegelhez. Így kerül kapcsolatba a Philipp Reclam kiadóval. Az itt dolgozó nyomdászok kérték meg, hogy tartson nekik előadást az állammal kapcsolatos kérdésekről. A kérés indítéka az volt, hogy az alkotmányozás éppen folyamatban volt, és a nyomdászok nyilván olvasták Heller bevezetőjét, amelyet Lassalle alkotmányról szóló tanulmányához írt. Az előadástartás rendszeressé vált, és Heller így került bele a munkásművelődésbe és a munkásmozgalomba.¹⁰⁷ Emellett dolgozik habilitációs írásán, amelynek lényeges gondolata, bíráló megjegyzései mellett, Hegel reálpolitikai szemléletének az elismerése, előnyben részesítése Kanttal és a liberálisokkal szemben.

1919 végén Kielbe megy, és 1920. március 10-én *Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland* című munkájával Radbruch támogatásával habilitál, és jogosult lesz a jogfilozófia-, államtan- és államjog-előadások tartására. Egy nappal habilitációja előtt Radbruch hatására belép az SPD-be, ezt azonban azzal a fenntartással teszi meg, hogy nem ismeri el az internacionalizmust és a történelmi materializmust mint az SPD világnézeti alapját.¹⁰⁸ A félreértéseket elkerülendő, Heller nem volt antimarxista, munkáiban számos alkalommal egyetértően idézte Marxot, amit elutasított, az a gazdasági meghatározottság, a proletárdiktatúra és az állam elhalásának a tétele volt.¹⁰⁹ Nem volt nacionalista, nyitott volt az európai együttműködés irányában, és nem utasította el a nemzetközi munkásszolidaritást, sőt azt fontosnak tartotta.

1920. március 13-án kitört a Kapp-féle puccs, Heller Radbruchkal együtt szervezte a munkások ellenállását, a hajógyári munkások fölfegyverzését intézték, de a nehézfegyverek hiánya miatt fegyverszünetet javasoltak. A fegyverszüneti tárgyalás közben Levetzow ellentengernagy letartóztatja, és hadbíróság elé állíttatja őket, a puccs összeomlása miatt

¹⁰⁵ Vö. HAFNER 2007.

¹⁰⁶ Vö. HELLER 1992e, 534–535., 541.

¹⁰⁷ Vö. HELLER 1992a, 579–583.

¹⁰⁸ A szociáldemokrata pártba való belépésekor a belépési nyilatkozatához jegyzőkönyvet csatolt, amely szerint azért csatlakozik a párthoz, hogy közreműködjék annak szellemi újraorientálásában (vö. STAFF 1984c, 669.).

¹⁰⁹ Hellernek Marxhoz és a marxizmusához való viszonyát részletesen tárgyalja ALBRECHT 1984, 503–520.

azonban a tervbe vett kivégzés elmaradt. Fiedler szerint Walter Jellinek beavatkozásának is köszönhető a megmenekülésük, aki akkor a kielői jogi kar dékánja volt. Szabadulásuk után a tiszteket mentik a feldühödött munkások bosszúja elől. Ezek az élmények Hellert még szorosabban a munkásmozgalomhoz kötötték. Szoros barátság jött létre Radbruch és Heller között, amely aztán később elhidegült.¹¹⁰ Ebben az időben ismerkedik meg Gertrud Falkéval, a Németország-szerte híres táncosnővel, akivel 1920. december 24-én összeházasodtak.

1920 márciusától 1921 elejéig a kielői népfőiskolán tevékenykedik. Radbruchkal nagy energiát fordítanak a népfőiskolai mozgalom erősítésére és elméleti alapjainak tisztázására is. Radbruch azok közé a szociáldemokrata politikusok közé tartozott, akik intenzíven foglalkoztak a politikai oktatás kérdéseivel. Radbruch és Heller egyetértett abban,¹¹¹ hogy a népfőiskolákat a demokratikus-republikánus állampolgári nevelés színtereivé kell tenni. Mindketten kapcsolódtak a vallásos szocialisták Paul Tillich köré szerveződő csoportjához, a Kairos Kreishoz, valamint az SPD marxista szárnyával szemben álló Hofgeismarer Kreishoz. Heller és Radbruch is a marxista fölfogás kiszorítására, háttérbe szorítására törekedett. Radbruch úgy fogalmazott, hogy „sok út vezet a szocializmushoz, nemcsak a tudományos szocializmus [...] Többek között az az út is, amelyik a vallástól vezet a szocializmushoz.”¹¹² Mindketten azért szálltak síkra, hogy „a liberális jogállamot meg kell őrizni, de annak új alapot kell teremteni”, azaz szociális jogállammá kell alakítani. „Elkötelezettségük a demokrácia iránt nem pusztán taktikai volt”, azt nem pusztán eszköznek, hanem önértéknek tekintették.¹¹³ Ezért is bírálta Radbruch az ausztromarxisták és német követők jelszavát, amely a szocialista célok jegyében alábecsülte a köztársaságot („Republik, das ist nicht viel, Sozialismus bleibt das Ziel”). Heller és Radbruch felfogásának a legjelentősebb közös vonása „kultúraszocialista” fölfogásuk. Heller kultúraszocializmusára a későbbiekben röviden ki fogok térni. Radbruchról itt annyit tartok indokoltnak megjegyezni, hogy ideológiai nézeteit a *Kulturlehre des Sozialismus* című írásában foglalta össze, amelyben a szociáldemokráciának mint kulturális mozgalomnak a jelentőségét emelte ki.

Heller 1921 elején visszatér Lipcsébe. Az első években főfoglalkozásként itt is a munkásművelődéssel foglalkozik. 1921. április 1-től a könyvtárként és népművelési intézményként működő Bücherhalle politikai irodalomért felelős referense, majd 1922 márciusában az újonnan létrehozott Volksbildungsamt (népművelési hivatal) vezetője lesz. Ezek városi

¹¹⁰ Heller és Radbruch viszonyához lásd SCHNEIDER 1984, 585–602.; LÄMMERT 1984, 17. Heller és Radbruch jogelméleti felfogásának fontosabb egyezéseire és eltéréseire az egyes kérdések kapcsán utalni fogok.

¹¹¹ Radbruch és Heller nézeteinek közös elemeiről lásd WOLLENBERG 2002, 1–4.; 17–19.

¹¹² RADBRUCH 1949, 81–82.

¹¹³ WOLLENBERG 2002. 1929. június 12–14. között rendezték meg Bécsben a munkásifjúság második nemzetközi találkozóját (Zweites Internationales Treffen der Arbeiterjugend). A találkozóra rányomta bélyegét az SPD toleráló koalíciós politikájával szembeni csalódottság, erős volt az ausztromarxisták befolyása. A találkozó jelszava „Republik, das ist nicht viel, Sozialismus bleibt das Ziel” volt. 1931 szeptemberében az ausztromarxista pártellenzék (*Klassenkampfgruppe*) képviselőit kizárták az SPD-ből, mire híveik egy új pártot hoztak létre Németország Szocialista Munkáspártja (SAPD) néven. A párt alapítói között volt Willy Brandt is. Az idézett és a demokratikus jogállam jelentőségét lebecsülő jelszó aggasztotta Radbruchot. A *Der innere Weg* című visszaemlékezéseiben jegyezte föl a következőket: ezzel a jelszóval szemben „azt kellett volna nyomtatékosan mondanunk, hogy a demokráciával a szociáldemokrata program fele megvalósult, és most elsősorban arról van szó (es zuerst gelte), hogy a kivívott helyzetet szilárdra tesszük (fest auszubauen): Azt kellett volna az elvtársak agyába vétni, hogy a demokrácia minden nem pusztán a szocializmus előszobája, hanem saját értékkel bíró vívmány” (RADBRUCH 1961, 274–275.).

intézmények voltak, de gyakorlatilag baloldali politikai felügyelet alatt működtek. Lipcsében erős volt az SPD, és a lipcei szervezet a párton belül a balszárnyhoz tartozott. Az említett hivatal a munkáspártok (SPD, USPD, KPD), a Heller által megszervezett Népfőiskola pedig az említett pártokból és a szakszervezetekből megalakult baloldali kartell (Linkskartell) kezdeményezésére jött létre. Nincs helyünk a politikatörténeti háttér bemutatására, de a továbbiak megértése miatt arra utalnunk kell, hogy 1922-ben az USPD föloszlott, nagyobbik része csatlakozott a KPD-hez, kisebbik része pedig visszatért az SPD-hez, azon belül a balszárnyat erősítve. Ezekben az években Szászországban szociáldemokrata, majd 1923 októberében szociáldemokrata-kommunista kormány volt hatalmon, és az utóbbit a weimari birodalmi alkotmány 48. §-ára hivatkozva a Reichswehr bevonulásával számolták föl. Ennek az lett a következménye, hogy a jobboldali bajor és a baloldali szászországi és türingiai kormányok nem egyenlő kezelése miatt a szociáldemokrata miniszterek kiléptek Stresemann kormányából.

Heller népfőiskola-szervező tevékenysége egyértelműen sikeres volt, és azt méltányolták is, de óhatatlanul belekeveredett a szociáldemokrata párton belüli vitákba. A népfőiskolát Heller is kifejezetten a munkásművelődés intézményének tekintette, szorosan együttműködve a szakszervezetekkel és az ifjúsocialistákkal, ő is szocialista szellemű képzésre törekedett és azt valósított meg, de nem pártiskolát akart. Államfölfogása és ennek megfelelő oktatási programja eltért a párt hivatalos programjától, és ellentétben állt a balszárny elképzeléseivel: elutasította a proletárdiktatúrának és az állam elhalásának az elméletét, a plebiszcitárius elemek túlhangsúlyozásával szemben a parlamentáris kormányzat nagyobb cselekvési szabadsága mellett érvelt, a munkásokat az állammal és a nemzettel szembeni pozitív beállítottságra akarta nevelni. Erősen hatottak rá az angol szocialista elképzelések. McDonald *Szocializmus és kormányzás* című könyvét bevezette az oktatásba, azt tanítványaival alaposan megvitatta.

Hellernek a szociáldemokrata párton belüli helyzetét és a kapcsolódó vitákat a szakirodalomban a legalaposabban Stephan Albrecht tárgyalta.¹¹⁴ Megállapításainak lényegét úgy foglalhatjuk össze, hogy Heller nem volt sem a párt jobbszárnyához, sem balszárnyához sorolható: a jobbszárny szerint nem volt eléggé szocialista, opportunistá politikát folytatott, és hiányolta náluk az elméleti megalapozottságot, a balszárnyat meg nem tartotta realistának. Ez is mutatja, hogy Heller akkor már határozott világnézeti-politikai filozófiai pozícióval rendelkezett. Ezt az álláspontját a politikai tapasztalatain túl elméletitörténeti kritikai munkássága alapozta meg, elsősorban Hegel tanulmányozása, amelynek hatására az ösztönös, spontán belátások elméletileg reflektált formát öltöttek. Ehhez járultak az 1918–19-es forradalom tapasztalatai, ahol is nemzeti és realista „állampárti” álláspontot foglalt el, elutasítva a spartakisták/kommunisták politikáját, és a szociáldemokrata balszárnyét (USPD) is. A korai 20-as évek ellenforradalmi jelenségei szociáldemokrata, az antant-hatalmak háború utáni politikája nemzeti elkötelezettségét erősítették.

Államfölfogása miatt konfliktusba került a lipcei pártszervezettel, és részt vett a párton belüli, kezdetben még nem nyilvános vitákban. Ezekben Heller a revizionista „államigenlők” csoportjához tartozott a marxista „államtagadókkal” szemben. Az ifjúsocialistákon belül ezek az eltérő nézetek a revizionista Hofgeismari Kör és a marxista Hannoveri Kör ellentétéként jelentek meg. A Hofgeismari Kör a Ruhr-vidék 1923. januári

¹¹⁴ Vö. ALBRECHT 1983, 71–189., 275–288.

megszállását követő nemzeti felháborodás hatására jött létre nemzeti elkötelezettségű szociáldemokratákból, vallásos szocialistákból és újkantiánusokból a Kassel melletti Hofgeismarban, ahol többek között Radbruch is előadást tartott. A velük szemben álló, erősen osztályharcos hannoveriek csoportja marxistákból és Leonard Nelson híveiből jött létre 1925-ben. A két, egyébként igen heterogén tábor ideológiai ellentétének tisztázására az 1925 tavaszán, április 12–13-án Jénában, a Hindenburg győelmét hozó köztársasági elnökválasztás két fordulója között rendezett konferencia nyilvános vitájában tettek kísérletet. A konferencia témája az állam, a nemzet és a szociáldemokrácia viszonyának kérdése volt. A kongresszus része volt azoknak a szociáldemokrata párton belüli vitáknak, amelyek az új, 1925 szeptemberében Heidelbergben elfogadott pártprogram előzményeit képezték. A konferencián a hofgeismariak vezérszónoka Heller, a hannoverieké Max Adler volt. Heller a népfőiskolai tevékenységén keresztül került kapcsolatba az ifjúsocialistákkal. Az állam kérdésében egyetértett a hofgeismariakkal, más kérdésekben viszont fenntartásai voltak. 1924 márciusában írt levele szerint „a jobbszárny terhes tradícióját veszik át, továbbá nem látszik, hogy a szocializmus és a nemzet szintézisére törekednének”.¹¹⁵

Adler meg volt arról győződve, hogy a marxizmust ugyan filozófiailag meg kell újítani, de továbbra is forradalomra kell törekedni. Helleréknek azt rótta föl, hogy feladják az osztályharcot, és a kapitalizmus céljainak a megvalósítását segítik. Heller ezzel szemben azzal érvelt, hogy a teoretizálást föl kell adni, és a fönnálló államon belül a gyakorlati szocialista problémák megoldásán kell fáradozni. Noha a weimari állam is osztályállam, azonban jelentős lépés a szocialista cél megvalósítása felé. A *Sozialismus und Nation* című írása¹¹⁶ kevéssel a konferencia előtt jelent meg, abban a konferencia napirendjére tűzött gyakorlati kérdés világnézeti-politikai háttérét vázolta föl, s ennek kapcsán a döntő elméleti és politikai vitakérdésekben rögzítette álláspontját. Ebből a könyvből és a konferencia vitájából kiderül, hogy a nemzet kérdésével való hangsúlyos elméleti foglalkozás Heller számára egyrészt a már említett érzelmi elkötelezettségből következett, másrészt a marxista álláspont elméleti kritikájából, harmadrészt reálpolitikai megfontolásokból is. Itt most csak ez utóbbi megfontolás néhány elemére illetőleg megnyilvánulására utalhatunk.

Heller szerint minden politikai erőnek, legyen az bármilyen irányultságú, két tényt el kell ismernie: nem szabad sem Versailles-t, sem Weimart meg nem történnének tekinteni. Minden realista politikának külpolitikai aspektusban azt kell megkísérelnie, hogy a versailles-i diktátummal szemben megőrizze Németország nemzeti integritását, belpolitikai aspektusban pedig el kell fogadnia a weimari alkotmányt mint a politikai harc érvényes formáját.¹¹⁷ Versailles következményeit Weimar útján lehet és kell felszámolni. Szerinte Németország integritását egy olyan szocialista politika képes megőrizni, amelyik igent mond a nemzeti sorsra, és a parlamentáris formában demokratikusan szervezett államra. Erre szerinte egyetlen következetes marxista pozíció sem képes, ezért politikai okokból is visszautasítja a marxista állam- és társadalomelméletet. Másrészt szerinte a polgárság már egyedül nem is képes arra, hogy a különböző társadalmi rétegeket átfogó értékközösséget

¹¹⁵ ALBRECHT 1983, 95. Albrecht szerint „Heller nemzet- és államfelfogása világosan különbözött a Hofgeismar körétől” (ALBRECHT 1983, 114.).

¹¹⁶ Vö. HELLER 1992d. A könyv második kiadásában (Berlin, 1931, Ernst Rowolt Verlag) kiegészítések, utalások találhatók a megváltozott körülményekre, mindenekelőtt a nemzetiszocializmusra.

¹¹⁷ Vö. SCHLUCHTER 1983, 124.

hozzon létre. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti érzés és összetartozás tudata nem elég, ahhoz nemzetet integráló társadalompolitikára van szükség, amely csakis szocialista lehet. Ezért a szocialistáknak a nemzeti érzést és az összetartozás tudatát nem pusztán elismerniük kell, hanem tudniuk kellene kulturális értelemben ápolni, támogatni és felhasználni. Azt lehet mondani, hogy ennek a gondolatnak az egyik fele a polgári tábornak, a másik fele pedig a munkásmozgalomnak szól, azaz a polgárságnak szociálisnak, a munkásságnak nemzetinek kell lennie. Ehhez a munkásságnak kulturális értelemben is a nemzet részévé kell válnia, az osztályharcnak is erre kell irányulnia.¹¹⁸ Heller nemzetfelfogása ebben az értelemben az államon belülre irányul, a nemzet egységét keresi, elsősorban a kulturális integráció útján. Néhány évvel később ez a gondolat fogalmazódik meg Heller szociális jogállamról szóló írásaiban, és ez képezi az alapját a burzsoával szembeni kritikájának is.

Heller életének fontos eseménye volt részvétele az ifjúszocialisták 1925. áprilisi jénai konferenciáján. Ez egyrészt folytatása, mondhatni betetőzése volt a párton belüli vitáinak, másrészt államelmélete továbbfejlesztése szempontjából annyiban volt jelentős, hogy a vita során nézetei pontosabb kifejtésére, részletezőbb indoklására kényszerült, különösen Marx és a marxizmus vonatkozásában. Ebben a vonatkozásban egyet lehet érteni Albrechttel abban, hogy „Hellernek Marx és Engels filozófiájával és történelemfelfogásával folytatott vitája saját nézetei kikristályosodásának éppoly fontos mozzanata volt, mint a Hegellel való foglalkozás”.¹¹⁹ Végül az a tény, hogy a konferencián a többséget nem sikerült meggyőznie, majd a szeptemberben a heidelbergi pártprogram lényegében Hilferdingnek a szervezett kapitalizmusról szóló és Heller fölfogásával ellentétben álló elméletét tette magáévá,¹²⁰ megerősítette azt a szándékát, hogy a Népfőiskola és a politika helyett minden energiáját a tudományos munkának szentelje.

A Népfőiskola és az azzal járó pártpolitizálás mellett Heller már ezekben az években is nem lebecsülendő tudományos tevékenységet folytatott. 1922-ben valószínűleg Richard Schmidt segítségével a habilitációját megismételte (*umhabilitiert*) Lipcsében, ahol kinevezik egyetemi magántanárrá, és szemináriumot tart az egyetemen. 1922 októberében az államjogász-egyesület alapító tagja. 1924-ben feladja hivatali állását, hogy teljesen a tudománynak szentelhesse magát. A lipcsei professzorok közül Schmidttel, Theodor Litt-tel és Hans Freyerrel került szorosabb tudományos és személyes kapcsolatba. Közvetlenül a lipcsei évek alatt Litt-tel való kapcsolata volt a jelentősebb, népművelődéssel foglalkozó szemináriumát Litt tanszékéhez kapcsolódóan tartotta, és az államelmélet szociológiai megalapozásához kezdetben főleg Litt felé orientálódott. Hans Freyerrel intenzív eszmecseréket folytattak az objektív szellemről és a szociológiáról. Kapcsolatuk szorosságát és termékenységét mutatja, hogy Heller munkássága utolsó éveiben már Freyer szociológiájára támaszkodott.

Lipcsében egyetemi pályafutásra Schmidt támogatása ellenére sem volt sok esélye, a professzorok többsége túlzottan baloldalinak tartotta, és korábban „a német egyetemek

¹¹⁸ „Az osztályharc jelszava csak így hangozhat: Az osztálynak nemzetté kell válnia. Nem a nemzetből kifelé, hanem a nemzetbe hatolva akarunk harcolni!” „Die Parole des Klassenkampfes kann nur lauten: Klasse muß Nation werden! Nicht aus der Nation heraus, sondern in Nation hinein wollen wir uns kämpfen!” (HELLER 1931, 46.)

¹¹⁹ ALBRECHT 1984, 504.

¹²⁰ Vö. ALBRECHT 1983, 283. A szervezett kapitalizmus elméletéről lásd SZIGETI 1991; 1995.

reakciós struktúráját” bíráló kiel nyilatkozata is visszatetszést keltett. Ehhez járult még temperamentumos, minden taktikai érzéket mellőző természete.

Tudományos kutatás és kényszerű politizálás (1926–1932)

Az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1926. áprilisi számában jelenik meg a *Krisis der Staatslehre* című tanulmánya, amely megnyitotta előtte a Kaiser Wilhelm Instituthoz vezető utat, az intézet alapító igazgatója, Viktor Bruns ennek hatására hívta meg intézetébe. Heller 1926 áprilisában lesz a Kaiser Wilhelm Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht Svájccal és az USA-val foglalkozó referense, 1928 őszeig főállásban, attól 1932 végéig másodállásban. Berlinbe költözik, ami egyben munkásságát illetően is lényeges változással jár. Főfoglalkozású tudóssá válik, kizárólag elméleti kérdésekkel foglalkozik, abbahagyja a pártmunkát és az azzal összefüggő népiskolai oktatást, sőt átmenetileg, a köztársaság válságának kiéléződéséig az aktív politizálástól is távol tartja magát. Emellett a berlini politikai főiskolán (Deutsche Hochschule für Politik) is tanít, s ezzel tudományos munkásságának igen gyümölcsöző periódusa kezdődik.

Az 1927-ben megjelent *Souveränität* című munkájával a vezető német államjogászok egyikeként tűnik ki. Ez a munka, amelyben a kelsen jogpozitivizmussal szállt szembe, számos politikai barátját „sokkolta”, akik ebben az írásban az állam reakciós abszolutizálását látták, mivel elfogadta azt, hogy az állam saját fennmaradása érdekében szükség-helyzetben megsértheti a jogot. Számos vélemény szerint a szuverenitásról szóló írása is nagyban hozzájárulhatott Radbruchhal való viszonyának megromlásához.

1928. október 1-jével rendkívüli professzorrá nevezik ki a berlini egyetemre. Bár ezzel egy időben Königsbergbe is hívták, még hozzá a nagyobb rangot jelentő rendes professzornak, Heller azonban Berlint választotta.¹²¹ A berlini kar jelentős ellenállást tanúsított Heller kinevezésével szemben.¹²² Ebben Rudolf Smend is jelentős szerepet játszott, noha akkor állam- és jogfelfogásuk közel állt egymáshoz, kölcsönösen gyakran hivatkoztak egyetértőleg egymás munkáira.¹²³

1928-ban hat hónapos olaszországi tanulmányutat tesz, amely antifasiszta beállítottságát még határozottabbá teszi, és nemcsak az olasz fasizmust bírálja igen keményen, amikor azzal Németországban a konzervatív jogászok közül többen, és nemcsak későbbi nácik szimpatizáltak, hanem a németországi fasiszta veszélyre is fölhevítve a figyelmet.

¹²¹ Vö. ROBBERS 1986, 1243.

¹²² Hivatalosan Heller összeférhetetlen személyiségére hivatkoztak, Franzius szerint valójában a kollégák látnak vagy nyílt antidemokratikus beállítottságáról volt szó. Franzius további, levéltári forrásokat felhasználó munkákra hivatkozva mutatja be Heller és a berlini jogi kar konfliktusos viszonyát, ami egy utóbbi alapatlannak bizonyult plágiumvádban is megnyilvánult (vö. FRANZIUS [s. a.], 8–11).

¹²³ Vö. SMEND 1928a, 2., 5., 6., 16–18., 34., 52., 54., 69., 85., 87., 94–95., 107., 143., 164., 172.; HELLER 1992r, 205., 232., 246., 277., 337., 340., 409., 471., 506., 515., 545. Smend elutasító álláspontját 1960-ban egy, a berlini egyetem történetével foglalkozó írásában is fenntartotta, hivatkozva az egyetemi autonómiára és összekapcsolva Heller 1928-as és Schmitt 1933-as kinevezését mint politikai kinevezéseket. Erről Klaus Meyer 1967-ben a *Politische Vierteljahresschrift*-ben mint konzervatív praktikáról nyilatkozott, ami miatt viszont Smend Gerhard Leibholz-nál, a folyóirat szerkesztőjénél tiltakozott a publikálás ellen. Ehhez részletesen lásd MÜLLER 1988, 272–273.

Az olaszországi út eredményeként jelent meg az *Európa és a fasizmus* című munkája 1929-ben, amely a fasizmussal szembeni első alapos szembenállás egyike volt.¹²⁴ A szocialista diákok gyakran hívták meg politikai rendezvények előadójának vagy vitarésztvevőnek. A viták középpontjában a fasizmus elleni harc állt. Ennek kapcsán sohasem mulasztotta el, hogy rámutasson, hogy Schmitt a tanaival kitar ajtót és ablakot a fasizmus előtt, ami egy szívélyes kollegiális kontaktusnak vetett véget. Gyakori előadója volt a weimari köztársaság híveit tömörítő Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold egyesület rendezvényeinek. Az 1930-as Reichstag-választások után, amelyek a nemzetiszocialisták nagy előretörését és a szociáldemokraták visszaesését eredményezték,¹²⁵ Heller politikailag ismét aktivizálódott. A szociáldemokrata párt modernizálására törekedett, egyik alapítója lett a *Neue Blätter für den Sozialismus* elnevezésű lapnak, de a szerkesztésben már nem vett részt, mert néhányan kifogásolták nem együttműködő természetét. A lap szocialista irányultságú volt, a szociáldemokrata mozgalom regenerációján fáradozott, de nem kötődött a párthoz. Első száma 1930 januárjában jelent meg, 1933 júliusában betiltották. A lap szerkesztői közül a legismertebb és legjelentősebb a vallásos szocialista és protestáns teológus Paul Tillich (1886–1965) volt, olvasói körét főként vallásos szocialisták alkották, akik egy része korábban a hofgeismariakhoz tartozott. A lapban két tanulmány jelent meg Hellertől, a *Nationaler Sozialismus* és a *Ziele und Grenzen einer deutschen Verfassungsreform*. Ez utóbival Heller államelmélete kapcsán részletesebben foglalkozom, itt most csak a *Nationaler Sozialismus* című tanulmány rövid elemzésére vállalkozom. Az írás lényegét a következő, felhívásként megfogalmazott állítás foglalja össze: „Németország jelenlegi helyzetében a szociáldemokrácia a legteljesebb joggal mondhatja, hogy valójában ő képviseli a nemzeti kultúrközösség ügyét [...] Ezt a jövőben azonban világosabban kell tennie, mint eddig.”¹²⁶ Indokolásként Heller a *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart* című művében kifejtetteknek¹²⁷ megfelelően fölvázolja a német nemzeti eszme történetét, hozzátéve, hogy Marx és Engels a polgárság ellen hasonlóképpen egy teljesen egyoldalú, leszűkített, eltorzított állam- és nemzetfölfogással harcoltak. Ezzel szemben a német szocialisták gyakorlati politikájukban az állam és a nemzet lassalle-iánus felfogását követték. Csak a szociáldemokrata vezetők nemzeti felelősségtudatának köszönhetően kerültek el 1918 novemberében a káoszt, és mentették meg a német birodalmi egységet. A szociáldemokrata politikából viszont hiányzott az állam és a nemzet programatikus igénylése (*Bejahung*). Mindez támadásokra adott alkalmat a kommunisták és a jobboldal számára. A kommunisták az elmélet és gyakorlat ellentmondására hivatkoztak, a jobboldal a szocialista gyakorlat nemzeti tartalmát vitatta. A nemzetiszocializmus nem szocializmus és nem is nemzeti. Nacionalizmusuk nemcsak hogy nem hasznos, hanem politikailag a legnagyobb mértékben veszélyes a német nemzetre. A szociáldemokrácia ezért nevezheti politikáját nemzetinek, mert ott is védi a nemzet egzisztenciáját, ahol a nemzetállam gondolata problematikusává vált; mert ma valójában az a helyzet, hogy az európai nemzetállamok már egyáltalán nem nélkülözhetetlen védelmezői a nemzeteknek, mint a 19. században. Ma a nemzetek érdekében európai Interna-

¹²⁴ Vö. HELLER 1929b.

¹²⁵ Míg a nemzetiszocialisták 12 helyett 107 mandátumot, addig a szociáldemokraták 152 helyett 143 mandátumot szereztek.

¹²⁶ HELLER 1992l, 575.

¹²⁷ Vö. HELLER 1926b, 156.

cionáléra van szükségünk, különben hamarosan az amerikaiak fehér rabszolga-kolóniájává fogunk süllyedni.

1931 nyarán Heller súlyosan megbetegedett, az egyetemtől szabadságot kapott, egy Potsdam melletti kis faluba, Kaputhba költözött, és a napi politikától visszavonult, hogy kizárólag államelméletén dolgozzon. 1932. március 15-én a frankfurti egyetem nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Kinevezését a kar többsége politikai elkötelezettségére hivatkozással ellenezte, és helyette Schmittet támogatta. Heller Frankfurtban különösen Mannheim Károllyal alakított ki intenzív és gyümölcsöző kapcsolatot.¹²⁸ Hiába akart távol maradni a napi politikától, Papen 1932. július 20-i államcsínye ismét a politika első vonalába kényszerítette, az SPD Landtag-frakciója őt bízta meg képviseletével a Staatsgerichtshof előtt folyó perben. A megbízásnak Heller pártelkötelezettségén túl az volt az oka, hogy mint a Wilhelm Kaiser Institut svájci referense különösen járatos volt a szövetségi állam kényszervégrehajtási jogában.

Emigráció (1933)

A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően Hellernek mint harcos antifasisztának és zsidónak nemcsak az állása került veszélybe, hanem az élete is. Tudományos munkássága nemzetközileg is ismert és elismert volt, szoros kapcsolatot ápolt többek között a munkáspárti Harold Laskival,¹²⁹ akinek a szuverenitáselméletét egyébként keményen bírálta, és a konzervatív José Ortéga y Gassettel. 1933 márciusában meghívást kapott, hogy az oxfordi egyetemen és a London School of Economicsen tartson vendégelőadásokat, amelyet érthetően el is fogadott. Londonban nyíltan megmondta véleményét Hitlerről és a nácikról, otthon besúgták, ezért aztán barátai lebeszéltek a hazatérésről.

Már Nagy-Britanniába utazása előtt Fernando de los Ríos spanyol kultuszminisztertől Madridba kapott vendégprofesszori meghívást, amely egy nemzetközi mentőakció része volt, ekkor több veszélyeztetett német értelmiségi kapott hasonló meghívást. Ezen túlmenően a New York-i New School for Social Sciences is meghívta. Ezt a meghívást Heller University in Exile-nak nevezte és nem fogadta el, mert a náciizmus gyors bukásában reménykedett, méghozzá a szociáldemokraták és a tőlük jobbra álló erők összefogása révén. A rezsim azonban konszolidálódott, méghozzá a konzervatív jobboldal és a katolikus Centrum Párt segítségével. A konzervatív táborban való csalódottságát fejezte ki azzal, hogy 1933 júliusában gúnyos üdvözzettel reagált Schmitt porosz államtanácsosi kinevezéséhez: „A Göring miniszter úr általi, fölöttébb jól megérdemelt megtiszteltetéséhez jókívánságait küldi Önnek H. Heller.”¹³⁰

1933 áprilisában a frankfurti egyetemtől szabadságot kért, ami visszatérési szándékát mutatta. Az 1933. április 8-i, a „német tisztviselői kar helyreállításáról” szóló törvénnyel

¹²⁸ MÜLLER 1988, 273. Müller későbbi, Heller összegyűjtött műveinek második kiadásához írt tanulmánya szerint Heller „módszertanilag Karl Mannheimre támaszkodott” (MÜLLER 1992, 449.).

¹²⁹ Laski a *Die Souveränität*ben kifejtett éles kritikája ellenére rendkívül nagyra becsülte Hellert, és meghívta a London School of Economicsra is. A *Saatslehre* angol kiadásáról azonban Fraenkel szerint Kirchheimer lebeszélte Laskit (vö. MÜLLER 1988, 275.).

¹³⁰ MEYER 1967, 293–313.

azonban elbocsátották. Ezzel a törvénnyel bocsátották el többek között Kelsent, Radbruchot és Tillichet is, és általában a baloldali és a zsidó származású professzorokat.

Heller elfogadta a spanyol ajánlatot, és elkezdett spanyolul tanulni. Spanyolországban korábban is jól ismerték őt, a *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart* már 1930-ban, a fasizmusról írott könyve pedig 1931-ben jelent meg spanyolul, és több Berlinben tanuló ösztöndíjassal, általában későbbi egyetemi oktatóval tartott fönn szoros szakmai kapcsolatot. 1933 kora tavaszán érkezett Madridba, vele tartott tanársegéde, Gerhart Niemeyer is. Áprilisban utánament a családja, és a könyvtárát is sikerült kivinnie. Nyáron már a Santanderben működő Universidad Internacionalon tartott spanyol nyelvű előadást, ősszel pedig a madridi egyetemen rendszeresen. Noha 1933-ban legalább négy infarktus érte, folyamatosan írta államtanát és tartotta előadásait. Munka közben halt meg. 1933. november 5-én délután még három spanyol kollégával folytatott igen sikeres megbeszélést az állam igazolásáról, könyve arról szóló fejezetéről, este azonban újabb infarktust kapott, amely a halálát okozta. Beszélgetőpartnerei *La justificación del estado* (Az állam igazolása) címmel decemberben kiadták ennek a beszélgetésnek a tartalmát a *Staatslehre* említett fejezetével együtt.

Munkássága

Heller munkásságáról az első részletes bibliográfiát Hans Rädle állította össze, amely Heller összegyűjtött írásainak első, majd kiegészítve annak második kiadásában jelent meg. Ez a bibliográfia, az említett összegyűjtött írásokat nem számítva, Heller 70 írását tartalmazza azok fordításaival és újabb kiadásaival együtt. Rädle bibliográfiája Heller műveit az első megjelenés sorrendjében tünteti fel, a megjelenés évén belül először a folyóirat-cikkeket megjelenésük sorrendjében, majd az önálló kiadványokat ugyanazon éven belül. Álláspontom szerint, ha a kutatás Heller elméletének kialakulását és formálódását vizsgálja, akkor indokoltabb a műveket keletkezésük sorrendjében elemezni, már amennyiben ez lehetséges. Tekintettel erre, kénytelen voltam eltérni Rädle bibliográfiájától, két vonatkozásban, elsősorban az előszavaknál és a művekre való hivatkozások során. Egyrészt, ahol ez megállapítható, a megírás vagy a szóbeli előadás és nem a megjelenés időpontját vettem figyelembe, másrészt az adott éven belüli sorrendet is igyekeztem pontosítani. Heller munkásságának a földolgozása során ezt a korrigált bibliográfiát vettem alapul. Könyvemben Heller műveit munkássága egyes szakaszai kapcsán elemzem.

Heller tevékenységét, tudományos munkásságát négy fő szakaszra tagolva célszerű tárgyalni. Az első a háború végétől Berlinbe költözéséig tart, a második 1926-tól 1931 végéig, a harmadik szakasz az 1932-es év, betegsége miatt ténylegesen annak is a második fele, ennek középpontjában a weimari köztársaság és alkotmányának védelme áll, a negyedik szakaszt az 1933-as emigrációs év képezi, annak tartalmát lényegében a *Staatslehre* megírása teszi ki. Az első és a második szakasz tovább tagolható, de elmosódott belső határokkal.

Mivel itt az elméleti munkásság periodizációjáról van szó, az egyes szakaszok meghatározását nem lehet vagy legalábbis nem célszerű mereven meghatározott időpontokhoz kötni. Az elméleti munkásság egyes szakaszait meghatározott problémák súlyponti kérdésként való kezelése jellemzi, aminek előzményei és utóhatásai vannak, illetőleg az egyes szakaszra jellemző elemzések megfogalmazása, főleg pedig publikálása későbbi időpontra

tolódhat. A korábbi problémafelvetés is lazíthatja a periódushatárokat, de azzal a különbséggel, hogy a korábbi gondolatokat, eredményeket később is meg lehet írni, de a későbbieket korábban nem.

A jelzett periodizációt arra alapozom, hogy a második szakaszt az elsőtől egyértelműen a főállású tudósként végzett intenzív elméleti munka különbözteti meg. Ennek kezdete 1926 áprilisa, Berlinbe költözése, amelyet viszont az államjogászegyletben 1926 áprilisában tartott hozzászólása és különösen az államtan válságáról írt tanulmány alapozott meg.¹³¹ Albrecht a cezúrát 1927–28-ra teszi, talán a berlini egyetemi tanári kinevezés miatt. Szerintem indokoltabb azt 1926-ra tenni, az ún. akadémiai életbe való teljes bekapcsolódására tekintettel. Az 1932-es cezúrát az indokolja, hogy 1932-ben, a kiélezett belpolitikai helyzetben megjelent írásai erősen aktuálpolitikai vonatkozásúak, a napi sajtóban jelent meg majd mindegyik, az egyedüli tisztán elméleti írása ebből az évből az angol nyelvű Jellinek-cikk, de az nyilván korábbi álláspontjának az angol megjelentetése volt, ezért indokolt azt a második szakaszban tárgyalni. Az emigráció mint cezúra is nyilvánvaló, de itt arról is szó van, hogy Hitler hatalomra jutásának a ténye Heller elméleti-politikai álláspontját is módosította.

A továbbiakban Heller államelméletét kívánom bemutatni ennek a négy szakasznak megfelelően. Ennek során tevékenységének egyéb területeire csak annyiban térek ki, amennyiben az államelméletével szorosan összefügg. Igaz ugyan, hogy Heller „munkásságának különböző részei összetartoznak és egymásra vonatkoznak, egész életműve egy államelmélet”, amiből Robbers először arra a megállapításra jutott, „az elemzés nem korlátozódhat Heller kifejezetten államtudományi írásaira”, de ezt a célkitűzést ő sem tudta megvalósítani, és arra kényszerült, hogy elemzését „Heller munkásságának alapstruktúráira korlátozza”.¹³²

Heller életművének bemutatása és elemzése előtt célszerűnek tartom itt orientáló kiindulópontként idézni az első monográfus, Wolfgang Schluchter összegzőnek szánt megállapítását. Eszerint „Heller életművének az értelmezését három állítás határozta meg: először, hogy Heller államelméleti alappozícióját az idealista államfilozófiával folytatott vitákban túlnyomórészt politikai motívumokból kiindulva fogalmazta meg és az már relatíve korán készen volt; másodsor, hogy Heller államelméleti alappozíciója ezek során csak körvonalakban volt világos, és csak a kortárs általános államtan problémáival való szembekerülés során konkretizálódott; harmadsor, hogy Heller államelméletének végleges részeit csak ezek a viták tették lehetővé. Mindhárom állítás azonban összekapcsolódik azzal a paradox megfogalmazással, hogy Heller koncepciója túllépett a Jellinek államelmélete által bevezetett problémátörténeti összefüggésen, és ugyanakkor mégis abba illeszkedett.”¹³³ Ezzel a megállapítással a lényeg tekintve egyetértek, azt saját vizsgálódásaim is megerősítették, ha nem is értek egyet Schluchter minden egyes állításával. A vizsgálódás felépítésének fő vonalait tekintve a harmadik fejezet az első állításhoz, a negyedik fejezet a másodikhoz, a harmadik és negyedik fejezet pedig a harmadik állításhoz kapcsolódik.

¹³¹ Vö. HELLER 1926a.

¹³² ROBBERS 1983, 14.

¹³³ SCHLUCHTER 1983, 250–251.

Recepció és hatás

Jelentős és kiterjedt Heller spanyolországi recepciója, több művét kiadták spanyolul, és a spanyol államelméleti és alkotmányjogi irodalomban Heller folyamatosan és gyakran idézett szerzővé vált, még hozzá a köztársaság és Franco híveinek táborában is. A polgárháborút követő emigrációnak köszönhetően aztán ez a Heller-hatás az egész spanyol nyelvű Latin-Amerikára is kiterjedt. Figyelemre méltó Heller-recepcióra került sor még Japánban.

Német nyelvterületen jelentős Heller-recepcióra csak az NSZK-ban került sor. Az NDK-ban a vázolt politikai okok miatt Hellert teljesen figyelmen kívül hagyták, Ausztriában pedig a Kelsen-iskola dominanciája miatt csak csekély mértékű Heller-recepcióra került sor. A nyugatnémet Heller-hatás kiindulópontja az volt, hogy a szociális jogállam fogalma, amelyet Heller állított az államelméleti és alkotmányjogi viták középpontjába, viták után a *sozialer Bundesstaat* megfogalmazásban bekerült a Grundgesetz 20. cikkelyébe, és ennek következtében a „szociális államiság” az alkotmányjog fontos alapelvevé vált. Heller alkotmánytanának más elemeit a Parlamentarischer Rat nem fogadta el. Ehhez itt csak annyit indokolt megjegyezni, hogy Heller szociális jogállam koncepciójának két eleme volt: az egyik a jogállam megőrzése és stabilizálása, a másik a szocializmusba való békés átmenet perspektívája. Ez utóbbi a Parlamentarischer Rat túlnyomó többsége számára nem volt elfogadható. Ennek volt a következménye az is, hogy az NSZK első két évtizedében, a hidegháború körülményei között Heller államelméletének a hatása korlátozott volt, szinte kizárólag a szociális államiság értelmezéséhez kapcsolódott. Ennek fontos, további elemzéseket kiváltó eleme volt az államjogászegylet 1953-as konferenciája, ahol *A szociális jogállam lényege és fogalma* témáját tűzték napirendre. A referens a Hellerre nagymértékben támaszkodó Wolfgang Abendroth, a korreferens Ernst Forsthoff volt.¹³⁴ A Fischer kiadó lexikonsorozatának 1957-ben megjelent *Staat und Politik* kötete a német politikatudomány megalapozói között méltatta Hellert. Az államelméletének immár egésze iránti fokozódó érdeklődést jelezték a *Staatslehre* új kiadásai 1961-ben, 1963-ban, 1970-ben, valamint Klaus Meyernek a *Politische Vierteljahresschrift*-ben 1967-ben megjelent életrajza, majd 1968-ban Wolfgang Schluchter tollából az első részletes Heller-monográfia. Összegyűjtött műveinek első kiadása 1971-ben jelent meg, ami érthetően megkönnyítette munkásságának az elméleti földolgozását. Ezt követően rohamosan szaporodott mind a kifejezetten Hellerrel, mind pedig a weimari köztársaság államelméletével átfogóan foglalkozó publikációk száma. Ebben nyilván szerepe volt a megváltozott politikai légkörnek is, de a döntő tényező napjainkig a Heller által elemzett kérdések aktualitása. „Munkássága, különösen államfogalma jelentős impulzusokat adott a NSZK-ban az államelméletnek és a politikatudománynak.”¹³⁵ Ma túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a weimari köztársaság államelméletével foglalkozó szakirodalom könyvtárnyi méretűre duzzadt.¹³⁶ Heller államelméletének hatását és jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy az NSZK alkotmánybírósága nevezetes Maastricht-ítéletében¹³⁷ kifejezetten Hellerre hivatkozott.

¹³⁴ ABENDROTH 1995, 175–218.; FORSTHOFF 1995, 175–218.

¹³⁵ ROBBERS 1986, 1244.

¹³⁶ Heller recepciójának, hatásának fő irányait részletesen és átfogó jelleggel tárgyalja ALBRECHT 1983, 247–273.; ROBBERS 1983, 106–126.

¹³⁷ Vö. BverfGE 89, 155.

E jelentős hatás ellenére találó Rainer Wolf megállapítása: „Heller sok csodálóra talált, de kevés tanítványra, aminek nem csak korai halála volt az oka.”¹³⁸ Magányos kívülálló volt a weimari köztársaság idején, úgy is mint szociáldemokrata és mint államtudós is, és az is maradt. Politikailag egyeseknek radikális szocialista volt, másoknak a kapitalizmus iránti szociális állami illúziók táplálója. Nem sorolható valamilyen iskolához, munkássága posztumusz sem iskolaképző, ehhez túl komplex. A *Staatslehre*ben több kutatási perspektívát vet föl, mint amennyit megválaszol, munkásságának spektruma igen széles és heterogén, kontextusa Hegeltől és Marxtól, *horribile dictu*, Schmittig és Hans Freyerig terjed. A hozzá politikailag közel álló Kelsennel és Radbruchhal szembeni kritikája túl irritáló volt ahhoz, hogy a fiatalabb jogászok hozzá csatlakoztak volna. Abendroth a szociális jogállam vonatkozásában követte, Häberle a kultúrállam elméletét és az alkotmány nyitottságát elevenítette föl, módszertanilag Friedrich Müller áll hozzá a legközelebb. Ők azonban a közös vonatkozási ponton túl nem homogenizálják különböző pozícióikat, hanem inkább egymással szemben fejtik ki. „Hellerre sok iskola hivatkozhat, de saját iskolája nincs.”¹³⁹ Politikai nézetei úgy tűnik, ma már nem aktuálisak, államelméleti problémafelvetései viszont annál inkább.

¹³⁸ WOLF 1993, 501–503.

¹³⁹ WOLF 1993, 501–503.

[Vákát oldal]

Az államelmélet eszmetörténeti megalapozása

Előzetes áttekintés

A Hermann Heller életrajzával foglalkozó szakirodalom meggyőzően valószínűsíti, hogy katonai szolgálatának végén már lehetősége volt arra, hogy későbbi habilitációján dolgozzon, de tudományos munkássága valójában 1918 végén kezdődött, amikor Lipcsébe érkezett. Tudományos tevékenységének első szakasza 1918 végétől 1926 áprilisáig tartott, amikor is a berlini Kaiser Wilhelm Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht referense lett.

Hellernek összesen 71 publikációja jelent meg, beleszámítva ebbe rövid könyvismertetéseit és nyomtatásban megjelent hozzászólásait is. Ezek közül 38-at számíthatunk az első alkotói periódushoz, azaz valamennyi 1926 végéig megjelent írását, kettő kivételével. Itt kivételt képez az államjogászegylet 1926-os konferenciáján elmondott hozzászólása és a már hivatkozott, az államtan válságát elemző tanulmány.¹⁴⁰ Heller erre az időszakra eső munkásságának az elemzéséhez mindenképpen indokolt az ekkor keletkezett művek két szempont, két tengely mentén történő rendszerezése. Az egyik ilyen szempont az idődimenzió, a másik pedig a tematikus besorolás.

Az 1919 és 1926 között keletkezett írások tematikus csoportosítását, más szerzők munkásságához hasonlóan, az nehezíti, hogy néhány írást nem lehet egyértelműen besorolni. Itt tehát elkerülhetetlen némi értelmezői önkény, mert csak így valószínűsíthető és rekonstruálható, hogy egyes időszakokban milyen kérdések foglalkoztatták hangsúlyosan Hellert. Az általunk javasolt fő tematikus csoportok: (a) elmélettörténeti tanulmányok, (b) munkásoktatással és munkásművelődéssel, népfőiskolával és az ehhez kapcsolódó kérdésekkel foglalkozó írások, (c) politikai beállítódását, ún. nemzeti kultúraszocializmusát kifejtő írások, (d) államelméleti kérdéseket tárgyaló tanulmányok, (e) az előbbi csoportokba nem tartozó recenziók.

Már ebből az áttekintésből kiderül, hogy Heller 1919–1926 közötti munkásságát sajátos időbeli strukturáltság jellemzi. 1919-ben először elmélettörténeti vizsgálódásokat végez, majd energiáit szinte teljes egészében a népfőiskolákra és a munkásművelődésre fordítja, majd 1924-ben és 1925-ben érdeklődésének, elméleti tevékenységének az előterébe a szociáldemokrata politika elméleti és gyakorlati kérdései kerülnek. Ezzel párhuzamosan, illetőleg ezek alapján néhány kifejezetten államelméleti tanulmányt is publikál, majd mindezekkel összefüggésben, mindezek eredményeként újra összegzi elmélettörténeti álláspontját. Tekintettel arra, hogy tárgyunk Heller államelmélete, munkásságának első szakaszából közvetlenül csak elmélettörténeti műveit vizsgáljuk, egyéb írásaiban található releváns megállapításaira elmélettörténeti munkái kapcsán utalunk.

¹⁴⁰ Vö. HELLER 1926a.

Heller pályafutásában mint életrajzából is kitűnik, az 1926-os év volt a váltás éve, akkor lett főállású tudományos kutató. Ebben az évben öt írása jelent meg, és egy tudományos előadása hangzott el. Ezek közül három¹⁴¹ még a korábbi évek két fő témáját viszi tovább, így ezek vitathatatlanul Heller munkásságának első szakaszához számítandók. A *Politische Ideenkreise der Gegenwart* című könyve és a *Die Krisis der Staatslehre* című tanulmánya, továbbá a *Die Gleichheit vor dem Gesetz* című hozzászólása az államjogászegylet konferenciáján már Heller munkásságának következő, hangsúlyosan államelméleti szakaszát alapozza meg, az első eszmetörténetileg, a két utóbbi kritikailag. Ezért a két utóbbi írást, a későbbi munkákkal való kapcsolat és az új hangsúlyok miatt, Heller munkásságának második szakaszához indokolt számítanunk, pontosabban annak keretében célszerű vizsgálnunk. A *Politische Ideenkreise* összekötő kapcsot képez a két szakasz között, kifejezetten eszmetörténeti jellege miatt mégis az első szakaszban való tárgyalását tartom indokoltnak.

Eszmetörténeti kutatás és elmélettörténet

Mint arról Heller életrajza kapcsán szó volt, amikor Heller 1920 márciusában belépett a szociáldemokrata pártba, nyilatkozatban fogalmazta meg fenntartásait: nem fogadja el a történelmi materializmust mint a párt hivatalos világnézetét, és nem ért egyet az internacionalizmussal. Ez a megfogalmazás, mint a későbbi elemzésekből kiderül, nem jelentett merev, ellenséges elutasítást, ugyanakkor egyértelműen mutatta, hogy Heller ekkor már határozott világnézeti-politikai filozófiai pozícióval rendelkezett. Ezt az álláspontját a politikai tapasztalatain túl nagymértékben kiterjedt elmélettörténeti-kritikai munkássága alapozta meg. A realista nemzeti politika igényét erősítette meg Hegel műveinek tanulmányozása, lényegében Hegel hatására váltak ösztönös, spontán belátásai elméletileg reflektálttá. A személyiségét formáló világnézeti beállítódásának három meghatározó eleme, mozzanata a nemzeti és a demokratikus elkötelezettség, valamint a reálpolitikai szemlélet. Ezek együtthatása jellemzi őt 1919 elején Lipcsében. Erről később úgy nyilatkozott, hogy akkoriban még megvolt e három elem konzervatív irányú összekapcsolásának, konkretizálásának a lehetősége is.¹⁴² A véletlennek, a munkásművelődésbe kerülésének, majd ennek révén a szociáldemokráciához való kapcsolódásának köszönhető, hogy nem lett konzervatív.¹⁴³

1919-ben és az 1920-as évek első felében publikációinak jelentős része elmélettörténeti jellegű volt, azok kidolgozottsága arra enged következtetni, hogy ezeken a munkáin, mindenekelőtt habilitációján már korábban is dolgozott. 1919-ben jelent meg Lassalle munkásprogramjához írt bevezetője, 1920-ban Hegel *Németország alkotmánya* című írásához írt bevezetője, 1921-ben *Hegel és a nemzeti hatalmi állami gondolat Németországban* című habilitációs dolgozata, 1924-ben pedig *Hegel és a német politika* című tanulmánya. Emellett egyéb írásaiban is találunk elmélettörténeti fejtegetéseket. Elmélettörténeti-eszmetörténeti

¹⁴¹ Vö. Die Leipziger Volkshochschulheime; Arbeit und Bildung in der Arbeiterbewegung; Unterströmungen in der deutschen Parteileben.

¹⁴² „Heller meg volt győződve a nemzeti-konzervatív és a szocialista-reformista erők együttműködésének a szükségességéről” (SCHNEIDER 1984, 590.). Erről maga Heller a Hegel-cikk végén fejtette ki álláspontját (vö. 340., 341. lábjegyzet).

¹⁴³ HELLER 1992a, 581.

munkásságának eredményeit összefoglaló jelleggel a *Politische Ideenkreise der Gegenwart* című könyvében 1926-ban tette közzé. Későbbi, tematikus jellegű munkáiban is rendkívül alaposan és kritikai jelleggel foglalkozott az elmélettörténeti előzményekkel.

Schluchter¹⁴⁴ a korai elmélettörténeti elemzéseket úgy jellemezte, hogy Heller a német politikai filozófia nagyjainak, mindenekelőtt Kantnak, Hegelnek, Marxnak és Lassalle-nak a kritikája alapján alakította ki álláspontját. Heller szemében mindenekelőtt ők jelentették azt a néhány szellemi vezetőt (*Geistesführer*), akik metafizikai-logikai világossággal és etikai tisztasággal fogalmazták meg az „állam felépítésének objektív elveit” és „értelmes struktúraeszményeit”, és ezzel lerakták Németországban a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus szellemi alapjait. A liberalizmus, nacionalizmus, szocializmus mozgalmában az államfelépülés „elvei” és a „struktúraeszményei” mint kollektív politikai eszmék történelemalakítóká váltak, és maradtak.¹⁴⁵ Schluchter, továbbá Heller fölfogását úgy ítélte meg, hogy az ingadozott Kant és Hegel között, és a politikai események hatására Hegel megítélése negatívabbá, Kant megítélése viszont pozitívabbá vált.¹⁴⁶

Nézetem szerint Schluchternek ez az ábrázolása pontosításra, illetőleg korrekcióra szorul. Az említett szellemi vezetők szerepe és jelentősége Heller elemzéseiben és gondolkodásának alakulásában lényegesen eltérő, értelmezésemben a két középpontban álló gondolkodó Hegel és Marx. Az elmélettörténeti vizsgálódások középpontjában a reálpolitikai szemlélet jegyében¹⁴⁷ először Hegel állt, és Kant itt csupán Hegel ellenpólusaként jelent meg, majd a szociáldemokrácián belüli viták során Marx és Fichte kerül a középpontba. Fichte a szocializmus gondolatának németországi megalapozójaként, a marxi szocializmusfelfogás kiegészítéseként vagy korrekciójaként válik hangsúlyossá. Heller számára Lassalle nem elméleti gondolkodóként, hanem Marxszal szembeállítva, mint gyakorlati politikus jelentős. Ebből az következik, hogy Schluchter állítása, amely szerint Heller ingadozik Kant és Hegel között, és Hegel megítélésében változott az álláspontja, téves. Ez reményeim szerint

¹⁴⁴ Schluchter írta az első monográfiát Hellerről (vö. SCHLUCHTER, Wolfgang: *Entscheidung für den sozialen Rechtsstaat. Hermann Heller und die staatstheoretische Diskussion in der Weimarer Republik*. Köln – Berlin, 1968, Kiepenheuer und Witsch.). A hivatkozásaim a monográfia második kiadását (SCHLUCHTER 1983) veszik alapul.

¹⁴⁵ SCHLUCHTER 1984, 45–63.

¹⁴⁶ „A német idealista államfilozófiai tradíció helleri megítélése: ingadozás Kant és Hegel között” (SCHLUCHTER 1983, 92–112.). „Heller Hegel-értelmezésében először két tézis tartja egyensúlyban egymást: az elméleti tézis, mely szerint Hegel az államelméletben meghaladta a perszonalizmust és Kantot, és a politikai tézis, mely szerint Hegel a bismarcki hatalmi politika ideológiai szálláscsinálója volt [...] Minél inkább előrehalad Hegel kutatásában, annál inkább a második tézis felé fordul, az kerül túlsúlyba, a perszonalizmus mint elmélet ismét jelentőséget nyer. Arról van szó, hogy az elmélet politikai következményei magát az elméleti alapot változtatják meg [...] Korábban elismeréssel nyugtázta, hogy Hegel a hatalom és szabadság, fejedelmi és népszuverenitás kibékítésének döntő problémáját nemcsak felvetette, hanem annak megoldásához is hozzájárult, amennyiben az államot mint polgárai tevékenységének a termékét fogta föl (Heller Hegel-könyv, 30.). Most azonban kifogásolja, hogy Hegel az egyént aláveti egy olyan állam céljának, amelyik látszólag szabadságot, valójában azonban hatalmi expanziót akar (Heller Hegel-könyv 117.)” (SCHLUCHTER 1983, 92–112.).

¹⁴⁷ „Lassalle, persze nem valami szerencsésen, megkísérelte összekapcsolni Hegel állameszményét a marxizmus gazdasági tanaival” (HELLER 1926b, 128.). Lassalle „történetfilozófiájának beható kritikájára itt nincs hely. A történelem végcéljába vetett hit dogma, elveket lát ott, ahol tendenciák vannak (Ranke), az általa föllállított törvényszerűségeket a tapasztalat megcáfolta. Lehet, hogy azt a történelmet, amit írt, nem nehéz megcáfolni, de cáfolhatatlan az a történelem, amit csinált. Azon világtörténelmi individuumok közé tartozik, amelyekről Hegel azt mondja, hogy gyakorlati és politikai emberek” (HELLER 1992b, 11.).

a későbbi fejtegetésekből nyilvánvalóvá válik. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy Schluchter egyoldalúan kezeli a problémát, amennyiben álláspontját ugyanannak a munkának, vagyis az ún. Hegel-könyvnek (*Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland*) a különböző oldalairól vett idézetekkel mint korábbi és későbbi nézetekkel próbálja alá-támasztani, és figyelmen kívül hagyja, hogy Heller a *Die Krisis der Staatslehre*-ben hangsúlyozza a kanti kritika negatív következményeit.¹⁴⁸

Heller eszmetörténeti elemzéseiben Marx tekinthető a másik központi szereplőnek. Marx esetében annyiban sajátos a helyzet, hogy ezekben az elemzésekben összemosódik Marx és Engels elméletének és a marxista gyakorlati politikának a kritikája. Az elméleti és gyakorlati politikai kritika valahogyan mindig összekapcsolódik Hellernél, csak az arány és a szempont eltérő. Hegel esetében, különösen a Hegel-könyvben az elméleti kritikára kerül a hangsúly, a politikai kritika nagyon is implicit és többnyire rejtett, a *Politische Ideenkreise* Marxról és Lassalle-ról szóló elemzéseiben már azonos hangsúlyt kap, ha nem nagyobbat. A Hegel-könyv elmélettörténetnek, a *Politische Ideenkreise* inkább eszmetörténetnek minősíthető.

Itt röviden indokolt kitérni az eszmetörténet és az elmélettörténet viszonyára. A kettő átmegy ugyan egymásba, de az eszmetörténet esetében a hangsúly a társadalmi-politikai hatásokon van, a gyakorlati politikába és az állami intézményekbe való beépülésen, az elmélettörténet esetében pedig az elméletek struktúráján, előfeltevésein és az elméletek egymásra gyakorolt hatásán, kritikáján, egymásra való támaszkodásukon, egymásra épülésükön. Szoros kapcsolatukat az alapozza meg, hogy az elméleteknek eszmei hátterük, kapcsolódásuk van, a nagy eszmekörök ugyan több elmélettel is összeegyeztethetők, de bizonyos elméleteket kizárnak, más elméletekhez pedig bizonyos affinitást mutatnak. A már említett Eric Voegelin határozottan megkülönbözteti egymástól a politikai elméleteket és a politikai eszméket. Szerinte a politikai elmélet Arisztotelész értelmében vett teória, a politikai realitás tárgyilagos szemléletének (*contemplation*) a terméke. A politikai elmélet az evokatív eszme ellentétének mutatkozik, elsődleges funkciója a politikai eszmék magyarázata, racionalizálása és rendszerezése, továbbá azok kritikája. A politikai eszmék különös jelentősége viszont a politikai közösség „reális felépítésében” rejlik, azok „a saját élet és a tágabb közösségi élet számára való értelemadás eszközei”. „Ezen a problematikán épül föl az egész történelem, az eszmék, különösen a politikai eszmék nem a valóságról szóló elméleti proposíciók, hanem maguk a realitás alkotórészei.”¹⁴⁹

¹⁴⁸ Vö. SCHLUCHTER 1983, 32–37.; HELLER 1926a, 291–292., 312.; erről bővebben lásd a jelen munka *Kritika, programadás, elméleti elemzések* című fejezetét.

¹⁴⁹ OPITZ 2012, 270–272.

Hegel-elemzések¹⁵⁰

Ha a keletkezés időpontját vesszük alapul, akkor habilitációs írása, a *Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland*,¹⁵¹ amelyet röviden Hegel-könyvnek nevezünk, Heller első tudományos munkája. Szó volt már azokról az okokról és körülményekről, amelyek Hellert föltehetően arra ösztönözték, hogy Hegellel foglalkozzék, itt most magáról a Hegel-könyvről lesz szó. A könyv bevezetésre és három fejezetre tagolódik. Az első fejezet bevezető jellegű, történeti-módszertani alapot nyújt, a második fejezet tárgyalja magának Hegelnek az elméletét, a harmadik fejezet pedig Hegel elméletének hatását vizsgálja. Ez a munka tisztán elméleti jellegű, értve ezen, hogy nincsenek benne politikai állásfoglalások vagy azokat közvetlenül megalapozó pedagógiai vagy propagandaelemek. Ebben a vonatkozásban alapvetően különbözik Heller későbbi elmélettörténeti írásaitól, némelyektől csak hangsúlyaiban, másoktól markánsan. Ez az elméleti jelleg kifejezetten megfogalmazódik a munka bevezetésében, közvetve pedig abban mutatkozik meg, hogy Heller a saját értékítéleteit zárójelbe helyezi, tartózkodik az értékelésektől. Ez annak tudható be, hogy Heller elsőszámú célkitűzése, hogy kiigazítsa a közfelfogásban és a tudományos publikációk túlnyomó többségében élő, kirajzolódó, és szerinte hamis Hegel-képet. A könyv bevezetésének első mondatában megállapítja, hogy „a német szellem útja Kanttól [...] Bismarckig, Marxig [...] és Nietzsche hatalomevangéliumáig az utóbbi években ismételt tudományos ábrázolás tárgyát képezte. Ezekben rendszerint szembeállították a politikának mint hatalmi harcnak és a hatalomnak mint értéknek Treitschke nevével fémjelzett felfogását a német idealizmus elvi politikájával. Ebben az ábrázolásban nincsenek hidak a költők és gondolkodók népe és a »Blut und Eisen« népe között. Mégis van ilyen híd, és az Hegel; a nemzeti hatalmi államról alkotott ideológia az idealista filozófia gyermeke, és nem más az atyja, mint Hegel. Az ábrázolásokban nem gondoltak eléggé arra, hogy Hegel volt a modern politikai gondolkodás megalapozója [ti. Németországban: SZ. P.]. A német filozófusok ezen leghomályosabbjáról (dunkelst) hol azt írják, hogy metafizikus konstrukcióival megerőszkolta a világot, hol metafizikus államimádatát teszik szóvá. Ismeretlen viszont, hogy a modern hatalmi állam gondolatának első és átfogó hirdetője volt, Treitschke előtt fél évszázaddal.”¹⁵²

Ennek a korrekciónak a folytatása a második célkitűzés: ez a munka a német idealizmustól Bismarck koráig vezető szálakat kívánja vizsgálni és felmutatni,¹⁵³ vagyis a hatástörténet elemzésével is igazolni kívánja azt a tézist, hogy a modern hatalmi állam gondolatának a megalapozója Németországban Hegel volt, és nem a közfelfogás által annak tartott

¹⁵⁰ Gerhard Haney élesen bírálja Heller Hegel-elemzéseit, különösen a Hegel-könyvet (vö. HANEY 1984, 467–469., 481.). Haney szerint Heller pontatlanul és sűrítve idézi Hegelt, így idézetei a reálisnál jóval negatívabb képet adnak. Általános jelleggel itt annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy Haney megjegyzése Heller idézési módszerével kapcsolatban formailag helytálló, de ezek az adott kontextusban általában nem jelentik Hegel átértelmezését. Haney félreérti Hellert, amikor azt írja, hogy „konzervatív értelemben állítja szembe a felvilágosodás természetjogának minden törekvésével”. Heller ugyanis nem konzervatív, hanem réalpolitikai értelemben állítja szembe Hegelt a természetjogi felfogásokkal. Heller Hegel-képe nem olyan negatív, mint azt Haney látja.

¹⁵¹ HELLER 1921, 210.

¹⁵² HELLER 1921, V.

¹⁵³ HELLER 1921, VI.

Heinrich Treitschke.¹⁵⁴ Közvetett és többnyire implicite megfogalmazott kritikai észrevételei nem magára Hegelre vonatkoznak, hanem a hatására kialakult „nemzeti-imperialista gondolkodásra”.

A könyv bevezetésének utolsó gondolata is ezt az elméleti jelleget fejezi ki. Heller számára nyilvánvaló, hogy az esztétörténeti vizsgálódás nem lehet teljes mértékben értéktelen, de az értékelő konklúziókat kinek-kinek magának kell levonnia. „A hatalmi állam gondolata egy zárt világnézet rövid kifejeződése, nem véletlenül összetákolt pártprogram. Hogy az ebből a világnézetből adódó politikában mi az egészséges és mi az egészségtelen, kinek-kinek magának kell megítélnie. Én személyesen, akinek a számára ez a munka a saját gondolatok tisztázásának (eine Sache innerer Selbstverständigung) az ügye volt, arra a meggyőződésre jutottam, hogy Hegel hatalmpolitikájában sok elvetendő van, azonban abból soknak Németország közvéleményévé kell válnia, ha a német nemzet a jelenlegi fájdalmas jelenből jobb jövőbe akar jutni.”¹⁵⁵

A német politikai gondolkodás

A Hegel-könyv első fejezete *A politikai gondolkodás Németországban 1800 körül* címet viseli. Ebben először Heller azokat a kategóriákat dolgozza ki, amelyek szerinte „a 18–19. századi német politikai gondolkodás nagy ellentéteinek az első magyarázatát ezek az absztrakciók nyújtják”.¹⁵⁶ Heller elemzésének két alapvető kategóriája a perszonalista és a transzperszonalista világnézet fogalma. „A perszonalizmus mint világnézet mindent, az állam személyfölötti értékét is az egyén szolgálatába állítja. A transzperszonalizmus ezzel szemben az individuumot a közösség által feltételezettnek látja, az államot minden személyi érték történeti és fogalmi előfeltételének, az individuummal szemben magasabb értékűnek. Ennek a két szemléletnek két különböző individuumfogalom szolgál alapul. A perszonalista államfölfogás számára az individuum mindenféle emberi tulajdonság lehetséges foglalata (*Inbegriff*). Ez az észlény a szabadságra való egyenlő méltósággal, az emberi minőség absztraktdemokratikus kozmopolita egyenlőségével rendelkezik. A transzperszonalizmus ezzel szemben számításba akarja venni az individuumnak az állam abszolút értéke szempontjából tagadhatatlan különböző jelentőségét; éppen ezért reflektálnia kell az empirikus individuumokra, és nem vonatkoztathat el úgy, mint a perszonalizmus a jellem, a kor, a nemzet stb. minden individuális meghatározottságától. Mert éppen ezek a tényezők azok, amelyek a politikai életben kiemelkedő jelentőségűvé válnak. Nem ez az empirikus ember, hanem

¹⁵⁴ Heinrich von Treitschke (1834–1896) történész és nemzeti liberális politikus, a német–porosz protestáns nacionalista történelemszemlélet egyik legnagyobb hatású képviselője. Fő gondolatait a katolikus Görres Gesellschaft által kiadott *Staatslexikon* – amely vele szemben porosz protestantizmusa miatt erősen kritikus volt – a következőképpen foglalta össze: „Az állam lényege a hatalom. A politika csak mint reális hatalmi politika lehetséges. Az állam számára a legfőbb erkölcsi parancs az önfenntartás kötelezettsége. Az államférfi erkölce nem kell, hogy egybeessen a privát morállal. A centralizmus a dolgok természetében rejlik. A háború a népek számára az ifjúság forrása. Az örök béke lehetetlen és egyben erkölcstelen ideál. Szerződések csak a rebus sic stantibus hallgatóságos fönttartásával szabad kötni” (Heinrich von Treitschke. In *Staatslexikon*. 5. Auflage. Band 6. 411.).

¹⁵⁵ HELLER 1921, VI.

¹⁵⁶ HELLER 1921, 4.

a minden emberi méltóságot magában foglaló, az »emberiséget« mindenütt és mindig reprezentáló individuum az, amelyik a perszonalizmus számára megjelenik. A transzperszonalizmus számára ezzel szemben minden én csak egy rész-én, amelyik egzisztenciájának minden vonatkozásában egy nagyobb én-egésztől (Ich-Ganzes) függ. Ez a nagyobb én lehet Isten, valamely egyház, osztály vagy más társadalmi forma, az emberiség azonban csak akkor, ha korlátozott. Az elgondolható legtágabb és legszilárdabb emberi szervezet, amelyen keresztül az út az emberiséghez vezet, a nemzetállam. A perszonalizmus számára minden egyén az emberiséget reprezentáló totalitás, a transzperszonalizmus számára a nemzetállam az igazi totalitás [...] *A perszonalizmus számára a hatalmi állam gondolata mint ismeret idegen, mint kellés (Sollen) ellenséges, a transzperszonalizmus számára ezzel szemben minden formában immanens.*¹⁵⁷

A perszonalizmus tehát olyan mértékben elvonatkoztat a valóságtól, hogy nem alkalmas arra, hogy reálpolitikát alapozzon meg, a transzperszonalizmus viszont elvileg igen. A perszonalizmus a természetjogi gondolkodás formájában jelenik meg, a transzperszonalizmus többféle formában is megjelenhet, de ezek közül a reálpolitika számára a leginkább megfelelő a nemzetállam gondolata. A perszonalista és transzperszonális világnézet ellentéte tehát a politikai eszmék területén mint a természetjogi és a nemzetállami gondolkodás ellentéte jelenik meg, ahol is „az individuális szabadság vagy az államhatalom követelése a döntő”.¹⁵⁸ A természetjogi és a nemzetállami gondolkodás képezik tehát Heller számára az elemzés további, konkrétabb kategóriáit.

Heller számára a természetjogi felfogás az újkori természetjoggal azonos. Gyökerei a reneszánszban találhatók, alapvető jellemzője az embernek mint észlénynak rendkívül magasra értékelése, mindenféle politikai erőhatalom (*Gewalt*) visszavezetése az individuumra és az államhatalom korlátozása az ész és a vallás normái által. Az államot meg kell fosztani az önkényes hatalomgyakorlás lehetőségétől, ennek a fejlődésnek nem véletlen végeredménye a jogállam és a nemzetközi jog, hanem a természetjog immanens, és már első képviselői által világosan fölismeret célja.¹⁵⁹

A 18. század végének és a 19. század elejének német politikai gondolkodását Heller ezeknek a kategóriáknak a segítségével elemzi. Mivel az elemzés célja Hegel jelentőségének a bemutatása, így azokat a felfogásokat is a középpontba állítja, amelyek ellentétességük által világítják meg Hegel elméletét. Kant és a politikai romantika elsősorban ebben a szerepben válik Heller számára fontossá.

Heller elemzését a következőkben foglalhatjuk össze: A perszonalista természetjogi politikai gondolkodás Kant filozófiájában csücsösödött ki. A polgárok törvényes szabadságát, egyenlőségét és önállóságát követelte, azonban az állam iránti érdeklődése túlnyomórészt etikai volt, jogfogalma az autonóm, egyedül értékes individuum morális törvényének a következménye. Kant látta a hatalmi mozzanatnak az államéletben betöltött jelentőségét, de sohasem tulajdonított neki pozitív értéket. Megmaradt nála az a követelés, hogy az igazi politika egyetlen lépést sem tehet anélkül, hogy előtte ne hódolna a morálnak, és az örök

¹⁵⁷ HELLER 1921, 1–3.

¹⁵⁸ HELLER 1921, 1.

¹⁵⁹ HELLER 1921, 4. Heller természetjog-felfogása éppen ellentétes Leo Strauss értelmezésével (vö. STRAUSS 1999).

béke, legalábbis a folyamatos közelítés értelmében állandó cél marad. A valódi cél mindig az individuum erkölcsisége és joga, a hatalom a legjobb esetben eszköz.¹⁶⁰

A francia forradalomban való csalódás előkészítette a talajt a természetjog idealista politikájától való elfordulásra. Ennek első jele az volt, hogy Edmund Burke műve, az államfejlődés történeti és nemzeti föltételezettsége, a tisztán morálpolitikai álláspont elutasítása nagy hatást váltott ki Németországban, elmélyítette az állam és társadalomtörténeti megértését, felélesztette a politikai valóság iránti érzéket, ami a hatalmi-állami gondolkodás fontos előfeltétele volt Németországban. Ez a hatás kezdetben a politikai romantika előtérbe kerülésében fejeződött ki, ennek képviselői Friedrich Schlegel, Schleiermacher, Novalis, azonban kezdetben még kozmopoliták voltak. A romantikusok számára a nemzet kulturális jelenség volt, a hatalmi állam gondolatát nem fogadták el. A német nép 1800 körüli szellemi állapotát áttekintve egyet kell érteni Meineckével: a felvilágosítók és a romantikusok közös ellensége a hatalmi állam (*Machtstaat*) volt, és az első befolyásos gondolkodó, aki Németországban a modern hatalmi államot hirdette, Hegel volt.¹⁶¹

A hatalmi állam

A Hegel-könyv második fejezete *A hatalmi állam gondolata Hegelnél* címet viseli. Heller itt tárgyalja Hegel politikai gondolkodását, amely a hatalmi állam gondolata köré rendeződik. A fejezetet formailag három – Hegel ifjúkori politikai fejlődését, Hegel Németország alkotmánya című írását, a hatalmi állam gondolatát a hegeli rendszer egészében tárgyaló – alfejezetre tagolja, tartalmilag azonban két kérdéskörrel van szó: Hegel ifjúkori politikai fejlődéséről és a hatalmi állam gondolatának a pozicionálásáról. Heller egyik alapvető következtetése, hogy Hegel politikai gondolkodása a lényegét – a politika reális szemléletét, a nemzetállam és a hatalom középpontba állítását – illetően nagyon korai időponttól kezdve egységes volt, függetlenül attól, hogy a részleteket és a hogyanát illetően változott, így például a nagynémet és a kisémet egység kérdésében.

Hegel ifjúkori politikai fejlődését vizsgálva Heller először a középiskolás időszakból származó írásokat említi, és megállapítja, hogy noha ekkoriban elsősorban Kant befolyása alatt állt, azokban Kantétól eltérő, sőt ellentétes mozzanatok is föllelhetők, így a reálpolitikai, valamint történeti szemlélet és az erős nemzeti érzés. Heller szerint „kétségtelen, hogy Hegel a történelmen keresztül lett filozófus, jutott a népszellemtől a világszellemez”.¹⁶²

Hegel politikai nézeteinek rekonstrukciója szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít Heller annak az 1796-ból származó, eredetileg cím nélküli írásnak, amely a magyar kiadásban *A keresztény vallás pozitivitása* címet kapta. Hosszan idézi *A görög fantázia vallás és a keresztény vallás különbsége* című fejezetét, mert úgy látja, hogy „itt összegyűjtve találjuk meg Hegel egész fiatalkori fejlődésének a hozadékát”.¹⁶³

Hegel elutasította a felvilágosodást, Heller szerint a természetjog politikájából, legalábbis külsőlegesen, csak a republikánus ideált vette át, amelyet azonban egészen más

¹⁶⁰ HELLER 1921, 9–10.

¹⁶¹ HELLER 1921, 18–21.

¹⁶² HELLER 1921, 22.

¹⁶³ HELLER 1921, 27.

tartalommal tölt meg. A köztársaság fogalmával nem a szabadságot és az egyenlőséget kapcsolja össze, a hegeli köztársaságot inkább a hatalommal, erővel, nemzeti önmeghatározással, arisztotelészi autarkiával kellene jellemezni.¹⁶⁴ Az etikában és az államfelfogásban teljesen meghaladta Kantot, ugyanakkor nem követte el a politikai romantika hibáit sem. Kanttól eltérően Hegelnél sehol sem találkozunk az állam szerződésen alapuló felfogásával. Ezen a ponton Heller abban látja az eredetiséget, hogy noha Hegel is ismeri a természetes állapotot, nála azonban ez az eredeti állapot nem állam nélküli, a természetes szabadság ennek megfelelően a szeretett és hatalmas államnak való önkéntes alávetést jelenti. Hegel jelentősége eszerint abban van, hogy Kant individualista-perszonális államfelfogásával szemben a transzperszonális állameszmét képviseli. Ezért nem követte el a politikai romantika tévedéseit, amelyek a romantika szélsőséges szubjektivizmusából fakadtak. Ezzel szemben Hegel az értékek átértékelését kezdettől fogva a nemzeti állam tekintélyének a javára hajtotta végre. Az ő nemzeti világnézete a hatalmat állítja az előtérbe és nem a nemzet szellemi jelentőségét, eltérően a korabeli liberálisoktól, mint például Humboldtól és Fichtétől. Hegel már 1796-ban kimondta, hogy „egy nép, amelyből hiányzik az erő és bátorság, hogy függetlenségét megőrizze, amelyiknek egyre megy, hogy állama állam-e még, egy ilyen nép hamarosan megszűnik népknek lenni”.¹⁶⁵ Emiatt a nemzeti hatalmi ideál miatt állítja az antik virtust szembe a kanti és a keresztény morállal. Krisztus számos parancsa ellentétes a polgári társadalom alapelveivel, a tulajdonhoz, az önvédelemhez való joggal. Az az állam, amelyik ezeknek a parancsoknak alávetné magát, önmagát számolná fel, Krisztus individualizmusa Hegel szerint állam- és hatalomellenes.

Az antik virtust felelevenítő értékelés Heller szerint a francia forradalomnak köszönhető: „Hegel itt antik vágyképébe egy olyan politikai szabadságot vetített bele, amelyik Helászban sohasem létezett. Itt a francia forradalom demokratikus eszméinek a befolyását kell keresnünk, amit számos szerző túlbecsül. Mindenesetre ebbe az irányba mutat filozófusunk legsajátosabb tette: mindig az egészre tekintettel és az egész érdekében követeli a polgár részvételét az államban: állampolgári szabadságot az állami hatalom céljából. Ez a gondolat, hogy az egyént az államban való közreműködéssel és a politikai hatalomban való részvétellel az állam iránt érdekeltté kell tenni, mert csak akkor lesz az állam hatalmas, ez a gondolat ettől kezdve végig Hegel elméletének, szellemi javainak (das geistige Gute) állandó eleme, később persze erősen konzervatívvá változott formában. Már most hangsúlyozza Hegel, hogy az államnak a polgár lelkében kell lennie, mint saját tevékenységének produktuma, mert a »politikai szabadság minden formájának kiirtása után a polgárokat már semmiféle érdek nem fűzi az államhoz«. Éppen ezzel jut túl mind a felvilágosodott abszolútizmuson, mind pedig a forradalmon. A hatalom és szabadság közötti, a nép- és fejedelmi szuverenitás közötti évszázados harc kibékítése az államszuverenitás előkészítésének nyitott utat. De már itt világos, hogy a kibékítés az individuum hátrányára történt, annak az állam mint a világtörténelem végcélja előtt el kell törpülnie. Hegel első, kanti periódusában sem gondolkodott igazán individualistán, a politikai életet mindig komplexitásában, az államot mint individuális egészet nézte.”¹⁶⁶

¹⁶⁴ HELLER 1921, 27.

¹⁶⁵ HELLER 1921, 27–28.

¹⁶⁶ HELLER 1921, 30–31.; HEGEL 1982, 88.

Témánk szempontjából itt nem az a döntő, hogy Heller helyesen vagy szubjektíve értelmezte-e Hegelt, hanem az, hogy Hegel államelméletéből mit, milyen elemeket tartott jelentősnek. Úgy vélem, hogy ezek rekonstrukciója segít feltárni és megérteni Heller államelméletének kiindulópontjait. Ezeket az elemeket címszavakban a természetjogtan, Kant, a liberalizmus és politikai romantika egyidejű meghaladásában, a transzperszonalizmusban és az annak megfelelő szabadságértelmezésben, a politika történeti és realista szemléletében, továbbá az államszuverenitás elméletében foglalhatjuk össze, kiegészítve azzal, hogy mindezek mögött látens kérdésként az állam egységének a problémája húzódott meg. Noha Heller a könyv bevezetésében írottaknak megfelelően tartózkodott Hegel közvetlen értékelésétől, a kontextus alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy az itt kiemelt elemekkel alapvetően egyetértett, fenntartásait, későbbi kritikájának fő irányát csupán az előző idézetben szereplő megjegyzése jelzi, amely szerint „a kibékítés az individuum hátrányára történt”.

Hegel másik fiatalkori írása, amelyet Heller behatóan elemez, az 1801/1802 telén keletkezett Németország alkotmánya. Heller ennek az írásnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a köztudatban Hegelről mint érthetetlen nyelven író reakciós porosz államfilozófusról élő téves kép kiigazítása szempontjából. Ezért közreműködött a szöveg új kiadásában, előszót írt hozzá, amelyben mérföldkönek nevezte a művet Hegel államról és jogról alkotott felfogásának fejlődésében.¹⁶⁷ Ebben az írásában Hegel a nemzeti hatalmi politikának az új, 1796-os vallási töredékben megfogalmazott gondolatát saját nemzetének a politikai viszonyaira alkalmazta, vagyis arra a tárgyra, amelynek ez a gondolat a keletkezését köszönhet. Heller azt állítja, hogy az írás jogfilozófiai tartalma és szellemtörténeti jelentősége már a *Freiheit und Schicksal* című töredékben is fölismerhető, amelyet az újabb kutatók a *Németország alkotmánya* bevezetésének tekintenek.¹⁶⁸

Heller a politikai mondanivaló, vagyis a hatalmi állam eszméjének a megalapozása, valamint a módszertan szempontjából elemzi Hegel írását. A politikai mondanivalót Hegel kritikailag alapozza meg: a Német Birodalomban eltűnt a hatalommal rendelkező általánosság mint a jog forrása, csak a különösségeknek, a rendeknek és az individuumoknak vannak jogaik, ezért „Németország nem állam többé”.¹⁶⁹ Heller úgy véli, Hegel az állammá szervezett nemzet hatalmát akarja helyreállítva látni, „brutálisan realista hatalomelméletének” ez az alapvető üzenete. A nemzeti hatalom általánossága minden állam föltétlen és kizárólagos ismerve, Németország éppen e közös hatalom hiánya miatt már nem tekinthető államnak. Mindezt Hegel gondolatilag és nyelvileg világos, reálpolitikus és spekulációmentes módon, nagy szakismerettel bizonyította. Különösen jelentős a német politikai gondolkodás története szempontjából a jogi álláspontnak a nemzeti érdek alá rendelése, amelyik a természetjogtanban és különösen Kantnál még egyeduralkodó volt. A jogállam gondolatának, amelyik az individuum természetes szabadságát hangsúlyozta, vagy az egyén boldogsága szempontjából valamilyen legjobb államnak Hegelnél nyoma sincs. Hegel a jogban nem egy megvalósulást kívánó nemzet fölötti parancsot lát, hanem az állam nemzeti hasznát, és ezért zavarosnak találja, ha ezt az államérdeket a joggal szembe akarják állítani.¹⁷⁰ Hegel itt messzemenően történeti és reálpolitikus, nem spekulatív. Ez az értekezés figyelemre

¹⁶⁷ HEGEL 1970a, 15.

¹⁶⁸ HEGEL 1970a, 18. A hivatkozott töredék a magyar kiadásban *Bevezetés* címmel szerepel, 193–195.

¹⁶⁹ HELLER 1921, 35.; HELLER 1982, 196.; 1970b, 3.

¹⁷⁰ HEGEL 1970a, 18–19.

méltó megegyezéseket mutat Heinrich von Treitschke *Bundesstaat und Einheitsstaat*-jával (1862).¹⁷¹ Heller munkáján végighúzódik a Treitschke-párhuzam hangsúlyozása. Számos idézettel alátámasztott mondanivalójának az a lényege, hogy Hegel több mint 60 évvel korábban kifejtette azokat a gondolatokat, amelyeket Treitschke, és amelyek miatt Treitschkét a német hatalmi állami gondolat megalapozójának tartják.

Hegel tanulmányának elméleti-módszertani jelentőségét Heller abban látja, hogy megteremtette a fogalmi alapokat Németország politikai állapotainak az értékeléséhez.¹⁷² „Az erről való reflexiónak, ha ráadásul tudományosságra tart számot, rögzítenie kell a fogalmakat; és nem játszadózhat általános kifejezésekkel, ha ítéletet akar mondani arról, hogy vajon egy ország állam-e, hanem mérlegelni kell a hatalom terjedelmét, hiszen ettől függ, hogy mit neveznek államnak, és minthogy közelebből nézve kiderül, hogy amit általában államjognak neveznek, az az állammal szembeni jogrendszer, végül is felvetődik a kérdés, hogy vajon ezen felül van-e az államnak olyan hatalma, amely valóban állammá teszi. Márpedig ha közelebből szemügyre vesszük mindazt, ami ehhez elengedhetetlen, ha összevetjük Németország állapotát az államhatalom fogalmával, akkor kiderül, hogy Németországot valójában már nem lehet államnak nevezni.”¹⁷³ Heller különösen Hegelnek azt a megállapítását emeli ki, miszerint a hatalom terjedelmétől függ az, hogy egy ország állam-e. Szerinte ebben a mondatban lett először a hatalom mozzanata, amelyet a természetjogi megalapozású német államelméletben erősen elhanyagoltak, az államfogalom egyedüli és kizárólagos kritériuma, és ez a felfogás jutott vaskövetkezetességgel érvényre a Hegel utáni korszakban.¹⁷⁴

Az állam tehát hatalom, és nem más, mint hatalom, elsősorban katonai hatalom (*Kriegsmacht*), másodsorban pénzügyi hatalom (*Finanzmacht*), mert „a pénzügyek ma a hatalom lényeges részévé váltak”,¹⁷⁵ valamint az állam legfelső területi és jogi erőhatalma (*Territorial- und Rechtsgewalt*). E négy kritérium alapján vizsgálja Hegel, hogy Németország államnak nevezhető-e még. A katonai hatalom vonatkozásában hasonló eredményre jut, mint Treitschke. Katonai erői ellenére egy ország sem olyan védtelen, mint Németország. Ugyanez a hatalomnélküliség a pénzügyek esetében is. „Egy falu, egy város gondoskodik az őt illető pénzügyekről [...] nincs azonban olyan pénzügyi intézmény, amelyik magát az államhatalmat illetné meg.” A katonai és pénzügyi hatalomnélküliség Németországot képtelenné tette arra, hogy a birodalmi területet az ellenséggel szemben megvédje.¹⁷⁶

Hegel az államfogalom kidolgozása során a hatalomnak mint az állam lényegi mozzanatának a rögzítése mellett megkülönbözteti az államok lényeges és esetleges, véletlenszerű sajátosságait. A lényeg, hogy az egész államhatalom egyetlen legfelső egyesülési pontban létezik.¹⁷⁷ Ebből a szempontból lényegtelen, hogy a hatalom birtokosa egy vagy több személy, hogy választott vagy születéssel hatalomra került, az egyre megy. Ugyanígy közömbös az egyenlőség minden fajtája. A polgári jogoknak, a törvényeknek és a jogszolgáltatásnak az egyformasága, amint a javak egyenlőtlen elosztásának minden fajtája a hatalom, azaz az állam szempontjából nemcsak lényegtelen, hanem abban is megmutatkozik, hogy a leghatalmasabb igazi államoknak

¹⁷¹ HELLER 1921, 35.

¹⁷² HELLER 1921, 35.

¹⁷³ HEGEL 1982, 206–207.

¹⁷⁴ HELLER 1921, 37.

¹⁷⁵ HEGEL 1982, 30–31.

¹⁷⁶ HELLER 1921, 38–39.; HEGEL 1970a, 26., 31., 37.

¹⁷⁷ HEGEL 1970a, 16.

igen különböző törvényeik vannak. „Minden ilyen véletlenszerűség azonban az államhatalom fogalmán kívül marad, amelynek számára középpontként csak a meghatározott minőség szükséges, és egyenlőtlen vegyülésük (Zusammenströmen) eredetükre tekintettel közömbös.” Hegel itt a közömbös jegyek között kifejezetten megemlíti a jobbágyságot, a kultúrnemzeti egységet és a vallási homogenitást is.¹⁷⁸

Heller ezt úgy értékeli, hogy Hegel mindazt, ami az ő kora, a modern állam, azaz a jogállam fogalmához elengedhetetlenül szükségesnek tartott, tudatosan kizárta az államfogalomból.¹⁷⁹ Ezen a ponton szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Heller azonosítja a modern államot és a jogállamot, figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy a jogállam a modern államnak csak egyik változata. Véleményem szerint Heller nem fordít vizsgálatot arra sem, hogy Hegel ezen írásának egyik fontos mozzanata a modern állam sajátosságainak a tárgyalása, jöllehet ezeket még kétségtelenül kiérleletlen és ellentmondásos módon fejti ki. Abban viszont Hellernek kétségtelenül igaza van, hogy Hegel nem fogadja el a liberális jogállamnak Kantra visszanyúló koncepcióját, és ebben az összefüggésben Heller megjegyzésében kritikai észrevételt kell látunk Kanttal szemben.

Hegel államfogalma szorosan összefügg az állam és a jogok, pontosabban alanyi jogok kérdésével. Hegel a feudális eredetű rendi jogokban az államnak hatalomtól való megfosztását látja. A Német Birodalomban „a politikai hatalmak és jogok nem olyan állami tisztségek, amelyek az egésznek a szervezetéhez vannak igazítva, az egyes ember hozzájárulásait és kötelességeit nem az egésznek a szükséglete határozza meg, hanem a politikai hierarchia minden egyes tagja, minden fejedelmi család, minden rend, minden város, cég stb., minden, aminek az állammal szemben jogai és kötelességei vannak, maga szerezte azokat, s az állam, hatalmának illetén megcsorbítása láttán, nem tehet egyebet, mint megerősíti, hogy hatalmát elszakították tőle”.¹⁸⁰ Ez a politikai test nem az egész hatalmát célzó közjogi, hanem individuális jogi alapelvek szerint van rendezve.¹⁸¹ Mindenkinél joga van az állammal szemben, csak magának az államnak nincs joga, mert nincs hatalma.¹⁸² Hegel elutasítja ezt az „individuális jogi alapelvek szerint” rendezett jogot, az alanyi jogok rendi fölfogását, ezért kritikus a szabadságjogokban az állam korlátait látó liberális jogállammal szemben, ezért utasítja el azzal együtt a közjog és magánjog kanti elválasztását is. Heller szerint már itt is világosan láthatjuk, hogy Hegel egy praktikus közjogi jogfogalom kimunkálásán fáradozik.¹⁸³ Ez egy egészen új, szubsztanciális jogfogalom, amelyet Hegel be akar vezetni, amelynek a tartalmát az egésznek a szervezete szerint határozza meg.¹⁸⁴ Ennek a szubsztanciális jogfogalomnak az alapkérdése Heller szerint az, „hogyan egyeztethető össze a szabadság a hatalommal.

¹⁷⁸ HELLER 1921, 37–38.; HEGEL 1970a, 16.

¹⁷⁹ HEGEL 1970a, 37.

¹⁸⁰ HEGEL 1970a, 35–36.; 1982, 202.

¹⁸¹ Heller hivatkozása itt pontatlan. Az eredeti szöveg a következő: „A törvények e rendszerének, amelyek a rendek jogait és kötelességeit írják elő, a természete abban áll, hogy ez az államjogi viszony és annak kötelezettségei nem általános, tulajdonképpen törvények szerint vannak meghatározva, hanem minden rendnek az egészhez való viszonya a polgári jogok szerint egy tulajdon formáját öltő valamilyen különös” (HEGEL 1970a, 43.). Hegel kritikája tehát elsősorban nem a közjog és magánjog kanti elválasztása, hanem azok feudális rendi jellege ellen irányul.

¹⁸² HELLER 1921, 40.

¹⁸³ HELLER 1921, 40.

¹⁸⁴ HELLER 1921, 36.

Itt Hegel megértette a modern állam központi problémáját (crux des modernen Staates) általában és a Német Birodalomét különösen”, és egyrészt a hatalomnak, másrészt pedig a forradalomnak és partikularizmusnak az elvi és gyakorlati kibékítésére törekszik.¹⁸⁵ Heller ábrázolásában ennek a törekvésnek két oldala van: egyrészt az állam és az alanyi jogok viszonya, másrészt pedig az érdekek integrációja. Az elsőt illetően Hegel az előzőekből következően arra törekszik, hogy az állam eszméjét mint olyat, minden jogtól elválassza, mert lehetetlen, hogy az állam, ha fenn akar maradni, „a magánjogot minden következményében hagyja fennállni”.¹⁸⁶ Annak érdekében, hogy Németország ismét állam legyen, Hegel az államot minden jog fölé helyezi.¹⁸⁷

Ez a kanti megkülönböztetés tudatos elutasítása, mert Hegel nem akar elismerni semmiféle államjogot. Többnyire az állam jogairól beszél, jogosultság értelemben, és nem objektív államjogról. Az állam kívül áll a jog szféráján.¹⁸⁸ Az államhatalom (*Staatsmacht*) a jog fölött áll.²⁷⁰

Másrészt azonban Hegel tudja, hogy a hatalom csak a részeknek egy államhatalommá (*Staatsgewalt*) való értelmes összekapcsolásával jön létre, az állam bizonyos értelemben azonban tartósan a saját normáihoz kötötnék tűnik, hogy így egy objektív rendet lehetővé tegyen.¹⁸⁹ A részek értelmes összekapcsolásához „mind az egyéneknek, mind a területeknek be kell látniuk, hogy olyan cselekvési módnak kell általánosnak lennie, amelyik megfelel minden egyes különös érdekének”.¹⁹⁰ Hogyan jöhet létre ez a belátás? Azon az alapon, hogy egyrészt a jog nem más, mint az Egésznek a hatalma, másrészt az Egész hatalma a partikularitásoknak is érdekében áll.¹⁹¹ Heller szerint Hegel itt már világosan fölismerte, hogy az államszervezet minden bölcsessége az egyéni érdekek és az Egész hatalma problémájának a megoldásán nyugszik, innen ered a hegeli társadalomfogalom.¹⁹²

Hegelnek ez a jogfelfogása egyrészt a nemzetközi jog, másrészt pedig az állampolgári jogok vonatkozásában lényeges következményeket vont maga után. Az állam és jog, hatalom és jog viszonyát illetően Heller különösen érdekesnek nevezi a „politikai jogokról” szóló további fejtegetéseket. Hegel ezen azt érti, amit mi ma pozitív nemzetközi jognak nevezünk, és a német részállamok között ennek a fennállását tételezi föl. Ezzel összefüggésben olyan megjegyzést tesz, mintha előre látta volna a 20. század második felének német történelmét: a német részállamoknak Németország állami egységével szemben álló önállósága azért kétes (*prekär*), mert nem saját hatalmon és erőn alapul, hanem a nagyhatalmak politikájától függ. Ünnepestes szerződések vannak, ezért az a látszat, mintha azok szuverenitását a jog garantálná. „Tudjuk azonban, hogy a jogok önmagukban és magukért mennyire tiszteletreméltóak!”¹⁹³ A jogot éppen a hatalom által kell megvalósítani, különben nem jog.¹⁹⁴

¹⁸⁵ HELLER 1921, 41.

¹⁸⁶ HELLER 1921, 42–43.; HEGEL 1970a, 72.

¹⁸⁷ HELLER 1921, 43.

¹⁸⁸ HELLER 1921, 43.

¹⁸⁹ HELLER 1921, 43.

¹⁹⁰ HELLER 1921, 43.

¹⁹¹ HEGEL 1970a, 81.

¹⁹² HELLER 1921, 41.

¹⁹³ „Man weiß, welche Ehrwürdigkeit die Rechte an und für sich haben” (HELLER 1921, 43–44.; HEGEL 1970a, 73.).

¹⁹⁴ HELLER 1921, 44.

A konkrét német valóság elemzése Hegelt a továbbiakban a nemzetközi jogra vonatkozó általános megállapításokhoz vezeti el, amelyeket Heller figyelemreméltóan modern hatalompolitikai kifejtésnek nevez.¹⁹⁵ Hosszan idézi Hegelt, ahol arról van szó, hogy a szerződések az államok különböző érdekeit rögzítik, azok azonban végtelenül sokoldalúak, így azok és velük a jogok szükségképpen ellentmondásba kerülnek. Ebben az esetben politikai döntés, hogy a veszélybe került érdeket és jogot a hatalom erejével (*Gewalt*) meg kell-e védeni, amellyel szemben a másik félnek is vannak jogai. Ekkor a háborúnak kell döntenie, de nem arról, hogy melyik fél joga a helyes, az igazi jog, mivel mindkettő a jog talaján áll, hanem arról, hogy melyik jognak kell engednie. Ebben a viszályban a jognak a maga hatalmával kell helytállnia.¹⁹⁶ Heller lényegében egyetértőleg mindezt úgy foglalja össze, hogy Hegel szerint tehát nemcsak minden pozitív jog nemzeti, hanem minden tartalmi jogeszmé is, és két állam ellentmondó jogai is „egyenlően igazak (wahr), ezért egy harmadiknak, a háborúnak kell őket egyenlőtlené tennie, hogy összeegyeztethetők legyenek, és ez azáltal történik, hogy az egyik a másiknak enged”.¹⁹⁷ Hegel bebizonyította nekünk, hogy a pusztá jog még nem ad hatalmat, hogy a jog csak hatalom által születik. Ugyanakkor a továbbiakban azt is meg akarja mutatni, hogy a hatalom is jog. Kritikája itt szemmel láthatóan közvetlenül Kant ellen irányul, aki 1795-ben a politikának a legkeményebb kifejezésekkel erkölcstelenséget vetett a szemére, és az államoktól igazságos politikát követelt, még ha „az önzésük föláldozásába kerüljön is”.¹⁹⁸ Ezzel oda jutottunk, ahova Hegel el akart vezetni bennünket. Az állam joga annak haszna vagy érdeke, gyakorlatilag saját hatalma, mégpedig nemcsak jogi forma szerint, hanem tartalmilag is. Ha tehát a jogot az államon belül az Egész szervezetének megfelelően kell kialakítani (*berechnet sein*), akkor a jog céljaként az állam hatalmát kell elfogadni, érvényességét pedig a külpolitikában és nem valamilyen morális célban vagy mértékben. Semmiféle jogeszmé sem dönthet két állam vitájában, hanem egyedül és kizárólag az erőhatalom (*Gewalt*): a védekező vagy támadó, a jogos vagy jogellenes háború megkülönböztetése az államok vitájának eldöntésére alkalmatlan és érvénytelen (*hinfallig*). Ma is, mint azelőtt, Livius mondása az érvényes: „iustum est bellum quibus necessarium”.¹⁹⁹ Itt zárójelben jegyezzük meg, hogy Hellernek ez a nemzetközi joggal szembeni szkepszise napjainkban általános elutasítással találkozna, de vegyük figyelembe, hogy Heller nézete nyilvánvalóan a versailles-i szerződésnek is köszönhető, attól nem függetlenül alakult.

Hegel közelebbi fejtegetései az állampolgárok szabadságáról Heller szerint korszakalkotóak, mivel elsőként állítja ebben a korban, hogy a hatalom és szabadság egyáltalán nem abszolút ellentétek, hanem a politikai élet egymást kölcsönösen föltételező kategóriái.²⁰⁰ Nyilván nem függetlenül Burke-től, Hegel kiábrándult a francia forradalomból, anélkül, hogy annak követeléseit teljesen tagadná. A francia szabadságricsajjal (*Freiheitsgeschrei*),

¹⁹⁵ HELLER 1921, 44.

¹⁹⁶ HELLER 1921, 45–46.; HEGEL 1970a, 75–76.

¹⁹⁷ HEGEL 1970a, 76.

¹⁹⁸ HELLER 1921, 44–45. Kant eredeti szóhasználata: „Sollte es auch ihrer Selbstsucht Aufopferung kosten” (KANT 1988, 322.). A magyar kiadás hangsúlyában némiképpen eltérő: „Még ha ez önző voltától áldozatot is követel” (KANT 1943, 61–62.).

¹⁹⁹ HELLER 1921, 46.

²⁰⁰ HELLER 1921, 50.

„szabadságörjögéssel” (*Freiheitsraserei*) szemben azt akarja „az államtudomány alapelvevé” emelni, hogy „szabadság csak egy nép államhoz való törvényes kötöttségén belül lehetséges”. A német szabadság új fogalmát akarja alkalmazni mind a polgárookra, mind a „rendekre”; utóbbiaknak is meg akarta mutatni, hogy szabadságuk az egységes német államon belül biztosítható. A szabadságot az államban és az államok között csak a hatalom által látja biztosítottnak, és ugyanúgy azt hangsúlyozza, amit Treitschke, hogy „a kisállamiságban a szabadság nem biztosított”.²⁰¹ Ennek kapcsán annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy kiábrándulásról beszélni túlzás, inkább arról van szó, hogy a korábbi lelkesedést egy távolságtartó objektív értékelés váltotta föl, amely elismeri, sőt hangsúlyozza a francia forradalom pozitív történelmi szerepét, ugyanakkor elítéli a jakobinus terrort. Jól mutatják ezt a történelemfilozófiájának a következő megfogalmazásai: „A francia forradalom kezdete és eredete a gondolatban van [...] A legfőbb meghatározás, amelyet a gondolat találhat, az akarat szabadsága. Az akarat szabadságának elve érvényesült a fennálló joggal szemben. A gondolat, a jog fogalma azonban egyszer csak érvényesült, ennek pedig a jogtalanság régi épülete nem tudott ellenállni. A jog gondolatában tehát most egy alkotmány létesült, s erre az alapra akartak most felépíteni mindent. Amióta Nap az égbolton áll és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és eszerint építi fel a valóságot. Anaxagoras mondotta először, hogy nous (értelem) kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember ahhoz a felismeréshez, hogy a gondolatnak kell kormányoznia a szellemi valóságot. Ez tehát nagyszerű napfölkelte volt. Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fenséges meghatottság uralkodott abban az időben. A szellem entuziazmusa járta át a világot, mintha csak most történt volna meg az isteninek igazi kibékülése a világgal [...] Robespierre állította föl az erény elvét, mint a legmagasabbat, s azt lehet mondani, ez az ember komolyan vette az erényt [...] Most tehát az erény és a rémület uralkodik; mert ez a szubjektív erény, amely csupán az érzület alapján kormányoz, a legfélelmetesebb zsarnokságot hozza magával.”²⁰²

A Németország alkotmányáról szóló írás utolsó fejezeteiben Hegel először a német egység politikai lehetőségeit vizsgálta, ebben Poroszországgal szemben Ausztria felé hajlott, majd a német egységállam fölépítésére vonatkozó elképzeléseit vázolta föl. A kívánt egységállamban a részállamokat meg akarta őrizni, és gondoskodni kívánt ezek képviselétéről a szövetségi államban. Heller mindezt szintén a reálpolitikai szemlélet megnyilvánulásának tekinti. A Hegel-könyvnek ezt a fejezetét Heller azzal a véleményével zárja, hogy Hegel brutálisan realista hatalomelméletére elsősorban Machiavelli, másodsorban pedig Spinoza hatott.²⁰³

Mint az eddigiekből is láhattuk, Heller igen nagy jelentőséget tulajdonított a hegeli államelmélet kialakulásának, s keletkezési folyamatában és a fiatalkori írásoknak. Ez több okkal is magyarázható. Először is Heller tudományelméleti és módszertani álláspontját

²⁰¹ HELLER 1921, 49–50.; HEGEL 1970b, 103. Figyelemre méltó viszont, hogy azt a részt nem idézi Heller, amelyben arról van szó, hogy a szabadsághoz erős kormányra, a nép fontos államügyekhez való hozzájárulására és képviselati testületre van szükség, ehelyett lábjegyzetben a képviselőt német eredetűre és a világtörténelmi fejlődés gondolatára utal.

²⁰² HEGEL 1979, 731., 735–736., 739.; HANEY 1984, 468.

²⁰³ HELLER 1921, 53.

kezdettől fogva a genetikus és szisztematikus megközelítés és tárgyalási mód összekapcsolása jellemezte. Ezzel az ábrázolással Heller igazolni kívánta azt a tételét, hogy Hegel felfogása a vizsgált kérdésben, vagyis transzperszonalizmusát és a nemzeti hatalmi államot illetően már igen korán kialakult, s a továbbiakban lényegében nem változott. Ezzel együtt azt is demonstrálta, hogy Hegelnek ez az álláspontja akkor alakult ki, amikor az uralkodó felfogás a perszonalista kantianus természetjog volt, ezért nem 1815 után, a porosz politika igazolásaként született, hanem annak szellemi előkészítéseként. Megemlítendő még az a sajátos párhuzam is, hogy a hegeli államfelfogást megalapozó korai írások hasonló történelmi helyzetben keletkeztek, mint Heller könyve, azaz Németország súlyos háborús vereségét követően.

Hans Maier határozottan bírálta Heller interpretációját és értékelését. Szerinte „kérdőjelet kell tenni minden olyan magyarázat mellé, amelyik az írásnak a reformot célzó elemét túlhangsúlyozza, és abban a 19. század hatalom- és nemzetállami gondolkodásának az előjátékát akarja látni, mint Heller és visszafogottabban Rosenzweig [...] Röviden szólva: nem Hegel írása hatott a korra, hanem a kor hatott Hegelre.”²⁰⁴ Hegel ekkor „még kötve marad a felvilágosodás természetjogtanához. Ez összeegyeztethetetlen Heller véleményével, aki szerint Hegel írása éles ellentétben áll az akkor uralkodó természetjogi fölfogással.”²⁰⁵

Számomra úgy tűnik, hogy Hegel és a természetjogi felfogás viszonyában Maier a kontinuitást, Heller pedig a diszkontinuitást hangsúlyozza túl. Heller ábrázolása valamivel bonyolultabb annál, mint azt itt Maier föltűnteti. Az egyértelmű, hogy Hegelnek ez az írása közvetlenül nem befolyásolta a német politikai gondolkodást, amit egyébként Heller sem állít, és nem is állíthatná, hiszen az csak 1893-ban jelent meg. Heller tézise szerint Hegel jog- és államfilozófiája, amelynek lényeges eleme volt a hatalmi állami mozzanat, publikált írásai és előadásai révén befolyásolta jelentős mértékben a német politikai gondolkodást. A Heller szerint döntő jelentőségű hatalmi állami mozzanat viszont már ebben a korai írásban benne van, így igazolható kontinuitás van a fiatal és az érett Hegel között. Heller meggyőzően igazolja a kontinuitástézist, valamint Hegel politikai filozófiájának a természetjogtannal való ellentétét. Ez persze nem jelenti azt, hogy helyenként Heller ne túlozna és magyarázna bele Hegel írásába bizonyos oda nem tartozó dolgokat. Így helytálló Maiernak az a megjegyzése, hogy „tarthatatlanok Heller azon fejtegetései, hogy a törvényfogalommal mint az uralkodó és az egyének között közvetítő általánossággal Hegel a szerződéses felfogáshoz kapcsolódott volna”.²⁰⁶

A genetikus vizsgálódást ez alkalommal is a szisztematikus földolgozás követi a könyv második fejezetének harmadik, *A hatalmi állam gondolata Hegel rendszerében* című alfejezetében.²⁰⁷ Ennek alcím nélküli első részében Heller általános jellegű megállapításokat tesz. Első mondata szerint „eddig fejlődéstörténetileg ábrázoltuk, hogy Hegel politikai nézetei és annak spekulatív alapjai a reális német viszonyok közvetlen szemléletéből [...] hogyan kristályosodtak ki. A továbbiakban ezt a hatalmi ideológiát kíséreljük meg kimutatni filo-

²⁰⁴ MAIER 1963, 335–336.

²⁰⁵ MAIER 1963, 344.

²⁰⁶ MAIER 1963, 344.

²⁰⁷ HELLER 1921, 57–131.

zófusunk fejlett rendszerében.”²⁰⁸ Ez azt is jelenti, noha ezt Heller nyíltan nem fogalmazza meg, hogy a téma kifejtésének Hegel *Jogfilozófiájában* olvasható rendszere mögött egy belső rendszer húzódik meg, a nemzeti hatalmi állam ideológiájának a rendszere. Heller ezt a belső rendszert akarja rekonstruálni, amelynek lényege, hogy a szellem hierarchikus felépülésének elvét követve a rendszer csúcán a nemzeti hatalmi állam áll. Eszerint a hegeli rendszer meghatározó, döntő mozzanata a nemzeti hatalmi állam. „Hegel a nemzeti hatalmat [...] élesen államfelfogásának az előterébe állította, és azt az erkölcsiség és jog fölé helyezte.”²⁰⁹

Heller, részben megismételve, részben kiegészítve a korábbi elemzéseket, áttekinti azokat az okokat, amelyek ennek a hatalmi állami ideológiának a megfogalmazásához vezettek. Ezek között a történelmi körülményeket, a francia forradalom hatásait, Napóleont, Németország helyzetét,²¹⁰ Machiavelli és Spinoza már említett hatását, Hegel személyiségét²¹¹ és emberfelfogását²¹² sorolja föl.

A hatalmi államról szóló elmélet szerves és központi része a hegeli szellemfilozófiának, csak ennek összefüggésében érthető meg. „Ha célja is ennek a munkának, hogy Hegel szellemi képében a vehemens hatalmi akaratot élesen kidolgozzuk, másrészt gondolkodásának nem kevésbé erős idealista-spekulatív erejét kell hangsúlyozni. Hogyan viszonyul a hatalmi állami gondolat Hegelnek ehhez az idealista – spiritualista filozófiájához? Az a gondolat, hogy a szellem és hatalom kontradiktórius ellentétek, ami az imperialista és az idealista Hegel szembeállításában is megnyilvánul, téves. Hegel éppen annyira idealista, mint amennyire realista. A szellem »csak az, amit tesz« (Jogfilozófia 343. §), az nem ismeri a voluntarizmus és intellektualizmus ellentétét, a gondolkodás szubjektív tudás és akarat. Éppen abban a mozzanatban, amelyben Hegel abszolút idealizmusa a legerősebben tűnik úgy, hogy az empirikus világot pusztá látszattá fokozza le, hagyja meg annak a legszélesebb teret, és filozófia még sohasem volt képes annyira átszellemiesíteni és idealizálni az anyagi hatalmat, mint éppen a hegeli. Az állam hatalma Hegelnél ezért sohasem csupán katonai-fizikai hatalomként értendő, hanem mindig erkölcsiesített (versittlichen), etikai-történeti hatalomként [...] Hegel hatalmi államfilozófiája nemcsak személyiségének legmélyében van megalapozva, hanem metafizikájának és logikájának legfelső szintjében is.”²¹³

A hegeli hatalmi ideológia szerkezetének helleri rekonstrukciójából államelméleti jelentősége okán az állam és a polgári társadalom, a szabadság és a hatalom viszonyának, valamint a külpolitika primátusának az elemzését foglaljuk össze.

Az állam és a polgári társadalom viszonyának elemzését Heller módszertani megjegyzéssel kezdi. Felhívja a figyelmet a természetjog Hegelével ellentétes módszerére, amely az államot csak az egyes emberekből kiindulva, a szerződés fogalma segítségével képes megragadni, így a szociális épület alulról felfelé épül. Ezzel szemben Hegel az ellentétes utat választja, számára

²⁰⁸ HELLER 1921, 57–58.

²⁰⁹ HELLER 1921, 58. „Vannak, akik Hegel dialektikáját önkényesnek tartják, annak az az oka, hogy a látszólag kezdet és vég nélküli dialektikus folyamán nem találnak kiindulópontot. Azonban Hegelnek is megvan a maga nemcsak politikai, hanem filozófiai a priorija, ez a nép, pontosabban az állammá szervezett nép” (HELLER 1921, 63.).

²¹⁰ HELLER 1921, 58–59.

²¹¹ HELLER 1921, 60–61.

²¹² HELLER 1921, 60.

²¹³ HELLER 1921, 61–62.

az állam mint szemléletes, magától értetődő egész a priori adott, lényege innen kiindulva ismerhető meg. Az állammá szervezett nép Hegel filozófiai *a priori*-ja, ezért az államegész eme eredeti adottság módjának figyelembevétele a helyes interpretáció feltétele. Hegel rendszerében az állam lényege a legvilágosabban a társadalom fogalmával való szembeállításából ismerhető meg igazán. A társadalom fogalmát Németországban elsőként Hegel használta. A társadalomfogalom kiindulópontja a Németország alkotmányában, majd a *Jogfilozófiában* található. Az államot széttagolja a szűkebb értelemben vett államra, amely a monarchia személye és lényegét tekintve hatalom, valamint az általánosság és az egyének szférája. Az államot reprezentáló monarchia és az egyének között a törvényeknek, azaz az általánosságnak kell állnia. A *Jogfilozófiában* hasonló felosztást figyelhetünk meg. Az állam foglalja el a legfelső szintet, az általánosság helyére a polgári társadalom lép, és a családon keresztül jutunk el az egyének, az absztrakt jog és a moralitás szférájához.²¹⁴

A belső rendszer rekonstruálása érdekében Heller itt megfordítja a *Jogfilozófia* kifejtésének sorrendjét, és áttekinti, mi tartozik Hegel szerint a polgári társadalom szférájába és a belső alkotmány körébe. Ennek alapján úgy gondolja, hogy „már ebből világos, milyen úton jut Hegel minden jognak az állam fogalmából való oly érthetetlen kizárásához [...] Hegel rendszerében az állam hatalom, és lényegében semmi más, mint hatalom; minden más már nem az állam fogalmához tartozik, az csak ennek a hatalomnak különös modifikációja [...] Az állam és társadalom gyakran állított Hegel általi szétszakítása nem felel meg a tényeknek, az ellenkezőjét több joggal lehetne a szemére vetni. Hegel állama egyfajta keszon marad, lég- és vízbiztosan lezárva; ez az állam abszolúte nem enged meg semmit magán kívül, tehát semmiféle társadalmat sem. Ezt a társadalmat sokkal inkább mint állami létet (*Staatsein*) mégpedig mint tökéletlen államot kell érteni, Hegel saját szavaival mint külső államot, mint szükségállamot és az értelem által elgondolt államot (*Jogfilozófia* 183. §). Az röviden szólva nem más, mint a természetjog által Kanton, Fichtén át Humboldtig kifejtett jog- és gazdasági állam. Az állam és társadalom elválasztása Hegel rendszerében nemcsak érthető, hanem feltétlenül szükséges is. A jogi és gazdasági célokat, amelyek a hatalmi célokat gyakran akadályozhatják, az igazi állam fogalmából ki kell kapcsolni. Mindazonáltal a társadalom számára a szabad konkurencia éppoly szükségesnek tűnik Hegel szemében, mint formális és elvont jog szférája, ezért ezt a kettőt kirekeszti az államfogalomból és a pusztán formális szabadság individualista társadalom-szférájába utalja.”²¹⁵ Ebben a rendszerben tehát nem a polgári társadalomnak van szüksége az államra, hanem az államnak a polgári társadalomra.

A külső állam és a valódi állam megkülönböztetésével a szabadság és a hatalom viszonya is sajátosan alakul. Hegel a valódi államban is ki akarja békíteni a szabadságot és a hatalmat. A társadalomban az államlét (*Staatsein*), hasonlóan a természetjoghoz, kimerül az individuumok jogviszonyaiban és gazdasági kapcsolataiban, ebben a szférában az állam nem jut el sajátos tárgyiasságához, a társadalom tagjai a *do ut des* viszonyában állnak. Ebben a sajátos értelemben a természetjogi állam és a hegeli társadalom egyaránt jogállam. A mi hatalmi államunk azonban a szubsztanciális akarat és az erkölcsi eszme valósága akar lenni. A jogállameszme Hegel számára úgy tűnik, hogy az individuumokat a jogilag garantált szabadságszférák külsődleges kiosztása révén csupán elszigeteli, és nem

²¹⁴ HELLER 1921, 64.

²¹⁵ HELLER 1921, 64–66.

kapcsolja össze. A tartalmilag üres jogeszmén túl ezért kell az individuumok számára immanenssé válnia a nemzetállami hatalomra irányuló akaratnak. Mert a jogot mint az individuum minden gondolkodását és akaratát csak az állam közösségi eszméje irányítja egy harmonikus célra, csak az állam által kap tartalmat, értelmet és célt, és csak az állam hatalma tartja meg. Ebben az értelemben kell az államnak erkölcsivé (*sittlich*) válnia, az individuumnak oda kell adnia magát ennek a transzperszonális hatalomnak, tekintet nélkül minden konkrét ellenszolgáltatásra, az individuumoknak ezen transzperszonális hatalom támogatásának a céljával kell *sittlich* élniük. Az államban a szabadság abban áll, hogy „önmaguk által részint átmennek az általánosnak érdekébe, részint tudással és akaratval elismerik az általánost, mégpedig saját szubsztanciális szellemüknek, s tevékenyek érte mint végcéljukért”.²¹⁶ Így jut az állam egy minden egyéntől különböző személyes tárgyias-sághoz, és hatalma öncéllá válik. Ő maga individuum lesz, amelynek a függetlenségében és hatalmában az egyes egyénnek újra fel kell ismernie a maga tulajdon szabadságát anélkül, hogy magának egy másfajta szabadságot követelne. Ezzel Hegel egy nemzeti nagyhatalom modern transzperszonális eszményét fejtette ki. Ám az eszmény megalapozása Hegelnél is csupán a nemzeti mozzanat segítségül hívásával lehetséges.²¹⁷

Hegel a nemzeti egész hatalmának a legfőbb céljá emelésével a szabadság és hatalom kibékítésének egészen új lehetőségét teremtette meg. Az állam tagjai a nemzetnek a kormányzóban (*Regent*) koncentrált hatalmát mint mindenki eredeti és végső célját ismerik el, megszűnik az uralkodó és uralom alatt álló ellentéte, mindkettőnek egy közös eszméje van: a népszuverenitás és az uralkodói szuverenitás az államszuverenitás eszméjében válik meghaladottá. Az államtól való szabadság ezáltal az államban való szabadság lesz, Hegel éppen az egész érdekében igényli a politikai szabadság bizonyos mértékét, és nem az egyénből kiindulva, mint a francia és a német liberalizmus. Ha tehát a politikai szabadságot az adott értelemben a hatalommal bíró egész követeli meg, akkor mint egy organizmusban, kölcsönhatás áll fenn az egész és tagjai között: a tagok akarják az egészet, s az egész hatalma, az állam éppen ezért tehet anélkül engedményeket, azaz adhat szabadságot tagjai számára, hogy saját fennállását féltene kellene. A régi formájú abszolutizmusnak hatalma megtartásához szüksége volt a szigorú és feltétlen központosításra. Ezzel szemben a nemzeti hatalmi állam, mivel a hatalmi ösztönzésnek alulról ugyanaz az iránya, mint felülről, széles játékkeret hagyhat az önkormányzásnak.²¹⁸

Ebben az államgondolatban azonban a politikai érdekeknek is egészen más iránya van, mint a természetjogiban. Ott csak a közösség belső berendezkedésére irányul az érdek, itt az uralkodó és a nép közötti harcot a nemzeti hatalmi akarat által felszámolták, minden belső erő kifelé törekszik: a népszuverenitás és uralkodói szuverenitás természetjogi vitájának ezt a kibékítését a népi imperializmus (*Volksimperialismus*) fejezi ki.²¹⁹ Ez teszi lehetővé a külpolitika primátusát, így végső soron „a belpolitika egy expanzív külpolitikának rendelődik alá”.²²⁰

²¹⁶ HEGEL 1971, 20. §.

²¹⁷ HELLER 1921, 67–68.

²¹⁸ HELLER 1921, 68–69.

²¹⁹ HELLER 1921, 69.

²²⁰ HELLER 1921, 69.

Az eddigi vizsgálódások eredményeit összefoglalva Heller leszögezi, hogy „a hatalmi állam ideológiájának mindezek az elemei szisztematikusan következetes alakban megtalálhatók Hegelnél. Hogy ezeket egyenként fölmutathassuk, behatóan kell elemeznünk Hegel államának mint személyiségnek, mint organizmusnak, mint népnek, és mint erkölcsiségnek az egyes meghatározásait (Bestimmungen).”²²¹ Itt tehát arról van szó, hogy a hatalmi állami ideológia rendszerének rekonstrukciójához az idézetben említetteken túlmenően szükséges még az állam és a jog viszonyának, illetve az állam külpolitikai irányultságának elemzése is. Kérdés persze, hogy Heller miért éppen ezeket a szempontokat emelte ki. Úgy vélem, nemcsak azért, mert általuk válnak láthatóvá a hegeli államelmélet legfontosabb és legjellemzőbb mozzanatai, hanem azért is, mert e szempontokból a modern állam demokratikus elméletének is vizsgálnia kell az államjelenséget, és mert így az absztrakttól a konkrét felé haladás logikája szerint tárható fel a hatalmi állami ideológia tartalma.

Az első szempont a nép mint reális-empirikus és mint elméleti és logikai kiindulópont. A nép empirikusan azért kiindulópont, mert állam nem lehetséges államnép nélkül, elméletileg azért kiindulópont, mert modern állam nem lehetséges szuverenitás nélkül, és szuverenitás sem lehetséges szubjektum, azaz állam nélkül. A nép logikailag azért kiindulópont, mert „Hegel nemcsak hogy nemzetien gondolkodott, hanem egész rendszere arra az apriorisztikus előfeltevésre épült, hogy az abszolút erkölcsiség az egy néphez tartozás (das absolut Sittlichkeit sei: das Angehörigen einem Volke)”.²²² Hegel egész államfilozófiája azon az alapon épül föl, hogy „az abszolút erkölcsi totalitás semmi más, mint egy nép”.²²³

A néptől az államhoz azonban a nemzeten, a politikailag megszervezett népen keresztül vezet az út. Heller hangsúlyozza, hogy „Hegelnek köszönhetjük a nemzet, a kultúr- és államnemzet fogalmainak precíz megfogalmazását”.²²⁴ Elválasztotta a kultúrnemzet és az államnemzet fogalmait. Az előbbin egy olyan népet értett, amelyik még nem jutott állami hatalmi eszközökhöz, még nincs elismerve, önállósága még nem szuverenitás (Jogfilozófia 349. §). Minden kultúrnemzetnek azonban kötelessége, hogy államnemzetté váljék. „Egy nép létezésének szubsztanciális célja az, hogy állam legyen, s mint ilyen tartsa fenn magát; egy népnek államalkotás nélkül, (egy nemzetiségnek mint olyannak) tulajdonképp nincs történelme.”²²⁵ A nemzetfelfogásból következik Hegel reálpolitikai szemlélete. „Felismerte, hogy a liberális nemzeti gondolat képtelen reális politikára. A schwarz-rot-golddal szemben a porosz álláspontot támogatta. A birodalom megszűnt, a nagynémet gondolatnak, legalábbis pillanatnyilag, nincs reálpolitikai megvalósítási lehetősége, ezért Hegel azt feladta, hogy az egyedül lehetséges hatalommal rendelkező /szuverén (machtvoll) német államképződmény felé forduljon.”²²⁶ Későbbi írásaira is tekintettel Heller interpretációja úgy értelmezhető, hogy Hegel kiindulópontja nemzeti és demokratikus volt, sőt kezdetben republikánus

²²¹ HELLER 1921, 69.

²²² HELLER 1921, 70.

²²³ HELLER 1921, 72.; HEGEL 1982, 259.

²²⁴ HELLER 1921, 73.

²²⁵ HELLER 1921, 72. Heller itt még a *Jogfilozófia* 322. §-ára is hivatkozik. Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy a kétféle nemzetfogalom esetében itt nem arról van szó, hogy az egyének milyen kritérium szerinti halmaza alkot egy nemzetet, hanem arról, hogy egy nép a nemzetté válásnak milyen fokára jutott el. A kulturális és a politikai vagy államnemzet Hegel számára nem osztályozási vagy besorolási kategóriát jelent, mint Meineckénél, hanem fejlődési fokot.

²²⁶ HELLER 1921, 70–71.

és nagynémet, amelyet aztán reálpolitikai szemlélete hatására módosított, a *schwarz-rot-gold* hívéből a porosz hegemonia híve, republikánusból az alkotmányos monarchia, még hozzá az erős uralkodójú alkotmányos monarchia híve lett. A demokratikus és a nemzeti eszme egységének fölbomlása tehát Hegellel kezdődött, amit aztán a német liberális polgárságnak Bismarckkal kötött alkuja teljesített ki. Heller számára ez a kérdés azért volt jelentős, mert kezdettől fogva annak lehetőségét kereste, hogy a nemzeti és a demokratikus, sőt a demokratikus szocialista eszmének ez az egysége hogyan hozható létre. Ebből arra lehet következtetni, hogy Heller a Hegel-könyv megírásával a demokratikus reálpolitika elméleti megalapozását kívánta szolgálni.

Hegel porosz államfilozófussá válása nem maradt következmények nélkül, államfelfogása átalakult, elszakadt „a még hozzá tapadó romantikától”, „a homályos hatalmi akarattól”, és „a tudatos hatalmi politika” formájában racionalizálódott. Ez a változás egyértelműen megfigyelhető az erkölcsiség (*Sittlichkeit*) fogalmán. Az erkölcsiség elemzése világítja meg a nemzet és az állam közötti fogalmi összefüggést.²²⁷ Az állam mint erkölcsiség politikai erkölcsiség, itt válik konkréttá és érthetővé az abszolút erkölcsi totalitásként felfogott nép mint absztrakt kiindulópont.

A politikai erkölcsiségének vizsgálatánál a kiindulópontot Kant formális individualizmusának és a korai romantika szélsőséges szubjektivizmusának az elutasítása jelenti: egyik álláspont sem alkalmas a politikai etika megalapozására, mert nem képesek objektív mérce meghatározására.²²⁸ Ezzel szemben Hegel erkölcsiségének kezdettől fogva objektív mércéje volt, amit hazának nevezett: a haza szuverén, hatalomteljes (*machtvoll*) létezése az erkölcsi törvény (*Sollen*). Ez az erkölcsiség nem az egyénre vonatkozik, hanem a népre mint organikus totalításra, ezért nemzeti erkölcsiség. Abszolút csak a nemzeti állam követelménye, minden más norma relatív. Az erkölcsiség (*Sittlichkeit*) hegeli fogalma nagymértékben hasonlít Machiavelli *virtù*jára. Az erkölcsiség az Egész hatalmának és erejének mint célnak megfelelő individuális életvitel.²²⁹

Noha Heller kifejezetten elutasította, hogy Hegel elméletét könyvében közvetlenül értékelje,²³⁰ elemzéseiből azonban hol határozottabban, hol elmosódottabban, de többnyire kiérződik személyes véleménye is. Ezt azért szükséges megjegyezni, mert itt éreztünk el egy olyan ponthoz, ahol Heller inkább pozitív értékelését egyre inkább negatív értékelések váltják föl. Az eddigiekből kiderült, hogy Heller elfogadja Hegel kanti jóakarattal szembeni kritikáját, erkölcsfelfogásának realizmusát, transzperszonalizmusát. Mint látni fogjuk, erősen kritikus viszont Hegel politikai erkölcsiségének két további elemével szemben, amelyeket jobb híján etatista és imperialista mozzanatnak nevezhetünk. Az etatista mozzanat abban foglalható össze, hogy: „mivel az erkölcsök (Sitten) az állam hatalmi parancsaiban, a törvényhozás rendszerében is kifejezésre jutnak, államhatalom, erkölcs (Sitte) és erkölcsiség (Sittlichkeit) azonos. Ez a politikának a moráltól való teljes emancipációját jelenti [...] és így a jogfilozófia Hegel tulajdonképpeni etikája.”²³¹ Az imperialista mozzanat azon alapul, hogy „ezt a nemzeti államerkölcsiséget Hegel szükségképpen az állam belsejére

²²⁷ Vö. HELLER 1921, 74.

²²⁸ HELLER 1921, 75–76.

²²⁹ HELLER 1921, 77.

²³⁰ Vö. HELLER 1921, Einleitung.

²³¹ HELLER 1921, 78.

korlátozta [...] Hegel elutasítja az állam mindenféle kozmopolita igazolását; az államot nemzetien erkölcsösíti, az állammá szervezett néppel igazolja, azaz saját magával. Az állam erkölcsi öncél, ezért már létezésében abszorbeál minden etikát [...] Kifelé nincs erkölcsiség, itt az állam mint norma által nem kötött hatalom jelenik meg, az állam éppen akkor erkölcsös, ha szabadon teszi, amit az állammá egyesült nép akar [...] Ezzel Hegel azt nyújtotta, amit a 19. század Treitschke szavaival követelt: A morálnak politikusabbá kell (müßen) válnia, ha a politikának morálisabbnak kell lennie (sollen), azaz a moralistáknak fel kell ismerniük, hogy az államról erkölcsi ítéletet az állam és nem az egyes ember természetéből és életcéljából kiindulva kell hozni.”²³²

A politikai erkölcsiség elemzését a politikai jogfogalom követi. Az etatista mozzanatból következik, hogy a jog is politikai, ha az erkölcsiség politikai. A jogfogalom politikai jellege két dolgot jelent: egyrészt a jog állami jellegét, amennyiben „jog csak az államban és az állam által lehetséges, az állam a jog alkotója, fenntartója és megvalósítója”,²³³ másrészt pedig azt, hogy a jog nem köti az államot. Heller számára ez a második mozzanat a problematikus. Az etatista állásponthoz Hegel az individualista kantiánus természetjog kritikáján keresztül jut el, amely az „absztrakt jog helyébe az államtagok erkölcsi összekapcsolását akarja állítani, akik számára az állam jogi hatalma nem kívülről jövő imperatívusz, hanem belső norma. A természetjog elmosta az állam és a magánjogi társaság különbségét. Ezzel az univerzális jogfogalommal és az annak megfelelő jogállam gondolattal Hegel hatalmi államtana nem egyeztetett ki.”²³⁴ Ennek az összeegyeztethetlenségnek a következménye, hogy Hegel „az állam sférájából kizár minden jogot mint kölcsönös kötelezettséget. Nem mintha teljesen tagadná az állam és az egyén közötti jogokat és kötelezettségeket, ezek a jogok és kötelezettségek azonban morálisak és semmiképpen sem jogiak. A kormány kötelezettségei a polgári társadalom sférájába tartoznak és nem az államéba. Az egyénnek nem lehet jogi igénye az állammal szemben, mivel a jog mindenekelőtt az állam hatalmát szolgálja.”²³⁵

A jog politikai értelmezésében Heller pozitívnak tartja azt a törekvést, hogy Hegel a „perszonalista jogfogalmat egy transzperszonálissal akarja helyesbíteni”. Ebből ugyanis az következik, hogy „az a jögeszme, amelyik semmilyen gyakorlati-politikai tapasztalatnak és hatalomnak nem felel meg, az egyáltalán nem jögeszme”. Ugyanakkor súlyos negatív elem a jogállamiság elutasítása. Ami a pozitívumot illeti, a politikai jogfogalom kritikai elemzéséből a következő probléma adódik: hogyan lehet a jog transzperszonalista megközelítését összekapcsolni a jogállamiság követelményeivel? Ez lényegében azonos azzal, amit Heller korábban a modern állam központi problémájának (*crux des modernen Staates*) nevezett: hogyan egyeztethető össze a szabadság a hatalommal?

A két kérdésben megfogalmazott problémát Heller a politikai organizmus és az állam-személyiség kapcsán tárgyalja, két külön alcím alatt. Heller a problémát egyrészt úgy közelíti meg, hogy mivel Hegelnél „az individuum egész létezése és minden kultúra az állam hatalma alá van rendelve, akkor kérdés, hogy ebben a szubsztanciális egységben és zárt hatalomban hogyan kellene az egyént elgondolni [...] hogyan őrizhető meg ebben az egy-

²³² HELLER 1921, 82–83.

²³³ HELLER 1921, 89.

²³⁴ HELLER 1921, 84.

²³⁵ HELLER 1921, 87–88.

ségben a sokaság, ebben az objektivitásban a szubjektivitás?” A francia konstitucionalizmus ezzel szemben kifejezte az államban lévő sokaságot és sokféleséget, de az államhatalom és az egyének tömegeinek az egységét fölszámolta. Ebből viszont az a kérdés következik: „Hogyan lehet a lenti atomizáltság és fönti hatalommegosztás mellett elgondolni és gyakorlatilag megvalósítani az állam egységét?”²³⁶ Hegel válaszát a kor egész életérzésének a változása befolyásolta. A francia forradalom hatására egyre többen kételkedtek abban, hogy az „atomok” racionalista, „mechanikus” úton szociális képződménnyé kapcsolhatók össze. A politikán messze túlterjedt az új gondolkodásmód, amely a „mechanikussal” egy „organikus” világképet állított szembe. A racionalista kauzalitás csődbe jutott, és föltámadt a vágy egy misztikus teleológia iránt. Az organizmuselképzelés világnézeté szélesedett. Az államot mint organizmust sajátosan modern értelemben azonban először Hegel hirdette meg. Elsőként Hegel állította szembe az „organikus” államot a „mechanikussal”.²³⁷ A hegeli organizmustan kétfrontos harcot jelentett egyrészt a felvilágosult abszolutizmussal szemben, mert az a nemzet spontán hatalmi törekvéseinek kevés teret engedett, másrészt az atomisztikus, vélhetően a francia konstitucionalizmussal szemben, mert az az egyéneket csak mechanikusan köti össze az egésszel, és nem organikusan. Ebből adódnak Hegel államelméletének erényei és negatívumai. Erénye egyfelől az, hogy az egység a sokféleségben alapproblémáját elméletileg világosan tárgyalja, másfelől az államszuverenitás tanának kidolgozása, amely az uralkodói és a népszuverenitás közötti ellentét leküzdésének és a szerződési elmélet fölszámolásának a szimbóluma lett.²³⁸ Ebben a politikai megközelítésben alapvetően új, hogy az államot olyan népszemélyiségként fogja föl, amely „individuális egészként” átfogja az uralkodót és az uralom alatt állókat.²³⁹ Hegel álláspontja világos és egyértelmű: az államot nem alkotja önmagában sem a nép, sem az uralkodó, az állam e két mozzanatot átfogó harmadik, szintetikus mozzanatként egységet, és ezáltal reális hatalmat képez.²⁴⁰

Ami a negatívumot illeti, a politikai jogfogalomból a jogállameszme elutasítása következik.²⁴¹ Hegel az államhatalmi ágak megosztásával szemben ezért hangsúlyozza az egységes és oszthatatlan államhatalom szükségességét,²⁴² ezért utasít el minden olyan intézményt, amely a modern jogállamban a jogszerű kormányzat garanciáit képezi, s ezért marad csak egyedüli garanciaként a monarchia és a hivatalnoki kar. Hegel ugyanilyen távolságtartóan szemléli az alapjogokat is, bár a *Jogfilozófia* 319. §-ban néhányat közülük, így a szabad véleménynyilvánítás jogát, a sajtószabadságot és az esküdtbíráskodást elismeri.²⁴³ Az alapjogoknak e szerény mértékű elismerését, valamint a konstitucionalizmus bizonyos intézményeinek államelméletébe történő beillesztését a monarchikus és az organikus elv sajátos összekapcsolása tette lehetővé. Az alapjogok és az alkotmányos intézmények integrációja azonban nem veszélyeztethette a monarchia abszolút státuszát és az ezáltal garantált

²³⁶ HELLER 1921, 89.

²³⁷ HELLER 1921, 89–90.

²³⁸ HELLER 1921, 92.

²³⁹ HELLER 1921, 107.

²⁴⁰ HELLER 1921, 108.

²⁴¹ HELLER 1921, 98. „Messze eltávolodva attól, hogy túlbecsülje a jogállami eszméket, többnyire az ellenkező végletbe esett, így a hatalmi ágak megosztásának kérdésében” (HELLER 1921, 116.).

²⁴² HEGEL 1981, 541. §; 1971, 272. §.

²⁴³ HELLER 1921, 100–101.

hatalomkoncentrációt. A konstitucionalista állami intézmények a két elv összekapcsolása következtében sajátos alakot nyertek. Úgy vélem, hogy Hintze-nek igaza van, amikor Hegel államkonstrukcióját a régi felvilágosult abszolutizmus metamorfózisának nevezi.²⁴⁴ Ehhez tegyük hozzá, hogy Hegel ezzel eltorlaszolta az állami egység demokratikus megteremtésének az útját, s hogy ennek az eltorzított konstitucionalizmusnak a negatív hatásai még a weimari köztársaság idején is érezhetőek voltak.

A hatalmi állam külső tevékenységét és viszonyait illetően Heller négy problémát tárgyal: az állam metafizikai helye, nacionalizmus, háború és béke, nemzetközi jog.

Az államfilozófia központi helyet foglal el a hegeli szellemfilozófia egészében, mivel Hegel az államot tekintette a legfelső, univerzális életformának. Ezért az állam filozófiai elmélete még egy fölfelé történő metafizikai lezárást igényelt, egy végső transzcendens *Sollent*, amelyik objektíve igazolja a szubjektív hatalmi törekvéseket, és az egész tant átfogó világnézeti összefüggésbe állítja. A szellemfilozófiának mint minden filozófiának, választ kell adnia a végső miérre (*Wozu*). Hegel végső *Sollenre* utaló válasza, igazodva a *Jogfilozófia* bevezetésében megfogalmazott alapelvhez (Ami valóságos, az észszerű, és ami észszerű, az valóságos.), a történelmi létből nőtt ki. Az élet értelme a szabadság kiteljesedése felé haladó fejlődés,²⁴⁵ amelyet a világszellem az ész cselvetésével önmaga felé irányít. Ez megoldás a jog- és állambölcelet egyik fontos problémájára, az immanens, de nem izolált, avagy a szekularizáltan transzcendens igazolás problémájára egyfelől elméleti megoldást ad, másfelől ezt megkísérli reálpolitikailag konkretizálni. Heller amellet érvel, hogy ennek megfelelően „a világszellem álláspontja kiváltképpen politikai világhatalmi álláspont”, amelyet „az individuumok és a népek saját szellemi és politikai érdekeik követésével érik el”.²⁴⁶ Hegel álláspontja szerint ugyanis „a történelemben a jog a hatalom által jön létre”, amiből arra kell következtetni, hogy „a jognak a szisztematikus és értelmes világtörténelmi összefüggésben is a nemzeti hatalom céljával kell rendelkeznie. Az államok egymás közötti viszonyát tökéletesen reálpolitikailag akarta szemlélni, és a természeti nemzetközi joggal szemben azt vizsgálta, mi van.”²⁴⁷

Azonban ez a reálpolitikai álláspont Heller szerint negatív következményekhez vezetett, amennyiben Hegel „a politikai hatalom által megalapozott jogi valóságot metafizikai jogi értékévé, a nemzeti imperializmust a világszellem álláspontjává hiposztazálta”.²⁴⁸ Ezért állítható az, hogy „senki sem javasolta a nemzeti imperializmus merészebb metafizikáját, mint Hegel. A modern nemzeti imperializmusnak ehhez az első és nagyszerű igazolásához hozzá kell tennünk, hogy aligha tűnik lehetségesnek a nemzeti hatalmi politikát magasabb és »erkölcsösebb« nézőpontba állítani, és inkább sub specie aeternitatis szemlélni, mint azt itt Hegel tette [...] A világszellem Hegelnél nem más, mint a nacionalista világhatalom erkölcsi igazolásának a kifejeződése.”²⁴⁹

Hegel ezen az alapon erkölcsileg igazolja és felmagasztalja a háborút, és tagadja a nemzetközi jogot. A hegeli világszellem álláspontja szerint a háború értelme az, hogy „fenn-

²⁴⁴ HELLER 1921, 114.

²⁴⁵ HELLER 1921, 117.

²⁴⁶ HELLER 1921, 118.

²⁴⁷ HELLER 1921, 126.

²⁴⁸ HELLER 1921, 124.

²⁴⁹ HELLER 1921, 130.

tartja a népek erkölcsi egészségét közömbösségükben a véges intézmények megszilárdulása iránt”.²⁵⁰ A háborút logikussá, a logikát imperialistává tette, ami őt megelőzően senkinek sem sikerült.²⁵¹ Hegel ezzel összhangban elvitatja a nemzetközi jog jogi jellegét, amelynek nem pusztán a formális kötelezőerejét tagadja, mint Bodin, Hobbes, Rousseau és Kant, hanem egyúttal elveti az államhatalom minden materiális kötöttségét is.²⁵²

Hatástörténet

Könyvének harmadik, *A hegeli hatalmi államgondolat tradíciója* címet viselő fejezetében Heller részletesen vizsgálja Hegel német politikai gondolkodásra gyakorolt hatását. Ez a kérdéskör nem tartozik szorosan a témánkhoz, de három vonatkozást fontosnak tartok a német államtani hagyomány megértése szempontjából. (a) Hegel olyan mértékben gyakorolt hatást a német nép politikai gondolkodására, mint egyetlen más gondolkodó sem. „A hatalmi állam elmélete a német szellem politizálásához összehasonlíthatatlanul jobban járult hozzá, mint bármely más politikai ideológia. Németország eddig nem kielégítő politizáltsága a jövőre nézve is biztosítja Hegel számára a tartós befolyást.”²⁵³ (b) Hegel hatásának „az a titka, hogy óvatos, minden ellentétet egyesítő politikája olyan filozófiai rendszerre támaszkodott, amelyhez minden irányzat csatlakozhatott”.²⁵⁴ Ennek köszönhetően „a modern német politika két leghatalmasabb áramlata, a német nemzetállami gondolat és a marxista szocializmus eszméinek magával ragadó átütőerejét mindenekelőtt a Hegel általi filozófiai megalapozásnak köszönheti”.²⁵⁵ Ez a megállapítás alapozza meg Hellernek azt a nézetét, amely szerint a nemzeti és a szocialista irányultságú pártok együttműködése Hegel filozófiája szellemében valósulhat meg. Ezt az álláspontját Heller 1924-ben írott cikkében a következőképpen fogalmazta meg: „Mint látjuk, nem csak a német nemzetállami mozgalom indult ki Hegelből, hanem a német politika másik hatalmas áramlata is, amelyik 1918 mozgalmába torkollik, Hegeltől ered. Ma mindkét mozgalomnak Hegel szellemében magába kell szállnia, mert mindkettőre rányomta bélyegét a materialista korszak hübrisze. Nemcsak a marxizmus vétke a külső hatalmak egyoldalú túlértékelésében. A nemzeti hatalmi ideológia is messze jobban bízott az ágyúk nagyságában és számában, mint az azokat irányító és tevékenységük során eszméik által vezérelt emberekben. A tézis és antitézis szintézisének első előfeltétele az önkritika mindkét oldalon, az az első előfeltétele azon német sorskérdés megválaszolásának, amelyet én abban szeretnék látni, hogy a két eddig oly ellenséges áramlatnak sikerül az összefogás. Az irányt Hegel mutatja. Az ő nemzeti államgondolata azon az egyenleten épült fel, hogy a nép teszi ki a nemzetet, az Egy nemzet pedig Egy államot alkot [...] Német nemzetállami gondolat és német szocializmus családfájukat Hegelre vezetik vissza. Nem emelhetnek méltóbb emlékművet ősüknek, mint-hogy megtalálják a közös utat az új nemzeti hatalommá szervezett egész német nép Marx

²⁵⁰ HELLER 1921, 122.; HEGEL 1971, 324. §.

²⁵¹ HELLER 1921, 121.

²⁵² HELLER 1921, 126–127.

²⁵³ HELLER 1921, 210.

²⁵⁴ HELLER 1921, 135.

²⁵⁵ HELLER 1921, 132.

és Lassalle által elmélyített gondolatának a megvalósításához.”²⁵⁶ (c) Hegel sokféle és szerteágazó hatása közül a gyakorlati politikában a legerősebbnek a nemzeti érzés imperialistává válásában való közreműködése bizonyult, vagyis az – s Heller számára ez könyvének fő mondanivalója –, hogy megelőlegezte a Treitschke nevéhez fűződő imperialista hatalmi állam gondolatát. „Az államnak mint hatalomnak a doktriner következtetéseit sohasem hajtották túl olyan erős mértékben, mint Hegel.”²⁵⁷ „A hegeli államgondolat azonban egyben az egész nemzet expanzív hatalmi akaratának a kifejeződése is, és ebben az alakjában, mint a szuverén államszemélyiség feltétlenül abszolút követelése, a modern imperializmus atyjává vált.”²⁵⁸

Heller következtetésében benne rejlik a ki nem mondott üzenet, amely szerint a nemzeti érzést, a nemzeti eszmét meg kell szabadítani imperialista következményeitől, a ráradódásaitól, vissza kell térni a nemzeti eszme demokratikus gyökereihez, és ezen az alapon törekedni a nemzeti és a szocialista eszme összekapcsolására.

Politikai eszmekörök és az államelmélet alapjai

Heller másik jelentős elmélettörténeti jellegű munkája az 1926-ban megjelent, Gustav Radbruchnak ajánlott, hét fejezetből álló *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart* (A jelen politikai eszmekörei) című könyv. A könyv az európai politikai gondolkodási formák közös alapjainak rekonstrukciójával kialakított elméleti keretben tárgyalja a monarchikus, a demokratikus, a liberális, a nemzeti és végül a szocialista eszmekört. Egy Janus-arcú írásról van szó, amennyiben a könyv összefoglalása eddigi esztörténeti munkáinak, az azokhoz kapcsolódó oktatási tapasztalatainak, és egyben megalapozása a következő évek államelméleti kutatásának, egyrészt az elméleti örökség kritikájából levont tanulságok, másrészt a korabeli eszmei harcokból adódó problémák összefoglalása révén. Éppen ezért jellegében alapvetően eltér az objektív elmélettörténeti munkának tekinthető Hegel-könyvtől, mert itt politikátörténetet, illetőleg a jelen politikai törekvéseinek a történeti alapú elemzését végezte el. A Hegel-könyvben a kutatás célja a Hegel-irodalom és a hatalmi állammal foglalkozó vizsgálódások korrekciója volt, amennyiben egyrészt bizonyította, hogy Hegel állam- és jogfilozófiájának lényeges eleme és újdonsága a hatalmi állam gondolata, s hogy a hatalmi állam elméletét először Hegel dolgozta ki, nem pedig Treitschke. Ezzel szemben a politikai eszmeköröket tárgyaló könyv alapvető mondanivalója az, hogy a különböző demokráciafelfogások közül a szocialista eszmekörből kiindulva lehet adekvát demokratikus megoldást adni a kor problémáira. Ezért nincs igaza Schluchternek, aki szerint Heller Hegel- és Kant-értékelése a Hegel-könyvhöz képest jelentősen megváltozott. Nem Heller felfogása változott meg, hanem a kutatás iránya, s ezáltal a könyv jellege más lett. Hegelről is csaknem ugyanazt írja mindkét helyen, Kant és Fichte eltérő terjedelmű és nézőpontú, de egymásnak nem ellentmondó ábrázolása pedig abból fakad, hogy a Hegel-könyvben a réalpolitika volt a meghatározó nézőpont, itt pedig a demokratikus eszmekör kialakulása.

Ugyanakkor ez a könyv egyúttal Heller demokráciafelfogásának a megalapozását is tartalmazza, azaz itt kapcsolódik össze a szűkebb értelemben vett elmélettörténeti szál a szo-

²⁵⁶ HELLER 1992c, 241–256.

²⁵⁷ HELLER 1921, 210.

²⁵⁸ HELLER 1921, 131.

ciáldemokrácián belüli vitákkal és a későbbi államelméleti tanulmányokkal. Noha a kortárs elmélet kritikája csak helyenként és alárendelten jelenik meg, ez a kezdete Heller Kelsen és Schmitt államelméletén gyakorolt, a következő években egyre differenciáltabbá váló, kibontakozó kritikájának. Az 1926–27-ben írt három írás, a *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, a *Die Krisis der Staatslehre* és a *Die Souveränität* ennyiben szorosan összetartozik.

Módszertani szempontból a bevezetés és a második fejezet alapvető. Heller a bevezetésben az eszmetörténet feladatát és az elemzéshez szükséges fogalmi alapokat tisztázza, a második fejezetben történetileg konkretizálja az alapfogalmakat, és megalapozza a további vizsgálódást. Ez a két fejezet alapvetően elméleti-elemző jellegű, a harmadik fejezettől kezdve viszont az értékelő állásfoglalásokra kerül a hangsúly, sőt helyenként propagandisztikus elemek is megjelennek a szövegben.

Az írás azzal a megállapítással indul, hogy „a politikai valóság szemlélője az egy mással ellentétes állítások, követelések, jelszavak és akciók kaotikus összeviesszaságával találja magát szemben, egy zűrzavaros harci zaj veszi körül, ami a gyakorlatlan fül számára, különösen forradalmi időszakokban szükségképpen a teljes értelmetlenség benyomását kelti”.²⁵⁹ Ebben a megállapításban benne van Hellernek a munkásoktatás, illetve népfőiskolai oktatás során szerzett tapasztalata, amely meggyőzte arról, hogy a megértés és a „tisztá” gondolkodás érdekében ezt a zűrzavart meg kell szüntetni, azaz világossá kell tenni a politikai eszmék szerepét általában és az egyes eszmékét különösen. Ehhez a politikai eszmék mibenlétének, szerkezetének és rendszerezésüknek a kérdését kell tisztázni. A rendszerezést illetően itt nem mond semmi újat, pusztán Hegel eszmefogalmára és az ideáltipikus fogalomképzésre hivatkozik, viszont lényegesebbek a politikai eszme mibenlétére vonatkozó fejtegetései. A politikai eszme két jelentését különbözteti meg. A politikai eszme egyrészt „a tényleges történelmi folyamatból idealizálással nyert gondolati kép”, másrészt „kollektív politikai ideál”, amely „az emberekben meghatározott időszakban uralkodó, és a történelem menetére és a szakasz struktúrájára hatékonyan ható kauzális tényező [...] A politikai eszme, mindkét jelentésében, a legerősebb koncentrációt és idealizálást a végső metafizikai-logikai előfeltételeire való redukció által nyer. Ezek az előfeltételek alkotják az eszme logikai fölépítésében a piramis csúcsát, az eszme legtömörebb kifejezését. A politikai ideált a maga metafizikai-logikai világosságában és etikai tisztaságában szociológiailag is csak szellemi vezetők kicsiny száma fogja föl. Sokkal szélesebb a piramis alapzata mind szociológiailag, mind logikailag, amelyben az ideál társadalomszervező tartalma jut kifejezésre. A tömegmozgalmat, amelyik szociológiailag az egész építményt hordozza, az eszme mint motiváló ideál csak érzelmileg ragadja meg [...] Egy politikai eszmében rendszerint az érzelmi elemek a legerősebben ható (erzeugungskraftigster) alkotórészek. A politikai eszme két értelme gyakran átmegy egymásba. A politikai eszme számunkra az állam objektív fölépítési elvét kell, hogy jelentse.”²⁶⁰

Heller szerint „az elsőrendű politikai eszmék száma szükségképpen korlátozott, mert korlátozottak azon politikai állásfoglalások lehetőségei, amelyekben racionális döntés nem lehetséges. A politikai tett és gondolkodás döntően attól a többé-kevésbé világos döntéstől

²⁵⁹ HELLER 1926b, 7.

²⁶⁰ HELLER 1926b, 9–10. Hellerhez hasonlóan Voegelin is különös jelentőséget tulajdonított az állameszméknek az állam „reális felépítése” során (vö. VOEGELIN 1925). A problémához lásd OPITZ 2012, 262.

függ, hogy például az embert túlnyomóan jónak vagy gonosznak, társas (gesellig) vagy inkább magányos (ungesellig), a belátás, érzelem, szükséglet vagy az erőszak által meghatározható lénynek tekintik. Ebből kiindulva választanak a néhány rendelkezésre álló társadalomszervezési technika között, a közösségi vagy uralmi politikai forma között. A politikai ideálokból kiindulva is felvázolható az elsőrendű tiszta ideáltípusok kombinációja.”²⁶¹

Heller fejtegetéseinek a jelentőségét abban látom – túl a racionális és érzelmi-irracionalis elemek viszonyára vonatkozó, elsősorban a politikai szociológia szempontjából releváns és ma már közhelynek tekinthető megjegyzésén –, hogy azok néhány fontos államelméleti problémát vetnek fel. Először is az előbbieket szerint a politikai eszmék strukturális elemeit a metafizikai-logikai előfeltételek, az ideálok, az eszme kifejtése, a közeli és a távoli célok megfogalmazása, majd az érzelmi azonosulás mozzanatai képezik. A mozzanatok nyilván nem egy szinten helyezkednek el, ami azt jelenti, hogy minden politikai eszme rendelkezik a reá jellemző metafizikai-logikai előfeltételekkel. Idetartozik elsősorban az emberkép, aztán a társadalom fejlődésére vonatkozó felfogás, amelyet antropológiai és történelemfilozófiai előfeltételnek nevezhetünk. Döntő továbbá az axiológiai elem, az igazságos társadalmi berendezkedésre vonatkozó elképzelés, amely azonban már nem annyira előfeltétel, ez már a politikai eszme lényegéhez tartozik, noha Heller szövege szerint a lényegét az államra vonatkozó elemek alkotják. Ebből következik az a kérdés, hogy lehetséges-e politikai eszméktől független államelmélet, az egyes államelméleti koncepcióknak milyen jellegű szükségszerű előfeltevései vannak, s hogy mi a viszony a politikai eszmék és az államelméletek előfeltevései között.

Ebben az összefüggésben kell elemeznünk az állam objektív felépítési elvére történő utalást. A politikai eszme mint az állam objektív fölépítési elve ugyanis két dolgot jelenthet: először azt, hogy egy politikai eszme sajátos minőségét az szabja meg, hogy mit mond az államra vonatkozóan, hogyan fogalmazza meg az állam felépítési elveit; másrészt azt is, hogy a politikai eszmék szabják meg az állam objektív fölépítését, mivel beépülnek az államba. Ez a beépülés persze többnyire politikai pártokon keresztül történik, bár nem mindig. De az eszmének valahogy föltétlenül politikai aktivitásban kell megnyilvánulnia, hogy beépülhessen. Ez a sajátos minőség-beépülés kettősség nagyon hasonlít az előbbi gondolati kép-kauzális hatás megkülönböztetésre, de nem teljesen azonos azzal. Mindenestre ezekre a különbségekre az eszmetörténeti vizsgálatok feladatának a meghatározása során reflektálni kell.

Az, hogy Heller az elsődleges politikai eszméket a racionálisan el nem dönthető politikai állásfoglalásokkal kapcsolta össze, a relativizmus problémájához vezet el. Schluchter az idézett szövegre alapozva azt írja, hogy tudományos szempontból a különböző politikai eszméket Heller egyenértékűnek tekinti.²⁶² Nézetem szerint a racionális döntés le-

²⁶¹ HELLER 1926b, 10.

²⁶² „Az immanenciafilozófiai alaptartás különböző lehetőségeinek az elismerése ahhoz a kérdéshez vezet, hogy ezek a lehetőségek elméleti és politikai szempontból értékelően differenciálhatóak-e. Ha a kifejezett megnyilatkozásokat vesszük figyelembe, akkor úgy tűnik, hogy Radbruchhal összhangban azon a nézeten van, hogy ezeket a lehetőségeket tudományos szempontból egyenlő értékűeknek kell tekinteni. (Eszmekörök. 10.) Eszmetörténeti elemzése viszont arról árulkodik, hogy az államfilozófiai pozíciókat olyan kritériumok szerint ítéli meg, amelyek saját már előzetesen rögzített (feststehend) politikai felfogásából származnak [...] Értékskáláján a nemzeti eszme kör megelőzi a liberálisat, mert az a politikumhoz közelebb áll [...] Heller értékskáláján nemcsak a transzperszonális előzi meg a perszonálisat, hanem a szociális eszme kör is a nemzeti”

hetőségének a tagadása inkább azt jelenti, hogy a politikai elméletek tudományosan nem értékelhetők, nem rangsorolhatók, a politikai eszmék viszont egy történeti fejlődési sorba állíthatók. A kérdés részletesebb tárgyalására itt most nem térhetek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy ez volt az egyik pont, amelynek az értelmezésében Heller és Radbruch nézetei eltértek egymástól, és ami elhidegülésük egyik oka is lehetett.

A bevezető fejezetben Heller a következőkben jelöli meg a könyv feladatát: „A mi feladatunk a politikai eszmeképződés ábrázolása a német jelenben, a különböző eszmekörök közötti összefüggés megtelelése. Nem szabad összekeverni a politikai eszméket az azonos nevű pártideológiával, pártprogrammal. A történelmi háttérrel csak kivételképpen kell a francia forradalom előtt vizsgálni, a szükségképpen önkényes határmegvonást relatíve igazolja, hogy csak a 19. század juttatta áttöréshez az új, már nem transzcendens, hanem immanens világkép elemeit. Ebben a korszakban váltak Németországban először a politikai eszmék csaknem minden népréteget megragadó kollektív politikai ideállá.”²⁶³

Ezzel összefüggésben először is azt kell ismételtelen hangsúlyoznunk, hogy Heller nem általában, hanem konkrétan, a német eszmék múltjának és jelenlegi viszonyrendszerüknek a kutatása kapcsán beszél az eszmetörténeti vizsgálódásokról mint elkerülhetetlen feladról. A genetikus és szisztematikus kutatások összekapcsolásával kívánja tisztázni a könyv első mondatában jelzett zűrzavart. Heller célkitűzése itt nem tisztán elméleti, hanem elsősorban politikai, a korabeli német politikai gondolkodás orientálása, bár nem mondja ki, de a szocialista eszmék jegyében. Heller azonban nem szimpla pártpropagandát akar üzni, hanem paradoxnak tűnő módon a pártos célkitűzést a maximálisan lehetséges, elméletileg megalapozott objektivitással kívánja megvalósítani. Ezért Heller feladatmeghatározása ugyanakkor az eszmetörténeti vizsgálódások szempontjából általános-módszertani értelemben is releváns. A feladat összetett. Vizsgálandó az eszmeképződés, az eszmekörök viszonya, hatásuk, és végül felvázolandó a rendszerük, családfájuk. Az eszmeképződést illetően Heller a politikai és a szellemi tényezők szerepét hangsúlyozza, így a szellemtörténet felé hajlik, de mégsem nevezhető egyértelműen a szellemtörténet hívének. A gazdasági tényezők szerepét nagyon is közvetettnek tartja, ebben az összefüggésben bírálja is a marxizmust, bár álláspontja úgy is értelmezhető, mint a marxista „végső soron” való meghatározottság megfogalmazása a másik oldalról. Az eszmék közötti összefüggések egyrészt logikailag vizsgálandók, mint hasonlóságaik és különbségeik a problémamegfogalmazásokat és a válaszokat illetően; másrészt vizsgálandók kauzálisan, mint egymásra hatás és kölcsönhatás. Vizsgálandó továbbá az eszmék hatása, beépülésük az állam fölépítésébe és politikájába, ami viszont rendszerint pártokon keresztül történik. Ez azt is jelenti, hogy nem elég elválasztani a politikai eszméket a pártideológiáktól, hanem összefüggéseiket sem szabad szem elől téveszteni, ezért

(SCHLUCHTER 1983, 99–100., 101., 105.). Egyetérték Schluchterrel, aki az eszméknek ezt a rangsorát azzal magyarázza, hogy „az immanenciagondolkodás perszonalista formájának az egyértelmű elutasítását Heller történeti szemlélettel alapozza meg. A francia forradalom és annak következményei képezik számára a mércét, amelyen a perszonalizmus értéke és értéktelensége megmérhető. A perszonalizmus, amelyet Heller mint természetjogi pozíciót jellemez, előkészítette ugyan azt a szellemi atmoszférát, amelyben a francia forradalom lehetővé vált, azonban a forradalom maga cáfolta meg saját szellemi forrását, az ideális politika reményének irrealitását véresen leleplezte [...] A szociális eszmekört azért helyezi a nemzeti fölé, mivel az teljesíti a demokratikus elvet, a hatalmat és a nemzetet nem öncélnak tekint, hanem a demokratikus gondolat szolgálatában álló eszköznek” (SCHLUCHTER 1983, 101–102., 105.).

²⁶³ HELLER 1926b, 11–12.

föl kell tenni azt a kérdést, hogy a politikai eszmék identitásához mikor, mennyiben tartozik hozzá a közvetett, áttételes pártpolitikai kapcsolat. Heller rövid feladatmeghatározása tehát egy általánosabb és nézetem szerint aktuális kérdéskatalógust tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mi az eszmetörténeti vizsgálódás célja, sőt diszciplinánként eltérő célja, és mi az, ami ebből az államelméletre tartozik.

Nagyon lényegesnek tartom Hellernek a francia forradalom korszakmeghatározó szerepére vonatkozó megállapítását, egyrészt mert az Heller államelméletének egyik meghatározó eleme, másrészt mert azt meggyőzőnek és az elmélettörténeti oktatás szempontjából gyümölcsözőnek tartom. Heller a francia forradalmat a politikai eszmék szempontjából is vízválasztónak tartja, amiben önmagában még semmi eredeti nincs. Ám azzal, hogy bevezeti a politikai eszmék vizsgálatába a transzcendens-immanens magyarázat dimenzióit, ábrázolása eltér a politikai eszmék családfáját illetően a hagyományostól, amely általában a liberális, konzervatív, szocialista és nemzeti (nacionalista) eszméket tekinti egymás mellett álló fő irányzatoknak.²⁶⁴

Álláspontjának az alapjait, amellyel számos más munkájában is találkozhatunk, könyve második fejezetében fejt ki. Ennek a lényege az, hogy a középkorra (és nagyrészt a korábbi korokra is) a társadalom és a politika transzcendens magyarázata és igazolása volt a jellemző. Ezzel szemben „a jelenkori politikai gondolkodás annak a totális forradalomnak volt a részeredménye, amelyik a reneszánszsal kezdődően minden területen átalakította világ- és életérzésünket [...] A kinyilatkoztatott transzcendencia elvét háttérbe szorította az immanencia elve.”²⁶⁵ Ennek az elvnek az uralomra jutásában jelentős szerepet játszott a természetjogi felfogás szekularizálódása és az újkori tudományfejlődés (Galilei, Descartes), a racionális természetismeret fejlődése és mindezek hatása. A kettő összefüggött: a természetjog individualizmusa, immanens magyarázata természettudományi analógiára jött létre.²⁶⁶ Paradox módon a vallásháborúk is az immanenciagondolat uralkodóvá válása és a politika autonómiájának az elismerése irányában hatottak. „A fejedelmi despotizmussal szemben a protestánsok is és a katolikusok is a szerződési elméletet használták föl [...] a Szent Bertalan-éj után előbb a protestáns, majd a katolikus monarchomachok is a fejedelmi hatalom korlátairól és az alattvalókat a hatalom visszaéléseivel szemben megillető forradalomhoz való jogról értekeztek.”²⁶⁷ Vagyis a transzcendencia elkötelezettjei, hivatalbóli őrzői is immanens érvelést használtak. A vallásháborúk paradoxonja: a vallási kizárólagosságért mint az üdvözülés e világi feltételéért folytatott harc toleranciához, majd vallásszabadsághoz vezetett, a transzcendenter legitimált uralom érdekében immanens érvelést alkalmaznak, a transzcendencia immanenciához vezetett, immanenciába csapott át. Döntő ebben a folyamatban a természetjogi gondolkodás átalakulása.²⁶⁸ Heller elemzését markánsabban megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a vallásos természetjogtanok következményproblémái laikusoktól távol álló teológiai problémák voltak, a szekularizált természetjogi felfogás következményproblémái viszont laikusok által vitatható és őket köz-

²⁶⁴ Vö. BAYER 1998; TAKÁCS 2007.

²⁶⁵ HELLER 1926b, 13., 15.

²⁶⁶ HELLER 1926b, 16. Az immanencia és transzcendencia államelméleti jelentőségéhez lásd SZILÁGYI 2017.

²⁶⁷ HELLER 1926b, 17–18.

²⁶⁸ Heller számára több megjegyzéséből kitűnően a szekularizált észtermészetjog az igazi természetjog, felfogása ebből a szempontból Leo Strauss természetjog-értelmezésének az ellentéte (vö. STRAUSS 1999).

vetlenebbül érintő, erősen e világi problémák voltak, mindenekelőtt az észszerű társadalmi-politikai berendezkedés és annak legitimitációja. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy „logikailag csak két pólus létezik, amelyből a társadalmi uralmi viszonyok szentesíthetők és magyarázhatóak: az irracionális, transzcendens és a racionális, immanens pólus”.²⁶⁹ Az immanencia-gondolkodással „a felülről való szentesítés helyébe az alulról való szentesítés lép. Ez utóbbi szükségképpen vezet a szerződéselméletekhez [...] A természetjog objektíve szükségszerűen a politikai uralom tradicionális és vallási szentesítéseinek a kritikáját jelentette”, „a kultúra racionalizálása a természetjog immanenciafilozófiáját az uralom kritikájához vezette el”.²⁷⁰

Az immanens gondolkodás számára két nyilvánvaló filozófiai kiindulópont kínálkozott: az individuum és a közösség. Ezzel az individuum autonómiája, illetőleg a népszuverenitás vált kiindulóponttá. Heller itt az utóbbi összefüggést hangsúlyozza, noha a szerződéselméletekre való utalása és korábban a Hegel-könyv jelzi, hogy az elsőnek említett összefüggés jelentőségével is tisztában van. „Az autonóm vallás, morál, tudomány és politika meghirdetésével azonban a nemesi és egyházi uralom legitimitásigénye alapjaiban szétbomlott. A feltörekvő polgárság szabadságigényét már nem akadályozták a tekintélyek korlátai, azok tradicionális uralkodói jogainak egyházi büntetések fenyegetésével való biztosítása. Az új panteisztikus metafizika a maga tökéletes párhuzamát találta meg a politikai hatalom immanenciájában, a népszuverenitás metafizikájában.”²⁷¹ Ezzel előkészítették a talajt a jelen politikai eszmeképződése számára. „A központi probléma, amelyik az európai–amerikai emberiséget a 16. század óta napjainkig foglalkoztatja, egy társadalomimmanens ordre naturel fölismerhetősége és megvalósítása. Demokratikus, liberális, nemzeti és szocialista eszmekör, sőt, a felvilágosult abszolutizmus is e kardinális kérdés egymást kölcsönösen feltételező és átható részproblémái és megoldási kísérletei. Az uralkodói jogok tradicionális és vallásos megalapozásának az összeomlása után ez a kérdés rákényszerítette magát a gondolkodásra és a létre. A természetjogi ész számára minden ember egyenlő [...] csak a természet és társadalom immanens törvényeinek uralma fogadható el, a dolgokból, a dolog természetéből adódó kényszer. Ezt a törvényt mindenki követheti, mert követnie kell, ahol ez a kell (Müssen), hol inkább kauzális szükségszerűség, hol inkább társadalmi vagy etikai, de mindenképpen személytelen kényszer.”²⁷²

Heller számára ebből az következik, hogy az immanens politikai gondolkodás kiindulópontja szükségképpen a népszuverenitás elve, vagyis az immanens politikai gondolkodás valamilyen módon szükségképpen demokratikus. Ez a demokratikus eszme azonban még túl elvont alternatívákat tartalmaz, konkretizálásra szorul, ezért Heller számára „a liberalizmus és szocializmus a demokrácia fejlődési mozzanatai”,²⁷³ és a nemzeti eszme bizonyos változatai is azok.

Ezen a ponton célszerűnek tűnik, hogy a két alapvető eszmetörténeti munkára tekintettel megvizsgáljuk az alapkategóriák szerepét és alkalmazhatóságát, amelyeket Heller a politikai és jogi gondolkodás rendezésére és magyarázatára használ.

²⁶⁹ HELLER 1926b, 16.

²⁷⁰ HELLER 1926b, 16–18.

²⁷¹ HELLER 1926b, 18–19.

²⁷² HELLER 1926b, 19–20.

²⁷³ HELLER 1926b, 20.

A korábbi fejtegetésekből nyilvánvalóvá vált, hogy itt az immanens-transzcendens és a transzperszonális-perszonális kategóriapárokról van szó. A két műnek a szövege jelentősen eltér egymástól, látszólag ellentmond egymásnak. A Hegel-könyvben a perszonalizmusról és a transzperszonalizmusról írja, hogy „a 18–19. századi német politikai gondolkodás nagy ellentéteinek az első magyarázatát ezek az absztrakciók nyújtják”,²⁷⁴ a politikai eszmeköröket tárgyaló írás szerint viszont „logikailag csak két pólus van, amelyből a társadalmi uralmi viszonyok szentesíthetőek és magyarázhatóak: az irracionális, transzcendens és a racionális, immanens pólus”.²⁷⁵ Nézetem szerint ez az ellentmondás feloldható egy olyan értelmezéssel, amely szerint a politikai eszmék rendezésére alapvetően az immanencia-transzcendencia kategóriapár alkalmas, mivel abban a legitimáció politikai-államelméleti szempontja közvetlenül jelenik meg, míg a perszonalizmus-transzperszonalizmus elsősorban filozófiai-világnézeti kategóriapár, amely magyarázatként szolgál, közvetlenül legitimációként nem. A két kategóriapár viszonyát ugyanakkor az is bonyolítja, hogy a perszonalizmus (individualizmus) eleve és szükségképpen immanens magyarázatot ad, így immanens legitimációt alapozhat meg, ezzel szemben a transzperszonalizmus lehet immanens és transzcendens is. Ez azzal jár, hogy vannak olyan történelmi szituációk, amelyekben a perszonalista-transzperszonalista ellentét mint az immanens legitimáció két változata jelenik meg, mint Kant és Hegel, illetőleg a liberális és szocialista vagy nemzeti demokraciáfelfogás esetében, és vannak olyan szituációk, amelyekben a perszonalista-transzperszonalista ellentét közvetlenül az immanens-transzcendens legitimáció ellentétének a kifejeződése, mint a szekularizált természetjogi fölfogás és az Isten kegyelméből való uralkodás esetében. Heller elemzéseiben csupán arról van szó, hogy az eltérő történelmi helyzeteknek megfelelően kap nagyobb vagy kisebb hangsúlyt az egyik vagy másik kategóriapár.

A perszonalista-transzperszonalista terminológia kapcsán meg kell jegyezni, hogy a Hegel-könyv után Heller ezt a terminológiát nem használja, a perszonalizmus helyett individualizmusról beszél, a transzperszonalizmus esetében pedig mellőzi az egyszavas megjelölést. A perszonalista-transzperszonalista fogalompár kétségtelenül bizonyos hasonlóságot mutat Radbruch terminológiájával, aki első jogbölcseleti munkájában, az 1910-ben megjelent *Einführung in die Rechtswissenschaften*-ben²⁷⁶ a jog és a kultúra összefüggése kapcsán individualista és individuumfölötti (*überindividualistisch*) kultúrafelfogást különböztetett meg. Ezzel Radbruch szerint az állam és a jog feladatáról két felfogás kerül egymással szembe, ellentétük a politika részletkérdéseiben is tetten érhető. A szakirodalomban ezért Heller terminológiáját többen Radbruch hatásának tulajdonítják.²⁷⁷ A részletekbe való belebocsátkozás nélkül annyit meg kell jegyeznünk, hogy a két kiváló tudós kategóriái nem feleltek meg teljesen egymásnak, továbbá Radbruch az 1914-ben megjelent *Grundzüge der Rechtsphilosophie*-ban már három alapvető felfogást különböztet meg, és az *Einführung*

²⁷⁴ HELLER 1921, 4.

²⁷⁵ HELLER 1926b, 16.

²⁷⁶ Vö. RADBRUCH 1910, 3., 13. Radbruch arra törekedett, hogy a jogtudományt beillesse az államfelfogások és világnézetek összefüggésébe, ezért a saját meghatározása szerint nem általános jogtani művel, hanem könyvében a filozófiai-politikai alapgondolatok ábrázolását kívánja nyújtani.

²⁷⁷ Vö. SCHLUCHTER 1983, 96–97.

in die Rechtswissenschaft 1919-es kiadását ennek megfelelően dolgozta át.²⁷⁸ Ezt a három alapvető felfogást individualizmusnak, überindividualizmusnak (kollektivizmusnak) és transzperszonalizmusnak nevezte. A három alapfelfogásra való áttérésben Radbruchot az motiválta, hogy az individualizmus bárhogy elnevezett tagadásai túl heterogének ahhoz, hogy egy csoportként lennének kezelhetők, vannak közöttük etatista és antietatista felfogások, és ezt a kollektivizmus és a transzperszonalizmus megkülönböztetésével kívánta kifejezésre juttatni.²⁷⁹ Radbruch munkáiban ezt a három alapvető világnézetet közvetlenül összekapcsolta egyes politikai pártokkal, méghozzá egyes írásaiban eltérő módon. Radbruchnak a kollektivizmus és a transzperszonalizmus elhatárolását nem sikerült problémamentesen megoldania, amit a politikai pártok különböző besorolása is mutat. Ennek az lehet az oka, hogy néhány megjegyzése ellenére túl szorosan szisztematizál, túl szoros kapcsolatot tételez fel az alapvető beállítottság, értékorientáció és a politikai eszmekörök között, valamint az eszmekörök és pártok között, amivel ellentét az a tendencia, hogy a pártok nézeteiket, programjaikat kénytelenek a változó politikai helyzethez igazítani, legalább hangsúlyaikat megváltoztatni. Heller ezzel szemben történetileg, hegelianus módra jár el, nem a rendszerezés, hanem inkább a tagadás tagadása logikája szerint. Ezért az eszmétörténet feldolgozása során véleményem szerint használhatóbb Heller megoldása, aki elsődlegesen transzcendens és immanens transzperszonalista fölfogásokat különböztet meg, az utóbbiakon belül pedig tartózkodik a címkézéstől.²⁸⁰ A politikai eszmekörök elemzéséből azonban nyilvánvaló, hogy Heller álláspontja, talán ez a legkevésbé félreérthető kifejezés, mindvégig antiindividualista volt. Ebben azonos állásponton volt Schmitt-tel és Smenddel. Schmitt antindividualizmusa egy autokratikus-diktatórikus etatista kollektivizmusba torokollott, Smend integrációelmélete pedig legalábbis kezdetben nem zárta ki ezt a lehetőséget. Ezzel szemben Heller kizárta az etatista kollektivizmus lehetőségét, és „elkerülte a személy funkcionálisítását, mint az Smendnél történt [...] Nála az individuum a maga bebábozódásában nem oldódik föl a nép kollektív figurájában. A szükséges homogenitás mértékét alacsonyán tartva az alakzatfogalom segítségével megkísérli, hogy az egységnek egy olyan formáját jelölje meg, amelyik megengedi a nép heterogenitását.”²⁸¹

Heller könyvében a továbbiakban a liberalizmus és a szocializmus eszmeköreit a demokrácia fejlődési mozzanataiként elemzi. Mielőtt azonban ennek elemzésére rátérnénk, még három rövid általános megjegyzés indokolt. A francia forradalom cezúraszerepét az alapozza meg, hogy noha az immanenciagondolat fejlődése a reneszánszsal kezdődik, de csak mint elméleti, filozófiai kérdés, mint értelmiségi belügy; a francia forradalommal vált politikai erővé, az immanens legitimáció politikai szükségszerűséggé. A reformáció és az angol polgári forradalom ugyan tömegeket mozgatót meg, de alapjaiban még transz-

²⁷⁸ „A kultúrértékek rangsoráról a 19. században három alapvető felfogás váltotta egymást” (RADBRUCH 1919, 11.).

²⁷⁹ Adachi Hidehiko mutat rá arra, hogy a három lehetséges államfelfogás megkülönböztetése azzal függ össze, hogy Radbruch 1919-től kezdődően az egyenlőségelvét és azzal az igazságosságot is a jogeszmé összetevőjének tekintette (vö. ADACHI 2006, 54–56.).

²⁸⁰ A perszonalista és transzperszonalista kifejezéseket napjainkban célszerű mellőzni, mivel a perszonalizmus ma elsősorban egy katolikus filozófiát jelent, a transzperszonalizmus pedig pszichológiai felfogást.

²⁸¹ FRANZIUS (s. a.), 13.

cendens legitimációra hivatkozott,²⁸² épített, bár – mint korábban említettük – már a vallásháborúkban kezdtek immanens legitimációs érvekre hivatkozni.

Hellernek ez a gondolatmenete továbbá azt jelenti, hogy az államelmélet egyik alapproblémájának az állam legitimitását tekinti, és a politikai eszmék államelméleti jelentőségét is elsősorban ebben az összefüggésben tartja relevánsnak. Ahogy a Hegel-könyvben a szuverenitásra, úgy a politikai eszmekörökről szóló írásban is a modern állam problematikája kapcsán a legitimitásra helyeződik a hangsúly.

Végül meg kívánjuk jegyezni, hogy a rekonstruált gondolatmenet is a szellemtörténet felé való nyitottságával kapcsolatos állításunkat igazolja. Heller számára a szekularizáció, a világkép átalakulása fontosabb, mint a kapitalizmus kialakulása és a polgárság politikai harca.

Heller alaptézise, hogy a demokráciagondolat az immanens politikai gondolkodás természetes és szükségszerű következménye, amellyel szemben a transzcendens politikai magyarázat és legitimáció újraélesztésének a kísérletét a monarchikus eszmekör jeleníti meg. Ezt a tézist a könyv harmadik, *A monarchikus eszmekör* címet viselő fejezetében²⁸³ fejti ki, amelynek bemutatásától eltekintünk, témánk szempontjából csak egy módszertani és egy tartalmi megjegyzést tartunk indokoltnak. Módszertani szempontból Heller tudományelméletileg is igazolt eljárását az jellemzi, hogy szinte minden elméleti kérdés vizsgálatát történeti megalapozással kezdi, s a történeti megalapozás során összekapcsolja a politikatörténeti, az intézménytörténeti és az eszmetörténeti elemzéseket. A politikai eszmekörök rekonstrukciója példászerűen szemlélteti Heller módszerét. A tartalmat illetően azt kell hangsúlyoznunk, hogy a monarchikus eszmét Heller sajátos, nem kormányformatani értelemben fogja fel, azaz a monarchia nem pusztán államfő, hanem az Isten kegyelméből való uralom intézményesülése, a monarchia neoabszolutista értelmezése és legitimációja. „Itt a monarchikus eszme új, a frígyesitől és a romantikus-kereszténytől eltérő felfogásával van dolgunk [...] Ez a monarchikus eszme a feudális rendi és az abszolutista érdekek szövetségén nyugodott [...] Ennek a valamilyen formában transzcendens monarchikus eszmének és az annak megfelelő politikának az állam- és jogfilozófiai alapjai Stahltól származnak.”²⁸⁴ Ez a monarchiaértelmezés alapvetően különbözött a természetjogi legitimációjú felvilágosult abszolutizmus monarchizmusától, valamint a nemzeti-reálpolitikai legitimációra épített bismarcki-vilmosi monarchiafelfogástól is, és a népszuverenitás kifejezett tagadásán alapult, azaz szükségképpen antiparlamentáris volt. A parlamentáris monarchia Heller számára, legalábbis ebben az összefüggésben, valójában nem monarchia.

A hagyományos feldolgozásoktól eltérően Heller a konzervatív eszmekört nem tárgyalja külön, amiből első pillantásra az következne, hogy a monarchikus felfogás a konzervativizmus megfelelője lenne. Ez azonban nem felel meg a helleri értelmezésnek, amely szerint a reakciós monarchikus eszme csak az egyik, méghozzá korai dinasztikus változata a konzervatív eszmekörnek, mint ahogy az a monarchikus kormányformát preferáló felfogásoknak is csak egyik változata. A konzervatív eszmekör Heller elemzésében

²⁸² Jól mutatja ezt, hogy Cromwell is Istentől kapott küldetésére hivatkozott. 1657. szeptember 12-i beszédében arról beszélt, attól fél, büntetést követne el, ha Istentől kapott hatalmát túl korán visszaadná a parlamentnek (vö. SCHMITT 1928, 138.).

²⁸³ HELLER 1926b, 22–47.

²⁸⁴ HELLER 1926b, 30.

kettéválik: ami abban negatív, ami reakciós, vagyis a korai dinasztikus konzervativizmus, az a monarchikus eszmekörbe kerül, ami elfogadható, az majd a nemzeti eszmekör egyik variánsaként jelenik meg. Ez arra a lényeges összefüggésre utal, hogy a konzervativizmus a történelem folyamán a liberális és szocialista eszméknél jobban változott, erősebben kötődött a történelmi-politikai szituációhoz. Ebben hasonlít a nemzeti eszmére, amelynél ez a szituációkötöttség még erősebben nyilvánul meg.

A könyv további részében Heller az immanens politikai gondolkodás egyes eszmeköreit fejezetenként tárgyalja. Ezek ugyanazon gondolatmenet szerint épülnek föl: az adott eszme lényegének meghatározását (többnyire német) történeti változatainak az áttekintése követi, majd az adott eszméhez kapcsolódó aktuális politikai problémák tárgyalására kerül sor.

Az eddig kifejtetteknek megfelelően a demokratikus eszmét Heller úgy határozza meg, hogy „az a monarchikusnak a pontos ellentettje. Az az uralom transzcendens, ez pedig immanens legitimálását jelenti. Demokratikusnak nevezünk negatív egy uralmat, ha annak kötelezettségi alapja nem az uralom hordozóinak a hieratikus vagy tradicionális privilegizáltágába vetett hit társadalmi tudatában alapozódik meg; pozitív pedig egy uralmat, amelyet alulról, maguk az uralom alatt állók, a nép által legitimálnak. Az immanens igazolás a transzcendenssel szemben annyiban racionális, amennyiben a társadalom kauzális ismeretében, a természetes rendben (*ordre naturel*) mindig Spinoza tétele érvényes: *oboedientia facit imperantem*. Az uralomnak az uralom alatt állóktól való tudatosodott törvényszerű függése észszerűen és természetesen mint az a társadalmi rend jelenik meg, amelyben a szuverén nép az uralmi szervek megbízója.”²⁸⁵ „A demokratikus tudat politikai áttörése a francia forradalommal következett be.”²⁸⁶

A demokratikus eszme tartalmát Heller egyfelől Kant és Fichte nézeteinek, másfelől az egyenlőség és a népszuverenitás problémáinak az elemzése segítségével világítja meg. Kantnál az általános törvényhozás eszméje, az univerzális autonómia követelése, a jog(ász)i törvényetika egyaránt politikai demokratizmust jelent. „Az óvatos königsbergi bölcs valójában a természetjogi felvilágosodás minden politikai gondolkodási formáját átvette, a társadalmi szerződést, a népszuverenitást, a szabadság és egyenlőség követelését, de mindezt politikailag veszélytelen formába fordította át [...] A minden demokráciára jellemző, a népakaratban kifejeződő személytelen törvényuralmat követelte [...] A történeti szituáció Kantot liberális demokratává tette, aki a felvilágosodott rendészeti és merkantilista abszolutizmussal a jogállam eszméjét állította szembe [...] Kant azonban a demokratikus gondolat forradalmi méregfogait kitörte.”²⁸⁷

Fichte idealista immanenciafilozófiája a felvilágosodás individualista természetjogát is meghaladja a közösség gondolatával. Már 1796-ban látja egy reális *volonté générale* problémáját. Számára a népszuverenitás magától értetődő, mint ahogy most a nép forradalomhoz való joga is az. Ezzel Fichte a demokrácia központi problémáját érinti, azt a kérdést, hogyan nyugszik bele a liberális szabadságvágygal átítatott tömegakarat a nélkülözhetetlen vezéri

²⁸⁵ HELLER 1926b, 47.

²⁸⁶ HELLER 1926b, 58. Itt szükséges megjegyezni, hogy a demokráciának a legitimációval való ilyen közvetlen összekapcsolása problematikus, mert az összeegyeztethető a demokratikus diktatúrával, a vezérelvvel, Schmitt akklamatorius demokráciájával is. Ezen az alapon a népszuverenitás elve pusztán hivatkozási jogcím, amelynek nincsenek államszervezeti konzekvenciái. Mindez ellentétben áll Hellernek a népszuverenitás kapcsán tett más megállapításaival.

²⁸⁷ HELLER 1926b, 50–51.

akaratba, hogyan egyeztethető össze a kiemelkedő vezérszemélyiség a törvény személytelen uralmával, a demokrácia természetes rendjével. Fichte számára a kényszer és szabadság összeegyeztetése gyakorlati probléma, mert elismeri a szabadságra való kényszerítés szükségességét. Ez azt is jelenti, hogy a kényszerítés szükségességét elutasító vagy elhallgató anarchista és szélsőséges liberális felfogások képtelenek megragadni a demokrácia egyik központi problémáját.

Kant és Fichte államelméletét a demokrácia történelemfilozófiai előfeltevése kapcsolja össze, amely „szükségképpen a haladásba és a nevelésbe vetett hiten alapul, csak az által számolhatóak föl a történeti szabadságkorlátok (Unfreiheiten) és egyenlőtlenségek”.

Kant és Fichte a Hegel-könyvben a demokrácia individualista felfogásának példáiként, mint Hegel ellenpontjai jelennek meg, itt a perszonalista és transzperszonalista értelmezés különbözőségét szemléltetik. Ez a különbség az államelméletben az állampolgári egyenlőség és a népszuverenitás kapcsán különösen markánsan jelenik meg. Az elmélettörténeti elemzésből itt az a következtetés adódik, hogy egy demokratikus elkötelezettségű államelméletnek ezt a két kérdést behatóan tárgyalnia kell, amint azt Heller is teszi hamarosan. „Ha a demokratizmus jelentőségét jogi és állami gondolkodásunk vonatkozásában akarjuk fölbecsülni, akkor először is az szükséges, hogy a modern demokrácia egyenlőség gondolatát az Arisztotelész értelmében vett arányos egyenlőségtől elhatároljuk. Ennek az arisztotelészi, minden történeti jogrend esetében immanens egyenlőségelvnek semmi köze a demokráciához, az csak egy *suum cuique tribuere*, az egyenlőket egyenlően kell kezelni, az az önkény kizárását jelenti. De hogy mi az egyenlő és mi az egyenlőtlen, az egy kulturális szakasz és kultúrközösség jogtudatától és jogérzetétől függ.”²⁸⁸ Az arisztotelészi egyenlőségfogalom tehát formális, ezzel szemben az újkori „természetjog számára immanens volt a politikai hatalom egalizálása. Az a politikai egyenlőség tehát, amit mi ma formális demokráciának nevezünk, egykor materiális, a születési rendek ellen irányuló egyenlőségkövetelés volt. Eszerint mindenkinek kivétel nélkül egyenlően részt kell vennie a politikai hatalom gyakorlásában, mindenekelőtt a törvényhozásban. A törvényt mindenkinek kell meghoznia, és e törvény előtt mindenkinek egyenlőnek kell lennie, csak akkor valósul meg a mindenki szabadságának az állapota [...] A vallási-tradicionális uralmi előjogok elismerése nélkül a demokratikus egyenlőség racionális korlátozásának elveként nem marad semmi más, mint az *ordre naturel*, a természeti és társadalmi szükségszerűségek rendje. Azt azonban nem tudja senki sem egyértelműen megmondani, mi a társadalmilag szükségszerű.”²⁸⁹

A demokrácia gondolatához tehát eredendően és eredetileg a materiális egyenlőségfogalom tartozik hozzá, mivel immanensen csak az legitimálható. Ezt a materiális egyenlőséget alakította át a liberális polgárság formális egyenlőséggé. „1789 eszméinek a hordozója azonban az a polgárság volt, amelyik csupán a vagyon és műveltség demokráciájában volt érdekelt [...] Most a vagyon és műveltség polgársága igényli magának az egész állampolgárság képviselőének a jogát [...] Saját gondolkodási alapjainak konzekvenciáitól való félelmében és a demokratikus jogtudat korlátlan egalitárius tendenciáit korlátozandó a liberális jogállam 19. században kialakult elképzelése ezért visszavonult a törvény előtti egyenlőség formális álláspontjára. Ennek megfelelően jogállami az az uralmi képződmény, amelyik az állami uralmi szervek hatalmi szféráját valamilyen módon egy formális jogi parancs

²⁸⁸ HELLER 1926b, 64.

²⁸⁹ HELLER 1926b, 64–65.

által lehatárolja, ami azonban a legnagyobb egyenlőtlenséget is eredményezheti.”²⁹⁰ Ebből két dolog következik. Az egyik az, hogy a demokratikus államelmélet egyik alapproblémája a materiális egyenlőség és ezzel összefüggésben a formális vagy materiális jogállam kérdése, a másik pedig az, hogy Heller szerint a demokrácia szocialista értelmezése azért értékesebb, mint a liberális, mert elvileg a materiális egyenlőség álláspontján van.

A kor divatos témáját, a demokrácia válságát illetően Heller alaptétele az, hogy „szel-lemtörténetileg a demokrácia nincs válságban. Maga a demokrácia mint a gondolkodásunkat uraló elképzelés – mely szerint minden politikai és társadalmi hatalom csak a hatalomnak alávetettek akarata által legitimálható – oly kevésbé rendült meg, hogy habozás nélkül állítható, nincs ma más legitimáció, mint a demokratikus [...] Válságállapotban csak a demokrácia parlamentáris technikája van.”²⁹¹ Ez azonban nem pusztán technikai kérdés, mivel „a mélyebb válságjelenségek magának a demokratikus eszmekörnek a módosulásából adódnak [...] A parlamentarizmus válsága a demokrácia racionalista eszközeinek a válsága. A parlamentáris demokrácia az ember racionális természetébe vetett hiten alapul, aki saját szenvedélyeit belátással meg tudja fékezni, politikai vitáit nem fizikai erőszakkal vagy isteni beavatkozással rendezi, hanem nyilvános racionális parlamenti tárgyalással. Az osztályellentétek kiéleződése, cselekvőképes parlamenti koalíciók létrehozásának azzal összefüggő lehetetlensége, a világháború, a bolsevik és a fasiszta forradalmak sikere és végül a korszellem elfordulása a racionalizmustól, megrengették a racionális érdekki-egyenlítés lehetőségébe és kívánatosságába vetett hitet, és megerősítették az irracionális hatalmi eszközök iránti elvárásokat.”²⁹²

Ebből egyrészt nyilvánvaló, hogy Heller a demokrácia működési zavarait egyértelműen demokratikus úton kívánta orvosolni, határozottan elutasítva az autokratikus vagy diktatórikus megoldásokat, fejtegetései Schmitt-tel folytatott rejtett vitaként is olvashatók.²⁹³ Későbbi írásai arról tanúskodnak, hogy bizonyos, a demokrácia eszméjéhez viszonyítva technikai jellegű közjogi változtatásokat is indokoltnak tartott, de döntőnek a konszenzus-teremtéshez szükséges szociális, politikai és kulturális feltételeket tartotta, amelyeket később mint a társadalmi homogenitás problémáját tárgyalta.

A demokrácia két történelmi formája (*Ausformungen*) közül az egyik a liberális eszmekör, amelyet Heller a szocializmussal szembeállítva határoz meg: „politikai funkcióikat tekintve a liberalizmus a polgárság emancipációja, a szocializmus a proletariátus emancipációja”. A liberális és a demokratikus eszme hagyományosnak nevezett elhatárolásáról, amely szerint „a liberális szabadság a polgárok joga, hogy tetszésük szerint éljenek, a demokratikus szabadság a polgároknak a kormányzásban való szabadságát jelenti”, az a véleménye, hogy „ez a megkülönböztetés logikailag támadhatatlan, politikailag jelentéktelen, mivel csak Robinson élhet tetszése szerint a kormányra gyakorolt befolyás nélkül [...] A liberalizmusnak a demokráciától való szokásos éles elválasztása nem megismerési célokat szolgál, hanem a politikai praxisnak azt az igényét, hogy a demokráciát a polgári osztályokra

²⁹⁰ HELLER 1926b, 65–66.

²⁹¹ HELLER 1926b, 68–69.

²⁹² HELLER 1926b, 69., 71.

²⁹³ Heller a proletariátus emancipációja számára keresi a megfelelő politikai formát, Schmitt a cselekvőképes állam szempontjából bírálja a liberalizmust és jut el a vezérdemokráciához. Heller és Schmitt parlamentarizmuskritikájának és demokráciafelfogásának az összehasonlításához lásd SZILÁGYI 2010, 137–143.

korlátozza. A liberalizmus célja azonban sohasem a pusztá törvényesség (Gesetzmäßigkeit) volt, amelyik despotikus is lehet, hanem a demokratikusan közösen elhatározott és ellenőrzött törvényesség. Ezzel a fenntartással csatlakozunk a szokásos terminológiához és ebben a fejezetben a liberalizmust elsősorban mint az államtól való szabadság eszméjét és nem annyira mint az állam fölötti polgári uralom eszméjét mutatjuk be.”²⁹⁴

Tekintettel arra, hogy „liberalizmusnak és demokratikus eszmekörnek ugyanazok az eszmetörténeti gyökerei, mindenképp a társadalmi szerződés (Staatsvertrag) mint közös alap”²⁹⁵ a továbbiakban már – saját módszertani követelményével szembefordulva – nem a liberális eszme változásairól van szó, hanem a német liberális pártok és politikusok erősen kritikus ábrázolásáról. A liberális eszme eredményeit mint liberális minimumot egyrészt történelmi vívmánynak tekinti: „A liberális eszmekör az önálló individuum védelmének igényével nagyszámú állami-jogi és társadalmi intézményt hozott létre, amelyek kétségtelenül oly szilárdan gyökereznek összkultúránkban, hogy csak azzal együtt tűnhetnek el. Egy szocialista közösségnek is ezeken az alapokon kell felépülnie és el kell ismernie az individuum emberi jogait.” Másrészt fontosnak tartja a liberális értékeket a modern diktatúrákkal szemben, „nem szabad lebecsülni azokat a feladatokat, amelyeket egy erőteljes neo-liberalizmus a fasiszta és bolsevista dorongmódszerekkel szemben teljesíthetne, elsősorban a kultúrpolitika területén”. Ezen túlmenően azonban úgy véli, hogy „a liberális eszmekör mint olyan azonban időszérütlenné vált”, amit a liberális pártok sikertelensége is mutat.²⁹⁶

Az eszmetörténetet illetően Heller elemzéseinek közül a legtöbb tanulsággal a nemzeti eszmekör szolgál, amelyet a következőképpen határoz meg: „A nemzeti eszme az állami uralom kultúrközösségileg individualizált nép által történő igazolása. Funkciója az, hogy az univerzális demokrácia káoszából egy szociális személyfölöttit (Sozial-Überpersönliches) kiemel, amit gyakran metafizikailag a személyfelettségig fokoz.” A nemzeti eszme sajátossága kapcsán megállapítja, a modern nemzeti eszme állampolitikai jelentőséghez a francia forradalom által jutott. A nemzeti gondolat korábbi föllépése Vogelweide és Luther korában politikailag kevésbé jelentős. A nemzeti gondolat újraébredése szorosan összekapcsolódott a liberális és a demokratikus eszmekörért folytatott harccal. Ez a szoros kapcsolat Nyugaton kevésbé tudatosodott, mint Németországban vagy Itáliában a 19. század első felében. Franciaországban és Angliában, amelyek évszázadok óta nemzetállamként konstituálódtak, magától értetődő lehetett, hogy a demokratikus állam szubsztanciája, a népszuverenitás népe nem lehet más, mint a nemzeti kultúrközösség.²⁹⁷

Itt olyan gondolatokról van szó, amelyek ugyan nálunk sem ismeretlenek, de mégsem kapnak jelentőségüknek megfelelő hangsúlyt a magyar szakirodalomban. A politikai eszmékre általában jellemző, hogy egyes nemzeti megjelenési formáik különböznek egymástól, de ez a nemzeti eszme esetében a leginkább nyilvánvaló. Ez mindenképp abban nyilvánul meg, hogy azokban az esetekben, ahol a nemzetállami keretek kialakulása megelőzte a polgári átalakulást, ott a nemzeti eszme demokratikus mozzanatai kaptak hangsúlyt, a nemzet mint politikailag megszervezett nép gondolata, a népszuverenitás és nemzeti szuverenitás azonossága. Ahol viszont a polgári átalakulás időszakában még nem alakultak ki a nem-

²⁹⁴ HELLER 1926b, 72.

²⁹⁵ HELLER 1926b, 72.

²⁹⁶ HELLER 1926b, 88–89.

²⁹⁷ Vö. HELLER 1926b, 90.

zetállami keretek, ott a nemzeti eszme etnikai-nyelvi-kulturális elemei kaptak hangsúlyt, kezdetben a nemzetállami keretek pótlására, majd a nemzetállam megteremtésének politikai bázisaként, ezért a továbbiakban a nemzeti eszme alakulását, uralkodó értelmezését a nemzetállam megteremtésének a történelmi föltételei, lehetőségei szabták meg.

A német nemzeti eszme történeti alakulását és változatait áttekintve Heller elsőnek a liberális kultúrnemzeti felfogást mutatja be. „A 18. század utolsó évtizedének szelleméből kinövő nemzeti eszmét idealista-világpolgári szellemben, kizárólag kultúrközösségként gondolták el. Az idealista-világpolgári kultúrnemzet politikamentes eszméje szorosan összefonódott a liberális eszmekörrel.” Legjellemzőbb képviselőjének Wilhelm von Humboldtot nevezi, de itt említi Schiller és Fichte nevét is.²⁹⁸ A német nemzeti eszme időben második változata a korábban már részletesen bemutatott hegeli hatalmi államfelfogás volt.²⁹⁹ A 19. század első felében azonban „a nemzeti politikai hatalmi törekvéseket a természetjognak, a trónnak és az egyháznak a három internacionáléja fojtotta el”. „A fejedelmi szolidaritás érvényesült a politikai kiskorúságban tartandó néppel szemben.” „Dinasztikus önvédelmi akaratból, romantikus tradicionalizmusból és keresztény-katolikus univerzalizmusból jött létre az, amit később konzervatív nemzeti gondolatnak neveztek.” „A nemzeti mozgalom ösztönző ereje még évtizedekig a liberál-demokratikus nemzeti eszme maradt.”³⁰⁰ Ilyen körülmények között „a német nemzetállam megvalósításának két útja volt,” de a liberális-demokratikus egységállam alulról való megteremtése 1848/49-ben megghiúsult.

„A liberális-demokratikus nemzeti gondolat számára tehát csak az a lehetőség maradt, hogy egy meglévő, állami hatalmi maghoz csatlakozva, amelyhez további államok kapcsolódhattak, hozza létre a német egységet.”³⁰¹ Ezáltal viszont a gazdaságilag nélkülözhetetlen egység kedvéért jelentős engedményeket tett a szabadságjogok területén, elvesztette liberális jellegét, beleolvadt a bismarcki birodalomnak megfelelő Treitschke-féle konzervatív nemzetfogalomba.

Hellernek ebből az elemzéséből az a tanulság vonható le, hogy a nemzeti eszme különféle történeti megnyilvánulásait legalább két dimenzió mentén indokolt elemezni. Az egyik a nemzetfogalmon alapul, a kultúrnemzet-fogalom és az államnemzet vagy politikai nemzetfogalom ismert megkülönböztetésén, amelyet Heller a természetnemzetinek (*naternationale*) nevezett eszmével egészít ki. A „természetnemzeti” kifejezéssel a fajelméletek által alkotott nemzetfogalmat jelöli. Az elemzés másik és fontosabb dimenziója azon alapul, hogy a politika eszme lényegét az állam objektív felépítési elve alkotja.³⁰² Ebből az következik, hogy a nemzeti eszme változatait is az különbözteti meg, hogy mit mondanak az állam felépítéséről, mennyiben demokratikusak. A demokráciakritérium a legaktuálisabb politikai kérdések egyike is, mert arra is vonatkozik, hogy mit jelent a nemzeti eszme a fokozódó globalizálódás és az európai integráció viszonyai között. Ezen túlmenően a nemzeti eszme sajátosságai közé tartozik az is, hogy az irracionális érzelmi elemek itt a legerősebbek, míg a leggyöngébbek a liberális eszmekör esetében.

²⁹⁸ HELLER 1926b, 91. és 99–101.

²⁹⁹ HELLER 1926b, 99–101.

³⁰⁰ HELLER 1926b, 95., 104., 101.

³⁰¹ HELLER 1926b, 101., 103.

³⁰² HELLER 1926b, 9.

Hellernek ebből az elemzéséből is kibontható az a korábban már megfogalmazott megállapításunk, hogy a nemzeti eszme helye, szerepe, helyi értéke más, mint a liberális, konzervatív vagy szocialista eszméé. Heller ábrázolása szerint a liberalizmus és a szocialista eszme a demokrácia változatai, a nemzeti eszme is demokratikus eredetű, de a politikai viszonyok, a politikai realitások miatt nem mindig ölt demokratikus alakot. Vagyis a nemzeti eszme lehet demokratikus vagy nem demokratikus, ez utóbbi esetben konzervatív vagy imperialista, majd fasiszta. Eszerint ha demokratikus, akkor vagy liberális, vagy szocialista, ha liberális, akkor vagy erőtlén világpolgári kultúrnemzeti eszme marad, vagy feloldódik az imperialista hatalmi állam eszméjében. Marad Heller szerint tehát az egyetlen progresszív lehetőség, a szocialista és a nemzeti eszme összekapcsolása, ami szintén az aktuális politikai kérdésekhez vezet. A két eszme összekapcsolása Heller számára nemcsak teoretikus probléma, hanem politikai feladat is. Heller élet- és pályarajzának bemutatása során utaltunk arra, hogy ennek megfelelően fejtett ki aktív politikai tevékenységet a szociáldemokrata párton belül.

A nemzeti eszme aktuális szerepe kapcsán Heller először a nemzet alapvető fontosságát hangsúlyozza, implicite bizonyos marxista szocialista felfogásokkal polemizálva. „Ha a nemzeti eszme jelenlegi politikai jelentőségének kérdése felé fordulunk, akkor először is azt kell megállapítanunk, hogy az messze a legerősebb politikai társadalmassító erő. Az a kollektív összesség, amelynek nevében az állami uralmat sikerrel igazolják, az nem más, mint a nemzet [...] Az állami autoritás területi határainak más szervezeti és legitimáló elve ma gyakorlatilag nincs.”³⁰³ Ebből következik, hogy „maga a nemzetiség mint politikai szervező elv a szocialista eszmekörben is érvényes”. Ezért Otto Bauerrel egyetértve úgy gondolja, „hogy egy szocialista társadalmi rendben ennek az elvnek teljes mértékben érvényre kell jutnia. Éppen ezért a szocialistának már ma is az ide vezető útra kell lépnie és már a kapitalista társadalomban a nemzeti elvet kell az alkotmány szabályává tennie.”³⁰⁴

Heller könyve utolsó fejezetében a szocialista eszmekört tárgyalja. Mivel ő maga is elkötelezett szocialista, ebben a fejezetben érthetően nagyobb szerepet kapnak az aktuálpolitikai vonatkozások, amelyek bemutatására nem térünk ki. A szocialista eszmét értékalapon, és nem mozgalmi alapon határozza meg. Eszerint „a szocializmus politikai eszmeköre szisztematikusan azonos a szociális demokrácia politikai eszmekörével. A liberális demokráciával ellentétben, amelyik a politika uralmat a »nép jobbik része« által, nevezetesen »műveltség és vagyon« által legitimálja, a szociális demokrácia az uralom igazolási alapjának csak az egész nép szociális szolidaritását akarja elismerni [...] Míg a liberális demokrácia számára a gazdasági szubjektum figyelmen és szervezeten kívül marad, a szociális demokrácia valóság felé fordulása éppen a társadalmi-gazdasági kapcsolatok igazságos szervezetére helyezi a legnagyobb hangsúlyt.”³⁰⁵ A szocialista eszme történeti alakulása és változatai kapcsán először Fichtét tárgyalja, aki szerinte annak az első képviselője volt Németországban, majd Marxot és a Marx utáni szocialista teoretikusokat, végül a szocialista eszme tágabb körben érvényesülő hatását. Heller államelmélete szempontjából ezek közül Marxhoz való kritikai viszonya a jelentős, ezért itt csak erre térünk ki röviden, megjegyezve, hogy Heller és Marx viszonyának alaposabb elemzése külön tanulmány feladata.

³⁰³ HELLER 1926b, 113–114.

³⁰⁴ HELLER 1926b, 113.

³⁰⁵ HELLER 1926b, 114.

Marx filozófiája kapcsán megállapítja annak a természetjogi tradícióval való összefüggését, ami elsősorban az immanenciagondolat következetes végigvitelében, a társadalom általános fejlődéstörvényeinek az elismerésében fejeződik ki. A marxizmusban a történelem demiurgosza az univerzális kauzális törvényszerűségbe bevont, tevékeny társadalmasodott ember. Ezzel először vonták le az immanenciafilozófia végső konzekvenciáit. A marxizmus történelemfelfogását egyoldalúnak tartja. Attól „a tudomány számára bizonyára felettebb gyümölcsöző kísérlettől, hogy a társadalom totalitását egységesen a társadalmi termelés alapvető tényéből kiindulva ragadjuk meg, nem vezet út politikai maximához. Mert egy következetes marxizmus lemond a politika két specifikus eszközéről, a felvilágosításról és a meggyőzésről egyrészt, a politikai erőszakról másrészt, kerek pereg lemond a sikeres társadalomalakítás képességéről. A társadalom reális változásai eszerint csak a termelési viszonyokban kauzális szükségszerűséggel bekövetkező változások által lehetségesek, amelyekhez az emberek belátása úgy viszonyul, mint az elképzelés a valósághoz. Belátás és az annak megfelelően alkalmazott erőszak ezért tehetetlen ezzel a gazdasági törvényszerűséggel szemben, és legjobb esetben is csak bábja lehet a történelemnek, és nem szülőanyja.”³⁰⁶ A marxizmus alapvető pozitívuma tehát a következetesen végigvitt immanenciagondolat, negatívuma a történelemfelfogásból következő, lényegében egytényezős, egyoldalúan immanens magyarázat, a politika autonómiájának, sajátosságának a fel nem ismerése, ami mögött a *zoon politikon* elhanyagolása húzódik meg a *homo oeconomicusszal* szemben. Ez Heller szerint a liberális politikai gazdaságtan hatása, a tévedés abban van, hogy a *homo oeconomicus* individualista, a *homo politicus* viszont nem az.

A történelemfelfogás egyoldalúsága rányomja bélyegét a marxizmus osztályharc-értelmezésére is. Heller nem az osztályharc tényét tagadja, hiszen köztudott, hogy az egyáltalán nem Marx felfedezése vagy találmánya. Nem is az osztályharc szükségszerűségét vagy jelentőségét tagadja, hanem annak egyoldalúan antagonisztikus értelmezését, ami kizárja a tartós politikai kompromisszumok lehetőségét. „A marxizmus a gazdasági történelemfelfogást az osztályharc tanával oly módon kapcsolja össze, hogy a munkamegosztásból fakadó osztálykülönbségeket minden társadalmi harc meghatározó tényezőjévé teszi. Minden társadalmi uralmat a termelőeszközöknek a tőkésosztály kezében lévő magántulajdonára vezet vissza.” Mivel a marxista felfogás szerint „a jelen osztályellentétekkel terhelt társadalmában a létet és a tudatot teljesen az osztályhelyzet határozza meg, a jog és az állam mint ideológiai felépítmények ezért nem képesek arra, hogy az osztályellentéteket kiegyenlítsék.”³⁰⁷

Témánk szempontjából a marxista államfelfogás helleri kritikája a legfontosabb. Heller szerint elméletileg téves, a gyakorlati politika, a szocialista eszme és a munkásmozgalom szempontjából pedig káros. Különösen károsnak és egyben utópikus illúzióknak tartja az állam elhalásának tézisé, a szocialista mozgalom abból eredő államellenességét, amit a marxizmus anarchista jellegének nevez. Heller szerint „ahhoz, hogy megvilágítsuk az állam megszűnésének (Aufhebung) két formáját és a marxizmus anarchista jellegét, szükség van két marxista államfogalom megkülönböztetésére”. „A szakirodalomban csaknem teljesen eltekintenek attól, hogy Marxnál és Engelsnél az állam megjelölés minden közelebbi megkülönböztetés nélkül két különböző társadalmi realitást takar. A marxizmus egyik államfogalma, amellyel az irodalomban és az agitációban a leggyakrabban

³⁰⁶ HELLER 1926b, 120–121.

³⁰⁷ HELLER 1926b, 122.

találkozunk, a lo stato Machiavellinél található és a legtöbb történész által használt szokásos jelentéséhez kapcsolódik [...] Ebben az értelemben az állam az osztályelnyomás gépezete, az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus. Azonban lényegesen más társadalmi realitást jelent az az állam, amelyről Engels azt mondja, hogy az egész társadalom hivatalos képviselője. Ebben Engels az elnyomó funkció mellett még egy integráló funkciót (Zusammenfassungsfunktion) is rögzít. Az első esetben csak egy ökonomiai elnyomó gépezettel van dolgunk, a második esetben egy társadalmi szövetségi kötelék (Verband) áll előttünk, sokrétű uralmi viszonyokból és nemcsak gazdasági, hanem vallási, erkölcsi, művészi, pedagógiai, szexuális és egyéb viszonyokból is álló egész, melynek viszonyait a testület (Körperschaft) fogja össze és rendezi. Az elnyomó állam nyilvánvalóan pars pro toto fogalom a testületi államhoz képest, azzal szemben állam az államban.”³⁰⁸ Heller a döntő hibának azt tartja, hogy Marx szerint ez a testületi állam is el fog halni.

A marxista államfelfogás problematikusságát mutatja, hogy „ma nincs egyetlen eszmekör sem a szocializmusban, amelyik alapvetően nem változtatta meg a marxista államelméletet”. „Németországban az ortodox marxizmus sem képviselte következetesen a marxista államfelfogást, mint azt Lenin helyesen állította. Itt lényegében gyakorlatilag Lassalle állameszménye győzött.” A marxista államelmélet revíziója „már jóval a világháború előtt megkezdődött. Amióta azonban Németország, Ausztria és Oroszország kiemelkedő marxistái kormányra kerültek, és gyakorlatilag tapasztalták az állampolitika sajátos törvényszerűségeit, egy mélyreható átalakítás már nem kerülhet meg. A kommunizmusnak, amelyik a marxizmus eredeti államfelfogásához relatíve a legközelebb áll, volt bátorsága ezt az eltérést leninizmus elnevezéssel dokumentálni.”³⁰⁹ Heller kritikájának ez az eleme úgy is értelmezhető, hogy a marxizmus államelméletéből a természetjogi örökség miatt hiányzik a realitásérzék, ezért is kell azt megváltoztatni, és maga Heller ezért is tartotta fontosnak Hegel reálpolitikai örökségét.

Hellernek államelmélete szempontjából a szocialista eszme és mozgalom aktuális kérdései kapcsán tett két megállapítása jelentős, az egyik az alkotmánypolitikára, a másik a nemzetközi tendenciákra vonatkozik. Heller leszögezi, hogy a „szocialista eszme csak közvetve vonatkozik az államformára, szabadságjogokra és más közjogi formákra. Az minden politikai intézményt csak mint a magánjog átalakításához vezető eszközként értékeli. Ezért a szocializmus kétarcú fölfogása, tartása a politikai demokráciával szemben, amely egyrészt nélkülözhetetlen keretnek tűnik, amelyben a szociális demokráciáért folytatott harcot végig lehet vinni, amelyet tehát mint a jövő alakításának platformját védeni kell. Másrészt azonban a politikai demokrácia formális egyenlősége társadalmilag egyenlőtlen helyzetre alkalmazva tartalmilag egyenlőtlen jogot jelent, ami ellen a szocialista eszme éles harcot hirdet.”³¹⁰ Ezért úgy látja, hogy „a weimari alkotmány utolsó fejezetében a liberális és a szocialista eszme harca különösen szemléletesen nyilvánul meg. A kapitalista gazdasági rend három alappillére, a szerződési szabadságot, a magántulajdont és az öröklési jogot az alkotmány kifejezetten garantálja. Ennek a biztosításnak a jelentősége azonban nagyon cse-

³⁰⁸ HELLER 1926b, 124–125.

³⁰⁹ HELLER 1926b, 127–128. A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy ez az elismerésnek tűnő megjegyzés egyáltalán nem jelent egyetértést Leninnel. Heller a proletárdiktatúra lenini értelmezésével még kritikusabb, mint Marxszal szemben.

³¹⁰ HELLER 1926b, 135.

kély, mert az alkotmány a törvényhozónak teljesen szabad kezét ad, hogy ezeket a jogokat a törvények rendelkezései szerint úgy korlátozza, hogy egy tisztán szocialista államiság (Gemeinwesen) is lehetséges legyen.”³¹¹ Ebből nyilvánvaló, hogy Heller lehetségesnek tartotta a szocialista eszmének megfelelő szociális jogállam parlamentáris reformok útján történő megvalósítását. Ezért írhatta azt, hogy „nem lehet annak pontos határát meghúzni, hogy hol szűnik meg a kapitalista állam, és hol kezdődik a szocialista”.³¹²

Heller bármennyire is elkötelezett a nemzeti eszme mellett, bármennyire is a nemzetet és a nemzetállamot tekinti a legfontosabb, alapvető politikai egységnek, nem zárja ki, sőt bizonyos feltételek esetén kívánatosnak is tekinti a nemzetállamon túlmutató fejlődést. „A világháború után felettébb kérdéses, vajon az európai államok szoros összefonódása mellett a nemzeti gondolat egyedül még képes-e arra, hogy ezeknek az államoknak az elkülönülését és harcát legitimálja, vajon a nemzeti eszmét nem kell-e »Európa« átfogóbb szubsztrátumával kiegészíteni, amelynek a nevében az állam jelenlegi válsága leküzdhető lenne.” Ehhez a kapcsolódva könyvét a következő mondattal zárja. „Az Európai Egyesült Államoknak legalább rendelkezésére állna egy ősrégi szellemi tradíció előfeltétele, amelynek a jelenlegi eleven hatékonysága azonban az európai szellemek mély forradalma nélkül biztos nem rendelkezne elegendő politikai hatóerővel. Az a terjedő érzés, hogy a jelen valamennyi politikai eszmeköre mély megrázkódtatást él át, és éppúgy sürgősen megújulásra szorul, mint az európai államrendszer válságos állapota, talán tetté válik és a fáradt Európa megújul.”³¹³

³¹¹ HELLER 1926b, 143–144.

³¹² HELLER 1926b, 146.

³¹³ HELLER 1926b, 148.

[Vákát oldal]

Kritika, programadás, elméleti elemzések

Előzetes áttekintés

Heller tudományos életművének, a kutatási programjában bekövetkező változásoknak a mélyebb megértését, mint korábban jeleztük, egy olyan szakaszolás teszi lehetővé, amely a művek keletkezésének időbeli sorrendje mellett figyelembe veszi a kronológiát átmetsző tematikus kapcsolódásokat is. Ennek megfelelően Heller munkásságának második szakaszába az 1927–1931 között keletkezett munkákat soroljuk, a tematikus összefüggésekre, a vélhetően a kiadónak betudható hosszabb átfutási időre tekintettel azonban ideszámítjuk az 1932-ben megjelent angol nyelvű Jellinek cikket, valamint a tematikus összefüggésekre tekintettel az 1926-ban megjelent két további írást (*Die Krisis der Staatslehre, Gleichheit vor dem Gesetz*) is. Az 1926-ban megjelent munkák egy része még egyértelműen Heller lipcsei, másik része pedig berlini tevékenységéhez kapcsolódik. Heller 1926 áprilisában lesz a Kaiser Wilhelm Institut referense, ekkor költözik Berlinbe, ami lényeges változással jár kutatási programjának alakulását illetően is. Főfoglalkozású tudóssá válik, kizárólag elméleti kérdésekkel foglalkozik, abbahagyja a pártmunkát és az azzal összefüggő népiskolai oktatást, sőt átmenetileg, a köztársaság válságának kieleződéséig az aktív politizálástól is távol tartja magát.

Heller munkásságának második szakaszát is, hasonlóan az elsőhöz, tovább tagolhatjuk egyrészt időbelileg, másrészt tematikusan. Időbelileg választóvonalat jelent az 1928-ban tett hat hónapos olaszországi útja. Azt megelőző utolsó megnyilvánulása az államjogászegylet konferenciáján az állambíráskodás kérdésében tett, Kelsent bíráló hozzászólása volt 1928. április 23-án. Olaszországból való visszatérése után az első írása az 1929 februárjában megjelent kritikája a *Welt um Deutschland* című kötetről. Ezt követően Heller munkássága tartalmilag annyiban változott, hogy az átfogó kritikai és elméleti írások mellett megjelentek egyrészt a kifejezetten antifasiszta írások, másrészt a konkrét közjogi és politikai kérdésekkel foglalkozó tanulmányok. Ennek alapján Heller 1926/27 és 1931 közötti írásait tematikusan négy csoportba sorolhatjuk, természetesen némi átfedéssel. Az első csoportot a kritikai és programadó írások képezik, a második csoportba az átfogó és alapvető elméleti kérdéseket tárgyaló tanulmányok tartoznak, a harmadik csoportot a kifejezetten antifasiszta írások, míg a negyedik csoportot az egyes konkrét kérdéseket tárgyaló írások alkotják.

Kritikai és programadó írások

Heller munkásságának az egyik központi kérdését az 1920-as évek végén az államelmélet kritikai és módszertani megalapozása képezte, ami elsősorban a *Die Krisis der Staatslehre*

(1926)³¹⁴ és a *Bemerkungen zur staats- und rechtstheoretischen Problematik der Gegenwart* című tanulmányaiban (1929),³¹⁵ valamint *Die Souveränität* (1927)³¹⁶ című monográfiájának kritikai fejezeteiben fogalmazódott meg. A *Die Gleichheit vor dem Gesetz* és a *Staatsgerichtsbarkeit*³¹⁷ az előbb említett írásokban megfogalmazott, Kelsennel szembeni kritikát egészítik ki, illetőleg ismétlik meg.

Heller személyiségéből és munkamódszeréből fakadóan elméleti elemző írásai is tartalmaznak bőségesen kritikai észrevételeket, a jelentősebbekre, új szempontot felvetőkre itt utalunk. A kritikai és programadó írások közül a *Die Krisis der Staatslehre* és a *Bemerkungen zur staats- und rechtstheoretischen Problematik* a leginkább jelentős, kisebb mértékben még a Jellinekről szóló írás, ezért a következőkben részletesebben csak ezekkel foglalkozom. Mivel Heller kritikai nézetei a későbbiekben tartalmilag csak Smend és Schmitt megítélését illetően változtak, ezért itt szükséges utalni későbbi írásaira, első sorban a *Staatslehre*re is.

Az elsőként említett két írás közös vonása mindenekelőtt az, hogy a korábbi szakasz elmélettörténeti elemzéseire építenek, némileg leegyszerűsítve fogalmazva, tartalmilag és a terjedelmet tekintve is ott folytatják, ahol azt Heller a *Politische Ideenkreise der Gegenwart*-ban abbahagyta. Terjedelmileg annyiban, hogy az előző fejezetben bemutatott munkáiban a szűkebb értelemben vett elmélettörténeti vizsgálódása nem vagy csak utalásokban terjed ki a 19. század második felének és a 20. századnak az állam- és jogelméletére, tartalmilag pedig annyiban, hogy a 20. század államelméletének a kritikáját a korábbi elemzések eredményeképpen nyert szempontok alapján végzi el. A két tanulmány tartalmát tekintve összhangban van egymással, azzal a különbséggel, hogy a *Die Krisis der Staatslehre*-ben nagyobb teret foglalnak el a kritikai megjegyzések, míg a *Bemerkungen zur staats- und rechtstheoretischen Problematik*-ban a saját álláspont kifejtésére és módszertani megalapozására helyeződik a hangsúly.

Az államtan válságát elemző tanulmány az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1926. áprilisi számában jelent meg. Ez a tanulmány, amely megnyitja Heller munkásságának második, 1926 tavaszától 1931 nyaráig tartó szakaszát, pályafutása szempontjából igen jelentős. Egyrészt szubjektíve azt jelzi, hogy véget vetett a népiskolai képzés és az akadémiai tudományos munka közötti ingadozásának, és energiáit ettől kezdve a tudományos kutatásra összpontosította, másrészt objektíve megnyitotta előtte a főhivatású tudósi akadémiai-egyetemi pályát, amelyen persze még számos nehézséget és ellenállást kellett leküzdenie. Mondhatjuk azt is, hogy a német államtudós-társadalom ezzel fogadta be.

A cikk egy alcím nélküli bevezetésre és három számozott, de cím nélküli fejezetre tagozódik. A bevezetésben Heller az államtan válságáról ír, az első fejezetben elmélettörténeti áttekintést ad, a második fejezetben Kelsennel szembeni kritikáját fejti ki, a harmadikban

³¹⁴ HELLER 1926a, 289–316.

³¹⁵ Vö. HELLER 1929a.

³¹⁶ Vö. HELLER 1927.

³¹⁷ *Die Gleichheit vor dem Gesetz* Diskussionsbeitrag Verhandlungen der Tagung der deutschen Staatsrechtslehrer zu Münster am 29. und 30. März 1926, De Gruyter, Berlin und Leipzig, 1927 S. 57. Rädle 39. Staatsgerichtsbarkeit. Diskussionsbeitrag zu Kelsens Mitbericht In: *Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit. Überprüfung von Verwaltungsakten durch die ordentlichen Gerichte. Verhandlungen der Tagung der deutschen Staatsrechtler zu Wien am 23-24. IV. 1928.* De Gruyter & Co. Berlin und Leipzig 111–114. (VVDStL H. 5.) 1928 Rädle 47.

pedig következtetéseit fogalmazza meg. Itt jelenik meg nála a kifejtés gondolatmenetének jellemző szerkezeti sémája, amely a későbbiekben számos tanulmányban, sőt a rövidebb írásaiban is visszatér: (a) A kiindulópontot a problémamegjelölés képezi, ami a jelen esetben az államelmélet válsága, de általában a válság jelenti a problémát, azaz a kiindulópont a válsághelyzet mint problémaszituáció. (b) Az elemzés második lépése az elmélettörténeti háttér bemutatása és kritikája, a (c) harmadik lépés a saját álláspont kifejtése.

A válság tanulmányban megfogalmazott kritikájának céltáblája elsősorban Kelsen államelmélete, aminek a részletezése előtt kiindulásként Heller leszögezi, hogy az általános államtanak nevezett diszciplína válságban van, mert teljesítménye elméletileg nem kielégítő, gyakorlatilag pedig terméketlenség jellemzi. Jellinek általános államtanának első kiadása óta egy negyedszázad telt el, és még ma sincs – a politizálódás korában! – tudományos igényű átfogó mű ezen a területen. Az államelmélet válsága összefügg Európa szellemi válságával, hiszen ez a szellemi válság, amely a politikai-társadalmi forradalmasodásban csak leginkább látható kifejeződését leli, az emberről szóló tudományok előfeltételeiről, útról és értelméről való gondolkodást is mélyen megrázta. Annak, aki valóban figyel, ennek a válságnak a veszélyessége teljes terjedelmében láthatóvá vált. Ezt a válságot azonban a legújabb államelméleti vállalkozás, Kelsen *Allgemeine Staatslehre*-je nem hajlandó elismerni, nem is szólva arról, hogy előkészítené annak leküzdését. Bevezető megjegyzéseit Heller azzal zárja, hogy „a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az általános államtan szellemtörténeti szituációjának megvilágítását és szisztematikus átgondolását néhány megjegyzéssel elősegítsük”.³¹⁸

A jelenkor állam- és jogelméleti problematikáját elemző megjegyzései a korszak legjelentősebb államelméleti és közjogi folyóiratában, az *Archiv des öffentlichen Rechts*-ben jelent meg 1929 júliusában. A tanulmány formális tagolást nem tartalmaz, abban három különböző jellegű szöveg, pontosabban a szöveg három problémakontextusa kapcsolódik össze, illetve váltogatja egymást: a tartalmi kritikai észrevételek, a közvetett, módszertani kritikán keresztül történő érvelések Heller álláspontja mellett, valamint Heller nézeteinek pozitív megfogalmazásai.

A kiindulópont

A kiindulópontot, s ezzel a jelenlegi államelmélet helyzetének a tisztázásához vezető első lépést annak bemutatása jelenti, hogy „milyen történeti alapokon nyugszik az állam megragadásának jelenlegi formája”.³¹⁹ A történeti alapok rekonstrukciójára való utalást intézménytörténetileg és eszmetörténetileg is lehet értelmezni, itt azonban az eszmetörténetre helyeződik a hangsúly. Az államról való középkori gondolkodás rövid jellemzésén keresztül Heller eljut az újkori szekularizált természetjogi felfogásokhoz, a már tárgyalt transzcendencia-immanencia problémához és a természetes renddel való magyarázathoz, majd saját álláspontjának megalapozásához. „A világi természetjog államta az antikvitáshoz és a középkorhoz hasonlóan az államot mind szociológiailag, mind jogilag, mind pedig metafizikailag meg akarta ragadni. A természetjog központi gondolati figurája,

³¹⁸ HELLER 1926a, 289–290.

³¹⁹ HELLER 1926a, 290.

a társadalmi szerződés éppannyira volt jogi konstrukció, mint etikai-metafizikai igazolás, és végül a valóságos társadalom elmélete is lenni akart.”³²⁰ Innen ered az immáron szekularizált természetes rend (*ordre naturel*) jelentősége a jelenkor politikai gondolkodásában.³²¹ „Természetes renden olyan, minden korban megvalósítandó ideális állapotot értettek, amelyben a törvények személytelen uralmának minden személyes önkényt ki kell kapcsolnia. Ezeket a törvényeket azonban nem isteni-transzcendens törvényekként fogták fel, hanem mint társadalom-immanens, a természeti törvény analógiájára az emberbe belé helyezett és az ember által megismerendő törvényekként. A szociológiai, filozófiai-etikai és a jogi államszemlélet elválasztása nem létezett. Eszerint a jogi normákat is az emberi természet szociológiai alaptulajdonságaiból, alapvető szociológiai hajlamaiból kell levezetni.”³²²

A természetjogtanok közös vonása tehát a *Sein* (lét), *Sollen* (kell), *Sinn* (értelem) monizmusa, amit az *ordre naturel* gondolata alapoz meg. Ezen belül alapvető különbség van a transzcendens-teológiai természetjogi és a szekularizált világi természetjogi államtan között. Értelmezésemben ez a különbség arra vezethető vissza, hogy a szekularizált természetjogtanok nem tudták kielégítően magyarázni ezt a monizmust, szemben a vallásos fölfogásokkal. Jóllehet ezt a következtetést Heller elemzései tartalmazzák, azonban ebben a formában nem explicálják, úgyszólván „bennük van”, de nincs kimondva. A teológiai természetjogtanok a *Sein* (lét), *Sollen* (kell), *Sinn* (értelem), azaz a szociológiai, a jogi normatív és a metafizikai-axiológiai mozzanatok egységét a teremtető Isten révén képesek voltak ugyan megalapozni, de azon az áron, hogy a problémákat áttolták a teológiába. Az ember természetéből következő természetes rend gondolata viszont magában a szekularizált állam- és jogbölcseletben vezetett megoldhatatlan ellentmondáshoz: ugyanabból az emberi természetből következtek ugyanis a társadalmi élet negatívumai és a természetjog követendő normái. A szekularizált természetjogi felfogásnak ez az ellentmondása másként jelent meg a szűkebb jogbölcseletben és az államelméletben. A jogbölcseletben ez nagyobb zavart okozott, az irányzatok élesebben váltak el egymástól, ami a monizmus nyílt vagy burkolt földadásához vezetett, nyíltan a tiszta jogtan, burkoltan az elválasztási tézis esetében. Az államelméletben viszont erősebb volt a reálpolitika és ennek következtében a kauzális magyarázat iránti igény is, ezért szélesebb körben jelentek meg közvetítő vagy eklektikus elméletek, közöttük a legsikeresebb, Jellinek általános államtana. Kelsen látszólag kivétel, de egyrészt Kelsen elmélete éppen erre az eklekticizmusra adott kritikai válaszként jött létre,³²³ másrészt helytálló az a kritika, hogy ő sem tudott tiszta és következetes maradni, és ahol a saját követelményeit betartja, ott nem államelmélet, ahol meg államelmélet, ott nem tartja be azokat.

A szekularizált természetjogtanoknak ezt a problémáját látszólag a kanti kritika oldotta meg: „A kanti kritika fölszámolta a természetjogi államfelfogás monizmusát: az állam és a jog rendje nem lehet az elméleti ész tárgya, csak a gyakorlati észé, mivel nem racionalizálható, szigorú törvényszerűségeket nélkülöző valóságelemeket is tartalmaz. Kant saját jog- és államtana az ész eszméjében, a társadalmi szerződés gondolatában, a szabadság,

³²⁰ HELLER 1926a, 290–291.

³²¹ Vö. HELLER 1926a, 291.

³²² HELLER 1926a, 291.

³²³ Erről bővebben lásd SZILÁGYI 2007b, 302–326.

egyenlőség, önállóság eszméiben ugyan őrzi a természetjog metafizikájával és etikájával való összefüggést, a szociológiával való kapcsolatokat azonban a kanti kritika annak racionalista-természetjogi és minden más formájában átvágta, ami aztán a német tudományban majdnem egy évszázadig megmaradt. Az államtannak a szociológiától való elválasztását és ezáltal az államról való német gondolkodásnak a nyugatitól való tudatos elszigetelését a történeti jogi iskola és a romantika teljesítette ki.”³²⁴ Ezzel párhuzamosan „az államtannak a szociológiától való elszigeteléséhez annak az etikától és metafizikától való elválasztása párosult”.³²⁵ Mindezek következtében „abból a három útból, amelyen a természetjogi gondolkodás az államot megközelítette, a 19. század második felének német államtana már csak kizárólag egyetlen egyet ismert, a jurisprudentiát”.³²⁶ Ez a folyamat „a történeti, logikai és naturalista pozitívizmusban lelte meg kiteljesedését”.³²⁷

A természetjogi monizmus fölbomlásának filozófiai alapját Heller a filozófiai pozitívizmusban, társadalmi hátterét a 19. századi polgári fejlődés sajátosságaiban látta: „A polgári társadalom, a 19. század társadalmi valósága éppenséggel széttörte/lerombolta az élet totalitásjellegét az »egymás mellett álló tiszta célrendszerek uralmának a javára« (Vierkandt). Ennek az életformának felel meg a pozitivista tudományüzem, amelyik a társadalmi totalitást meghatározott értelem- és hatásösszefüggésekre töri szét, amelyeket aztán nem az egységes társadalmi valóság mozzanataiként értelmez, hanem – gondoljunk csak Kelsen tiszta jogtanára – mint a jog, a gazdaság, az állam egymástól teljesen független, autonóm, önmagába zárt rendszereit mutatja be (fingiert). Ezáltal azonban a pozitivista tudományüzem teljesen tanácstalan a történelmi történés komplex összefüggésével szemben.”³²⁸ Heller elmélettörténeti ábrázolásának fő megállapításai a természetjogi felfogásra jellemző monizmus és a szintézisigény feladását, az elkülönült diszciplínákra és módszerekre történő szétaprózódás és elszigetelődés tényét, illetve ennek megnyilvánulásait és következményeit rögzítik.

A 20. század elejéig tartó fejlődés bemutatását követi a tulajdonképpeni kritika. Ez az állam- és jogelméleti pozitívizmus mindhárom említett irányzatára kiterjedt, elvileg mindegyiket bírálja egyoldalúsága miatt, de a kritika részletezettsége és különösen éle főleg a logikai pozitívizmusnak nevezett irányzat – korabeli általánosan használt elnevezéssel az anorganikus államtan – képviselői, így Gerber, Laband, Jellinek és elsősorban Kelsen ellen irányult. A szociológiai felfogásokat kevésbé bírálta, az etikai-filozófiákat pedig itt nem, és máshol is alig. Ezt persze lehet azzal is magyarázni, hogy az állam egyoldalúan etikai-filozófiai vizsgálódásait nem tartotta szorosan a témához tartozónak, vagy azzal, hogy a természetjogi felfogások olyan távol álltak tőle, hogy kortárs képviselőik kritikáját feleslegesnek tartotta.

³²⁴ HELLER 1926a, 291–292.

³²⁵ HELLER 1926a, 292. Heller itt nem utal arra a szakirodalomban széles körben elfogadott összefüggésre, hogy ez is a kanti kritika hatására következett be (vö. KAUFMANN 1994, 68–76.).

³²⁶ HELLER 1926a, 293.

³²⁷ HELLER 1926a, 292.

³²⁸ HELLER 1992p, 104.

A jogelméleti pozitívizmus kritikája

A Gerber–Laband-iskolát Heller a Kelsen-féle államtan közvetlen előzményeként bírálja. A Karl von Gerber által megalapított, majd Laband által tökéletesített és a hivatalos államjogtudomány rangjára emelt irányzatot az jellemezte, hogy a romanista magánjogtudományban kidolgozott fogalomelemző módszert átvitte az államjogra és az államjogtudományba, ezáltal akarta biztosítani annak tudományosságát. Heller elismeri a liberális jogállam kiépítésében játszott szerepüket, módszertani szempontból a fogalmi tisztaság érvényesítését tekinti az iskola erényének,³²⁹ egyúttal azonban utal a formális jogállamfelfogás negatívumaira is.³³⁰ Az irányzat hiányosságait és tévedéseit sokkal jelentősebbnek tartja vitathatatlan eredményeiknél. Az irányzat alapvető hibája Heller szerint az, hogy „a szociológiai szubsztrátumától és etikai-metafizikai meghatározottságaitól eltekintő jogtudományt intézményesítették államelméletként, és végül ezt a formalizmust az államelmélet egyedül tudományos jogászai módszerévé emelték”.³³¹ Ez azzal a következménnyel járt, hogy „a jogászai pozitívizmust a szociológiától, metafizikától és etikától való féltelme, az állítólagos érték- és ténymentes formalizmusra való egyoldalú törekvése teljes eredménytelenségre (Hilfslosigkeit) kárhoztatta az általános államtan valódi problémáival szemben”.³³² Amennyiben a formális jogászai pozitívizmus hívei módszerüket komolyan vették, nem jutottak el az államelmülethez, nem jutottak túl a pozitív jogi fogalmak leírásán és rendszerezésén. Ha viszont „az államtanról nem akartak lemondani és a formalizmus elégtelenségét belátták, ott kontrollálatlan és vadul burjánzó metafizika és álszociológia (Pseudo- und Kryptosozio-logie) jött létre. Ott pedig, ahol az államjogtanra korlátozódtak, egy jogászai pszichologizmus fejlődött ki, és a formális jogászai objektivitás leple alatt szociológiai és teleológiai tartalmakat csempészték be, úgy hogy ennek a jogászai fogalmi egyértelműségre és világosságra való törekvésnek a végeredménye egy teljesen tudománytalan módszertani zűrzavar lett.”³³³ A politikamentességet hirdető Laband így csempészte be és „abszolutizálta a bismarckivilmosi államot és néhány liberális jogi gondolatot”.³³⁴ Laband a politikamentesség miatt ragaszkodott a módszertani formalizmushoz, államelmülele azonban Heller szerint ennek ellenére sem volt politikamentes, és nem is lehetett az. „Az államjogi jelenségek minden jogi elmülele és konstrukciója egyben szükségképpen politikai értékelés, már egyedül azért, mert mindkettőnek pozitíve vonatkoztatottnak kell lennie a területi döntés egységére. Annak a kísérletnek, hogy ezt a politikai kötöttséget oldják, szükségképpen önbecsapásnak kell maradnia, és a jog és állam nélküli államjogtan eredményével kell fizetni [...] A Németországban Gerber és Laband óta uralkodó »tisztai jogi« elmülele ezért legjobb esetben is semmi más, mint grandiózus önbecsapás.”³³⁵

A politikamentesség látszatának a megteremtésére a jogrendszer zártságának a dogmáját használták fel. „Ez a juriszprudencia, amelyik semmilyen politikailag relatív célsze-

³²⁹ Vö. HELLER 1926a, 293.

³³⁰ Vö. HELLER 1926b, 67.

³³¹ HELLER 1926a, 293.

³³² HELLER 1926a, 293.

³³³ HELLER 1926a, 295.

³³⁴ HELLER 1926a, 298.

³³⁵ HELLER 1927, 174. A jogelmülele tisztaságának „önbecsapásként” való jellemzése többször is szerepel Hellernél (vö. HELLER 1926a, 327).

rűséget, semmilyen differáló értékítéletet nem akart elismerni, minden döntését az állítólag objektív fogalmakból dedukálta, valójában néhány saját maga által teremtett és abszolutizált definíción és az azokból apriorisztikusan levezetett dogmákon nyugodott. Valójában ennek az államjogi juriszprudenciának a látszólag örök igazságai a liberális jogállami alapelvek abszolutizálásán nyugodtak, és mindenekelőtt a jogrendszer zártságának a dogmáján, ami abból a nézetből fakad, hogy a hatalommegosztás rendszerében a jogalkalmazás olyan energikusan alá lehet vetve a törvényhozásnak és alá is kell, hogy vetve legyen, hogy a teljesen elszemélytelenített jogrend minden önkényt kizárjon.”³³⁶

Ezen az alapon a Gerber és Laband nevével fémjelzett „államjogtudomány az állítólag hézagmentesen zárt jogrendszerben vélte megtalálni politikailag-pszichológiailag indifferens ordre naturel-jét”.³³⁷ Ez egyrészt azt jelentette, hogy ez a jogpozitivizmus a természetjogi felfogásoktól azt a gondolatot vette át, amit nem kellett volna,³³⁸ másrészt pedig a törvények személytelen uralmának egy olyan felfogásához, egy olyan törvényautomatiz-mushoz vezetett, amelyben nem maradt hely sem a jogot alkalmazó vagy érvényesítő, sem pedig a politikai döntéseknek.³³⁹ További következménye mindezeknek a jogi dogmatika téves értelmezése, ami abban nyilvánult meg, hogy a logikai módszert a jogdogmatika kizárólagos módszerének tekintették,³⁴⁰ az egyetlen helyes jogértelmezés tételét vallották,³⁴¹ és a fogalomképzés egyedüli módszerének „a logikai és matematikai-fizikai tudományideál felé orientálódó”³⁴² generalizáló absztrakciót tartották.³⁴³ Ez utóbbinak az alapja az a pozitivistista nézet volt, amelyik az egyedi jelenségekben csupán az általános törvényfogalmak megnyilvánulását látta.³⁴⁴ Az államelméletben ez módszer „a fogalomképzést emancipálta minden történeti-politikai lét alól”, és ezáltal „számára minden tartalmi norma és minden történeti-individuális szellemiség hihetlenné vált,”³⁴⁵ hiszen „ezek az általánosabb fogalmak egyszerű nemfogalmak, amelyekből valamely történeti-individuális jogintézmény jogi természete számára egyáltalán semmi sem vezethető le”.³⁴⁶

Jellinek-kritika

Heller kritikája Jellinek általános államtanát sem kímélte. Mivel a 20. század német államelmélete számára Jellinek kétoldal-elmélete, illetve annak meghaladása jelentette az egyik központi problémát, Heller államelméletének a megértése szempontjából is fontos ennek a kritikának a bemutatása. Az uralkodó elmélettörténeti felfogás Jellinek munkásságát

³³⁶ HELLER 1926a, 297–298.

³³⁷ HELLER 1926a, 298.

³³⁸ „Ez a tétel a természetjog korrumpált öröksége” (HELLER 1929a, 347.).

³³⁹ Vö. HELLER 1992j, 615–616.

³⁴⁰ Vö. HELLER 1929a, 344. Ebben az írásban hivatkozik Laband híres Előszavára, amelyet a *Staatsrecht des Deutschen Reiches*hez írt.

³⁴¹ HELLER 1929a, 347.

³⁴² HELLER 1929a, 326.

³⁴³ HELLER 1929a, 345.

³⁴⁴ HELLER 1929a, 327.

³⁴⁵ HELLER 1929a, 347.

³⁴⁶ HELLER 1929a, 345.

az ún. anorganikus államelmélet körében helyezi el, amelyet többnyire az Albrecht–Gerber–Laband–Jellinek–Kelsen vonulattal szokás jellemezni, nem utolsó sorban Kelsen hatására.³⁴⁷ Jellinek elméletének ez a besorolása nem jogosulatlan, mivel az ún. etatista jogpozitivizmus és a jog(ász)i államelméletek között szükségképpen szoros kapcsolat jön létre: ha a jogot az állam hozza létre és alkalmazza, akkor az állam legalább részben szükségképpen jogi jelenség is, amit az államelmélet nem hagyhat figyelmen kívül. Ez a besorolás ugyanakkor leegyszerűsítő, mivel figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy Jellinek a kétoldal-elméletével éppen Laband egyoldalúságának a meghaladására törekedett.³⁴⁸ Heller Jellinekkel szembeni kritikája ezt a körülményt figyelembe veszi, és elismeri Jellinek érdemeit. A Hegel-könyvben rendszeresen és egyetértően hivatkozik Jellinekre, bár megjegyzi, hogy Schelling és Hegel egymásra gyakorolt hatásának a megítélésében tévedett.³⁴⁹ A politikai eszmekörökről szóló írásában Jellinek munkásságát a demokratikus politikai gondolkodás folyamatába helyezve mutatja be, minden kritika nélkül.³⁵⁰

A Jellinek általános államtanáról kialakított helleri értékelésnek a lényege abban foglалható össze, hogy Jellinek helyes törekvése, miszerint „megkísérelte ötvözni az állam társadalomelméletét a közjog tudományával”,³⁵¹ végül is részeredményei ellenére nem járt sikerrel, mert „a korabeli tudományelmélet foglya maradt”.³⁵² Heller álláspontját a legjobban a következő megállapítása jellemzi: „Jellinekkel illeti meg az a nagy érdem, hogy el kell választani élesen a jogtudományt és a jogszociológiát. Ezen elválasztás után azonban már nem talált módszertani alapot »Általános államtana« számára. Mivel az szociológia nélkül lehetetlen, az általános államjogtan mellé helyezte az állam általános társadalomtanát. Ezzel azonban ma tudományunk standard művének tekintett munkája két, egymással belsőleg össze nem függő részre esett szét, és az egységesség hiányáért nem kárpótolhatnak a szociológiai rész száraz és terméketlen absztrakciói. Végül azonban nem valósította meg következetesen saját módszerét. Így például az államdefiníciója [...] össze nem kapcsolt jogi és szociológiai elemekre [...] esik szét és a programatikusan kikapcsolt metafizika például az »állam céljáról szóló tanokban« mindenhol visszaköszön.”³⁵³ Jellinek további fontos érdemének tartja Heller, hogy elsőként vetette föl az ideáltipikus fogalmak kidolgozásának kérdését,³⁵⁴ amire saját módszertani álláspontjának a kidolgozása során Heller is támaszkodott. Jellinek államelmélete legsúlyosabb hiányosságának azt tartotta, hogy újkanti filozófiai alapjai miatt képtelen megoldani a *Sein* és *Sollen* összekapcsolódásának a problémáját,³⁵⁵ valamint nem tudja kielégítően magyarázni az állam egységét, az állami akaratképződés folyamatát,³⁵⁶ így végül az állam egysége fikcióvá vált.³⁵⁷

³⁴⁷ Kelsen a saját felfogását a Gerber–Laband–Jellinek-féle irányzathoz tartozóként határozta meg (vö. Kelsen 1925, VII.).

³⁴⁸ Erről bővebben lásd SZILÁGYI 1994, 7–21.

³⁴⁹ HELLER 1921, 134.

³⁵⁰ Vö. HELLER 1926b, 66–68.

³⁵¹ HELLER 1992q, 27.

³⁵² HELLER 1992p, 54. A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy itt az újkanti tudományelmületről van szó.

³⁵³ HELLER 1926a, 296–297.

³⁵⁴ HELLER 1929a, 339.; 1992p, 32.

³⁵⁵ HELLER 1927, 77–79.

³⁵⁶ HELLER 1927, 82–84.

³⁵⁷ HELLER 1992p, 228–229.

Kelsen-kritika

Heller kritikai észrevételei, különösen az 1920-as évek végéig, elsősorban Kelsen államelmélete ellen irányultak. Korábbi írásaiban mindössze egyszer említi Kelsent,³⁵⁸ ettől kezdve viszont ez a kritika, amely igen vehemens és stílusában sokszor ironikus és bántó volt, egész munkásságának végig fontos eleme lesz.³⁵⁹ Tegyük ehhez hozzá, hogy Kelsen erre visszafogottan reagált, „a maga részéről nem tudott vagy nem akart belebocsátkozni Heller kritikai vizsgálatába, az államjogászegylet konferenciáin Heller kritikáját annak fiatalságára való utalással intézte el, Hellerrel 1934 után sem foglalkozott, műveiben nem említi”.³⁶⁰ Az 1920-as évek végétől a fő ellenfél és a kritika első számú célpontja Schmitt lett ugyan, de ezzel a tiszta jogtanról és annak államelméletéről alkotott véleménye semmit nem változott, csak az történt, hogy egyre gyakrabban kapcsolta össze a Kelsennel és a Schmitt-tel szembeni kritikáját. Heller Kelsen-kritikájának sajátos jelentőségét, függetlenül meg-alapozottságától vagy tévedéseitől, mindenekelőtt abban látom, hogy az éppen vehemenciája következtében átfogó, részletező és kíméletlen volt. Ennek következtében az elszórt megjegyzéseiből egy szisztematikus Kelsen-kritika bontható ki, ami sokban hozzájárulhat Heller saját álláspontjának és általában a weimari köztársaság vitáinak a megértéséhez. A következőkben azt kívánom igazolni, hogy Heller kritikájának szétaprózott és töredékes megfogalmazásai egymással összefüggnek, egymásra támaszkodnak, szerves egységet képeznek. Ez a kritika továbbá alapvetően Kelsen elméletének a lényeges elemeire, a kiindulópontokra, a megalapozásra és a rendszerre irányult, ezért érvényességét nem veszítette el azáltal, hogy Kelsen egyes megállapításait az idők folyamán megváltoztatta.

Heller gyakran visszatérő, nem teljesen alaptalan, de túlzó megállapítása, hogy Kelsen Laband pozitívizmusának a végrendeleti végrehajtója. Ebben az összefüggésben fogalmazza meg azt is, hogy miben látja Kelsen érdemeit. Egyrészt a következetes kritikában, amellyel feltárta az uralkodó elmélet ellentmondásait, másrészt pedig abban, hogy annak kiinduló gondolatait az abszurdításig menő következetességgel vitte végig, és ezáltal nyilvánvalóvá tette, hogy ez az ún. logikai pozitívizmus elméletileg zsákutca. Ebben az összefüggésben fontosnak tartom előzetesen felidézni a *Staatslehréből* Heller értékelését, amely szerint „Kelsen nagy kritikai érdeme, amire ismételten rá kell mutatni, hogy a jog érvényessége nem alapozható egy norma nélküli akarati hatalom általi tételezésre”.³⁶¹ Az elismerő állítás arra utal, hogy Heller szerint Kelsen álláspontja abban a vonatkozásban helyes, hogy pusztán a tételezés ténye nem alapozza meg a normativitást. Ez az állítás szembeállítja Heller felfogását Schmitt decizionizmusával, és felveti azt a kérdést, hogy a tételezés tényén túl mi az, ami a jogi normativitáshoz szükséges. Kelsen és Heller válasza erre a kérdésre első pillantásra azonos: a tételezésnek legálisnak kell lennie. A továbbiakban azonban lényegesen

³⁵⁸ Kant jogfogalmának idézése után jegyzi meg, hogy „ez a liberális-demokratikus jogállamgondolat végső konzekvenciájában egy automatikusan funkcionáló jogrendnek, a személyiség közbeiktatása nélkül magát megvalósító ordre naturel-nek a posztulátumához vezet; az állam- és jogfogalomból végül eltüntetnek minden individualizált hatalmi szubsztanciát, minden személyes végső döntési hatalmat (Kelsen, Krabbe)” (HELLER 1926b, 67.).

³⁵⁹ A már említett három munkán túl jelentős Kelsen-kritika található a *Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung* című tanulmányban, és érthetően az összefoglalásnak szánt *Staatslehrében*.

³⁶⁰ KÜHNE, J. 1984, 141.

³⁶¹ KÜHNE, J. 1984, 190.

eltérnek az álláspontok. Kelsen gondolatmenete a hipotetikus alapnormához vezet, Hellere pedig a legitimitáshoz és a később tárgyalásra kerülő kulturálisan megalapozott és kulturálisan függő jogelvekhez.

A Kelsen-kritika következő érve a tiszta jogtan újkanti filozófiai-módszertani alapjait támadja. A kifogás szintén összefügg az elődökhöz való viszonytal, de ezúttal nem Laband, hanem Jellinek az összehasonlítási pont. Mint korábban láthattuk, Heller az újkanti tudományelmélethez való kapcsolódást rótta fel Jellinek alapvető módszertani hibájául. Ez a kifogás Kelsennel szemben hatványozottan jelenik meg. Ennek kiindulópontja, központi eleme az a megállapítás, hogy Kelsen az újkantianizmus marburgi irányzatára, elsősorban Cohenre támaszkodott. Jóllehet Heller az újkanti filozófia minden változatát elutasította, azonban a badeni értékfilozófiai irányzat bizonyos érdemeit elismerte. Határozottan és maradéktalanul elutasította viszont a marburgiak módszertanát, különösen annak a szellem- vagy társadalomtudományokra való alkalmazását. Abszurdnak tartotta Cohen tézisét, amely szerint a jogtudomány a szellemtudományok matematikája.

Heller alapvető ismeretelméleti-módszertani kifogása Kelsennel szemben az, hogy átvette Cohen álláspontját, ami közvetlenül módszertanilag, és közvetve tartalmilag is messze ható következményekkel járt. A következmények közül Heller a matematikai és a logikai fogalmak érvényességének, valamint a normatív érvényességnek az összemosását, a matematikai természettudomány eszméjéhez igazodó fogalomképzést, a módszer egységének és tisztaságának az elvét, valamint a metajurisztikus elemek kizárásának követelményét elemzi.³⁶²

Ami az érvényességi dimenziók viszonyát illeti, a módszertani tévedés a következő. A logikai és matematikai fogalmak esetében az érvényesség alkalmazhatóságot, értelmezhetőséget jelent: a síkbeli háromszög esetében értelmezhető és alkalmazható a Püthagorasz-tétel, vagyis érvényes, a gömbháromszögek esetében nem. Ezzel szemben a normatív érvényesség kötelezőerőt jelent. A logikai érvényesség feltétlen, annak abszolút objektivitása van, a normatív érvényesség több körülménytől függ, a normativitás mindig konkrét. „A jelenlegi állami és jogi gondolkodás jellemzője, hogy a politikai-jogi kell-objektivitást (Soll-Objektivität), tehát az akaratunkat szabályozó érvényességet, fölcseréli az akaratunktól független logikai-matematikai kell-objektivitással (Muß-Objektivität)”,³⁶³ vagyis a normák érvényességének az objektivitását a matematikai és logikai tételek igazságának az általánosságával. Ebből az következik, hogy meg kell különböztetni az érvényességnek ezt a két esetét és ennek megfelelően a normatív vagy érvényességfogalmakat (*Geltungsbegriff*) és a létfogalmakat (*Seinsbegriff*).³⁶⁴ Heller szerint a logikai-matematikai és a normatív érvényesség vázolt összemosása a válsághangulat, „egy megrendült életérzés” kifejeződése.³⁶⁵

A fogalomképzést illetően a módszertani tévedés a következő. A „matematikai-fizikai tudományideál felé orientálódó fogalomképzés”³⁶⁶ azt implicálja, hogy „minden tudomány kizárólagos megismerési célja [...] a törvény, vagyis azok az egyformaságok, amelyeket

³⁶² A Begriffjurisprudenz és Kelsen „összetéveszti a logikai érvényességet a jogérvényességgel, a logikai egyiséget a jogegységgel” (HELLER 1927, 90.).

³⁶³ HELLER 1929a, 322.

³⁶⁴ HELLER 1929a, 352., 331., 340.

³⁶⁵ HELLER 1929a, 321–322.

³⁶⁶ HELLER 1929a, 326.

az empirikus jelenségek relációi nyújtanak”.³⁶⁷ Ez a módszer azonban a szellemtudományokban nem vagy alig használható, és egy olyan törvényfogalmat foglal magába, amely Kelsennél egy személytelen jogrend elképzeléséhez vezet. Ezt a személytelen jogrendet Heller nomokráciának,³⁶⁸ „formális értelemben vett természetjognak”, a „felvilágosodás természetjoga gyermekének” nevezi.³⁶⁹ A fogalomalkotási eljárás egyik következménye az, hogy Kelsen az akarati mozzanat figyelmen kívül hagyása miatt arra kényszerül, hogy az akaratot az alapnormával pótolja,³⁷⁰ a másik pedig az, hogy a jogrendszer logikai zártságának a Begriffsjurisprudenz által képviselt, legalaposabban Bergbohm által kidolgozott elméletét vette át, amely „a szociológiai összefüggéseknek jogi összefüggésekké való átértelmezésén nyugszik”.³⁷¹ Ez a kritikai ellenvetés többek szerint alaptalan. Paulson azzal érvel, hogy az csak Kelsen korai munkáival szemben állja meg a helyét, 1928 körül Kelsen felfogásában fordulat következett be, amit Heller nem vett figyelembe.³⁷² Ezek a vélemények, noha önmagukban helytállóak, nézetem szerint nem erőltetik el Heller kritikáját. Ami Kelsen ún. fordulatát illeti, Heller legfeljebb abban marasztható el, hogy 1928 után is a korábbi műveket vette alapul, de a vele szemben hivatkozott jelentősebb Kelsen-művek Heller halála után jelentek meg. Tartalmilag pedig nem az a döntő, hogy Kelsen elismerte-e vagy sem az akarati döntések szerepét, hanem hogy azokat tárgyalta-e, illetőleg azok tárgyalását az államtan feladatának tekintette-e. Ezekre a kérdésekre viszont egyértelmű nem a válasz. Az alapnorma mint akaratpótlék tekintetében sem az alapnorma mikénti értelmezése a döntő, hanem az, hogy az akarati mozzanat szerepét valamivel pótolni kell. Ezt a funkciót a későbbiekben a *Tiszta jogtan* első kiadásától kezdve Kelsennél a Merkl-től átvett lépcsőelmélet tölti be.

Ami a módszertisztaság, a tárgy módszer által vezérelt konstitúciójának az elveit, a metajurisztikus elemek kizárásának követelményét illeti, Heller ezeket két okból utasítja el. Egyrészt mert alkalmatlanok olyan bonyolult jelenségek, mint az állam és a jog eredményes vizsgálatára,³⁷³ másrészt mert a vizsgálódás köréből kirekeszti az államelmélet legfontosabb kérdéseit.³⁷⁴ Mint az közismert, és Heller idézett kritikájából is kitűnik, a metajurisztikus elemek kirekesztése egyfelől a szociológiai valóság, másrészt a filozófiai-etikai elemek

³⁶⁷ HELLER 1929a, 327.

³⁶⁸ „Ez a kiüresedett nomokráciába vetett hit [...] a rejtett alapja Kelsen és iskolája *tiszta jogtanának*” (HELLER 1992k, 451.; 1929b 70.; 1992j, 616.).

³⁶⁹ Vö. HELLER 1927, 52., 56. Megjegyzem, hogy a magyar jogbölcseletben Horváth Barna ugyanezt az álláspontot képviselte (vö. HORVÁTH 1928; ZSIDAI 2008).

³⁷⁰ Vö. HELLER 1927, 53., HELLER 1992p, 190., 198.

³⁷¹ HELLER 1934, 266.

³⁷² Vö. PAULSON 1984, 680–685.

³⁷³ „Kelsen tiszta normatudománya logika, de nem jogtudomány, még »a totális jogi jelenség geometriája« értelmében sem” (HELLER 1926a, 307.).

³⁷⁴ „Kelsen jogi racionalizmusa azonban, amely semmi másra sem olyan büszke, mint módszertisztaságára [...] alkalmatlan arra, hogy bármiféle nem racionalizálható tartalmat és adottságot elismerjen.” (HELLER 1926a, 305.). „Ha a jogtudománynak ezt a dogmatikai módszerét, amelynek egyedüli célja valamely pozitív jogrenden belüli interpretáció és rendszerezés, az általános államtan egyedüli legitim módszerévé teszik, abból legjobb esetben is a különböző államokban érvényes jogi fogalmak gyűjteménye jöhet létre. Az államról szóló gondolkodás legfontosabb problémáit, így az állam lényegének, realitásának és egységének a kérdését, az állam céljának és igazolásának a problémáját, a jog és a hatalom viszonyának a kutatását, ezzel együtt azonban az állam problémáját mint olyant, mint ahogy a társadalom fogalmához való viszonyát is akkor mint metajurisztikusakat az államtanból száműzni kell” (HELLER 1926a, 294.).

mellőzésére irányul. Heller mindkettőt határozottan elutasítja, mint „valóságtalanítást” és mint „eszmenélküliséget”. A „valóságtalanításra” a *Sein* (lét) és *Sollen* (kell) viszonyának értelmezése kapcsán visszatérek, itt most csak arra utalok, hogy Heller az állam és a jog etikai-axiológiai vonatkozásainak a mellőzését is élesen bírálta: „A logikai pozitivizmus örök formái és általános jogi fogalmai sem jobbak, mint tartalmai. Mindenekelőtt lássuk magát a pozitivistá jogfogalmat, amely semmi általánosan érvényeset és szükségszerűt nem tartalmaz, hanem azt tudatosan mint többé vagy kevésbé önkényes célszerűségi kérdést tárgyalják. Az a pozitivizmus, amely alapvetően tagad minden metafizikát és etikát, nem is járhat el másként. A jog fogalma ugyanis nem alkotható meg a vele korántsem azonos jogeszmé nélkül, az pedig a pozitív jognak a pozitív jog fölötti, logikai és erkölcsi elvek alapján való relativizálása nélkül.”³⁷⁵

A módszertisztaság követelményének az alkalmatlanságát mutatja az is, hogy ahhoz következetesen Kelsen sem tudta tartani magát, „látszólagos ellentmondásmentessége a közelebbi vizsgálódást nem bírja ki”.³⁷⁶ Kelsen „tartós nyelvi csúsztatásokkal”, a fogalmak többféle értelemben való használatával él,³⁷⁷ de aztán egy olyan ponthoz jut el, ahol a *quaternio terminorum* már lehetetlen lesz, a „szokásos terminológia abszolúte nem kerülhető meg”.³⁷⁸ Ezért aztán „a tiszta jogtannak kapitulálnia kell, a módszerszinkretizmushoz kell nyúlnia, ha nem akar pozitivitás nélküli pozitivizmus, állam nélküli államtan és jog nélküli jogtudomány lenni”.³⁷⁹ Kelsen a kifejtettek ellenére „egy államtant, mégha az csupán államjogtan is [...] magától értetődően csak tiszta jogi módszerének a tisztátalaná tételével (Verunreinigung)” írhatott.³⁸⁰ Így „meg kellett állapítania: az állam kórházakat építhet, és azokban betegeket gyógyíthat, iskolákat alapíthat és oktatást nyújthat, vasutakat üzemeltethet”.³⁸¹

A tiszta államtan belső ellentmondásosságát jelzi, hogy „hirtelen mint igazi deus ex machina színre lép az »állam egészen sajátos, fölöttébb bonyolult és kizárólag jogtartalmi fogalma«, amelyről senki sem tudja, hogy honnan jött, amelyről azonban annyi megáll, hogy nem a tiszta jogtanból ered és hogy azt a »tiszta« államjogtannak mindezek ellenére újra meg újra kifejezetten is és még gyakrabban hallgatólagosan nolens volens igénybe kell vennie”.³⁸² Kelsen elméletének ezt az elemét és Heller kritikáját azért is fontosnak tartom

³⁷⁵ „A pusztá államjogtudomány is lehetetlen a szociológiai és a teleológiai problematikára való állandó tekintés nélkül” (HELLER 1926a, 294.). „Az állam szociológiai és politikai-etikai problémái az általános államtanban szokásosan tárgyalt kiemelkedő témák közé tartoznak [...] éppen ezek, ahogyan sok más kérdés is mint »metajurisztikusak« túlmennek tiszta jogtanának horizontján” (HELLER 1926a, 301–302.).

³⁷⁶ HELLER 1929a, 351., 327.

³⁷⁷ HELLER 1926a, 305. „Kelsen elméletének nonszensz jellegét a német-ung végű főnevek kétértelműségével leplezi, amelyek egyaránt jelölik a tevékenységet és annak eredményét, az Ordnung pedig a szabályszerű szubjektív viselkedést és annak ideális objektív korrelátumát” (HELLER 1927, 88.).

³⁷⁸ HELLER 1926a, 306.

³⁷⁹ HELLER 1926a, 309.

³⁸⁰ HELLER 1926a, 305. „Láthatjuk, hogyan csempésztetnek be tartós nyelvi csúsztatások révén az állítólag tiszta jogi formákba észrevétlenül szociológiai adottságok [...] A kényszerapparátus egyenlő kényszerrend »képek«, jogközösség egyenlő jogrend, állam egyenlő jog teljesen önkényes egyenletével egy szójáték révén Kelsen számára ismét annak lehetősége nyílik meg, hogy az egész szociológiát belecsempéssze alapvetően tiszta jogi fogalmaiba” (HELLER 1926a, 305.).

³⁸¹ HELLER 1926a, 306.

³⁸² HELLER 1926a, 306.

kiemelni, mert a Kelsen államtanáról publikáló hazai szerzők figyelmét ez a mozzanat többnyire elkerülte. Annak eklatáns bizonyítékával állunk itt szemben, hogy a jogrenddel vagy részjogrenddel azonosított és alapfogalomként használt államfogalom Kelsen számára sem volt kielégítő, ezért kényszerül rá a már korántsem „tisztá”, hanem meghatározott emberekből álló „jogtartalmi államfogalom” használatára. Ezt az államfogalmat Kelsen az *Allgemeine Staatslehre*-ben az állami szerv fogalmának az elemzése során a következőképpen vezette be: „A jelzett módon személyileg minősített szervek képezik az államnak azt a viszonylag szilárd vázát, amelyre mindenki gondol, amikor az úgynevezett államparátusról beszél. Ahhoz nem csak a hivatalnokokból álló technikai értelemben vett bürokratikus apparátus tartozik, hanem bizonyos nem hivatalnok funkcionáriusok is, különösen fontos, politikailag jelentős funkciók viselői; ennek során különösen a magasabb szintű politikai akaratképződés, különösen a törvényhozás funkcióiról van szó, tehát a parlament választóiról, magáról a parlamentről, illetőleg tagjairól [...] Ezeknek a jogtartalmilag minősített tényállásoknak a csak jogi funkcióként jellemzett tényállásoktól való valamennyire is szilárd elhatárolása nem lehetséges.”³⁸³

A formális szemléletből is, de különösen az állam és a jog azonosításából következik a kelsen „minden állam jogállam” tétel, amelyet sok más államtudóshoz hasonlóan Heller is határozottan elutasított. Kelsen álláspontja³⁸⁴ a jog és hatalom azonosításához, következetesen végiggondolva bármiféle hatalom igazolásához vezet,³⁸⁵ következésképp a fasizmus igazolására is alkalmas. Ami itt figyelemre méltó, hogy Heller már 1929-ben, amikor Németországban az NSDAP a szavazatok 3%-a alapján a Reichstagban mindössze 12 képviselővel rendelkezett, felhívta a figyelmet arra, amit később, különösen Radbruch nyomán, Hitler-argumentumnak neveztek.

A személytelen törvényuralom gondolata Kelsen demokráciafelfogására is rányomta bélyegét. Kelsen mellett érvel, hogy a demokrácia eszméjét akkor lehet lényegének megfelelően meghatározni, ha elvonatkoztatnak a vezérkiválasztás szociológiai folyamatától. „A demokrácia eszméjének a vezérnélküliség (Führerlosigkeit) felel meg.”³⁸⁶ Heller szerint Kelsen ezzel a demokrácia leglényegesebb problémáit, a politikai akaratképzés módjának,

³⁸³ Kelsen 1925, 275.

³⁸⁴ „A jogi cél és hatalmi cél szembeállítása tarthatatlan. Mert éppen az az állam lényege, hogy benne a hatalom joggá válik, mert valamilyen aktus állami aktusnak fognak föl, valamilyen tényállást [...] az államnak számíthatnak be [...] A pozitívista szemlélet számára [...] az állam egy Midász király, mindent, amit megfog, joggá válik. És ezért, a jogpozitivismus álláspontjáról nézve, minden államnak jogállamnak kell (müssen) lennie, mivel minden állami aktus jogi aktus” (Kelsen 1925, 43–44., 91.).

³⁸⁵ Mivel „Kelsen számára minden állam jogállam, mert a jog független értéktől és valóságtól, az forma bármely tetszés szerinti tartalom számára. A jog ilyen kicserélésének (Rechtsersetzung) elkerülhetetlenül az állam kicseréléséhez (Staatsersetzung) kell vezetnie” (Heller 1929b, 17.).

³⁸⁶ Kelsen téziséét Heller idézi (vö. Heller 1992j, 616.). Ezekből az előfeltételekből a logista a demokráciát is csak mint elszemélytelenített nomokráciát képes fölfogni. Kelsen demokráciaeszméjének ezért a „vezérnélküliség” felel meg. Absztrakt törvénygondolkodása csak az absztrakt individuumokat viseli el, konkrét individualitásokat viszont nem. „Vezértermészet számára a demokráciában nincs hely” (Kelsen 1929, 79.). „Az, hogy a politikai valóságban van vezérség és vezértermészet, az a nomokrata álláspontjáról nemcsak érthetetlen, hanem az ő demokráciájának értéke és lényege számára az ennek a valóságnak egy felettébb sajnálatos és lehetőség szerint fölszámolandó nyavalyája” (Heller 1929b, 17–18.; 1992k, 451.).

a képviseletnek és a vezetőkválasztásnak a kérdéseit tünteti el.³⁸⁷ Ehhez még mintegy az ún. Hitler-argumentum másik oldalaként hozzáfűzi: „E nomokratikus gondolkodás üres absztrakciói nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy éppen az erkölcsi igazolást kereső, valóságéhes ifjúság körében támogassák a diktatúra gondolatát.”³⁸⁸

Ezen a ponton vissza kell térnünk az érvényességproblémához, a lét (*Sein*) és a normák (*Sollen*) világának az újkantiánus elválasztásához, amelyet Heller több összefüggésben is tárgyal, először általános jelleggel,³⁸⁹ majd konkrét kérdések kapcsán. Heller kritikai állításait röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: (a) Kelsen a jog fogalmát nem képes a tárgynak megfelelően megragadni, „mert nem létezik mindenféle szociológiától és etikától eloldott jogfogalom”.³⁹⁰ Ebből az következik, hogy nem képes megmagyarázni sem a jogi normák érvényességét, sem azok keletkezését. (b) Kelsen tévesen értelmezi a természeti és a normatív törvények viszonyát, amikor azt állítja, hogy a természeti törvényekkel szemben „a jogi normák értelme nem az, hogy az emberek ténylegesen úgy viselkednek, ahogyan azt a normák statuálják, hanem hogy az embereknek így kell viselkedniük. Kelsennek ez a felfogása a normákat éppen Seinsollen értelmüktől fosztja meg, és szerinte nem is valósulhatnak meg; ezért kell neki a következő mondatban annak jelentőségét kiemelni, amely a pozitivitás, azaz a jogi normák érvényessége és létezése szempontjából a szokásos követést illeti meg.”³⁹¹ Heller ebben Kelsennel szemben amellet érvel, hogy nem veszi figyelembe, hogy a normatív törvényekhez hozzátartozik a tényleges érvényesülés minimuma is, ami elképzelhetetlen akaratlagnak cselekvések nélkül. A másik hiba ebben a vonatkozásban is (tehát nemcsak a módszertisztaságból fakadóan) a normák genezisének, tehát itt is az akarat szerepének a mellőzése.³⁹² Ennek oka az, hogy a pszichológiai akaratfogalom Heller által is helyesnek tartott elutasításával együtt az akarat egész problematikáját elvetette Kelsen.³⁹³ Ennek következtében a jogrendszer egységét és ezáltal az állam egységét

³⁸⁷ Kelsennel szemben Heller és Schmitt hangsúlyozzák a vezetés és a vezető vagy vezér fontosságát, közöttük viszont az a döntő különbség, hogy Schmitt a demokratikus vezérkválasztás problémáját mint akklamációt, Heller pedig mint reprezentációt elemzi.

³⁸⁸ HELLER 1992k, 451.

³⁸⁹ „A természet és a szellem áthidalhatatlan ellentéte a jogtudományban is olyan dualizmushoz vezet, amely a világot két darabra szakítja: ott a tiszta szellem és az ideális kellés (Sollen), itt a tisztán kauzális létvalóság (Seinswirklichkeit) forgataga [...] Kelsen számára lehetetlen [a két világterület: Sz. P.] összekapcsolása” (HELLER 1927, 77–78.).

³⁹⁰ HELLER 1926a, 307.

³⁹¹ HELLER 1992p, 252–253. Kelsen félreértelmezésének elkerülése érdekében meg kell jegyeznünk, hogy ebben a tekintetben felfogása a későbbiekben megváltozott (vö. SZILÁGYI 2015, 472–475.).

³⁹² „Kelsen a normativitást hangsúlyozza egyoldalúan, és elfelejti, hogy minden társadalmi kellés (Sollen) tartósan emberi akarásra (Wollen) vonatkoztatott marad, s hogy a társadalmi normák nem teoretikus ki-jelentéseket képeznek, hanem emberi akaratkövetelményeket” (HELLER 1934, 185.).

³⁹³ „Látjuk, hova vezet az akarat és norma radikális dualizmusa: hogy ne essenek bele »a jogi akarat pszichikai természetének a tévtanába«, el kell tüntetni minden élő akarást az államból és a jogból; legfelül áll a mindig kész »államakarat«, ami azonban nem más, mint az ebben az egyetlen pillanatban pozitívtá jogtételék összege” (HELLER 1927, 92–93.).

is félreérti.³⁹⁴ Ezekre tekintettel Heller lapidárisan és sarkosan több helyen is úgy jellemzi Kelsent, hogy „elmélete államtan állam nélkül, pozitívizmusa pedig pozitivitás nélküli”.³⁹⁵

A *Sein* és *Sollen* szétszakításának is következménye a módszertisztaság kapcsán már említett, Heller által „valóságatlanításnak” nevezett körülmény, hogy Kelsen elméletéből számos fontos probléma elemzése hiányzik. És itt most nemcsak a metajurisztikusnak tekintett elemek kirekesztéséről van szó, hanem arról is, hogy a *Sein-Sollen* szétszakítása következtében Kelsen azokat az összefüggéseket sem tudja érdemben elemezni, amelyek vizsgálatát egyébként feladatának tekintette. Ilyen mindenekelőtt az állam és a jog viszonya, amit Kelsen is, Heller is az államelmélet alapproblémájának tekintett. Kelsen hiába tűzi ki a feladatot, az állam és a jog azonosításával éppen a kettő különbsége tűnik el, s ezáltal viszonyuk csak formálisan – vagy mint azonosság, vagy mint rész-egész – értelmezhető, a tartalmi mozzanatok számára nincs hely ebben a konstrukcióban.³⁹⁶ Így „Kelsen végül egy olyan államelmülethez jutott el, amelyik az államot csak egy messzemenően valóság-transzcendens jogrend egységének megjelöléseként ismeri”.³⁹⁷ Fontosnak tartom itt annak jelzését, hogy Heller az immanencia-transzcendencia megkülönböztetés összefüggésében bírálja Kelsen tiszta államtanát. A jog valóságtranszcendens megközelítéséből fakadóan „magától értetődik, hogy Kelsen és iskolája [...] az állam valóságatlanításához kell, hogy eljusson, az államhatalmat mint léteényt tagadnia kell, és azt csak mint a jog »normatív érvényességét« (Sollgeltung) ismeri”.³⁹⁸ Mivel Kelsen számára az állam egysége csak jogi egység, ezért az mint valóság számára megfoghatatlan. Ezzel szemben a normatív érvényesség és így az állam mint normatív rend is „csak a résztvevőkben és azok által valóságos és hatékony”, „minden egyénben a beilleszkedés és alkalmazkodás intraindividuális folyamata által megy végbe”.³⁹⁹ Mivel Kelsen „nem törődik a valóság megismerésével”, ezért végeredményben „az államot fikciónak vagy absztrakciónak tekinti”.⁴⁰⁰

³⁹⁴ „Kelsen [...] a jogrend egységében csak egy állítólag minden szociológiától és etikától szabad normalogika termékét látja” (HELLER 1927, 90.). Ezzel szemben a jog „tételezése és érvényesítése (Setzung und Durchsetzung) nem indulhat ki normákból vagy a jog egységét létrehozó alapsémából, mint azt Kelsen állítja (vö. Kelsen 1928, 215.), hanem csak egy cselekvőképes (individuális vagy kollektív) döntés- és hatásegységből” (HELLER 1992p; 1992e, 19–20.).

³⁹⁵ HELLER 1926a, 308. A *Staatslehre*-ben Heller még határozottabban bírálja Kelsen állam nélküli államelméletét. „Szükségképpen egyben jogelmélet jog nélkül, normatudomány normativitás nélkül és pozitívizmus pozitivitás nélkül [...] Kelsen jogi normáinak magukat kell tételezniük és garantálniuk, nélkülözniük kell tehát a pozitivitást [...] A kelsen jogból a pozitivitáson kívül a normativitás is hiányzik” (HELLER 1992p, 198.).

³⁹⁶ „Az állam lényegének kérdése elválaszthatatlanul össze van kötve [...] az állam és jog fogalmának viszonyával” (Kelsen 1925, 6.). „Az állam minden problémája közül a leg súlyosabb, az állam és a jog viszonya, eltűnt” (HELLER 1926a, 306.). Heller itt joggal jegyzi meg, hogy ezen az alapon „Kelsennek következetesen azonosítania kellene a jogtudatot az államtudattal, a tekeklubot annak szabályzatával, a német nyelvközöséget a német grammatikával” (HELLER 1926a, 306.).

³⁹⁷ HELLER 1992p, 229.

³⁹⁸ HELLER 1992p, 238.

³⁹⁹ HELLER 1929b, 17.

⁴⁰⁰ „Az államjogi jelenségek minden jogi elmélete és konstrukciója egyben szükségképpen politikai értékelés, már egyedül azért, mert mindkettőnek pozitíve vonatkoztatottnak kell lennie a területi döntés egységére. Annak a kísérletnek, hogy ezt a politikai kötöttséget oldják, szükségképpen önbecsapásnak kell maradnia és a jog és állam nélküli államjogtan eredményével kell fizetni [...] A Németországban Gerber és Laband óta uralkodó »tiszta jogi« elmélet ezért legjobb esetben is semmi más, mint grandiózus önbecsapás” (HELLER

Heller ideológiakritikai elemzésnek is aláveti Kelsen államtanát. Ennek kiinduló gondolata, hogy Kelsen a jogtudományi megismerés politika- és ideológiamentességét hirdeti, amit azért nem tud megvalósítani, mert az lehetetlen.⁴⁰¹ Ennek okát Heller nemcsak az érdekkötöttségben látja, mint azt többnyire szokás, hanem az állami, politikai és jogi jelenségek fejlődési tendenciáinak az elméleti jelentőségében is.⁴⁰² A politika- és ideológiamentesség lehetetlensége miatt Kelsen államtana is politikai jellegű, sőt részleges eredményeit is éppen annak köszönheti, hogy nem áll kívül a politikán. Heller értelmezésében Kelsen elmélete világnézetileg individualista,⁴⁰³ politikailag liberális,⁴⁰⁴ s ennek alátámasztására idézi Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* című könyvének az előszavát,⁴⁰⁵ amelyet a következőképpen kommentál: Kelsen itt „teljes ártatlansággal maga is elismeri az államfogalom általa végrehajtott restrikiójának antiszocialista tendenciáját”.⁴⁰⁶ Ez a megjegyzés annyiban nem volt korrekt, hogy az 1911 februárjában írt előszóhoz képest Kelsen politikai nézetei időközben megváltoztak, 1918–19-től már a szociáldemokráciával rokonszenvezett.⁴⁰⁷ A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy ennek ellenére nem került teljesen azonos ideológiai platformra a szociáldemokrata párttag Hellerrel. Kelsen leginkább szociálliberálisnak volt nevezhető, míg Heller a társadalom szocialista átalakításának volt a híve. Ezért is tarthatta Kelsen elméletét veszélyesnek, méghozzá az ún. Hitler-argumentum kapcsán már említettekén túl erkölcsi szempontból is.⁴⁰⁸ Heller a politikai feltételezettségével számot vető és ebben az értelemben politikai jellegű, de pártpolitikailag nem elfogult vagy egyoldalú államelméletet morálisan tisztességesebbnek és elméletileg gyümölcsözőbbnek tartotta, mint a magukat politikamentesnek álcázó és önbecsapó elméleteket. Ezen az alapon rögzíti, hogy államelméletének „a vezérlő hipotézise az a feltevés, hogy a mai állam osztálystruktúrája tarthatatlan és az az ellen ható fejlődési tendenciák az irányadóak a számára”.⁴⁰⁹

1927, 174.). Úgy tűnhet, hogy „a kor álmát, a radikálisan politikamentesített államtant majd csak Kelsen valósítja meg és viszi az abszurditásig. Ennek az álomnak a megvalósításában csak az híhet, aki az államot mint történeti-politikai valóságot tagadja [...] Paradox módon a kelseni kísérlet ugyan államtalantított, de korántsem politikátlanított államtant eredményezett” (HELLER 1992p, 54.).

⁴⁰¹ Vö. HELLER 1929a, 321.

⁴⁰² „Hogy ez az elmélet egyáltalán tartalmaz valamit, nevezetesen egy – ha mégoly relativizált, tartalmilag oly üres, oly világosan liberális színezetű jogállamfelfogást, azt Kelsen egyedül és kizárólag annak a körülménynek köszönheti, hogy ő sem áll »tisztá«, akaratától eloldott megismerő szubjektumként a történeti-politikai valóság felett vagy azon kívül, hanem ha eléggé bizonytalanul is, abban benne” (HELLER 1992p, 55.).

⁴⁰³ „Az állam és társadalom individualista felépítésének a felfogása [...] uralja kivétel nélkül a Laband–Kelseni eredetű többé vagy kevésbé tisztán jog(ász)i államtant” (HELLER 1992p, 95.).

⁴⁰⁴ „Kelsennél minden oldalon észrevehető a demoliberalizmus mindenütt, amikor nem elég óvatos, hogy távol tartsa magát jogi kérdésektől” (HELLER 1929a, 352.). Továbbá: „A tisztá jogtan a liberalizmusnak és az államtól való szabadságnak a módszertani abszolutizálása és egyben az állami szuverenitás dogmájával szembeni liberális oppozíciónak a jogi álarca” (HELLER 1927, 174.).

⁴⁰⁵ „Nem szeretném magamat semmiképpen sem megvédeni azzal szemben, ha munkámban annak a neo-liberalizmusnak a szimpptomáját látják, amelyik az utóbbi időben mindenfelé előretörni látszik” (KELSEN 1911, XI.).

⁴⁰⁶ HELLER 1992p, 55.

⁴⁰⁷ Vö. MÉTALL 1969, 33–34.

⁴⁰⁸ A Kelsen-féle elmélet „erkölcsi veszélyt jelent, hiszen az egyetemes jogeszmének éppen a szívét tépik ki, ha annak erkölcsi, az akaratunkhoz forduló egységkövetelése helyébe a megismerés egységének és tisztaságának pusztán csak az értelmünket kielégítő [...] posztulátumát állítják” (HELLER 1927, 96.).

⁴⁰⁹ HELLER 1992p, 59. Itt persze meg kell jegyeznünk, hogy a „tarthatatlanság” és a „fejlődési tendenciák” kérdése két külön dolog.

Ennek alapján teszi föl a szónoki kérdést: „Van még valaki, akinek még kétséges, hogy melyik államtan volt gyümölcsözőbb, mélyeszántóbb, fontosabb? A politikus Dahlmanné, Stahlé, Steiné és Mohlé vagy a nempolitikus Gerberé, Labandé, Jellineké és Kelsené?”⁴¹⁰ Az állam szociológiai vizsgálatának az államelméletből való kirekesztését Heller szociológiaellenességnek nevezi, és azt úgy értelmezi, mint „a fennálló államrend megőrzésében érdekelt réteg megnyilvánulását”.⁴¹¹ Egyetért Kelsennek a 19. században és a 20. század elején művelt naturalista szociológián gyakorolt kritikájával, azzal a fenntartással, hogy „a szociológia és a pszichológia azonban már régóta más utakon jár, és a filozófiában olyan eltérő irányzatot képviselő kutatók, mint Husserl, Rickert, Simmel, a Dilthey-tanítvány Spranger, Litt és Feyer elismerik az »értelem« (Sinn), a jelentések (Bedeutungen) szféráját, ami messzemenően alkalmas a Sein és Sollen merev dualizmusának a leküzdésére”. Azért rója meg Kelsent, mert „megbocsáthatatlan, ha egy jogtudós kutató csak a jogtudománnyal összeegyeztethetetlen, tisztán természettudományos pszichológiáról és szociológiáról szerez tudomást, és a kortárs gondolkodás eredményeivel oly kevésbé törődik, hogy még csak föl sem teszi azt a kérdést, hogy vajon a jog nem éppen az értelemnek (Sinn) abban a szférájában találja-e meg a maga megfelelő helyét”.⁴¹²

A történeti-szociológiai megközelítések kritikája

Heller, mint korábban jeleztem, a pozitivizmuson gyakorolt kritikájában az állam és a jog korabeli szociológiai megközelítéseit is határozottan bírálta, még ha nem is olyan terjedelemben és vehemenciával, mint a „logikainak” nevezett jogpozitivizmust. A szociológiai pozitivizmus kritikájára azonban csak annyiban térek ki, amennyiben az Heller módszertani álláspontjának a megértéséhez szükséges. A kritikának van egy módszertani és egy elméleti iránya. A módszertani kritika lényege, hogy a történeti és szociológiai pozitivizmus a logikaival ellentétes végletbe esik: túlzottan ragaszkodik az esetleges körülményekhez, ezért nem jut el az általános elméleti fogalmakhoz.⁴¹³ Az elméleti kritika a szociológiai államtanok társadalom- és történelemfelfogására vonatkozik, és irányzatokként némileg eltérő. A 19. századi pozitivisták szociológiát az egyoldalú empirizmus⁴¹⁴ és a természettudományos szemlélet abszolutizálásának bűnében marasztalja el,⁴¹⁵ az organikus államtanoknál

⁴¹⁰ HELLER 1992p, 28.

⁴¹¹ HELLER 1992p; 1992e, 8.

⁴¹² HELLER 1927, 78.

⁴¹³ „A szociológiai pozitivizmus rendszerint mint elméletileg kevésbé megvilágított historizmus jelenik meg, és akkor következetesen végigvívja az államról és jogról való gondolkodás tökéletes szétverését jelenti” (HELLER 1929a, 336.). A fogalomelemző jogtudomány 20. század eleji kritikussai, „Jung, Zitelmann, Ehrlich, Renner fölszámolták a jogrendszer logikai zártságába és ezzel a csak logikai jogértelmezés lehetőségébe vetett hitet. A logikai egyoldalúságából azonban a szociológiai pozitivizmus nem csekélyebb egyoldalúságába estek. Így a jogi logizmus elleni forradalom nem a jurisprudentia és a szociológia első kapcsolatához vezetett, hanem az egyiknek a másik általi eltorzításához és a módszerzűrzavar teljessé válásához” (HELLER 1926a, 298–299.).

⁴¹⁴ HELLER 1929a, 227.

⁴¹⁵ HELLER 1926a, 293.; 1929a, 331.

a biológiai analógiákat kifogásolja,⁴¹⁶ a történeti megalapozású államfelfogások pedig azért problematikusak, mert feladják a történelmi észszerűség, a történelmi fejlődés gondolatát.⁴¹⁷ Ez utóbbi azért releváns érv, mert az új, szociológiailag helyesen megalapozott államelmélet, amely képes meghaladni a korábbiak hiányosságait, egyoldalúságait, tévedéseit, csak a történeti fejlődés tendenciáinak ismeretében, azokra alapozva lehetséges. Heller úgy látta, hogy „a társadalmi-történeti világnak ezt a végső dezilluzionálását a román-neolatin nyelvterületen Pareto hajtotta végre”, akit többször is a fasizmus atyjának nevezett. Ha ezt a történelemszemléletet elfogadjuk, „akkor minden politikának és történelemnek az értelme a meztelen hataloméért folytatott harc, és a harcolónak a pillanatnyilag leghatásosabb ideológiai fikcióval kell kiszolgáltatnia magát, hogy az elitek örökké azonos és értelmetlen körforgásában hatalomra jusson”. Ebben az esetben „akkor a politikainak valóban a barát-ellenség kategóriapár az alapkategóriája, ahol a hangsúly az egzisztenciálisan másfajtajú és konfliktus esetén megsemmisítendő ellenségen van (Carl Schmitt)”.⁴¹⁸ A szociológiához való viszonyát illetően fontos megjegyezni, hogy Heller elfogadja a német jogtudomány naturalista szociológiát elutasító kritikai álláspontját, ugyanakkor felhívja a figyelmet a Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Max Weber és a fenomenológiailag orientált szociológia teljesítményeire, melyeket „látva nem lehet vitatni, hogy a szociológia módszertani és fogalmi világosság tekintetében lényegesen megerősödött”,⁴¹⁹ ami jó esélyt ad a szellemtudományi szociológián alapuló államelmélet kidolgozására.

Tudományelmélet és tudományos program

A kritikai elemzésekből egyenesen következik Heller saját tudományelméleti álláspontja és tudományos programja. Ennek legfontosabb elemei már jelen vannak a német államtani hagyomány kritikájának az összefüggésében: „az itt jellemzett általános államtan kifejtését

⁴¹⁶ Az ún. organikus államtan fő reprezentánsa Gierke volt, Laband államjogtanának első jelentős kritikus. Ez az irányzat a jogi személyként értelmező anorganikus fölfogással szemben az államot organizmusnak tekintette, a jogász pozitívizmussal szemben egy szociologizáló jogfelfogást képviselt. Labanddal szemben számos helytálló kritikai észrevételt fogalmazott meg, saját álláspontjának a kifejtésére azonban helytálló Heller megjegyzése. „Az organikus államelmélet az individualista államelméletnek pusztán ellentettje, ellenkező előjelű megfelelője. Az államot mint egységet a sokféleségben azonban a biológiai organizmus sem tudja számunkra érthetővé tenni. Az államelméletben az organizmuselmélet könnyen vezet természettudományos vagy pszichológiai fogalomképzéshez [...] Elsősorban az organikus szférán belül értelmezhetetlen normatív elemektől szokott eltekinteni, és az érvényesség-fogalmakat létfogalmakkal szokta fölcserélni. Ahogyan az »atomista« államtannak az államot, az organikusnak az individuumot kell funkcionalizálnia és végül fikcióvá tennie. Az államelméleti fogalomképzés kiindulópontjának mindkettő egyaránt alkalmazatlan” (HELLER 1929a, 330–331.). Laband és Gierke híres vitája azért sem lehetett gyümölcsöző, mert „a germanista és romanista fogalomképzés nem igazán passzoló köntösbe volt öltöztetve”, noha „a vita a jogi fogalmak világának a szociológiai szubsztrátumhoz valamint a teleológiához és az etikához való viszonyáról szólt” (HELLER 1926a, 295.). Ennek a kritikának a kapcsán azt se felejtjük el, hogy az organikus államtan legjelentősebb képviselőjének, Gierkének az érdemeit elismerte, és Jellinek és Gierke elméleteinek a szintézisét határozta meg az államtan céljaként.

⁴¹⁷ Vö. HELLER 1929a, 337. és HELLER 1926a, 297.

⁴¹⁸ HELLER 1929a, 338.

⁴¹⁹ HELLER 1929a, 312–313.

nemsokára a nyilvánosság elé tárni remélem”.⁴²⁰ Heller kiinduló tétele, hogy „a megismerés tárgya, módszere és célja is kölcsönösen feltételezik egymást”,⁴²¹ ami jelzi, hogy a tudományelmélet fő kérdéseit általában is, és Heller esetében is a tárgy- és feladatmeghatározás, a módszertan, valamint a tudományrendszertani elhelyezés jelenti. A társadalomtudományok esetében ehhez még hozzájárul az elmélet és gyakorlat viszonyának a kérdése, illetőleg annak lényeges mozzanataként az ún. értékmentességnek a problémája.

Az államelmélet feladatait illetően tehát Heller álláspontja már a kritikai írásaiban kialakult, s az a későbbiekben sem változott. „Ha a jogtudománynak ezt a dogmatikai módszerét, amelynek egyedüli célja valamely pozitív jogrenden belüli interpretáció és rendszerezés, az általános államtan egyedüli legitim módszerévé teszik, abból legjobb esetben is a különböző államokban érvényes jogfogalmak gyűjteménye jöhet létre. Az államról szóló gondolkodás legfontosabb problémáit, így az állam lényegének, realitásának és egységének a kérdését, az állam céljának és igazolásának a problémáját, a jog és a hatalom viszonyának a kutatását, ezzel együtt azonban az állam problémáját mint olyant, mint ahogy a társadalom fogalmához való viszonyát is akkor mint metajurisztikusakat az államtanból számúzni kell.”⁴²² „Aki azonban úgy véli, hogy ezt a problematikát ki lehet kapcsolni, egy általános államtanról le lehet mondani, és lehet pusztán államjogtant művelni, az a Sein, Sinn és Sollen valódi hierarchiáját illetően súlyos tévedésben van. A jogi norma a történeti-szociológiai Seintől és az értékszempontoktól nem oldható el teljesen anélkül, hogy értelmetlenné és tartalmatlanná ne váljék. A pusztán államjogtudomány is lehetetlen a szociológiai és a teleológiai problematikára való állandó kitekintés nélkül.”⁴²³ Hellert az különbözteti meg a korabeli szerzők többségétől, hogy szerinte az államtanak fontos feladata a jogtudomány tudományelméleti kérdéseinek a tisztázása is. Az államelmélet szorosan kapcsolódik a jogtudományhoz, de attól jellegét tekintve különbözik. „Az államtan a jurisprudentia előfeltétele, nincs dogmatika az állam léttudományi megismerése nélkül, ami ideáltipikus vagy akár nemfogalmak formájában történhet, és ami érvényességfogalmak nélkül nem hajtható végre.”⁴²⁴ Az államtan feladata tehát, hogy megvilágítsa a normatív jogtudomány előfeltételeit, és tisztázza a két tudományág viszonyát. „Először is azt kell érthetővé tennie, miért tárgyalja a jogi módszer egy közösségi autoritás imperatívuszait úgy, mintha azok abszolút értékes (werthaft) normák lennének. Az állam és jog, hatalom és rend problematikája az államtanra annak tisztázását kényszeríti: mely figyelembeveendő szociológiai és teleologikus tartalmak hozzák csak létre a jogi módszert és mi oldódhat föl a jogi módszer eredményeként a relációfogalmakban? Már ennek a kérdésföltevésnek világossá kell tennie, hogy az állam túllép a sajátosan jogi módszeren.”⁴²⁵ Az általános államtanak „meg kell világítania a normatudományi módszert a maga társadalomimmanens szükségszerűségében és célszerűségében, magát ezt a normatív módszert azonban nem

⁴²⁰ HELLER 1929a, 315. Heller itt nyilvánvalóan a *Die Souveränität*-re utal.

⁴²¹ HELLER 1929a, 310.

⁴²² Az államelmélet problémáinak itt adott meghatározása teljesen összhangban van azzal, amit Heller az államtanban is magában foglaló politikai tudományok feladatairól írt a *Staatslehre*-ben. Azok az itt felsorolt legfontosabb problémák kiegészítését és konkretizálását jelentik. Ehhez részletesen lásd az *Emigrációban*. *Összegezés és hangsúlyváltás* című fejezetet.

⁴²³ HELLER 1929a, 294.

⁴²⁴ HELLER 1929a, 354.

⁴²⁵ HELLER 1926a, 310.

kell alkalmaznia. Az általános államtan és a pozitív államjogtan megismerési tárgya tehát merőben különböző.”⁴²⁶ Nem véletlen, hogy ebben a konkrét összefüggésben is megjelenik az immanencia és transzcendencia megkülönböztetésének már tárgyalt problémája.

Az államtan feladatának megvalósítása megfelelő módszert igényel, melynek jellege szintén a kritikából következik: „A sajátosan társadalmi realitás nem ragadható meg, ha a jogtudományra a számára inadekvát matematikai tudományfogalmat kényszerítjük rá, mint Kelsen a tanára, Cohen nyomán. A társadalmi valóság követelményeit akkor tudjuk kielégíteni, ha a realitás és érvényesség sajátos kapcsolódásait, a társadalmi-történeti világot, mint önmagát dialektikusan megkettőző egységet és valóságot ragadjuk meg [...] Ha ezeket a megfogalmazásokat az állam és a jog problémájára alkalmazzuk, Gierke elméletének és a Laband–Jellinek-féle felfogásnak a szintéziséhez juthatunk, mindkettő egyoldalúságainak az elkerülésével.”⁴²⁷ Módszertani nézetei fő vonásaikban ugyancsak határozottan kialakultak már ebben az időszakban, azonban részleteiket illetően a későbbiekben konkretizálódtak, finomodtak. Ez összefüggött azzal a problémával, hogy megalapozott módszertan nem lehetséges bizonyos ontológiai előfeltevések tisztázása nélkül, és azzal, hogy Heller munkásságában az ontológiai és a módszertani nézetek fejlődése párhuzamosan ment végbe, kapcsolódva a szociológiai irányultság megváltozásához.

Heller módszertani felfogásának alapvonásai: (a) társadalmi valóságból való kiindulás, (b) totalitásszemlélet és a dialektikus megközelítés, (c) módszerpluralizmus és szintézisre törekvés. Az első jellemző vonás összefügg a tárgymeghatározással, mivel „csak szociológiai szintről lehetséges az államnak is a beállítása azokba a társadalmi összefüggésekbe, amelyek ma a döntő állami problémák körébe tartoznak”.⁴²⁸ Az ún. metajurisztikus kérdéseket – ezek közé számítva az állam és a jog viszonyát is – az államelmélet nem kerülheti meg, azok viszont elsősorban szociológiai problémák. „Az általános államtan ezért csak mint empirikus társadalomtudomány lehetséges.”⁴²⁹ Ez nem jelentheti az egyoldalú, „lapos” empirizmusnak az elfogadását, mert a létező a maga meztelen adottságában nem létezik.⁴³⁰ Ezért az államelmélet megalapozása során a naturalista szociológia szóba sem jöhet, de azt Weber sem elégti ki teljesen: „A weberi értelemben vett megértő szociológiát mint az állam sajátos társadalomtanát ki kell bővíteni lefelé is és fölfelé is. Lefelé a politikai cselekvés értelemeidegen feltételeinek a bevonásával, a politikai földrajz, antropológia és tömegpszichológia eredményeinek az ábrázolásával. Az empirikus államszociológiát viszont fölfelé ki kell bővíteni az állam igazolásának filozófiai tanával, egy minden generáció számára adott problémával, amely feladat alól az államtan nem mentesülhet a történeti igazolási kísérletek felsorolásával.” Az államelmélet azonban nem azonos az államszociológiával, nem oldódhat föl abban, két okból sem. „Az általános államtan azért nem válhat szociológiai szemponttudománnyá, amelyik kizárólag és minden áron az átfogó törvényszerűségeket tekinti értéknek (legt Wert auf), hanem vizsgálódásai középpontjába azt az »egység a sokféleségben« problémáját kell állítania, amelyik diszciplínánk minden további kérdését magában hordozó

⁴²⁶ HELLER 1926a, 314.

⁴²⁷ HELLER 1927, 80.

⁴²⁸ HELLER 1926a, 314.

⁴²⁹ HELLER 1926a, 312.

⁴³⁰ Vö. HELLER 1929a, 327–328.

kardinális problémáját képezi.”⁴³¹ Másrészt „az államszociológia és az államfilozófia összekapcsolásának módszertani jogosultsága azon alapul, hogy lehetetlen a létvalóság tisztán kultúratudományi megragadása (reine kulturwissenschaftliche Seinserfassung) tartalmi értékelő szempont bekapcsolása nélkül”.⁴³²

Az átfogó tárgy- és feladatmeghatározásból az következik, hogy az általános államtannak igazolnia kell általánosságának legitimitását, méghozzá történeti értelemben⁴³³ és a különböző mozzanatok átfogó értelemben is. Ez utóbbiból következik a többféle módszer alkalmazásának, a módszerpluralizmusnak a szükségessége,⁴³⁴ abból pedig a szintézis szükségessége és a totalitásszemlélet, vagyis a különböző módszerekkel nyert részismeretek beillesztése az egészbe.⁴³⁵

Heller módszertani fejtegetéseiben nagy figyelmet szentel a fogalomképzés problémájának. Már a kritikai megjegyzések kapcsán volt szó a létezésfogalmak és az érvényességfogalmak szembeállításáról, és arról, hogy a pusztán generikus általánosítást kifejező nemfogalmak az államtan számára nem felelnek meg. Az államelméletben érvényességfogalmakra van szükség, amelyek teleologikus-értékelő mozzanatot is tartalmaznak, mint a hadvezér, az államférfi vagy a költő fogalmai.⁴³⁶ Ugyanez vonatkozik a jog fogalmára is. „A jogi megismerés célja mindig valamilyen érvényességfogalom (Geltungsbegriff), ami nem azonos semmilyen létezővel sem. Sem a népszuverenitás fogalma, sem a monarchiáé nem lehetséges mint létfogalom.”⁴³⁷ A nemfogalmaknak azt a hiányosságát, hogy csak az elvont általánost fejezik ki, olyan fogalomképzéssel kell leküzdeni, amelyik nem oldja föl az egyedit az általánosban, hanem azt megőrzi.⁴³⁸ Az államtan számára alkalmas fogalomképzést keresve először a weberi ideáltípus felé orientálódott, majd az alakzatfogalmat találta megfelelőnek. Heller erre vonatkozó érett gondolatai a *Staatslehre*-ben fogalmazódtak meg, hasonlóképpen ebben a művében fejtette ki végleges formában tudományrendszertani álláspontját és az államelmélet politikai jellegére vonatkozó nézeteit, így ezekre a kérdésekre ott fogok kitérni.

⁴³¹ HELLER 1926a, 316.

⁴³² HELLER 1926a, 314.

⁴³³ Vö. HELLER 1926a, 311. Itt még Heller végig általános államtanról beszél, ezzel szemben a *Staatslehre*-ben már azt mondja, hogy „nem lehet az államtan feladata az általában vett állam kutatása” (HELLER 1992p, 3., 27–28.). Csak megjegyzem, mivel bővebb kifejtésre itt nincs hely, hogy félrevezetőnek tartom ebben az összefüggésben a „legitimitás” kifejezés használatát. A legitimitás kizárólagosságot sugall, ellentét az elméletek relativitásával és pluralitásával, továbbá ahhoz meg kellene adni a legitimitás mércéjét. Egy elmélet lehet megalapozott, meggyőző és így tovább, az általánosítás tartalmaz vagy üres, indokolt vagy indokolatlan, de nem legitim vagy illegitim. Nem minden igazolhatóság jelent legitimitást, más az egyenlőtlen társadalmi viszonyok és a tudományos megállapítások igazolhatósága, ez hasonló hiba ahhoz, mint amit ő maga kifogásol Kelsenél a létfogalmak és az érvényességfogalmak kapcsán.

⁴³⁴ Vö. HELLER 1929a, 354.

⁴³⁵ HELLER 1927, 45.

⁴³⁶ HELLER 1929a, 329–330.

⁴³⁷ HELLER 1929a, 352.

⁴³⁸ „A szellemi valóság azonban, amely mindig történeti valóság, olyan fogalomképzést igényel, amely nem oldja fel az egyedit az általánosban mint az a nemfogalmak esetében történik, hanem azt megőrzi. Ennek a követelménynek a reprezentatív vagy típusfogalom felel meg, amely a jelenségek egy csoportjának a tulajdonságát juttatja kifejezésre, anélkül persze, hogy minden egyedi esetet megragadna” (HELLER 1929a, 329.).

A Die Souveränität államtana

Heller az általános államtan kifejtésére először az 1927-ben megjelent *Die Souveränität* című monográfiájában vállalkozott. Ebben a könyvében lényegében a kritikai és programadó írásokban megfogalmazott gondolatokat fejtette ki részletesen és rendszerezett formában. Itt nem pusztán a szuverenitás problémájáról van szó, hanem állam- és jogelméleti felfogásának egész építményéről. A kritikai és programadó írások alapján feltételezhető, hogy a saját tudományos fejlődése szempontjából eleve szükségesnek tartotta kialakult nézeteinek rendszerezett formában való kifejtését. Azonban a tény, hogy rendszeres formában állam- és jogelméletet a szuverenitásproblémával összefüggésben dolgozott ki, már eleve jelzi a szuverenitásprobléma központi szerepét. Ez a szuverenitásértelmezés alapjaiban tért el mind a hagyományos szuverenitáselméletektől, mind pedig azok két radikális kritikusanak, Kelsennek és Schmittnek az elméleteitől, s nem véletlen, hogy ezzel a könyvvel Heller a legismertebb és legelismertebb német államtudósok egyike lett. Ugyanakkor a tanulmány számos politikai barátját „sokkolta”, akik ebben az írásban az állam reakciós abszolutizálását látták, és feltételezhető, hogy Radbruchhal való baráti viszonyának megromlásához is hozzájárult.⁴³⁹

A 10 fejezetre tagolódó, 177 oldal terjedelmű monográfiát Heller csak az első „kapavágások” egyikének tekintette a végletesen megrendült államelmélet alapjainak újjáépítéséhez. A könyv tartalmilag öt kérdéskört tárgyal, öt tematikai egységre tagolható. Az első tematikus egységben Heller a problémaszituációt és a problémát vázolja fel (első fejezet), a másodikban jogelméletének alapjait fejt ki (második, harmadik fejezet), a harmadikban a szuverenitás államelméleti kérdéseit (negyedik, ötödik, kilencedik fejezet), a negyedikben a nemzetközi jogi vonatkozásokat tárgyalja (hatodik, hetedik, nyolcadik fejezet), végül az ötödikben a szuverenitás értékével és jövőjével foglalkozik (tizedik fejezet). A negyedik tematikus egységben vizsgált nemzetközi jogi kérdésekkel itt nem foglalkozom, azok nagyrészt a korabeli szakirodalomnak és az Állandó Nemzetközi Bíróság gyakorlatának az elemzését tartalmazzák, az államelméletileg releváns megállapításokat viszont beépítem a szuverenitás sajátosságainak a tárgyalásába.

Heller ebben a könyvében kifejtett nézetei a posztumusz *Staatslehr*-ével teljes mértékben összhangban vannak, mint azt Hebeisen a két munka szövegeinek a gondos összevetésével megállapította.⁴⁴⁰ Nézetem szerint azonban két kérdésben – a jogi alapelvek és a pozitív jogi normák viszonyának, valamint a szervszuverenitásnak a kérdésében – bizonyos hangsúlyváltásra, illetőleg pontosításra került sor. Ezekre később, az *Emigrációban. Összegezés és hangsúlyváltás* című fejezetben, a *Staatslehre* rekonstrukciójának az összefüggésében térek ki.

Problémahelyzet és kritika

A tanulmány első, *A szuverenitásdogma szellemtörténeti válsága* című fejezetében Heller a problémaszituációt vázolja föl: „A jelen legutóbbi megrázkódtatásai kérdésessé tették

⁴³⁹ Vö. SCHNEIDER 1984, 590.

⁴⁴⁰ Vö. HEBEISEN 1995.

az államelméletben háromszáz éve uralkodó szuverenitásdogmát.⁴⁴¹ Ez a dogma a szuverenitásnak mint az állam abszolút és korlátlan hatalmának a felfogását jelenti, és a kiinduló megállapításra Basdevant neves francia nemzetközi jogásznak az ún. Wimbledon-ügy⁴⁴² kapcsán tett ironikus megjegyzése szolgáltatta az alkalmat, aki szerint a németek Bodin abszolutisztikus és imperialista gondolatainál maradtak, ami a jelenlegi civilizáció jogtudatával már nem egyeztethető össze.

Heller először Bodin elméletét elemzi, akit teljesen félreértének, amikor úgy interpretálják, hogy „a legfelső hatalom korlátlanságát hirdette”. Ezzel szemben a *legibus solutus* ellenére „a bodini szuverén egyáltalán nem korlátlan, alá van vetve az isteni és a természeti törvénynek”. Heller azért tulajdonított olyan nagy jelentőséget Bodinnek, akit más munkáiban is gyakran idézett (itt persze jóval részletesebben), mert elméleteik két szempontból közel álltak egymáshoz. Az egyik az itt jelzett vonás, a szuverenitásnak mint relatív abszolút hatalomként való felfogása, a másik pedig a szuverenitás jogelméleti összefüggéseinek a tárgyalása: „Bodin felismerte, hogy a szuverenitás problémája a legalapvetőbb normatudományi probléma, a norma és individualitás viszonyának problémája.”⁴⁴³ Bodin után Heller rátér a „szellemtörténeti válság” elemzésére, amelynek a lényegét a jogállam átalakulásában látja: „A 19. században megkezdődött a szuverenitásfogalom degenerációja, szubjektum nélkülivé, s ezáltal hazátlanná válása. Ez összekapcsolódott az egész világkép elszemélytelenedésével, amelynek jogtörténeti elágazása az elszemélytelenedett jogállam története.” Amíg „a klasszikus jogállam gondolatában, amely a népszuverenitás tanának a talaján nőtt ki, a volunté générale, a nép mint akarategység képezte a jogban megvalósítandó közösségi értékek hordozóját”, az 1848-as forradalom után Németországban a materiális jogállamot kiszorította a formális jogállam koncepciója. A formális jogállam koncepcióját alapul vevő jogtudomány számára nagy nehézséget jelentett a szuverenitásfogalom megragadása, és egészen közel kellett jutnia ahhoz, hogy az államakaratot csak ideális objektivitásként fogja fel. Nem az államakaratnak tulajdonítanak függetlenséget és felsőbbiséget, hanem a normáknak. A szuverenitás fogalmának ezen az úton, ha azt következetesen végigjárják, feltétlenül szubjektum nélkülivé kell válnia.

Ma a jogállamgondolat teljes elszemélytelenítésével és kiüresítésével a szuverenitásfogalom degenerációja elsősorban Kelsen írásaiban teljeseedik ki.⁴⁴⁴ Heller kritikája itt is elsősorban Kelsen tiszta jogtana ellen irányul, amelyben a jog szubjektumnélküliségéből következően a szuverenitásfogalom hontalanná vált. Sohasem hajtották végre ilyen radikálisan a jogi világkép elszemélytelenítését, sohasem tagadták ilyen radikálisan minden normatudomány alapp problémáját, a norma és individualitás problémáját.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ HELLER 1927, 13.

⁴⁴² A német hatóságok 1921 márciusában, a szovjet–lengyel háborút befejező békeszerződés létrejötte előtt megakadályozták az egyik francia hajózársaság által bérelt Wimbledon brit hajónak a Kieli-csatornán való áthaladását. A Wimbledon hadianyagot szállított Szalonikiból Danzigba Lengyelország részére, és a német kormány a német semlegességi rendelkezésekre való hivatkozással zárta le a hajó előtt a Kieli-csatornát (DIÓSZEGI–HAJDÚ–HARASZTI 1959, 562.).

⁴⁴³ HELLER 1927, 13–15. „Ahhoz, hogy bodini szuverenitás lényegét és az elhíresült legibus solutumot megértsük, mindenképp azt kell tudnunk, hogy Bodin éles különbséget tett a *lex* és *ius* között.” Ironikusan megjegyzi, hogy Bodin „a legtöbbet idézett és a legkevesebbet olvasott szerzők közé tartozik” (HELLER 1927, 13–15.).

⁴⁴⁴ Vö. HELLER 1927, 20–21.

⁴⁴⁵ Vö. HELLER 1927, 21.

A Kelsen-kritikát a kortárs szerzők elemzése követi, majd az irodalmi áttekintés összefoglalásaként Heller megállapítja, hogy „a szuverenitásdogma a nemzetközi szakirodalomban igen problematikussá vált, azonban nincs egyetlen olyan szerző sem, aki a szuverenitásfogalom teljes eliminálásáig merészkedne. Gyakran csak másként nevezik, jog- vagy világszuverenitást konstruálnak. Abban azonban egyetértenek, hogy Bodin »abszolút« szuverenitásfogalma túlhaladott. A szuverenitás elleni támadások alapjául többé vagy kevésbé az államról és a jogról alkotott közös, bár gyakran homályos elképzelés szolgál, amelynek a gyökerei egy személytelen természetes rend természetjogi elképzeléseihez nyúlnak vissza. A szuverenitásdogma válsága tehát elsősorban, ha nem is kizárólag az állam szuverenitása szubjektumának a válsága. A szuverenitásfogalom szisztematikus kifejtése ezért szükségessé teszi, hogy először az állam és a jog alapvető fogalmait állítsuk az előtérbe, hogy azokon mutassuk be a szuverenitásfogalom elméleti szükségességét vagy feleslegességét, annak általánosan elfogadott, uralkodó vagy revideált formájában.”⁴⁴⁶

Állam- és jogelméleti alapfogalmak és a szuverenitás

Az alapfogalmakat a könyv második (Uralom és rend) és harmadik (Szuverenitás és pozitivitás) fejezetében fejti ki, de a későbbi fejezetekben is találunk ezeket kiegészítő megjegyzéseket. Fejtegetéseit szemléleti és módszertani *credó*jának rögzítésével kezdi: „Minden jogi probléma lefelé a szociológiában, fölfelé az etikai-politikai szférában gyökerезik. Minden jogi probléma egyaránt igényli a kauzális és a normatív szemléletmódot [...] Ennek a munkának egyik feladata, hogy megmutassa, az államjogtan nem jut sehova tárgyaról, a jogrendről tett kauzális megállapítások nélkül.”⁴⁴⁷ A kifejtés módszerére jellemző, hogy egymást váltják és erősítik a fogalomelemzések, a kritikai vizsgálódások és a történeti-kauzális magyarázatok.

Rend és uralom. Logikailag tekintve kiindulópontja a rend fogalma, mivel „az emberi együttélés mindig csak rendezett együttélés lehet”.⁴⁴⁸ A társadalmi rend fogalma azonban kétértelmű, mert jelentheti az emberek meghatározott magatartását, de jelenthet normarendet is. Az első esetben a társadalmi rendet az a tény jellemzi, hogy egy társadalmi körön belül tapasztalatilag megállapítható, hogy meghatározott emberek bizonyos körülmények között meghatározott módon viselkednek. A társadalmi rend itt tehát nem áll semmi másban, mint a szabályszerű cselekvés empirikus esélyében, abban a tényben, hogy egy meghatározott cselekvésre számítani lehet. A rend ebben az értelemben kiszámíthatóságot jelent.⁴⁴⁹ Heller különbséget tesz a spontán módon kialakult rend és a tudatosan

⁴⁴⁶ HELLER 1927, 34. A szuverenitás szubjektum ún. válságának, elszemélytelenedésének két oka, vonulata van, amelyeket Heller nem különböztet meg. Az egyik a német alkotmányos monarchia közjogi vitáihoz kapcsolódik, ahol a szervszuverenitás-államszuverenitás szembeállítás, megkülönböztetése kezdetben a monarchikus pozíciók védelmét, legitimálását szolgálta, majd aztán ezt a szervszuverenitás eltüntetésével próbálták meg szemérmesen demokratizálni; a másik pedig a hatalommegosztás konzekvenciáinak a levonása: a hatalommegosztás kizárja a szervszuverenitást.

⁴⁴⁷ HELLER 1927, 35.

⁴⁴⁸ HELLER 1927, 36.

⁴⁴⁹ Vö. HELLER 1927, 36.

tételezett rend között, az utóbbin belül az uralmi rendet és a szerződéses rendet különbözteti meg.⁴⁵⁰

Az uralom elemzését Spinoza nyomán azzal kezdi, hogy „uralkodni annyit jelent, mint engedelmességgel találkozni [...] az uralom mindig két akarat közötti relációt jelent, az egyik akaratnak a másik általi motivációját”. Ezen kauzális összefüggésből kiindulva határozza meg az uralom ideáltipikus fogalmát: „Parancsok követése tekintet nélkül az egyet-értésre, valamint azok saját eszközökkel való kikényszeríthetősége.”⁴⁵¹ Jóllehet hivatkozik és támaszkodik is Weberre, azonban eltér tőle, amennyiben az uralom fogalmából hiányzik az engedelmeskedni akarás minimumának, a legitimitásnak a mozzanata. Az uralom és a rend viszonyát illetően hangsúlyozza, hogy „az uralom szükségképpen megjelenési formája a társadalmi rend; minden uralom alulról mint rend jelenik meg”.⁴⁵² A jogászok gyakori hibája ennek a tételnek a megfordítása, pedig nem minden rend, sőt még csak nem is minden tudatosan tételezett rend föltétlenül uralmi rend.

Ezért jogilag nagyon fontosak az uralmi rend és a szerződéses rend struktúrája közötti, szociológiai szükségszerűségekből megalapozott különbségek.⁴⁵³ Az uralmi rend lényeges eleme egy „úrnak” a létezése, továbbá a parancs(ok) határozottsága. A parancs maga már az uralom fogalmában benne rejlik, határozottsága pedig azért abszolút fogalmi eleme egy uralmi rendnek, mert a parancs egyértelmű megértése nélkül az engedelmeskedők oldalán nem lehetséges engedelmesség. A parancs meghatározottsága különböző fokú lehet, minimumát és maximumát tekintve azonban abszolút határai vannak. Az uralom ebben az értelemben döntés, „uralkodni tehát azt jelenti, hogy határozottan parancsolni, kötelezően dönteni. A döntés azonban kizárólag a személyes emberi ítélőerő funkciója [...] Azt a vagy-vagyot, amit minden döntés jelent, csak emberek mondhatják ki.”⁴⁵⁴

Heller tisztában van a nem uralmi, spontán és szerződéses rendek jelentőségével, az uralom is csak ilyen rendek alapján és támogatásával jöhet létre. A strukturális különbség azonban megmutatkozik a két rendtípus eltérő hatásosságában. Ezért „világossá kell tenni, hogy az uralmi rend sokkal nagyobb mértékben »rend«, hogy a cselekvések szabályszerűsége abban sokkal nagyobb mértékben kiszámítható, mint a szerződési rendben. Nem csak és elsősorban nem is arról van szó, hogy az úr a cselekvés szabályszerűségét fizikailag kikényszeríti, hanem hogy az úr mint akarategység az akaratok sokféleségében a szabály mértékét (Regelmass) tartósan és univerzálisan meghatározza.”⁴⁵⁵ Mivel nincs uralom individualizált parancs nélkül, ezért nem lehetséges uralom úr nélkül, azaz döntési egység nélkül. A döntési egység pedig mindig emberek történeti-individuális akarata által jön létre. Az uralmi rend mind a határozottság, mind pedig a hatékonyság miatt reális urat előfeltételez, egy történeti-individuális akarat- és hatásegységet az akaratok sokféleségén belül. Ahogyan minden uralmi rendben, úgy a demokráciában is kell lennie egy „úrnak”,

⁴⁵⁰ Vö. HELLER 1927, 37.

⁴⁵¹ HELLER 1927, 36–37.

⁴⁵² HELLER 1927, 36.

⁴⁵³ Ennek a megkülönböztetésnek ma az ad sajátos aktualitást, hogy az Európai Unió rendjét az uralmi és szerződéses rend sajátos egymásmellettiisége jellemzi, továbbá hogy ez a megkülönböztetés a globális uralmi rend elemzése során is gyümölcsözőnek tűnik.

⁴⁵⁴ HELLER 1927, 38.

⁴⁵⁵ HELLER 1927, 43.

egy hatásos döntési egységnek.⁴⁵⁶ Az uralom tehát feltételez valamilyen döntési egységet, a szuverén pedig az a döntési egység, amely nincs alárendelve semmiféle más hatékony univerzális döntési egységnek. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Heller, hogy a szuverenitást történeti kategóriaként kell felfognunk, amely az újkorban jött létre.⁴⁵⁷

Eszerint Heller állam- és jogbölcseletének alapkategóriái tehát a rend és az uralom. A rend a tágabb, az alapvetőbb fogalom, amely minden társadalmiság nélkülözhetetlen mozzanatát jelöli. Az állam- és jogelmélet sajátos problematikáját tehát a rend vizsgálatával, elemzésével kell kezdeni, a rend két tulajdonságával. Az egyik annak rögzítése, hogy a rend társadalmi szükséglet, méghozzá a biológiai létezés feltételeit követően a legalapvetőbb társadalmi szükséglet, ami azonban különböző konkrét formákat ölthet. A rend szükséglet-jellege evidencia vagy axióma, a meghatározott rend szükségessége nem az. A rend másik tulajdonsága, hogy annak két oldala, mozzanata van, nem csupán a szónak van két értelme. Az egyik a (minimális) szabályszerűség, a másik a (minimális) normativitás. A kettő kölcsönösen feltételezi egymást: nincs normativitás minimális szabályszerűség nélkül, és nincs tartós szabályszerűség minimális normativitás nélkül. A szabályszerűség oldalára a tapasztalhatóság és a normakontinuitás, a normativitás oldalára a kötelező jelleg és az érvényesség jellemző. A szabályszerűség empirikus mozzanatához kognitív, a normativitáshoz normatív elvárások kapcsolódnak. Egy rend szabályszerűsége, kiszámíthatósága lehet kisebb vagy nagyobb mértékű, kötelező ereje viszont vagy van, vagy nincs.⁴⁵⁸ A rend tehát szükségképpen normatív is, nincs normativitásmentes, kizárólag tényleges rend. Ez egyrészt a tényleges normativitásából, a későbbi terminológia szerint a hatalom jogképző jellegéből és abból következik, hogy normativitás nélkül nincs tartósság, ami viszont a rendnek fogalmi eleme. Ha ezt elfogadjuk, akkor a rend különböző fajtái jogelméleti szempontból azon az alapon különböztethetők meg, hogy a rend tényleges és normatív oldala hogyan kapcsolódik össze. Ez viszont nem más, mint a lét (*Sein*) és kell (*Sollen*) problematika, Heller későbbi kategóriájával a normalitás és a normativitás viszonya. Ezen az alapon Hellernél először a spontán és tudatos rend megkülönböztetése, majd a tudatosan belül a szerződéses és az uralmi rend megkülönböztetése következik. Spontán rend esetében a két mozzanat összeolvad, tudatosan tételezett rend esetében önállósodnak, de nem szakadnak el egymástól. Ha az uralom megszűnik mint rend, mint uralom is megszűnik. Azt lehet mondani, hogy míg a rend a társadalom alapkategóriája, addig az uralom a politikumé, és ezzel az államé és a jogé is.

Döntési és hatásegység. Heller államelméletének az eddigiekből is kitűnően fontos eleme a döntési és hatásegység (*Entscheidungs- und Wirkungseinheit*) fogalma, a döntési egység vonatkozásában pedig az akarati egység fogalma. Ennek helyes értelmezéséhez tudnunk kell, hogy Heller kifejezetten elutasította az akaratnak az uralkodó jogtudományi felfogás által elfogadott ún. természettudományos fogalmát, mert az állandóan változó pszichikai folyamatokra korlátozódik, s ezért tökéletesen ellentmondásban van a jogi keltételek (*Soll-Satz*) állandóságával. Az összhang megteremtése érdekében Heller az akarat objektiválódását hangsúlyozza: egy meghatározott akaratnak a maga szubjektív élmény-folyamatáról való leszakadása, valamint tárgyias és relatíve állandó objektiválódása minden

⁴⁵⁶ Vö. HELLER 1927, 40–41.

⁴⁵⁷ Vö. HELLER 1927, 43.

⁴⁵⁸ Ez a szempont a szuverenitásra is vonatkozik: ha jogi fogalom, akkor vagy van, vagy nincs, ha tényleges állapot, akkor lehet többé-kevésbé.

társadalmi rend létezése számára szociológiai szükségszerűség. Az új akaratának objektívalódnia kell, amikor is nem konkrét reálpszichikai aktusként, hanem legyenként (*Seinsollen*) jelenik meg, azonban csak azért lehet legyen, mert egyszer erre az esetre és erre az időpontra akarva lett.⁴⁵⁹ Az uralmi rend tehát azért nem lehet személytelen – tegyük hozzá: legalábbis a társadalmi fejlődés meghatározott fokától kezdve –, mert több, pontosabban három vonatkozásban, illetve szinten személyes döntéseket igényel: a rend elfogadásának és érvényesülésének szintjén, a jog tételezésének és végül alkalmazásának szintjén is. Félreértések elkerülése végett már itt megjegyzem, hogy Heller ezért nem fogadja el az állam akaratok egységeként való felfogását. Ezt lehet úgy értelmezni, hogy az egyrészt túl sok, másrészt kevés: túl sok annyiban, hogy az államban nincs szükség minden akarat egyesítésére, kevés annyiban, hogy az akarat önmagában kevés, azt érvényre is kell juttatni, ezért az állam hatékonyság is.⁴⁶⁰

Jogfogalom. Ez az akaratfelfogás a szuverénre mint döntési és akarategységre vonatkoztatva azt jelenti, hogy a szuverenitás központi kérdése a jogtételezés. Ez összhangban van Bodin és Hobbes nézetével, akik szerint a szuverenitás törvényeket megparancsoló és megszüntető teljhatalom. Mindez a jogtételezés problémájának a részletezőbb megvitatását kívánja, ami viszont feltételezi a jogfogalom vizsgálatát.⁴⁶¹ A jogfogalom elemzése során Heller tesz egy figyelemre méltó, mert sokszor figyelmen kívül hagyott módszertani megjegyzést: az elemzés során végig szem előtt kell tartani az általában vett jog és egy konkrét jogrend vagy jogrendszer különbségét.⁴⁶² Jognak első megközelítésben Heller „egy, a közösségi autoritás által tételezett társadalmi rendet nevez, amelyik akarathordozók kölcsönösen egymásra vonatkozó, azaz társadalmi cselekvését normatíván korlátozza”. Rögtön hozzáteszi még, hogy jogról csak akkor lehet szó, ha ezek a korlátozások „társadalmi hatást váltanak ki és nem maradnak belső lelki vagy lelkiismereti folyamatok”.⁴⁶³ A jog kiinduló fogalmának két eleme ezek szerint az akarat elem és a társadalmi hatás eleme. Ez utóbbihoz hozzátartozik a következőkben vizsgált bizonyos mértékű elismerés is, amelyek a rend kapcsán tárgyalt normativitás és empirikus szabályszerűség mozzanatainak jogra való konkretizálásai. Az akarat elem mozzanat a jognak nélkülözhetetlen,⁴⁶⁴ de nem elégséges eleme. „A jog mint akarat, mint a társadalmi létrend (*Seinsordnung*) célja,

⁴⁵⁹ HELLER 1927, 45.

⁴⁶⁰ Itt jegyzem meg, hogy noha Heller mindvégig az itt bemutatott nézetet képviselte, ebben az időben még gyakran használta az akarategység (*Willenseinheit*) kifejezést, ami félreérthető vagy ellentmondásos megfogalmazásokat eredményezett. Erre részletesen a *Staatslehre* rekonstrukciója kapcsán térek ki, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy az „akarategység” kétféle valóságos összefüggést jelölhet: egyfelől a különböző individuális akaratok tartalmának az azonosságát, másfelől pedig azt az egységet, azt a subjektumot, amelyet egy egységes akaratelhatározás kapcsol egybe, ami a döntési egység mozzanata vagy előzménye. Heller az első, akaratok egysége értelmében vett akarat elem egységet elutasítja, a másodikat, amelyet jobb megjelölés híján „akarat egységnek” is nevezhetünk, elfogadja.

⁴⁶¹ HELLER 1927, 46.

⁴⁶² „Sok konstrukcióról derül ki könnyen, hogy téves, ha világos különbséget teszünk egyrészt a jog, másrészt a jogrend vagy jogrendszer között” (HELLER 1927, 55.). A megjegyzés, szokás szerint, itt is Kelsen ellen irányul.

⁴⁶³ HELLER 1927, 46.

⁴⁶⁴ „A jog mindenütt emberi akarat elemek által tételezett, hordozott és megsemmisíthető [...] Minden jog, a szokásjogot is beleértve, tehát csak individuális subjektumok valahogyan kihirdetett akarat elemek által jön létre [...] Jog csak kihirdetett akarat elem elhatározás útján jön létre” (HELLER 1927, 49–50.).

tehát mint társadalmi technika még egyáltalán nem meríti ki a jog lényegét [...] A jognak mint interszubjektív normatív akaratkötésnek tárgyi objektivitása van [...] a jognak mint meghatározott fajtájú szellemi-tárgyi objektivációnak ezt a létezését nevezzük a jog érvényességének. Érvényességgel, társadalmi létezéssel és valósággal a jog csak téridőbelileg adott jogközösségben rendelkezik.”⁴⁶⁵

Heller rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a jog mindig egy konkrét közösséghez kötött, mivel a jog pozitivitása mindig csak egy konkrét közösség vonatkozásában értelmezhető. Szerinte a pozitivitas, létezés, érvényesség és valóságosság ugyanarra a tárgyra vonatkoznak, csak a határozott, konkrét jogot illetik meg.⁴⁶⁶ Ebből egyrészt a jogi alapelvek és a pozitív jogi normák megkülönböztetése, másrészt a szuverenitásnak és a jog pozitivitásának a szoros kapcsolata következik. Ennek a tételnek fontos módszertani jelentősége is van, és elméletkritikai szerepet is játszik, például Kelsen tiszta jogtanának a bírálatában.

A módszertani jelentőség abban foglalható össze, hogy a jog *sui generis* objektiváció jellegéből adódóan „szükségyszerű, hogy a tulajdonképpeni jog(ász)i szemléletnek a jog logikai tartalmát el kell különítenie minden más társadalmi rendtől, és a jogot mint normát kell megértenie”. Ezért tévesek azok az álláspontok, amelyek a dogmatikai jogtudományt és a jogelméletet a jogszociológiával akarják felváltani vagy a jogszociológiában akarják földoldani. A jelzett elkülönülésnek átmenetinek kell lennie, annak eredményeit be kell illeszteni a totalitásba: „A megismerés minden fajtájára, így a jogász megismerésre nézve is érvényes az alapelv, hogy valamely résztartalom totalitásból való elkülönítésének az értéke attól a képességtől függ, hogy az elkülönített részt újra az egész összefüggésében lássák.”⁴⁶⁷ A jog *sui generis* objektiváció jellege fölveti továbbá az ún. metajurisztikus kérdések problémáját, mivel „a jog érvényességének jogalapja nem jogi”.⁴⁶⁸ Heller szerint ezek metajurisztikussá minősítése azért aggályos, mert nem következik belőle a más szinten való vizsgálódás és az ilyen vizsgálódás eredményeinek átvétele vagy legalább a hasznosítása. Ezek a kérdések a pozitív jog és a jogtudomány szempontjából transzcendens, a kultúra és a társadalomelmélet vonatkozásában pedig immanens problémák. Vizsgálatuk a valóság-tudományként fölfogott államelmélet, illetőleg a jog- és állambölcselet feladata. A metajurisztikus kérdések kirekesztése elszegényíti az államelméletet, bevonásuk viszont nehéz módszertani problémákhoz vezet, mint azt a *Staatslehre* kapcsán látni fogjuk.

Heller állam- és jogelméletének talán egyik leginkább jellemző vonása az, ahogyan a jogi alapelvek és jogi normák viszonyát értelmezi.⁴⁶⁹ Erre a problémára a későbbiekben is többször visszatér, álláspontját részben konkretizálja, részben módosítja. Itt a jogi alapelvek mibenlétét, valamint a szuverenitás megalapozásában és korlátozásában játszott szerepét vizsgálja, a későbbiekben a *Staatslehre*-ben pedig a jogi alapelvek és a közvélemény viszonyát, az állami egység megteremtésében és az állam igazolásában játszott szerepüket, valamint az alkotmányos alapelvek kérdését elemzi. Mindezek a fejtegetések szorosan

⁴⁶⁵ Vö. HELLER 1927, 47.

⁴⁶⁶ Vö. HELLER 1927, 49.

⁴⁶⁷ HELLER 1927, 45.

⁴⁶⁸ HELLER 1927, 122.

⁴⁶⁹ Meinck szerint Heller elméletét más kortárs felfogásoktól az a kísérlet különbözteti meg, hogy „a jog- és államelmélet kardinális problémáit a jog norma és a jogi alapelv megkülönböztetése alapján oldja meg [...] Heller valamennyi lényeges definíciója föltételezi a jogelv fogalmát” (MEINCK 1984, 621–622.).

kapcsolódnak a jog fogalmához. Ezzel kapcsolatban alapállítása itt a következő: A pozitív jogot kizárólag jogi normák alkotják, de a normák mellett léteznek, és lényeges szerepet játszanak a pozitív jog fölötti jogi alapelvek is.⁴⁷⁰ Az alapállítás értelmezésre szorul. Heller abból indul ki, hogy „a jogi normának és a jogi alapelvnek az itt kifejtett viszonya apriorisztikus”.⁴⁷¹ Ebből az következik, hogy ez a viszony, ennél fogva a jogi alapelvek léte is, a jog lényegéhez tartozik, azaz nem lehetséges olyan jogrendszer, amelynek ne lennének sajátos jogelvei. A jogelvek nélküli pozitív jog nem lenne sem rendszerszerű, sem legitim, sem tartósan fennálló.

A jogi normák és a jogi alapelvek különböznek egymástól meghatározottságukban, érvényességükben és funkcióikban. A jogi normák akarati folyamatok által tételezettek és tartalmilag meghatározottak. Minden jogi normának meg kell mondania: meghatározott embernek meghatározott módon kell viselkednie. Ez a „jogbizonyosság” képezi a jogi normák és a jogi alapelvek megkülönböztetésének kritériumát.⁴⁷² Ha egy előírás nem eléggé határozott ahhoz, hogy abból egy döntési norma meríthető lenne, akkor nem jogi normával állunk szemben. A jogi normák létezéséhez, azaz pozitívitásához azonban nem elegendő az akarati tételezés és határozott tartalom, hanem azok csak további akarati aktivitások által őrzik meg érvényességüket, pozitívitásukat, létezésüket. A normatartalom csak akaratilag értékelő individualizálás révén nyer érvényességet és pozitívitást.⁴⁷³ Ehhez viszont nincs szükség a jog általános elismerésére, csak olyan mértékű elismerésre, hogy rendszeresen végrehajtható legyen azokkal szemben, akik nem ismerik el.⁴⁷⁴ Valamilyen mértékű elismerésre tehát szükség van, és az döntően a jogi alapelvektől függ. A jogi alapelvekből hiányzik ez az egyértelműség.

A jogi alapelvek és a jogi normák különbsége attól is függ, hogy milyen jogelvek vannak. Azok Heller szerint kétfélék lehetnek: vagy joglogikai vagy etikai jogi alapelvek. A joglogikai elvek a tiszta jogi forma konstrukciós elvei, és mint ilyenek joglogikai érvényességgel bírnak, általánosan érvényesek, nem igényelnek akaratlagos elfogadást, nem helyezhetők hatályon kívül. Minden pozitív jogban hatnak, de nem részei a pozitív jognak. Ilyen logikai alapelvek például a *lex posterior derogat priori*, és első pillantásra meglepően a *pacta sunt servanda* vagy az államok egyenlőségének elve is. A *lex posterior* jól mutatja a logikai alapelvek hatályon kívül helyezhetetlenségét: ha a későbbi törvény nem derogál, akkor nem is érvényes, tehát nem jog, nem törvény. A másik két elv Heller szerint

⁴⁷⁰ „A jog [...] konkrét közösséghez kötöttsége [...] a jogi alapelvek és a pozitív jogi normák megkülönböztetését involválja; csak az utóbbiakat nevezzük jognak [...] A jog téridőbeli közösséghez való kötöttségének az elismerése egyáltalán nem jelenti pozitívitáson felüli jogi alapelvek tagadását” (HELLER 1927, 47.).

⁴⁷¹ HELLER 1927, 52.

⁴⁷² Vö. HELLER 1927, 48. A kortárs jogelméletben Dworkin nyomán evidenciának számít a jogelvek és jogi normák megkülönböztetése, de ez az 1920-as években egyáltalán nem volt így. A határozottság és határozatlanság mint elválasztó ismérv tekintetében Heller közel áll Dworkin fölfogásához, a továbbiakban azonban lényegesen eltér attól.

⁴⁷³ Vö. HELLER 1927, 50.

⁴⁷⁴ „Az államok egyenlősége jogi minőségét vizsgálva azonnal kiderül, hogy annak egyáltalán nincs semmilyen tartalma sem, az még csak nem is erkölcsi jogi alapelv, hanem csupán a jog logikai konstrukciós elve, azt logikai és nem jogi érvényesség illeti meg, a jog logikai előfeltétele és nem előfeltételezett jog. Az ilyen logikai alapelvek nem lehet elismerni, mert nem lehet megsérteni. Az csak annyit mond, hogy nekünk egymást kölcsönösen el kell ismernünk mint jogok és kötelességek hordozóját” (HELLER 1927, 130–131.).

tautológia.⁴⁷⁵ Ezzel szemben a *lex superior* nem logikai elv, hanem kultúrától függő, etikai jogi alapelv.⁴⁷⁶

Az etikai jogi alapelvek a jogi tartalom erkölcsi érvényességre igényt tartó elvei, amelyek alapvetően kulturálisan feltételezettek, tartós vagy a korszakra jellemző életformára utalnak. Létezésük elfogadása Heller államelméletében axióma: „A valóságtudományi államtan számára érvényesként kell elfogadni, hogy ilyen erkölcsi jogi alapelvek vannak, amelyek az államnak és pozitív jogának az igazoló alapját képezik.”⁴⁷⁷ Az erkölcsi jogi alapelvek valóságosak, és az ember érzéki-erkölcsi természetében megalapozva, meghatározott kultúrkör tér-időbeli szituációjában megvalósulva, végtelen generációs láncolatok akarati aktusait hozzák létre. Akkor tekinthetők általánosan érvényesnek, ha azokat minden kultúrkörben elfogadják. Mivel jogilag nem kötelezőek, ezért a pozitív jog az etikai jogi alapelveket meg is sértheti, és önkényesen tételezett konkrét jogintézményekben kifejezésre is juttathatja.⁴⁷⁸

A jogelvek nem elemei a jogi valóságnak, mert túl általánosak, és jogilag nem kötelezőek, így a pozitív joggal szemben pusztán jogi lehetőséget jelentenek. A jogi valóság csak a pozitív jog. Ebből az következik, hogy az egyes jogi alapelvek jogi valósággá válásához jogi normaként való tételezésre van szükség. A jogelveknek ez a konkretizálása – vagy Heller terminológiájában individualizálása – többféle formában történhet, de csak hatalmi-akarati aktusok útján.⁴⁷⁹ A jogelvek jogi normává konkretizálása ezért szükségképpen tartalmaz hatalmi-politikai mozzanatot,⁴⁸⁰ és nem zárható ki a normatartalomtól az eshetőségesség és az irracionalitás. A jogelvek és jogi normák kapcsolatának másik oldala úgy jellemezhető, hogy a jogelvek potencialitása szükségszerű potencialitás. A jogtételező szuverén megsértheti az egyik jogelvet, de csak egy másik jogelvre támaszkodva. Ez egyrészt logikailag szükségszerű, mert nem lehetséges olyan különös norma, amelynek esetében ne lenne megfogalmazható az alapját és egyben tartalmát képező általános jogi alapelv. Másrészt ennek a jogi alapelvnek reálisnak is kell lennie, a következő megfontolás alapján: a jogot tételező hatalom az „anyagot” csak a saját társadalmából veheti, és kulturálisan meghatározott az a mód, ahogyan ezt megteszi. A saját társadalmi-kulturális meghatározottságát figyelmen kívül hagyó jogtételező hatalomnak azzal kell számolnia, hogy a jogi norma nem fog érvényesülni, mert hiányozni fog az ahhoz szükséges mértékű elfogadottság.

A jogi alapelvek érvényessége tehát *sajátos* érvényesség: erkölcsi jellegű és legitimitásban kifejeződő politikai érvényesség, s egyúttal hosszabb távon érvényesülő társadalmi

⁴⁷⁵ „Tartalma a nemzetközi jogban tehát teljesen attól függ, hogy a konkrét nemzetközi jogközösség elérte-e az ahhoz elegendő intenzitást, hogy tartalmi jogi alapelveket fejlesszen ki arról, hogy mit kell érteni egyenlőségen [...] A pacta sunt servanda esetében sem jobb a helyzet, az is tautológikus, csak az előbbi a jogalanyiságot írja körül tautológikusan, a pacta sunt a jog objektivitását: ha jogszerű szerződést kötöttél, akkor az jogszerű, azaz kötelező. Ez is logikai, és nem erkölcsi jogi alapelv” (HELLER 1927, 131.).

⁴⁷⁶ „A »Reichsrecht bricht Landesrecht« tétele önmagában semmivel sem »logikusabb« mint a fordítottja” (HELLER 1927, 95.).

⁴⁷⁷ HELLER 1992p, 224.

⁴⁷⁸ HELLER 1927, 48–49., 81.

⁴⁷⁹ „A jogi normák azonban individualizált normák [...] Az államakaratról szóló uralkodó elmélet erősen egyoldalúan ennek az akaratnak a jogot garantáló hatalmát hangsúlyozza, és az individualizálás logikailag sokkal fontosabb funkcióját egyáltalán nem is említi” (HELLER 1927, 53–54.).

⁴⁸⁰ „A jogi alapelv [...] a jogi normában a pillanatnyi hatalmi szituáció által meghatározottan hat” (HELLER 1927, 49.).

szociológiai szükségszerűség. „A jog pozitivitása tehát egyrészt a jogi alapelvek idealitásában gyökerezik, másrészt viszont a végső fokon döntő akarati egység társadalmi ténylegességében, amely a jogi normát pozitíválja, vagyis azt a jogi alapelvek által korlátozott, de mégis számtalan jogi lehetőség birodalmából az egyetlen jogi valóságba átvezeti. A pozitív jog kötelező ereje csakis az erkölcsi alapelvek kötelező erejéből és a közösségi autoritás kötelező erejéből érthető meg. Egy jogi alapelv egyedül csak erkölcsileg kötelez, jogilag nem; a hatalmi parancs félelem és kényszer által ugyan engedelmességre találhat, de önmagában azonban nem kötelez. Minden egyoldalúság az idealitás vagy a ténylegesség tekintetében meghamisítja a jogi kötelezettség problémáját.”⁴⁸¹ A félreértések elkerülése végett fontos itt látnunk, hogy Heller a pozitív jog kötelező erejét nem közelebből meghatározott tartalmú jogelvekkel kapcsolja össze, hanem bármilyen jogelv kielégíti ezt a követelményt. Másként megfogalmazva: nincs pozitív jog jogelvek nélkül, de az már egy további kérdés, hogy ezek a jogelvek milyen kultúrkörnek felelnek meg, s hogy azok legitimnek vagy igazságosnak tekintendők-e. Heller tehát nem lesz természetjogász, sajátos módon ugyan, de fenntartja a pozitivista elválasztási tételt, azaz a jog és a helyes jog kérdésének szigorú elvi megkülönböztetését.⁴⁸²

Eszerint az erkölcsi jogi alapelvek elsődleges funkciója a jogalkotás orientálása, de nem merül ki abban. Mivel általános emberi tulajdonságok vagy kulturálisan feltételezett lényegi hajlamok által determinált jogintézményekhez kapcsolódnak, lényeges szerepet játszanak a jogalkalmazásban és a jogértelmezésben is.⁴⁸³ A jogalkalmazás döntés ugyan, de nem önkényes, hanem jogelvek által orientált döntés.⁴⁸⁴ Más szavakkal, a jogi normáktól eltérő gyakorlatnak akkor van esélye arra, hogy precedenssé, azaz jogtételezéssé váljék, ha jogelvekre támaszkodhat, és ezáltal bizonyos társadalmi támogatottságra is. A jogelvekre alapozva Heller korrigálja Jellineknek a tényleges normativitásáról kifejtett álláspontját, mondván, hogy „a normatív alapelvek által meg nem alapozott ténylegesség sohasem normatív”.⁴⁸⁵

A jogi normák és a jogi alapelvek vázolt kapcsolata a jogfejlődés magyarázata során is helyet kap Heller elméletében. A jogfejlődés azt szemlélteti, hogy a jogelvek jogi normában történő konkretizálásainak a száma kimeríthetetlen, ami lehetővé teszi a jogelvek új formában történő individualizálását, vagyis a jogi normák változását az erkölcsi jogi alapelvek kontinuitásának a megőrzése mellett. Az erkölcsi jogi alapelvek kulturális

⁴⁸¹ HELLER 1927, 51. Heller itt azt a gondolatot fogalmazza meg, amelyet sokan Hart eredeti megállapításaként méltatnak. Vö. RAZ 2014, 31–33.; Más megfogalmazásban: „Pozitív jog fölötti norma és akaratindividualitás egyaránt conditiones sine qua non a pozitív jognak” (HELLER 1927, 49.). „Minden, a jogot döntései által érvényességében tételező és fenntartó akarati egység a maga részéről ugyan a jogi alapelvek által feltételezett, a jogi normákkal szemben azonban tagadhatatlanul a feltételező, és az is marad [...] Minden jog érvényessége vagy pozitivitása egyrészt a jogi alapelvek idealitásán, másrészt egy végső soron döntő akarati egység ténylegességén alapul” (HELLER 1927, 120–121.).

⁴⁸² Vö. SZILÁGYI 2014, 457–460.

⁴⁸³ Heller jogelvekről kialakított elméletét konkrét problémára alkalmazza az arányos választás egyenlőségéről írott tanulmányában. Azt röviden a materiális jogállamfogalom kapcsán mutatom be (vö. HELLER 1929b).

⁴⁸⁴ Vö. HELLER 1927, 49., 123. Heller ebben az összefüggésben idézi Bindinget: „A törvény azt gondolja és akarja, amit belőle az értelmesen értelmező népszellem kiolvas” (HELLER 1927, 85.).

⁴⁸⁵ HELLER 1927, 123.

meghatározottságuk folytán a kulturális fejlődéssel együtt maguk is változnak, ami szintén a jog változásához, fejlődéséhez vezet.⁴⁸⁶

Az európai integrációs folyamat által fölvetett jogelméleti problémákra is tekintettel tartom fontosnak, hogy röviden utaljak arra, Heller szerint milyen szerepet töltenek be az erkölcsi jogi alapelvek a nemzetközi jogban. „A nemzetközi közösségnek az intenzitásától függ, hogy az erkölcsi jogi alapelvek egyáltalán objektiválódnak-e, s hogy az objektivált alapelvek eléggé hatékonynak bizonyulnak-e, hogy állami akarati aktusok által nemzetközi jogi normákká pozitiválódnak. Végül ezeknek az elveknek a közösségi tudatban való többé vagy kevésbé szilárd rögzülése dönt arról, hogy azok a jogi normákhoz hasonlóan mennyire képesek olyan akarati aktusokat kiváltani, amelyek mellőzik a szuverén hatalmi döntésnek, a jogsértéssel való jogtételezésnek a csábító lehetőségét, szemben a jobb kilátásokról való lemondással és a pozitív jognak való alávetéssel.”⁴⁸⁷ Egyszerűen fogalmazva, a nemzetközi közösségtől és a közvéleménytől függ, hogy az államok, illetve a nemzetközi jog más címzettjei hatékony kikényszerítés hiányában is betartják-e a nemzetközi jogot.

Heller jogfelfogása tehát elkerüli mind a jogpozitivismus, mind a természetjogtan egyoldalúságait. Szerinte a jog pozitivitása egyrészt a jogi alapelvekben gyökerezik, másrészt viszont a végső fokon döntő akarati egység társadalmi ténylegességében és politikai-hatalmi megszervezésében és tételezésében. Heller nem fogadja el a pozitív jog tetszésszerintiségét, és nem is tételez föl társadalomtranszcendens természetjogot, ami a pozitív jog tartalmának meghatározója és jogi minőségének feltétlen kritériuma lenne. Ennyiben Heller jogelmélete rokon Radbruch jogfilozófiájával, mindkettő, Arthur Kaufmann kifejezésével, túl van a természetjogtanok és jogpozitivismusok dichotómiáján.⁴⁸⁸ Ez az értékelés nézetem szerint akkor is helytálló, ha figyelembe vesszük, hogy Heller a *Staatslehre*-ben az erkölcsi jogi alapelvekre vonatkozó megfogalmazásait némileg módosította, amire a szoros tárgyi összefüggésre tekintettel a *Staatslehre* tárgyalása során visszatérek.

Szuverenitás és pozitivitás. A szuverenitásnak és a jog pozitivitásának a szoros kapcsolata képezi Heller további fejtegetéseinek a kiindulópontját. A kapcsolat nyilvánvaló, mert a jog pozitivitása végső fokon a döntő akarati egység társadalmi ténylegességében is gyökerezik. A szuverenitás és a jog pozitivitása kölcsönösen feltételezik egymást, mert a modern állam uralmi rendje pozitív jogrend, és a szuverenitás lényege a jogi alapelveknek a legfelső, a közösséget meghatározó jogtételekké való pozitiválásában rejlik.⁴⁸⁹ A jogásznak ezért a szuverenitás tényéből kell kiindulnia, különben elveszítené tudományának tárgyát, a pozitív jogot és egész tudományával, jogi praxisával a levegőben lógna.⁴⁹⁰ Heller a kérdés kapcsán tesz egy olyan megjegyzést, ami napjainkban különösen aktuálisnak tűnik, mert már nem magától értetődő, hogy „a pozitivitás és a szuverenitás szoros kapcsolata történetileg alakult ki”, és az történetileg változik. „A növekvő civilizáció fokozott és területileg kiterjedt jogbizonyosságot követelt meg, a központi jogalkotó hatalom egységesítését és nagyobb hatókörét. Ennek a folyamatnak az időleges lezárását jelzi a bodini szuverenitás.”⁴⁹¹

⁴⁸⁶ Vö. HELLER 1992p, 258.

⁴⁸⁷ HELLER 1927, 126.

⁴⁸⁸ Vö. KAUFMANN–HASSEMER 1994, 107. A problémához részletesen lásd SZILÁGYI 2002, 43–58.; 2013a, 121–137.

⁴⁸⁹ Vö. HELLER 1927, 52.

⁴⁹⁰ Vö. HELLER 1927, 57.

⁴⁹¹ HELLER 1927, 52.

A szuverenitás mint szorosan vett államelméleti probléma

A szuverenitás jogelméleti kapcsolódásainak elemzése után a szoros értelemben vett államelméleti vonatkozásokat rekonstruáljuk a negyedik (A szuverenitás alanya), az ötödik (A szuverenitás lényege) és a kilencedik (A szuverenitás jogi korlátai és abszolút jellege) fejezet gondolatmenetei alapján. Az államelméletileg releváns elemzéseket 11 tézisben foglaljuk össze: (1) A szuverenitás fogalma az államelmélet nélkülözhetetlen kategóriája. (2) A szuverenitás elgondolhatatlan szubjektum nélkül: az államelmélet elsődleges feladata a szuverenitás szubjektumának a meghatározása. (3) Az eddigi államelmélet ezt a feladatot nem tudta megoldani, ezért szükség van annak kritikai elemzésére. (4) A kritikai elemzés eredménye: az államszuverenitás és a népszuverenitás szorosan összekapcsolódik egymással, föltételezi egymást; kapcsolatuk azonban államformafüggetlen, másként alakul az autokratikus államban és másként a demokráciában. (5) Az államszuverenitás és a népszuverenitás kapcsolatának alapkérdése: a nép milyen értelemben lehet a szuverenitás alanya? A válasz: a képviselői és a többségi elvnek megfelelően végbemegy az individuális akaratok egyesítése, a *volonté générale* reális akarat, következésképp a nép a szuverenitás reális szubjektuma. A további részproblémák az 5. állítás alapján tárgyalhatók megfelelően. (6) Az állam egysége az államakarat realitásán alapul: az állam döntési és hatásegység. (7) A jogrendszer egysége nem logikai, hanem akaratilag egység. (8) A szuverenitás lényegét tekintve egy univerzális döntési egység tulajdonsága. (9) A szuverenitás az állam lényegi ismérve, nem szuverén állam nem létezik. (10) A szuverenitás relatív abszolút jellege a nemzetközi jogban is érvényes. (11) A szuverenitás értékes, és a jövőben sem szűnik meg.

A szuverenitás alanya

Az államelméleti probléma a szuverenitás szubjektumnélküliségében rejlik. Ha a szuverenitás lényege azon képesség, hogy a legfőbb jogi normákat pozitíválja, akkor egy olyan szuverenitásszubjektumot kell keresni, amely képes erre a pozitíválásra. A szuverenitás szubjektumának, amelynek minden helyzetben képesnek kell lennie akaratilag értékelő döntésekre, egyrészt reális akaratilag szubjektumnak, másrészt független jogalkotó autoritásnak kell lennie.⁴⁹² A jelenlegi, Németországban Hegel óta uralkodó államtan azonban nem ismer ilyen szubjektumot, magát az államot nyilvánítja a szuverenitás alanyának. Heller amellett érvel, hogy az állam csak akkor lehetne a szuverenitás alanya, ha elgondolható lenne mint egységes akaratilag realitás és döntési egység. Azonban meggyőző elméleti konstrukciót eddig még nem sikerült létrehozni. Az elméleti kudarc tanulságainak a levonása kritikai elemzést igényel. Heller kritikája három analitikus síkot kapcsol egységbe: (a) az elméletkritikai elemzés síkján a legfontosabb álláspontokat elemzi és cáfolja, (b) a struktúraelemzés síkján az elméletalkotási kudarc társadalmi-történeti magyarázatát nyújtja, (c) az ismeretelméleti-módszertani elemzés síkján az elméletalkotási kudarc végső filozófiai gyökereit tárja fel.

Heller kritikájának fontos eleme három alapkategória világos elkülönítése. Az egyik a népszuverenitás, amely bizonyos feltételek esetén azonosítható a nemzeti szuverenitással, a másik a fejedelmi szuverenitás, amely később szervszuverenitássá neutralizálódik,

⁴⁹² Vö. HELLER 1927, 59.

végül az államszuverenitás. A német államelmélet szuverenitásfelfogását, annak változásait meggyőzően lehet elemezni e három kategória egymáshoz való viszonyán keresztül. Az államszuverenitás és szervszuverenitás megkülönböztetésének politikai hátterét a kontinentális alkotmányos monarchiák képezték, ahol az alapvető politikai harcok az uralkodók és a parlamentek között zajlottak, többnyire közjogi formákban. Ilyen körülmények között ez a megkülönböztetés a monarchikus szuverenitás és a népszuverenitás összehétközésére szolgált. Angliában a két elv a parlamenti szuverenitás elvében összekapcsolódott a *King/Queen in the Parliament* formulának megfelelően. Ebben a gondolkörben a fejedelmi szuverenitás – államszuverenitás – népszuverenitás megkülönböztetése értelmezhetetlen. Ezért a *Rule of Law* angol elméletében a politikai és jogi szuverenitást különböztették meg, ahol a törvényhozás politikai ellenőrzésére került a hangsúly.⁴⁹³

A korai szuverenitáselméletek (Bodin, Hobbes) a fejedelmet is és a népet is a szuverenitás szubjektumának tekintették. A népszuverenitás mint *maiestas realis* a fejedelmi szuverenitásnak mint *maiestas personalis* az alapját képezte, ugyanakkor az uralkodó szuverenitását lényegében azonosították az állam szuverenitásával, ezekben az elméletekben az államszuverenitás és a szervszuverenitás összeolvadt. A polgári forradalmakban a népszuverenitás a fejedelmi szuverenitás tagadásaként és helyettesítőjeként jelent meg. A Bourbon-restauráció és a bécsi kongresszus a népszuverenitás teljes elutasításának, az Isten kegyelméből uralkodó fejedelem szuverenitásának az álláspontjára helyezkedett, amit a legtöbb korabeli német alkotmány is átvett. Az államszuverenitás tanának megalapítója Hegel volt, aki a népszuverenitás és a fejedelmi szuverenitás sajátos szintézisét hozta létre az állam szuverenitásában, és aki „igen kanyargós úton elsőként kísérelte meg, hogy Rousseau népszuverenitását kibékítse az örökletes monarcháknak az államhatalomra való saját eredeti jogával”. A döntő mozzanattá azonban ezen belül a fejedelmi szuverenitás vált azáltal, hogy Hegel „az állami szuverenitást a monarchikus kormányzatba helyezte”,⁴⁹⁴ mondván hogy „a szuverenitás az egésznek a személyisége, ez pedig fogalmának megfelelő realitásban: az uralkodó személye”.⁴⁹⁵

A 19. század német államelméletéből eltűnt a népszuverenitás, „az uralkodó felfogás Hegelhez hasonlóan az egész állami szuverenitást a monarchikus kormányzatba helyezte, a népszuverenitás teljes elutasításával”.⁴⁹⁶ Az uralkodót a monarchia megszűntéig az államhatalom hordozójának tekintették, akit vagy saját jogon illet meg az államhatalom, vagy akinek vélelmezik a hatalomgyakorlásra való kizárólagos jogát. A népszuverenitást vagy zavaros és káros felfogásként elutasították, vagy olyan politikai elvnek, netán frázisnak tekintették, amely jogilag nem kezelhető. Így csak az állami szuverenitás és a szervszuverenitás kategóriája maradt meg. Kezdetben azonosították a kettőt, majd Gerber tett határozottan különbséget közöttük,⁴⁹⁷ később az államtanban, különösen Jellinekél, elméletileg az államszuverenitásra került a hangsúly. „Az uralkodó tan szerint az államot a szervek alkották, azok mögött nem állt semmi, azok nem a politikai egységgé szerveződött népet képviselték, hanem egy pontot a nép fölött, a monarchát. A német államtan az államnak

⁴⁹³ Erről bővebben lásd SZILÁGYI 2016, 166–167.

⁴⁹⁴ HELLER 1927, 71.

⁴⁹⁵ HEGEL 1971, 303.

⁴⁹⁶ HELLER 1927, 71.

⁴⁹⁷ Vö. JELLINEK 1914, 474.

a kormányban való lokalizálásáért egy kitalált vagy absztrahált állam gyászos eredményével fizetett.”⁴⁹⁸ Ez a megoldás nyitotta meg elméletileg az utat a szuverenitásfogalom kiüresítése előtt. A kiüresítés tendenciája Kelsennel teljessé vált ki, a tiszta jogtanban a népszuverenitás után a szervszuverenitás is eltűnt, az államszuverenitás pedig jogszuverenitássá vált.

Schmitt szembefordult ugyan a szuverenitásfogalom kiüresítésével, a szuverenitás szubjektumnélkülivé tételével, és a fiktív államszuverenitást egy állami szerv szuverenitásával akarta pótolni.⁴⁹⁹ Schmitt megoldása feloldotta az államszuverenitást a szervszuverenitásba, és ezzel lényegében visszatért a 19. század eleji monarchikus ellenforradalom álláspontjához. Schmitt kritikája sok vonatkozásban példamutató, szuverenitáskonstrukciója azonban ellentmondásos és tarthatatlan.⁵⁰⁰ Schmitt érdeme, hogy a szuverenitás problémáját mint az akarati individualitás általi döntés problémáját állította szembe az uralkodó felfogással, azonban neki sem sikerült fölfedeznie a jelenlegi államban a szuverenitás szubjektumaként tekintve vehető akarati egységet.⁵⁰¹ „Amíg a tisztán ideális jogszuverenitás elméletének sejtelve sincs az individuális döntésnek a pozitív törvény szempontjából való esszenciális jelentőségéről, addig a szervszuverenitás tana, éppen fordítva, azt a döntő szerepet nem ismeri fel, ami a legtagabb értelemben vett törvényt a szuverén akarati individualitás szempontjából megilleti.”⁵⁰²

Heller elutasítja mind a Gerber, Laband, Jellinek, Kelsen által képviselt felfogást, mind Schmitt kritikai álláspontját, lényegében a kettő szintézisére törekszik. Visszatér Rousseau-hoz és a *volonté générale*-hoz, és a hegeli szintézisből a fejedelmi szuverenitást, vagyis a szervszuverenitást veti el.

Heller úgy véli, hogy a német államtan azért bizonyult alkalmatlannak a szuverenitás szubjektumának meghatározására, mert foglya maradt egy történelmi-politikai helyzetnek. „1848 liberális-demokrata kísérlete zátonyra futott, a monarchikus elv áthatotta az állam-szervezetet. Azóta szenved az államról való elméleti gondolkodás Németországban ellentmondásokban. Egy olyan korban, amelynek gondolkodása az állam demokratikus-nemzeti legitimációjára irányult, a monarchikus konstitucionalizmus arra kényszerítette az erendően liberális elméletet, hogy egy olyan monarchikus elv államta legyen, amellyel kategóriái nem egyeztek meg.”⁵⁰³ A német államtan válságának egyik történelmi oka tehát részben az elméletileg rendelkezésre álló gondolkodási formák és az adott államformák közötti ellentmondásban rejlik. A korszellem azt igényelte, hogy az állam a benne rejlő erőkből építse fel önmagát, azonban a politikai valóság egy állam feletti, monarchikus pontból történő, lefelé irányuló konstrukcióra kényszerített. Ily módon az államszuverenitás német fogalma valójában a tulajdonképpeni probléma, vagyis a népszuverenitás vagy fejedelmi szuverenitás előli menekülésnek, húzódozásnak, kifogáskeresésnek a körülírásává vált.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ HELLER 1927, 72.

⁴⁹⁹ HELLER 1927, 65.

⁵⁰⁰ HELLER 1927, 66.

⁵⁰¹ Vö. HELLER 1927, 69.

⁵⁰² HELLER 1927, 69.

⁵⁰³ HELLER 1927, 73.

⁵⁰⁴ Vö. HELLER 1927, 70. Ezt a leírást Heller Schmitt-től vette át (vö. SCHMITT 1928, XI.). Abban egyetértettek, hogy az uralkodó felfogás megkerüli a valódi problémát, de abban már nem, hogy mi a valódi probléma. Az igazi probléma Schmitt számára a szervszuverenitás kérdése, Heller számára pedig az államszuverenitás és a népszuverenitás viszonya volt.

A népszuverenitáshoz mint az államszuverenitás alapjához a német államelmélet tehát politikailag nem akart vagy nem mert eljutni, elméletileg és módszertanilag pedig nem volt erre képes. Az elméleti képtelenség okát Heller a német államelmélet ismeretelméleti-módszertani hibáiban látta. „Államtanunknak és a szuverenitásdogmának a válsága azonban végül is szellemtörténeti szituációnk általános válságának a kifejeződése. Hogy a mai elmélet sem a monarchikus elvnek, sem pedig a demokratikus elvnek az államát ellentmondásmentesen nem képes megkonstruálni, az a mai elmélet filozófiai-ismeretelméleti irányultságán múlik. Ez az elmélet azért nem tud semmit sem kezdeni bármiféle népakarattal vagy Gierke közakaratóval, mert dogmatikus individualizmusától nem vezet út a társadalmi realizmushoz. A módszer-szinkretizmus elutasítása nem képes elismerni sem egy pszichológiai-empirikus akaratként egy szerv hatáskörével való összefüggését, sem a reális népakarat összefüggését a pozitív állami parancsokkal.”⁵⁰⁵ Ez a módszertani álláspont azért hibás, mert „az állam és a jog problémája általában, a szuverenitása pedig különösen az akarat és norma, a Sein és Sollen összekapcsolódásának a problémája. Jogtudományunk racionalista metafizikája számára, amelynek legjelentősebb reprezentánsa Jellinek, a legkövetkezetesebb képviselője pedig Kelsen, ennek az összekapcsolódásnak képtelenségnek kell lennie. Az ő kiindulópontjuk a természet és szellem, az akarat és norma kontradiktórius ellentéte, vagyis egy olyan idealizmus, amely a relatíve indokolt analízistől és antitézistől nem talál utat a szintézishez.”⁵⁰⁶

Államszuverenitás és népszuverenitás

Az elméleti kritika, mint láttuk, többek között ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy az államszuverenitás német elmélete a népszuverenitás és a fejedelmi szuverenitás viszonyának tisztázatlansága miatt a valódi probléma elkerülésének, illetve elkendőzésének a körülírásává vált. Heller ezt kívánja korrigálni, amikor azt állítja, az államszuverenitás tanának a valódi értelme történetileg és szisztematikusan az, hogy az autokratikus fejedelmi szuverenitás antitéziseként dolgozták ki. Ha az állam a szuverén, akkor ennek az államnak, ennek a „testületnek” kell a legfelső döntés szubjektumának lennie, és nem egy személynek. Az államot itt mint az akaratok sokaságából eredő akarategységet ábrázolják, amely nincs alávetve más magasabb döntési egységnek. Amennyiben államszuverenitásról van szó, úgy a népszuverenitást valamilyen formában mindig hozzágondolják.⁵⁰⁷ Az állam a reprezentáltak akarati aktusain alapul, akik egyesített hatalmukat a reprezentáns rendelkezésére bocsátják. Ebben a vonatkozásban nincs különbség fejedelmi és népszuverenitás, autokrácia és demokrácia között. Államszuverenitás és népszuverenitás tehát mindig összekapcsolódik, de másként a demokráciában és másként az autokratikus rezsimekben. Az utóbbiaknál a kapcsolat vagy pusztán szociológiai jellegű, abban az értelemben, hogy a népben mindig megvan az engedelmeskedni akarás minimuma (*oboedentia facit imperantem*), vagy esetlegesen etikai jellegű, abban az értelemben, hogy az uralkodó erkölcsileg kötelezve van a nép javát szolgálni. A demokráciában a kapcsolat jogi kötöttségekben és garanciákban is

⁵⁰⁵ HELLER 1927, 77.

⁵⁰⁶ Vö. HELLER 1927, 77.

⁵⁰⁷ Vö. HELLER 1927, 73.

kifejeződik, és ezzel mind az államszuverenitás, mind a népszuverenitás nélkülözhetetlen fogalom lesz.⁵⁰⁸

A kérdés az, „hogyan képzelhető el a »nép« mint a szuverenitás szubjektuma”. Bár a liberalizmus számára egy ilyen „elképzelés valami »logikailag lehetetlen« feltételezést jelent”,⁵⁰⁹ de valójában mégsem az. „Az akarategységesítés a többségi elv és a képviselőlet által – ezek a technikai eszközök, amelyek révén a nép mint egység uralkodhat a nép mint sokaság fölött, ezek révén a nép a szuverenitás szubjektumává válhat. Mindkettőnek azonban feltétele a reális *volonté générale* létezése. A jogilag precíz különbséget az autokratizmus és a demokrácia között a képviselők jogállása mutatja. Autokráciában a kormányzottakkal szemben jogilag kötetlen, szuverén képviselőlet van, a népszuverenitás állama ezzel szemben kivétel nélkül jogilag kötött magisztrátusi képviselőletet ismer.”⁵¹⁰

A népakarat minden elhomályosítása és eltorzítása ellenére a demokratikus felfogásnak a *volonté générale* jogilag függő magisztrátusok általi képviselőlete, valamint egy hatalmi helyzet felel meg, aminek messze ható jogi következményei is vannak, mindenekelőtt az alkotmányértelmezés területén. Az alkotmányjog számos jogintézményének, a függőségek egész rendszerének, mint választás, ellenjegyzés stb., jogilag csak az az értelme, hogy az államhatalomnak a néptől való eredetét jogilag garantálja.⁵¹¹

További fontos következmény a demokratikus közhatalom gyakorlásának a kereteire vonatkozik. Magától értetődően a közhatalom demokratikus képviselője is rendelkezik egy, a képviselőlet fogalmától elválaszthatatlan önálló döntési hatalommal; a szuverén reprezentánssal ellentétben azonban neki azt nemcsak az alkotmány keretei között kell gyakorolnia, hanem a *volonté générale* által adott módon és nem másként értelmezett alkotmány keretei között.⁵¹²

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a demokráciában nemcsak a parlamenti, hanem minden magisztrátusi képviselőlet gyakorlását önálló döntéseiben is a néptől függőnek kell elgondolni. A mai demokráciában a jogi függőség olyan magas szintet ért el, hogy jogilag kényszerítve vagyunk arra, hogy a népnek mint egységnek az uralmáról beszéljünk a nép mint sokaság felett. Ezzel kizárt mindenféle szervszuverenitás, és az állam- és a népszuverenitás egybeesik.⁵¹³

Államegység és államakarat

Az államszuverenitás és népszuverenitás kapcsolatának az elemzése során nyert eredményeket általánosítva Heller arra a megállapításra jut, hogy „mind a monarchikus, mind pedig a demokratikus államban csak akkor jutunk el a szuverenitás használható szubjektumához és ezáltal az állam helyes fogalmához, ha egy reprezentatív fórum (Instanz) általános akaratát (*volonté générale*) mint reálisan akartat és egységesítettet és ugyanakkor mint reálisan

⁵⁰⁸ Vö. HELLER 1927, 74.

⁵⁰⁹ HELLER 1927, 74.

⁵¹⁰ HELLER 1927, 75.

⁵¹¹ Vö. HELLER 1927, 75.

⁵¹² Vö. HELLER 1927, 75–76.

⁵¹³ Vö. HELLER 1927, 76.

jelenlétét gondoljuk el”,⁵¹⁴ vagyis ha az állami egység realitása és az államakarat realitása szorosan összekapcsolódik. Ezen összefüggés meggyőző ábrázolásának azonban módszertani és abból következő társadalomelméleti előfeltételei vannak, ahhoz egyrészt a természet és szellem, akarat és norma újkanti eredetű kontradiktórius ellentétének a meghaladására, másrészt pedig a természettudományos pszichológiai akaratfogalomtól való elszakadásra van szükség.

Ez utóbbi azt jelenti, hogy a társadalomtudományok számára Heller szerint csak egy értelmes akarat jöhet szóba, egy olyan magatartás, amely valamire irányul, amelynek tárgyi jelentése, interszubjektív értelme és a szubjektív élménytől elválasztható objektív megnyilvánulása van. Ez az akarat „jelek által kinyilvánított magatartás értelmében vett akarat”.⁵¹⁵ Ehhez Heller még hozzáfűzi, hogy „a társadalmi valóság követelményeit akkor tudjuk kielégíteni, ha a realitás és érvényesség sajátos kapcsolódásait, a társadalmi-történeti világot mint magát dialektikusan megkettőző egységet és valóságot ragadjuk meg”.⁵¹⁶ Úgy gondolom, hogy Heller társadalomelméleti alapvetése nem áll távol a társadalmi rendszerek objektivációs vagy kommunikációs rendszerként való felfogásától.

Heller úgy véli, ha ezeket a társadalomelméleti és módszertani megfontolásokat „az állam és a jog problémájára alkalmazzuk, Gierke elméletének és a Laband–Jellinek-féle fölfogásnak a szintéziséhez juthatunk, mindkettő egyoldalúságainak az elkerülésével. Egy történelmietlen és individualista szemlélet számára az individuális aktustól az állam óriási épületéhez vezető út fölfoghatatlan”, de érthetővé válik, ha belátjuk, hogy „az emberi természet egyformasága tipikus, szabályszerű tevékenységekben fejeződik ki és ennek a szabályszerű értelmes viselkedésnek az objektív korrelátumaként individuális kulturális létezésének feltételein belül szellemi összefüggéseket és rendszereket (Ordnungen) tárgyasít, mint a nyelv, a művészet stb.”.⁵¹⁷ Ezek közé az értelmi tartalmak közé tartoznak az objektív szociális rendszerek (*Sozialordnungen*), mint a konvenció és a jog is. „A jog nem cselekvések rendszere, nem egy normatétélezésről alkotott tömegelképzelés, hanem norma, értelmes objektív norma, értelmesen joghatásokra irányuló emberi akarati aktusok által tételezett, hordozott és megsemmisíthető norma.”⁵¹⁸ A jog tehát szociális rend és norma, de nem elszigetelt norma, hanem akarati aktusok által tételezett és hordozott norma, vagyis a jog nemcsak az öt tételező akarati aktusokat feltételezi, hanem az öt realizáló aktusokat is: a jog érvényességét akarati aktusokból nyeri. Ahogyan Heller a jogelvek és a jogi normák viszonyának az ábrázolásával túllépett a jogpozitivizmus és a természet-jogi felfogás egyoldalúságain, a jogi normák és az akarati aktusok kapcsolatának az elemzésével a normativizmus és a decizionizmus egyoldalúságait haladta meg.

Ennek a szintézisnek az alapján fejti ki az állam egységére vonatkozó fölfogását is. A jogrendet realizáló aktusok döntési és működési egységét nevezi „államakaratnak vagy államhatalomnak, az első megjelöléssel inkább a rendező jogi funkciót, a másodikkal inkább a rendező hatalmat hangsúlyozva”.⁵¹⁹ „Az állam, Stahl szavaival a »realizált jog-

⁵¹⁴ HELLER 1927, 76.

⁵¹⁵ HELLER 1927, 78.

⁵¹⁶ HELLER 1927, 80.

⁵¹⁷ HELLER 1927, 80.

⁵¹⁸ HELLER 1927, 80–81.

⁵¹⁹ HELLER 1927, 81.

rend«, abban minden más emberi kötelékkel megegyezik, hogy csak meghatározott emberi aktusok egységes együttműködése; azoktól azonban alapvetően különbözik azáltal, hogy az őt realizáló aktusok az adott területen az egész együttműködés garanciáját jelentik.”⁵²⁰

Az állam „realizált jogrendként” történő meghatározásából két fontos következtetés adódik. Az egyik az individuális akaratok közakarattá történő összekapcsolódásával, a másik az állam döntési funkciójának univerzalitásával kapcsolatos.⁵²¹ Az elsőként említett vonatkozásban Heller abból indul ki, hogy „az individuális akaratoknak egy közakarattal működési egységévé váló társulása olyan probléma, amit az államtan eddig teljesen egyoldalúan tárgyalt. Megelégedett azzal, hogy ezt az egységet a jogrend termékének tekintette. Az államakaratot ténylegesen azonban csak mint természeti és társadalmi rendek összessége által és végül az állami szervek által individualizált, hatékony döntési egységet lehet megérteni.”⁵²² Vagyis a valóságban létező közakarattal és államakarattal mindig a korábban vázolt akarattelfogás értelmében vett konkrét-individuális akarat, tartalmilag konkrét-egyedi tényezők által determinált és konkrét állami döntésben kifejeződő akarat. A Heller által felvázolt determinációs kapcsolatot röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: A társadalomban számos kötelék és szociális rendszer létezik, mint a szomszédsági-területi kapcsolatok, a vérségi kötelékek, a gazdasági, konvencionális, erkölcsi és vallási rendek kisebb-nagyobb közösségei, és „a társadalmi életnek mindezekből a természeti és kulturális föltételeiből eredményként egy éppen ezáltal individualizált közösségi akarat adódik, amelyik a jogrendben jelenik meg, mint minden más rend kiegyenlítése, mint a tényleges hatalmi viszonyok kifejeződése”.⁵²³ Heller metaforikus megfogalmazását idézve: „A közakarattal individualizációját a szubjektív élményáradat történetileg-társadalmilag kivájt folyóágya jelöli ki [...] Ez az államakarattal determinációja a nép mint ezeknek a rendeknek a hordozója által, ami minden államformában megvan, a demokratikus államban azonban jogi jelentőségű döntő tényezővé válik.”⁵²⁴ „Ez az akarat egységesülés az állami uralmi rend akaratává azonban csak az állami fórumok (Instanzen) részéről történő végső individualizáció révén válik. A reprezentatív fórumok magukban reprezentálják egy közösségnek azokat az értékeit és erőit, amelyek egy akarat egységévé kapcsolódnak össze.” Jellinek nem dialektikus kettéosztása, vagyis az államszuverenitás és szervezszerűenítés merev szembeállítását itt sem fogadható el. „A szervhordozó (Organträger) akarata csak azért közösségi akarat, mert és amennyiben ténylegesen számítani lehet arra, hogy rendszerint rendelkezik a képviseltek hatalma felett, hogy neki többnyire engedelmeskednek, ami azon alapul, hogy uralmi aktusai a közakarattal aktusainak számítanak és e közakarattal által ténylegesen determináltak.”⁵²⁵ Heller itt tézisének magyarázataként ismételt megfogalmazza módszertani alapállását: „Akik megállnak a természet és szellem dualizmusánál és nem értik meg egyrészt az egyedi akarati aktusok természeti-társadalmi törvényszerűségei által szokásos megformáltságát, másrészt pedig azt a tényt, hogy ez formailag csak ezen akaratok által aktualizálódik, azok számára az államakarattal és az államhatalom fölfoghatatlan kell, hogy maradjon.”⁵²⁶

⁵²⁰ HELLER 1927, 82.

⁵²¹ Vö. HELLER 1927, 81.

⁵²² HELLER 1927, 83.

⁵²³ HELLER 1927, 84.

⁵²⁴ HELLER 1927, 84.

⁵²⁵ HELLER 1927, 84–85.

⁵²⁶ HELLER 1927, 85.

Mindezek alapján Hellernek az államszuverenitás és népszuverenitás viszonyára vonatkozó álláspontját úgy foglalhatjuk össze, hogy autokratikus rendszerekben a népszuverenitás az állami suverenitás alapja, az állami suverenitás pedig közvetlenül a szervszuverenitással azonos, az állami suverenitás szubjektuma az azt gyakorló szerv. Demokráciában ezzel szemben a népszuverenitás és az államszuverenitás azonos, csak az előbbi fogalom az akarati egységre, a közakarat konstituálódására és realitására helyezi a hangsúlyt, az államszuverenitás fogalma pedig a döntési egységre és annak univerzalitására mint megkülönböztető jegyre.

Heller a továbbiakban számba veszi az államakarat realitásával szembeni ellenvetéseket, amelyeknek az a lényege, hogy az államakarat egyetlen ember tudatában sem található meg, illetőleg vannak, akik azzal tudatosan szemben állnak. A suverenitáselmélet kritikusai az államakarat pszichológai értelmezését tételezik föl, amit viszont Heller határozottan elutasít: „Egyáltalán nem arról van szó, hogy valamennyi államhoz tartozó személynek reális pszichológiai kapcsolatban kell állnia egymással. Elegendő, hogy az uralom egésze szempontjából mérvadóak »többszörször« engedelmeskedjenek, és rendszerint úgy viselkedjenek, mintha őket a norma motiválta volna.”⁵²⁷ Ez következetesen felfogva viszont nem eleme az államakaratnak, hanem érvényesülésének a feltétele.

A jogrendszer egysége a szuverén államakarat kifejeződése

Az uralkodó felfogás a jogrendszer egységét logikai egységként ragadja meg, ami Heller szerint alapjaiban hamis.⁵²⁸ A jogrendszer egysége kizárólag mint egy uralkodó akarati egység kifejeződése érthető meg. Minden uralmi rend akarategységesítések hierarchikus rendszere, ami a csúcson az egyértelműség értelmében vett ellentmondás-mentességet követeli meg.⁵²⁹ A normák egyáltalán nem azért alkotnak rendszert, mert egymással logikai-szisztematikus viszonyban állnak. A *Reichsrecht bricht Landesrecht* tétele önmagában semmivel sem „logikusabb”, mint fordítottja. Jogi logikája csak az individuális egységesítések konkrét rendszerének a kifejeződése, egy egyedülálló uralmi rendszernek a kifejeződése, ami konkrét alá- és fölérendeltségek lépcsőzetes fölépítését jelenti.⁵³⁰

Az idézett elemzésből megállapítható, hogy Heller a jogrend egységét először mint akarati egységet, másodszor mint hierarchikus egységet, végül mint konkrét egyedi egységet ragadja meg. Mindhárom mozzanatnak további következményei vannak.

Ha a jogrend egysége akarati egység, akkor az állam egysége sem lehet jogi, azaz pusztán normatív egység, vagyis az állam jogi személyként való fölfogása legjobb esetben is csak egy másodlagos összefüggést tart alapvetőnek. A jogász az államot személynek nevezi, ami magától értetődően jogászai konstrukció eredménye. Minden relatív szabadság ellenére, amit a jogász a szociális szubsztrátummal szemben élvez, vannak azonban felettébb reális társadalmi adottságok, amelyeknek normatív leképeződéseiként konstruálja meg a maga államakarat- és államszemélyiség-fogalmait. Az uralkodó felfogás azonban az államszemé-

⁵²⁷ HELLER 1927, 88.

⁵²⁸ Vö. HELLER 1927, 89.

⁵²⁹ Vö. HELLER 1927, 91.

⁵³⁰ Vö. HELLER 1927, 94.

lyiségben csupán persona fictát akar látni. Ahol azonban ezt a konstrukciót pusztá fikciónak fogják föl, ott az államszemélyiség szuverenitásáról már nem lehet értelmesen beszélni. A kritika éle elsősorban itt is Kelsen ellen irányul, de a régi barát Radbruchnak is jut egy megjegyzés, mivel szerinte is a törvényhozó akarata „csupán egy képes kifejezés egy mindenképpen normatív képződményre”.⁵³¹ A jogi személy megkonstruálása ezért nem holmi jogi ösnevezés, hanem az mind a természetes személy, mind a szervezetet alkotó személy (*Verbandsperson*) esetében reálisan tételezett aktusok egységes hordozójához kapcsolódik. Ahol a jogász nem talál folyamatos akarategységet, ott mesterségesen sem tud teremteni. A *hereditas jacens* vagy az alapítvány csak azért és akkor személyesíthető meg értelmesen, mert és amennyiben reális akarathordozóval rendelkezik. Amíg azonban az utóbbi esetekben valójában technikai megszemélyesítéssel állunk szemben, az akarathordozót jogi tételezéssel hozzák létre és ezért jogi relációkban olvad föl, addig a természetes és társas személyek esetében, akik reális szociális aktusegységek, ez teljesen másként van. Itt a személy nem reláció, hanem relációt létrehozó, nem csak jogilag összekapcsolt, hanem összekapcsoló, nem funkció, hanem szubsztancia. A jogászai maszk mögött – a persona eredetileg maszkot, álarcot jelent – tehát a jogász számára is láthatónak kell maradnia az élő akarategység reális totalitásának.⁵³²

A jogrend egységének Heller-féle hierarchikus felfogása csak formailag hasonlít a Kelsen–Merkel-féle elméletéhez. Alapvető különbségük abban rejlik, hogy az utóbbi szerint a hierarchia jogi normák hierarchiája, Hellernél pedig elsődlegesen döntések hierarchiája. Szerinte „a jog dialektikusan lépcsőzetesen valósul meg, ami a legfőbb személytől kiindulva alkotmányon és törvényen át csak a végső végrehajtási aktusban fejeződik be. A jog pozitívalódásának ez a lépcsőzetes fölépítése egyetlen ponton sem képes kikapcsolni a kiszámíthatatlan emberi akaratot. A privátautonómiától a szuverén államszemélyiségig reális akarati egységek hierarchiája épül föl, amelyek közül egyik sincs híján jogkeletkeztető erőnek.”⁵³³ A hierarchiának ez az értelmezése összefügg Hellernek a jogi személy már vázolt elemzése kapcsán tett azon megállapításával, hogy „az akarategység mint személy valamennyi jogi szférában a jogoknak és kötelezettségeknek nemcsak hordozója, hanem létrehozója is”.⁵³⁴

A jogrend egységének mint konkrét egyedi egységnek a hangsúlyozása az előbbieket után trivialitásnak tűnhet. Azonban nem pusztán annak más oldalról való megfogalmazásáról van szó, hogy ez az egység konkrét egyedi államakarat által teremtett egység, hanem a Kelsennel szembeni kritika egyik lényeges érvéről. „Értelmetlen zagyvaság jön azonban létre, ha »a« jogrend absztrakt egységét, aminek semmiféle társadalmi realitás sem felel meg, összekeverik »egy« jogrend konkrét egységével, aminek a szubsztrátuma egy minden normát átható államakarat realitása. Ezen az összezavaráson alapul a szuverenitásdogma elleni német, francia és angol támadások legnagyobb része, és ezen alapul Kelsen polémiája és teljesen elhibázott nemzetközi jog konstrukciója is.”⁵³⁵

⁵³¹ HELLER 1927, 97–98.

⁵³² Vö. HELLER 1927, 98–99.

⁵³³ HELLER 1927, 99–100.

⁵³⁴ HELLER 1927, 99.

⁵³⁵ HELLER 1927, 96.

A szuverenitás fogalma és lényege

Heller a szuverenitás fogalmát, első megközelítésben, azaz a nemzetközi jogi vonatkozások vizsgálatát megelőzően, a következőképpen határozta meg: „Szuverenitással jelöljük egy akarati egységnek egy másik hatékony univerzális döntési egységtől való abszolút függetlenségét; pozitíve ezt azzal fejezzük ki, hogy az illető akarati egység ebben a meghatározott uralmi rendben a legfőbb univerzális döntési egység.”⁵³⁶

A szuverenitás lényegébe való mélyebb belátás azonban csak az állam sajátos társadalmi funkcióinak a megértésétől várható. Az „állam” intézménye garantálja végső fokon egy meghatározott területen valamennyi társadalmi aktus együttműködését. Az állami funkció lényegében abban áll, hogy teljesítse azokat a rendezési feladatokat, amelyeket a szokás, az erkölcs, az érdekeltség és más tényezők önmaguktól nem tudnak teljesíteni.⁵³⁷ Az állam társadalmi funkciója azonban történelmileg meghatározott. A tradicionális társadalmaknak csak kevés állami intézményre van szükségük, a fejlett civilizációknak viszont a sokasodó érintkezések és az abból eredő súrlódások miatt az együttműködés fokozott biztonságára vagy kiszámíthatóságára van szükségük. Ennek a szükségletnek az újkori termékeként áll előttünk a szuverén állam a maga racionális szervezetével. Ez az állam, Weber szavaival, sikerrel igényli magának a fizikai kényszerítés monopóliumát. Ez a monopólium azonban csak a jelenség technikai oldala, az viszont, amiben a modern állam szuverenitása tulajdonképpen gyökerezik, és ami által lényege egyedül felismerhető, a területi univerzális döntésegységnek kizárólag a szuverén államot megillető tulajdonsága, közelebbről az állami döntés potenciális univerzalitása.⁵³⁸ Ez azt jelenti, hogy kizárólag a szuverén állam rendelkezik azzal a képességgel, illetve lehetőséggel, hogy valamennyi, az uralmi területén előforduló érdekkonfliktust végső fokon eldöntsön. Az állam döntései mindenkivel, a területén tartózkodó minden személlyel szemben érvényesíthetők, adott esetben a pozitív jog ellenére is. A szuverén állam az, amely nem ismeri a döntés megtagadásának a lehetőségét. Az államnak, ha nem akarja önmagát felszámolni, ha nem akar polgárháborút előidézni, döntéseivel és működésével minden helyzetben biztosítania kell a terület lakosainak az önfenntartásához nélkülözhetetlen minimális rendet.⁵³⁹ Ebben az értelemben lényegi tulajdonsága a modern államnak a szuverenitás.

Ennek megfelelően valamennyi állami fórum arra van utasítva, hogy minden konfliktust a jogrend keretei között döntsön el. Azonban minden előre látható, kiszámítható jogszabály csak a jogszabály alá vonható normálesetekre vonatkozik. A mai államnak azonban a jogbiztonság kifejtett okaiból kifolyólag akkor is döntenie kell, ha nem áll rendelkezésre jogszabály. Sőt, az államnak a jog ellenére is döntenie kell, a jelentősebb érdeket a csekélyebbrel szemben mérlegelve. Ezek az esetek mutatják meg nekünk, hogy a *summa potestas* mint univerzális döntésegység bizonyos körülmények között még ma is *legibus solutus*, és az is marad, hacsak nem sikerül az embereket és a történelmet teljesen kiszámíthatóvá tenni.⁵⁴⁰

⁵³⁶ HELLER 1927, 97.

⁵³⁷ Vö. HELLER 1927, 101–102.

⁵³⁸ Vö. HELLER 1927, 102.

⁵³⁹ Vö. HELLER 1927, 103.

⁵⁴⁰ Vö. HELLER 1927, 103.

Ebből következően „szuverén tehát az, aki írott vagy íratlan alkotmány révén a normálállapotról dönt és azáltal, hogy azt akaratlagosan érvényben tartja, folyamatosan továbbra is döntéseket hoz. Csak aki az alkotmányos normálállapotról dönt, az dönt jogilag a kivételes állapotról is, esetenként *contra legem*. Csak őt illetheti meg a végső döntés arról, hogy a törvénynek a pillanatnyi szükségszerűségekkel szemben háttérbe kell-e szorulnia. Ha két egymástól független akarategységet tételeznénk föl, amelyek közül az egyik a kivételes, a másik pedig a normálállapotról döntene, akkor ugyanabban az államban két szuverén föltételezéséhez jutnánk el.”⁵⁴¹

Hellernek ez a megfogalmazása első pillanatra szembeszökően hasonlít Schmitt ismert szuverenitásfogalmára.⁵⁴² A két elmélet viszonyát illetően itt csupán két lényeges különbségre szükséges felhívni a figyelmet. Az egyik különbség tisztán elméleti jellegű, a szuverenitás értelmezésével kapcsolatos. Ebben a vonatkozásban Heller annyiban haladja meg Schmitt álláspontját, hogy a szuverenitás jelenségét nem csak a normálállapottal szemben értelmezi, hanem elsődlegesen magában a normállapotban. A másik különbség politikai vonatkozású. Schmitt nem tette egyértelművé, hogy kit tekint a szuverenitás szubjektumának, bár megfogalmazásai arra látszanak utalni, hogy elsősorban a birodalmi elnökre gondolt. Heller szerint viszont a demokráciában, és így a weimari köztársaságban is, a szuverenitás szubjektuma maga a nép, mivel „a birodalmi elnök döntése felett áll a Reichstag, hosszabb kivételes állapot esetén pedig népi kezdeményezés és népszavazás révén a nép hozza meg a végső döntést a kivételes állapotról”.⁵⁴³

A szuverenitás mint a modern állam lényegi ismérve

A szuverenitás az állam lényegi tulajdonsága, amiből egyértelműen következik, hogy nem szuverén állam nem létezhet. A nem szuverén állam feltételezése *contradictio in adiecto*. „Az állam egy meghatározott területen univerzális, ezért szükségképpen egyedüli és szuverén döntési egység. Az lehetséges, hogy a vonatkozó területen a szuverenitásért két hadsereg harcol egymással és a jogász a harc végső kimeneteléig a szuverenitás függő helyzetét kénytelen tudomásul venni. Lehetetlen azonban két szuverén döntési egység ugyanazon a területen; az két legfőbb akarategység egymás elleni működését jelentené, az állam egységét fölszámolná és polgárháborút vonna maga után.”⁵⁴⁴ Ennek az evidensnek tűnő gondolatmentnek az igazsága azonban a 19. század közepén megkérdőjeleződött, amikor megjelent a szövetségi állam szervezeti formája és vele a nem szuverén állam fogalma. Ez kiterjedt és szerteágazó irodalmi vitát váltott ki, ami elsődlegesen akörül forgott, hogy a tagállam szuverén-e, vagy sem, illetőleg mit jelent akár az egyik, akár a másik állítás. Heller szerint ez a kérdésfeltevés hibás, a problémát elméletileg helyesen a következőképpen kell megfogalmazni: Lehet-e az univerzális döntési egység számára nélkülözhetetlen ugyanazon államfogalmat a szövetségi államok tagállamaira is alkalmazni? Heller a kérdésre egyértelmű és határozott nemmel válaszol, s azzal érvel, hogy „politikai okokból

⁵⁴¹ HELLER 1927, 104.

⁵⁴² Vö. SCHMITT 1922.

⁵⁴³ HELLER 1927, 105.

⁵⁴⁴ HELLER 1927, 110.

érthető, hogy bizonyos területi partikuláris döntésegységeket ugyanazzal a névvel jelölnek, mint az univerzális döntésegységeket. Elméletileg azonban mind az államfogalmat, mind a szuverenitásfogalmat meghamisítják, ha a tagállamot és a szövetségi államot is ugyanazon fogalmi kategória alá vonják és az egyiknek is és a másiknak is szuverenitást tulajdonítanak. A tagállam vagy kivétel nélkül illetékes a maga területén potenciálisan minden döntésre, és akkor nem áll »az őt uraló szövetségi állam kötelékében«, hanem állam és szuverén; vagy pedig meghatározott pontokon alá van vetve egy másik univerzális egység döntéseinek, akkor nem szuverén, és az állam megjelölés az ő esetében lényegesen más jelentéssel rendelkezik, mint a fölérendelt egységnél.⁵⁴⁵

Úgy vélem, ez az érvelés meggyőző és elfogadható. Azonban a gondolatmenet további lépéseiben Heller olyan érveket is alkalmaz, amelyek elfogadhatósága ma már erősen megkérdőjelezhető. Egyrészt a szövetségi állam szuverenitása kapcsán megállapítja, hogy „a jogi kötelezettségeit nem teljesítő állammal szembeni erőszakos eljárás a szövetségi államban mindig szövetségi végrehajtás (Bundesexekution), és sohasem háború, a tagállam erőszakos fellépése viszont mindig lázadás”.⁵⁴⁶ Problematikus, hogy Heller fejtegetéseiben a szövetségi államból való kilépés kérdése föl sem vetődik, viszont a szövetségi végrehajtás esetenként a tagállam jogszerű megsemmisítésének a lehetőségére is kiterjedhet. Heller fölfogásának az elutasítása azt a kérdést veti föl, hogy a szupranacionális integrációknak szükségük van-e a szövetségi végrehajtás intézményének valamilyen funkcionális alternatívájára, és ha igen, milyen formában. Ez a probléma napjainkban a lisszaboni szerződés 7. cikkelye kapcsán kapott különös aktualitást.⁵⁴⁷

Heller érvelése nem mentes továbbá az ellentmondástól: egyrészt azt állítja, hogy nincs olyan kritérium, amelynek segítségével a nem szuverén állam a tartománytól vagy a községtől elhatárolható lenne,⁵⁴⁸ másrészt viszont úgy véli, hogy a szövetségi állam jogilag akkor konstruálható meg, „ha egy ilyen »dekoncentrált állam« szervezete elegendő pozitív jogi meghatározást nyújt, amelyek a tagállamnak a normális tartományon túlmenő jogállást garantálnak”.⁵⁴⁹

A szuverenitás abszolút jellege és jogi korlátai

A *Die Souveränität* elemzéseit Heller a következőképpen foglalja össze: „E munka eredményét a következő tézis képezi: A szuverenitás egy univerzális területi döntési és hatásegység tulajdonsága, amelynél fogva az a jog érdekében adott esetben a joggal szemben is abszolúte fönntartja, megőrzi magát.”⁵⁵⁰ Ez a meghatározás azt is magában foglalja, hogy az állam szuverenitása végső esetben (*im Existenzfall*) a nemzetközi jog irányában is abszolút jellegű, azzal szemben is *legibus soluta potestas*. Heller azonban elutasítja a szuverenitás és a nemzetközi jog szembeállítását. Érvelése részben államelméleti, részben a korabeli uralkodó

⁵⁴⁵ Vö. HELLER 1927, 112.

⁵⁴⁶ HELLER 1927, 113.

⁵⁴⁷ Vö. VALKI 2018.

⁵⁴⁸ Vö. HELLER 1927, 115.

⁵⁴⁹ HELLER 1927, 117.

⁵⁵⁰ HELLER 1927, 161.

nemzetközi jogi felfogáshoz kapcsolódik. A nemzetközi jogot illetően arról van szó, hogy a nemzetközi jognak csak az államok lehetnek az alanyai, ezért „az állam szuverenitása nem akadálya, hanem nélkülözhetetlen előfeltétele a nemzetközi jognak”. Az államelméleti érvelésének a lényege pedig az, hogy „nincs külön államjogi és nemzetközi jogi szuverenitás, csak ugyanannak a szuverén egységnek két relációja. Az állam szuverén, ami azt jelenti, hogy befelé és kifelé hatóképes univerzális területi döntési egység (*Gebietsentscheidungseinheit*). A területi döntés potenciális univerzalitása implikálja az államnak mind legfelső, mind pedig független létét. Ha egy állam szuverén, akkor az univerzális döntési egység a maga területén; a döntési egységnek ez az egzisztencialitása megtiltja a szuverenitásnak egy államjogira és egy tőle különböző nemzetközi jogira való szétszakítását. Amennyiben az ilyen felosztáson csak ugyanazon szuverén egység két relációját gondolják, akkor az ellen nem lehetne semmi ellenvetés. Legfelső és független döntési hatalom azonban mindig egy, és nem két ténynek a jellemzője.”⁵⁵¹

Heller szerint azonban a szuverenitás jogi korlátainak a kérdésében nem a nemzetközi joghoz való viszony a lényeges, hanem „az állam abszolút önfenntartási igénye az, ami a szuverenitás abszolút jellegét megalapozza”.

Heller érvelése a következőképpen foglalható össze: A jog pozitívitásának és az állam szuverenitásának korábban kimutatott szükségszerű összekapcsolódása esetén az állam abszolút önfenntartási igénye egy világosan végiggondolt pozitívizmus magától értetődő és megkerülhetetlen következménye. A jog pozitívitása a jognak mind tételezettségét, mind pedig hatékonyságát magában foglalja. A jog tételezettsége és hatékonysága azonban feltétel nélkül függ valamely akarati egység létezésétől, amit a jogtételezés modern centralizáltsága esetében államnak nevezünk.⁵⁵² Ezért az állam abszolút önfenntartása a legfőbb jogi alapelv. Ez az abszolút önfenntartási jog szükségszerű jogi előfeltétele mind az állami jogrendnek, mind pedig az összes nemzetközi jogi normának, amelyek mindig csak állami vagy államilag delegált akarati aktusok által pozitíválódnak. Ha a legradikálisabb jogi racionalizmusnak el kell ismernie, hogy „egy nemzetközi jog az állami jogrendek egyidejű kiegészítő érvényessége nélkül értelmetlen fragmentum lenne”, akkor azoknak, akik nem azonosítják az államot és a jogot, jogászként el kell ismerniük az állam abszolút önfenntartási igényét.⁵⁵³ „A szuverén államnak ebben az igényében egy legfőbb jogelv szubjektív korrelátumát kell látnunk, amelyet mint minden jog előfeltételét valójában alapnormának kell tekintenünk, szubjektív vonatkozásban pedig az állam egyik alapjogának.”⁵⁵⁴ „Az állam abszolút önfenntartási joga azonban nem jelenti annak abszolút érvényesítését minden egyedi esetben [...] Jogi alapelvről és nem jogi normáról van szó.”⁵⁵⁵ Ehhez kapcsolódva cáfolja az ellenvetést, mely szerint az állam abszolút önfenntartási igényének jogként (jogi alapelvként) való elismerése lehetővé teszi a joggal való visszaélést. Az ellenvetés nem jelenthet jogi értelemben cáfolatot, mert „a jog lényege éppen abban van, hogy azzal vissza lehet élni; éppen ezáltal különbözik a logikai érvényesség a jogitól [...] A jogszuverenitás

⁵⁵¹ HELLER 1927, 119.

⁵⁵² Ehhez fontos megjegyezni, hogy az állam a döntésegység értelmében, tehát minőségi értelemben akarategység, és nem mennyiségi értelemben azonos akaratokból álló egységről van szó.

⁵⁵³ Vö. HELLER 1927, 162–163.

⁵⁵⁴ HELLER 1927, 165.

⁵⁵⁵ HELLER 1927, 166.

lehetetlen vágykép, amelyik egy civitas maxima által sem realizálható. Minden olyan kísérlet, amelyik az önkényt végérvényesen ki akarja kapcsolni, az akarat kikapcsolásával végződik, és a jelenlegi világhelyzetben, amelyik nem ismer univerzális jogrendet, a status quonak mint az ordre naturel szurrogátumának az örökkévalóságát jelentené.”⁵⁵⁶

A szuverenitásnak ez az abszolút jellege azonban valójában relatív, mert az a joggal szemben csak a jog érdekében, tehát feltételtől függően abszolút. Kérdés, hogy ez „a jog érdekében” való megszorítás mit jelent. Számomra az értelmezés meggyőző, mely szerint a pozitív jogi normák erkölcsi jogi alapelvek általi kötöttségéből az következik, hogy a pozitív jogi normákat a szuverén hatalom kizárólag az erkölcsi jogi alapelvek alapján, azok érdekében és korlátai között sértheti meg.⁵⁵⁷ Ehhez az egyértelműség érdekében a magam részéről még három kiegészítő, pontosító megjegyzést látok szükségesnek. (a) Az állam önfenntartási igénye is az erkölcsi jogi alapelvek függvénye, azok alapján határozható el magának az államnak és a hatalmon lévőknek az önfenntartási törekvése. (b) Az ellenkező értelmezés – azaz jogi normák megsértése jogi normák érdekében – esetén az idézett megfogalmazás elveszítené értelmét. (c) A szuverenitásnak ez a relatív abszolút jellege teszi értetővé Heller Bodin iránti tudományos figyelmét és Bodin álláspontjával való egyetértését.

A szuverenitás értéke és perspektívája

Heller kiindulópontként leszögezi, hogy az államjogi jelenségek minden jogelméleti leírása, konstrukciója egyben szükségképpen politikai értékelés is, ezért politikai ellentétek foglya marad, azoktól nem szabadulhat. A valódi objektivitást a jogász csak úgy érheti el, ha saját értékeléseit tudatossá teszi. A Németországban Gerber és Laband óta uralkodó „tisztá jogi” elmélet ezért a legjobb esetben sem több, mint grandiózus önbecsapás. Ennek az önbecsapásnak az utolsó hajtása a tiszta jogtan. A tiszta jogtan a liberalizmusnak és az államtól való szabadságnak a módszertani abszolutizálása, s egyúttal az állami szuverenitás dogmájával szembeni liberális opposíció jogi álarca.⁵⁵⁸

Ezt követően Heller áttekinti a különböző politikai áramlatoknak, a liberalizmusnak, a szocializmusnak és az államelméleti nacionalizmusnak a szuverenitáshoz való viszonyát. Ez utóbbit akként jellemzi, hogy az a mai nemzetállamnak és szuverenitásának a valóságát eszmévé magasztosítja, és mint a világszellem végső gondolatát abszolutizálja. Nemcsak a világállamot utasítja el, hanem az európai szövetségi államot is.⁵⁵⁹ Ezzel szemben Heller úgy véli, az a kérdés vetődik föl, hogy vajon ma az európai nemzetek kulturális identitását nem éppen azok politikai individualizmusa fenyegeti-e létében, és hogy azt vajon nem egy európai szövetségi állam mentheti-e meg egyedül.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ HELLER 1927, 172–173.

⁵⁵⁷ Hasonlóan értelmezi Hebeisen a szuverenitás abszolút és relatív jellegét (vö. HEBEISEN 1995, 473–474.). Ezzel szemben Meinck szerint Heller nem tudta megoldani a problémát, fejtegetései ellentmondások (vö. MEINCK 1984, 624–625). Kettejük vitájára a *Staatslehre* elemzése kapcsán visszatérek az *Emigrációban. Összegezés és hangsúlyváltás* című fejezetben.

⁵⁵⁸ Vö. HELLER 1927, 174.

⁵⁵⁹ Vö. HELLER 1927, 175–176.

⁵⁶⁰ Vö. HELLER 1927, 176.

Ezzel eljutottunk a szuverenitás jövőjének a kérdéséhez. Mint láttuk, Heller a szuverenitást az újkorban kialakult történeti jelenségnek, jövőjét tekintve viszont maradandó, mondhatni örök kategóriának tartja. Ugyanis „amíg az állam abszolút önfenntartási igénye csak nemzetközi jogilag biztosított, amíg nincs világállam, addig minden állam szuverenitásának végső esetben (im Existenzfall) a nemzetközi joggal és a népszövetséggel szemben is legibus soluta potestasnak kell maradnia [...] Bármennyire is igaz, hogy az államok kölcsönös függése iszonyatos mértékben fokozódott, éppoly bizonyos, hogy politikai-jogi függetlenségük nem szűnt meg és a szuverenitásfogalom elvileg nem változott. Ha azonban a szuverén államok fölszámolják magukat és ezen az egyedül lehetséges módon a világállam alakjában létre jönne a Lammasch által igényelt jogi forma, ezzel az akarat és jogi norma, a szuverenitás és pozitivitás alapvető viszonyában semmi sem változna [...] A nemzetállami szuverenitás felszámolása kizárólag a nemzetállamoknak egy átfogóbb szuverén államba való beolvadása révén lehetséges.”⁵⁶¹ Ez viszont Heller szerint azt jelentené, hogy a nemzetállam megszűnik, de a szuverenitás megmarad, most már mint egy átfogóbb politikai egység, vagyis egy nagyobb állam, végső soron a világállam szuverenitása.

A szuverenitáselmélet értékelése

A *Die Souveränität* elemzése végén befejezésül meg kell jegyezmem, hogy nem értek egyet Heller számos megállapításával. Így többek között úgy vélem, hogy a nemzetállamok az integrációs és globalizációs folyamatok következtében elveszítik szuverenitásukat, de továbbra is a politikai-jogi-szervezeti egységképződés elsődleges formái maradnak, s hogy ennek ellenére szupranacionális szinten sem fog feltámadni a szuverenitás.⁵⁶² Ha ugyanis a szupranacionális képződményeket, az új szabályozó hatalmakat szuverénnek neveznénk, éppen azt a hibát követnénk el, amit Heller joggal kritizált: minőségileg alapvetően különböző jelenségeket rendelnénk ugyanazon fogalom alá. Heller álláspontja feltételezi, hogy egy transznacionális jogrend hatékonyságához hierarchikus uralmi rendre van szükség, ami korántsem evidens és nem bizonyított. Így az Európai Unió joga elsőbbséget élvez ugyan a tagállamok belső jogával szemben, azonban ez az elsőbbség nem hierarchikus, hanem funkcionális.⁵⁶³ Mindezek ellenére Heller szuverenitáselmélete számos fontos szempontot és megfontolandó gondolatot tartalmaz, amelyek gyümölcsözőek lehetnek napjaink problémáinak a megoldása során is.

A szociális jogállam elméleti megalapozása és demokráciafelfogása

Heller jelentős, sőt a közvetlen gyakorlati hatás szempontjából a legjelentősebbnek tekinthető elméleti teljesítménye a szociális jogállam elméleti megalapozása volt. A szociális

⁵⁶¹ HELLER 1927, 172–173., 176. Heinrich Lammasch hivatkozott álláspontjának az a lényege, hogy a mai szuverenitás helyett egy olyan jogi forma kellene, amely érvényesítené a világméretű érintkezés terén tapasztalt fejlődést. Vö. LAMMASCH (s. a.), 25.

⁵⁶² Vö. SZILÁGYI 2004, 141–147.; 2013a, 107–119.

⁵⁶³ Erre nézve lásd Günther Teubner *globális heteroxia* felfogását (vö. SZILÁGYI 2009, 74.).

jogállam fogalmát nem ő alkotta meg, azt már 1921-ben használta Piloty-Schneider *Grundriss des Verwaltungsrecht* című munkájában,⁵⁶⁴ sőt annak gyökerei Fichtéig és Lorenz von Steinig vezethetők vissza.⁵⁶⁵ Heller jelentősége abban van, hogy a szociális jogállamot nem igazságossági és morális megfontolásokkal indokolta, hanem politikai célszerűségével: a szociális jogállam kiépítése a demokrácia megőrzésének a feltétele. Ilse Staff szerint a szociális jogállam összeforrt Heller nevével.⁵⁶⁶ A fogalomnak az NSZK alaptörvényébe való beiktatását Carlo Schmid szociáldemokrata képviselő javasolta,⁵⁶⁷ aki egyébként 1927–28-ban a berlini politikai főiskolán Heller mellett tevékenykedett. Abendroth szerint a szociális jogállam gondolatának aktualitása az 1960-as években bontakozott ki.⁵⁶⁸

Heller már korai írásaiban is nagy jelentőséget tulajdonított a jogállam kérdésének, és kezdetektől fogva bírálta a jogállam formális, liberális értelmezését. A szociális jogállam elméleti megalapozása szempontjából a *Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung*, a *Politische Demokratie und Homogenität* és a *Rechtstaat oder Diktatur* tekinthetők Heller legfontosabb írásainak, de számos más írásában is érinti a kérdést, majd a *Staatslehre*-ben kísérletet tesz nézeteinek összefoglalására. Kezdetben úgy tűnt, hogy ebben az elméleti kérdésben Kelsen lesz a fő ellenfél, de hamarosan kiderült, hogy elsősorban Schmitt-tel kellett konfrontálnia.

Törvény és norma a jogállamban

Heller munkássága során a jogállam problémájának első szisztematikus vizsgálatára a *Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung*-ban⁵⁶⁹ került sor. A tanulmány első változata eredetileg az államjogászegylet 1927 márciusában Münchenben tartott konferenciáján hangzott el mint főreferátum. A kérdést azért tűzték ebben a megfogalmazásban napirendre, mert a weimari alkotmány a törvény fogalmát többféleképpen használta, ami eltérő értelmezésekre adott lehetőséget. Így állandó vitákra adott alkalmat az alkotmányértelmezés során, különösen a törvényi fenntartás és a törvényhez kötöttség elvét illetően. A korreferens Max Wenzel volt, és az előadásokat élénk vita követte, amelynek során Heller és Kelsen között szóváltásra került sor, amelyben Heller rendkívül élesen nyilatkozott meg. Kelsen volt az első hozzászóló, 12,5 oldalt tett ki a hozzászólása. A konferenciának, túl a címben szereplő és ahhoz kapcsolódó vitatott kérdéseken, módszertani szempontból azért volt nagy jelentősége, mert nyilvánvalóvá tette, hogy a vitatott alkotmányjogi, általánosabban tételes jogi és jogdogmatikai kérdések tiszt-

⁵⁶⁴ Vö. PILOTY-SCHNEIDER 1921.

⁵⁶⁵ WOLF 1993, 501. „A kanti jogállamnak [...] Fichte érzékeny lelkiismerete hamarosan a jövő szempontjából igen jelentős új tartalmat kell, hogy adjon; Fichte az államot szociális gazdasági állammá bővíti” (HELLER 1921, 16.). „Fichte végrehajtotta az átmenetet a liberális jogállamból a szociális és gazdasági államba” (HELLER 1926b, 115.). „Németországban először, még Marx előtt, Lorenz von Stein ismerte föl, hogy »az államhatalmat mint a társadalmi támogatás eszközt mint a társadalmi szabadság feltételét« kell felfogni [...] Ez a szociális eszme a politikai demokráciának gazdaságivá való következetes továbbvitele” (HELLER 1992f, 291.).

⁵⁶⁶ Vö. STAFF 1984a, 25.

⁵⁶⁷ Vö. ABENDROTH 1995, 177.

⁵⁶⁸ Vö. ABENDROTH 1984, 224.

⁵⁶⁹ Vö. HELLER 1992g, 203–248.; 2003, 224–259.

tázása szükségképpen általánosabb államelméleti és jogelméleti kérdésekhez, így a jogállam, a jogi norma és a jog fogalmához vezet el, azok elméletileg megalapozott megválaszolása jogelméleti kérdések elemzését igényli.

A tanulmány jelentősége elsősorban nem a törvényfogalom meghatározásában rejlik, hanem a jogállam értelmezésében. Heller ugyan előadása elején úgy nyilatkozott, hogy: „Smend előbbi előadása, melynek minden lényeges pontjával örömet egyetértek, lehetővé teszi, hogy eltekintsek a jogfilozófiai fejtegetésektől, s csaknem kizárólag jogtörténeti és pozitív jogi megfontolásoknak adhatjuk át magunkat.”⁵⁷⁰ Ezt a kijelentést azonban nem szabad szó szerint vennünk, mivel az első mondat így hangzik: „A törvény fogalmának definícióját magától értetődően hiába keresnénk a Birodalmi Alkotmányban [...] Kevésbé magától értetődőként rá kell mutatnunk, hogy semmilyen más törvényben nem lehet ilyen definíciót találni.”⁵⁷¹ Ez ugyanis annak a kifejeződése, hogy vannak olyan jogi fogalmak, amelyeket a pozitív jog nem határozhat meg, illetőleg ha arra kísérletet tesz, az több problémát idéz elő, mint ahányat megold – ezeknek a fogalmaknak a tisztázása és időnkénti újragondolása, „korszerűsítése” a jogelmélet feladata. Ezért Heller szerényen jogtörténetinek nevezett megfontolásainak jó része elmélettörténeti, sőt, kifejezetten állam- és jogelméleti jellegű, mint a jogállam, a jogi norma fogalma, a jogegyenlőség tartalmának, a jogi norma és a jogi alapelv viszonyának a meghatározása. Ez utóbbit illetően Heller ebben az előadásában is részletesen kifejtette a jogi norma és a jogi alapelvek viszonyáról vallott, korábban már elemzett fölfogását.⁵⁷² Az ilyen elméleti fejtegetéseknek az elkerülhetlensége eredményezte azt, hogy a címben megjelölt, és számára feladatul kitűzött kérdés vizsgálatára a német eredeti szerint 36 oldalas tanulmányának csak a 24. oldalán jut el, alapos jogelméleti fejtegetések után. Hasonlóan járt a korreferens is, aki előadásának szintén jó kétharmadát jogelméleti kérdéseknek szentelte, így részletesen foglalkozott a jog fogalmával, érvényességével és pozitivitásával. Téziseiben leszögezte, hogy „a formális és a materiális törvény problémáját azonban végső soron csak a jogfogalom meghatározása által lehet megoldani [...] A korreferátum kísérletet tesz arra, hogy ezt a hézagot kitöltse, és a jogfogalmat oly mértékben megvilágítsa, amennyire az a vita megoldásához szükséges.”⁵⁷³ A vitában többen, így Kelsen, Nawiaszky, Merkl, Tatarin-Tarnheyden is, egyetértésüket fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy a tárgyalat alkotmányjogi probléma megoldásához nélkülözhetetlen a jog fogalmának tisztázása. Ehhez Tatarin-Tarnheyden azt is hozzáfűzte, hogy a weimari alkotmány megfelelő rendelkezéseivel mindkét referens csak érintőlegesen foglalkozott.⁵⁷⁴

Heller előadását a kétféle törvényfogalmat megkülönböztető uralkodó elmélet kritikájával kezdte, s onnét jutott el a jogállam vizsgálatához. A jogállam tárgyalásából következett a jogi norma és a jogi alapelvek elemzése, végül pedig a weimari alkotmány

⁵⁷⁰ HELLER 2003, 224. A Heller által hivatkozott előadáshoz lásd SMEND 1928b, 44–74. Heller tanulmányát a hivatkozott magyar kiadás alapulvételével idézem, azt azonban több helyen korrigáltam, mert a fordítás több helyen pontatlan, vagy legalábbis félreérthető. Fontos terminológiai kérdés a *Rechtssatz* fordítása, amelynek helyes magyar megfelelője nem a „jogszabály”, hanem a „jogi norma”, mert az fejezi ki egyértelműen Heller érvelését és felel meg a többséginek tekinthető magyar jogi terminológiának. Smend hivatkozott előadását lásd SMEND 1928b, 44–74.

⁵⁷¹ HELLER 2003, 224.

⁵⁷² Vö. HELLER 1927, 47–52.

⁵⁷³ HELLER 1992g, 166.

⁵⁷⁴ HELLER 1992g, 183.

és a törvényfogalom összefüggésével foglalkozott. Ez a tárgyalásmód jól jelzi Heller eljárását: a kiindulópont a probléma meghatározása, aminek lényeges eleme az uralkodó elmélet tisztázatlansága, ezért elmélet- és intézménytörténeti elemzés alapján pontosítja kritikáját, és kifejti a saját álláspontját, amelyet az elvontabb elméleti kérdésekkel kezd.

A materiális és formális törvény fogalmát az uralkodó felfogás Laband nyomán különböztette meg. A megkülönböztetés politikai jelentőségét az adta, hogy ezt vették alapul a törvényi fenntartás elvének értelmezése során. A törvényi fenntartás elvét a materiális törvényekre korlátozták, és kivették ebből a körből a formálisnak nevezett törvényeket, így a költségvetési törvényt és az egész államszervezeti jogot.⁵⁷⁵ Laband elméletének a történeti háttérét az ún. porosz alkotmánykonfliktus képezte, amikor is 1862-ben a liberálisok által dominált porosz képviselőház elutasította a hadsereg erősítéséhez szükséges költségvetést. I. Vilmos már a lemondás gondolatával foglalkozott, de végül maradt, és Bismarckot nevezte ki porosz miniszterelnöknek, aki 1866-ig elfogadott költségvetés nélkül kormányzott.⁵⁷⁶ Laband érvelésének a lényege az volt, hogy különbség van a formális és a materiális értelemben vett törvények között. Formális értelemben törvény minden olyan aktus, amelyet a törvényhozás a megfelelő eljárás során hozott. Tartalmuk szerint azonban ezek különbözőek lehetnek, mert például a kinevezést vagy más közigazgatási aktust is tartalmazhatnak. Materiális értelemben csak az törvény, ami jogi normát tartalmaz, jogi norma pedig az, ami jogviszonyokat hoz létre vagy szabályoz. Mivel az állam jogi személy, a jogi személy belső viszonyai pedig nem jogviszonyok, az állam belső viszonyaira vonatkozó formális törvények materiális értelemben nem törvények, rájuk a törvényi fenntartás elve nem vonatkozik. Laband szerint különösen ilyen csak formális törvény a költségvetési törvény, mert annak a tartalma egy számla, és nem a jogviszonyok szabályozása. Ezzel az elméletével „az egész államszervezeti jogot a korona számára tartotta fenn”.⁵⁷⁷ A kétféle törvény megkülönböztetése e gondolatmenet szerint elvezetett a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyának, tehát a jogállamnak a kérdéséhez, valamint a jogi norma fogalmához.

A jogállam értelmezése során Heller abból indult ki, hogy a 18. század konstitucionalizmusa a jogállam eszméjét szorosan összekapcsolta népszuverenitással, a „18. századtól kezdődően a törvényt a nép autonóm döntésének, s ezáltal az önmagát meghatározó ész aktusának tekintették”.⁵⁷⁸ Az államhatalmi ágak elválasztását nem tartalmi jogeszményként fogták föl, hanem technikai eszközként, hogy az értelmes törvény uralmát biztosítsák, és a végrehajtó és bírói hatalmat a nép törvényhozói döntéséhez kössék. Nem önmagáért kívánták meghatározni „a törvényhozásnak fenntartott tartalmat, hanem csupán azt akarták kijelenteni, hogy a legfelső, az államéletet meghatározó jogi normákat »törvényként« a népképviselőnek kell meghoznia. A törvénynek és az értékhordozó volenté générale-nak

⁵⁷⁵ „Az uralkodó tan tehát a materiális törvény fogalmának felállításával kíván elméleti-logikai határt húzni egyfelől a törvényhozás, másfelől a jogszolgáltatás és a közigazgatás között. Ennek az az értelme, hogy tudományos úton határozzák meg a törvényi fenntartás tartalmát (den Vorbehalt des Gesetzes zu bestimmen).” A magyar kiadásban pontatlanul „a törvényhozási tárgyak körét” szerepel (HELLER 2003, 226.).

⁵⁷⁶ A kőniggrätz-i győzelem után a liberálisok többsége, az ún. nemzeti liberálisok kibékültek Bismarckkal, a német egységért cserébe föladták elveik jó részét és indemnitási törvénnyel vetettek véget az alkotmánykonfliktusnak (vö. WINKLER 2005, 144–146.).

⁵⁷⁷ STAFF 1981, 413.

⁵⁷⁸ HELLER 1992p, 207.

ez az összefüggése konstituáló jelentőségű; s azt is jelenti, hogy az alkotmányos és az abszolutisztikus törvényfogalom között nem lehet hidat verni.”⁵⁷⁹

A porosz–német belpolitikában az alkotmányos jogállam eszméjét sohasem sikerült az uralkodók gondolkodásában érvényre juttatni azzal az elképzeléssel szemben, hogy az uralkodó az alkotmány előtt és felett áll.⁵⁸⁰ A német államjogtudomány is igazodott a hatalmi viszonyokhoz és elképzelésekhez, ezért a monarchikus elv 1918-ig vitathatatlan dogma volt.⁵⁸¹ A népszuverenitást ennek megfelelően összebékítették az uralkodói szuverenitás elvével, s a népszuverenitást a parlamentáris képviseletre korlátozták. Így a német államokban – amelyekben a parlamenti törvényhozást nem forradalom útján harcolták ki és biztosították – vitatott maradt, hogy meddig maradt meg a parlamenti törvényhozás számára fönntartott terület, és mit kell meghagyni az uralkodó döntése számára.⁵⁸² Ezt „a politikai erőviszonyok döntötték el, és az elmélet utólag törekedett arra, hogy kidolgozza [...] a törvényfogalom logikai ismérveit”.⁵⁸³

Heller, mint azt korábban bemutattuk, élesen bírálta a 19. századi német államtan uralkodó áramlatát, különösen annak jogállamfelfogását, mert azt az eredeti jogállameszme eltorzításának, a jogállami gondolkodás politikai elfajulásának tartotta. Ezt a jogállameszmét nevezte formálisnak,⁵⁸⁴ szembeállítva azt a jogállam materiális eszméjével, ez utóbbit tartotta a klasszikus jogállamfogalomnak.⁵⁸⁵ A politikai és jogi gondolkodás történetében, mint közismert, a „jogállam” kifejezés (*Rechtsstaat*) a később használt értelemben először Carl Theodor Welckernél 1813-ban jelent meg, majd Robert von Mohl munkássága és a Vormärz liberális polgársága bibliájának nevezett Welcker–Rotteck-féle *Staatslexikon* (1834–48) révén terjedt el széles körben, és vált általános politikai követeléssé.⁵⁸⁶ A szakirodalomban vitatott, hogy a jogállam elméletét szűkebben, csak a német hagyományra tekintettel kell-e felfogni, vagy tágabban, bevonva ebbe a francia konstitucionalizmust, sőt az angol *rule of law* tanokat is.⁵⁸⁷ Heller ebben a kérdésben határozottan nem foglal állást, de megnyilatkozásaiból az olvasható ki, hogy a jogállamelmélet kezdetét a francia konstitucionalizmustól számítja.⁵⁸⁸

A materiális és a formális jogállam gondolat különbségének a lényegét Heller a népszuverenitás és abból következően a törvényfogalomnak, valamint az egyenlőség elvének az eltérő értelmezésében látta. A materiális jogállam gondolatnak két alkotórésze van, a szabadság mint a nép törvény révén való önrendelkezése és az egyenlőség.⁵⁸⁹ Az első

⁵⁷⁹ HELLER 2003, 230.

⁵⁸⁰ Vö. HELLER 1926b, 35–36.

⁵⁸¹ Vö. HELLER 1926b, 45.

⁵⁸² Vö. STAFF 1981, 413.

⁵⁸³ HELLER 2003, 231.

⁵⁸⁴ HELLER 2003, 241.

⁵⁸⁵ Vö. HELLER 2003, 228–229.

⁵⁸⁶ Vö. BAUMLIN 1987, 2810–2811.

⁵⁸⁷ A jogállam tágabb felfogásához lásd SZIGETI–TAKÁCS 1998, 201–248. A jogállamfogalom szűkebb értelmezéséhez lásd MAUS 1978, 11–81.

⁵⁸⁸ „Montesquieu A törvények szellemében Locke jogállami követelményeit képviseli” (HELLER 1992p, 19.). Először Angliában, az önálló királyi rendeletalkotási jog megsemmisítésével megalapozták a *supremacy of law*-t, Franciaországban pedig Montesquieu elmélete alapján és a nagy forradalom révén megalkották a modern jogállamot (HELLER 1992g, 228.).

⁵⁸⁹ Vö. HELLER 1992g, 241.

alkotórész magyarázataként Heller kifejti, hogy a materiális jogállameszme a népszuverenitás-tan talajából nőtt ki, amely ennek megfelelően szintén két gondolatsort tartalmaz. Az első a természetjogi immanenciagondolat autonómiaeszményéből fakad, és államformától függetlenül azt az államot tekinti jogállamnak, amelyben az önmagát meghatározó nép a közösségi értékek egységes hordozójaként ténylegesen vagy elvileg hozzájárul a törvényekhez. A felvilágosodás természetjogának örökségeként ebben a „demokratikus törvényhozásban a magát erkölcsileg meghatározó ész aktusát látták”.⁵⁹⁰ „Ezért amit a nép önmagáról jogalkotóként határoz, az azért és annyiban jogszerű törvény, mert és amennyiben az erkölcsileg önmagát meghatározó ésből ered, mert és amennyiben kizárja az önkényt, tehát igazságos is. Éppen ezért szükséges, hogy az autonóm törvénynek elsőbbsége legyen minden más állami aktussal szemben. A népi jogalkotót nem »formális szervnek«, hanem a »nép« mint döntési egység képviseletének tekintik, és a törvény formája és tartalma nem választható szét. Ez az a jogállamgondolat, amelyik Németországban 1848-ig uralkodó maradt, és még Mohl is ezt képviselte [...] E klasszikus jogállam gondolat törvényfogalma egy materiális jog eszményére, a szabadság és egyenlőség etikai-politikai eszményére irányult.”⁵⁹¹ A klasszikus jogállamfogalom szabadságértelmezésének második gondolatsorát Heller szervezettechnikainak nevezi, és azt Montesquieu-tól eredezteti. „Ez az úgynevezett hatalommegosztás, amely semmi esetre sem tartalmi jogeszmény, hanem csak kivitelezésének, valamint a jogbiztonság, a biztonság szavatolásának technikai eszköze, amely biztosítja – ahogy Wilhelm von Humboldt mondja – »a törvényes szabadság bizonyosságát«”.⁵⁹²

A materiális jogállamgondolat második alkotórésze az egyenlőségfelfogás, amely mindenki érdekét egyformán figyelembe veszi és az önkény kizárásával értékeli.⁵⁹³ Ezt az általános – vagyis nem csak a törvény előtti egyenlőségre korlátozott – egyenlőségi tételnek is nevezett materiális egyenlőségfelfogást már a politikai eszmekörökről szóló könyvében is a modern demokrácia lényeges mozzanatént fogta fel, és azt a *Die Gleichheit in der Verhältniswahl nach der Weimarer Verfassung*⁵⁹⁴ című tanulmányában fejtette ki részletesen. Eszerint az általános egyenlőségi tétel nem jelenti a mindenféle különbözőségtől való elvonatkoztatást, nem zárja ki a különbözőségek figyelembevételét. Ezért az abszolút, logikai-matematikai egyenlőséget élesen meg kell különböztetni a jogtudomány relatív, mindig csak bizonyos vonatkozásokban érvényes viszonylagos egyenlőségétől. Az egyenlőségi tételek belül egy megkülönböztetés akkor indokolt, ha az a dolog „lényegéből”, „természetéből”, a vonatkozó intézmény saját törvényszerűségéből adódik, és tegyük hozzá, megegyezik a konkrét kultúrkör, esetünkben a kontinentális Európa jogtudatában található, túlsúlyban lévő értékelésekkel. Ezért az „egyenlő választójog nem tehet semmilyen igazolatlan megkülönböztetést a szavazatok súlya tekintetében, de meg kell tennie minden igazolt megkülönböztetést. Az így megtett megkülönböztetéseknek tárgyilag megalapozottnak kell lenniük, azaz a dolog természetében

⁵⁹⁰ HELLER 1992p, 221.

⁵⁹¹ HELLER 2003, 229. Általam korrigált szöveg, a Takács Péter-féle magyar kiadásban a *Rechtsstaatsgedanke* jogállameszme, a *Rechtsideal* jogeszmé; ebben a szótárban a *das Ideal*, a *der Gedanke* és a *die Idee* egyaránt „eszme”.

⁵⁹² HELLER 2003, 229–230. Általam korrigált szöveg, a Takács Péter-féle magyar kiadásban a *Rechtsideal* tételesen jogeszmének fordították jogeszmény helyett.

⁵⁹³ Vö. HELLER 2003, 241.

⁵⁹⁴ HELLER 1992h.

rejlő észszerű és döntő jelentőségű megfontolásokon kell alapulniuk, úgy, hogy a törvény csak ilyen megkülönböztetések által felel meg az érintett életviszony belső céljának.”⁵⁹⁵

A jogállameszme formális felfogása mindkét alkotóelemet átértelmezte. A nép törvény révén történő önrendelkezési jogát, azaz a népszuverenitás elvét a monarchikus szuverenitás által relativizálta, ennek következtében valahogy meg kellett indokolni az uralkodó számára fenntartott jogokat. Ebből az igényből eredt a formális és materiális törvény megkülönböztetésének teóriája. „Labandnak és iskolájának materiális törvényfogalma azon fáradozott, hogy ezt a félabszolutisztikus eredményt, azaz a költségvetési konfliktus által létrejött hatalmi helyzetet, logikailag igazolja.” Ennek eredményeként a jogi normák egy történetileg-hagyományosan meghatározott körét egy elméleti jogi normafogalommal abszolutizálták.⁵⁹⁶ A jogállameszme másik összetevőjéből, az egyenlőség gondolatából pedig nem maradt egyéb, mint a törvény előtti formális egyenlőség, amelyet csak a törvény alkalmazásakor akarnak érvényre juttatni, tekintet nélkül a törvény tartalmára.⁵⁹⁷

Ezt a felfogást Heller politikailag, elméletileg és a pozitív alkotmányjog alapján is bírálta. Politikai kritikájának az alapvonása, hogy a bírált felfogást mint a jogállam liberális értelmezését utasítja el annak demokratikus értelmezésével szemben. Mint azt a politikai eszmekörök elemzésénél láttuk, Heller a liberalizmust a demokratikus eszmekör egyik, már túlhaladott változatának tekintette. Ha ehhez hozzávesszük az erkölcsi jogi alapelvek legitimáló és meghatározó szerepéről, azok kulturális kötöttségeiről és történeti fejlődéséről vallott felfogását, akkor abból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Heller szerint (noha a kifejezést nem használja) a demokratikus jogállameszme első megjelenési formája a klasszikus jogállam eszméje volt. A 19. század folyamán azonban a demokrácia és a liberalizmus elvált egymástól,⁵⁹⁸ és a 20. században a demokratikus jogállam eszméjét már a szociális jogállam gondolata képviseli.⁵⁹⁹

A jogállam demokratikus értelmezését Heller a materiális és a formális jogállam szembeállításával végzi el. Ennek során figyelembe kell vennünk, hogy a materiális jogállam elnevezés két lényegesen eltérő jogállamfelfogásra is használatos. Az egyik felfogás a 19. század első felének liberális, Heller által klasszikusnak nevezett koncepciója, a másik, többek között, a szociális jogállam elmélete. A klasszikus jogállam elméletében, mint azt részletes elemzésében Maus kimutatta, összefonódtak a formális és a materiális mozzanatok. A tartalmi elemeket, a polgári jelleget a formális mozzanat, a törvényfogalom és a népképviselői törvényhozás, a törvényhozás korlátlanlansága és a végrehajtó hatalom, ezzel a rendeleti jogalkotás korlátozottsága közvetítette és egyben garantálta,

⁵⁹⁵ HELLER 1992h, 328–335. Az arányos választási rendszerre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy „minden nagy és jelentős politikai párt számára választóik számának megfelelően kell biztosítani a parlamentbe jutást [...] Azt a tételt, miszerint egy arányos választójog csak akkor egyenlő, ha az minden választónak egyenlő befolyást biztosít, kizárólag azzal a feltétellel szabad érvényesnek tekinteni, hogy az nem jelent mást, mint az önkény tilalmát: a törvényhozó nem tehet igazolatlan megkülönböztetéseket” (HELLER 1992h, 340., 365.). Ez a tanulmány egyébként 1929 augusztusában szakvéleményként született. Heller itt annak a porosz választási törvénynek az alkotmányossága mellett érvelt, amely a pártok Landtagba való bejutását parlamenti küszöbhez kötötte.

⁵⁹⁶ HELLER 2003, 237.

⁵⁹⁷ Vö. HELLER 2003, 241.

⁵⁹⁸ Vö. HELLER 1926b, 66–70., 88–90.

⁵⁹⁹ Ezt a gondolatot részletesen a *Rechtstaat oder Diktatur?* című tanulmányban fejtegette ki.

mind a feudális-neoabszolutisztikus, mind pedig a plebejus-szocialisztikus törekvésekkel szemben. Nem volt szó a törvények jogelvek általi tartalmi korlátozásáról, és erre nem is volt szükség, mivel a korlátlan törvényhozó hatalom esetleges szocialista jellegű fölhatalása a politikai irreális világába tartozott.⁶⁰⁰ A materiális jogállam másik felfogása több változatban a 20. század 20-as és 30-as éveiben jelent meg, ezek legjelentősebbje a szociális jogállam Heller által kidolgozott koncepciója volt. Ezek a jogállam-koncepciók abban az értelemben voltak materiálisak, hogy a törvényhozással, a törvények tartalmával szemben állítottak föl követelményeket, és következetesen képviselve a törvények bírói felülvizsgálatának a lehetőségéhez vezettek el. Tekintettel arra, hogy a weimari köztársaság idején a törvényhozás útján történő szocialista átalakítás reális lehetőségnek tűnt, a formális és a materiális jogállam híveinek tábor a felcserélődött. „Az új szituációban az volt a jellemző, hogy számos polgári jogtudós tért át a nemformális jogi koncepciókra, a szocialista teoretikusok pedig a jogpozitivizmus felé fordultak. Ezek között elsősorban Ernst Fraenkel, Franz Neumann és Gustav Radbruch említendő.”⁶⁰¹ Ez a változás szorosan összefüggött a bírói felülvizsgálati jognak az első fejezetben jelzett kérdésével. Heller azért bírálta az ún. formális jogállam felfogást, mert az összekapcsolódott a kettős törvényfogalommal, vagyis a törvényhozás jogkörének a korlátozásával járt. Heller egyáltalán nem bírálta Laband pozitívizmusának azt az elemét, hogy „az államéletnek nincs olyan tárgya, sőt mondhatjuk, nincs olyan gondolat, amelyet ne lehetne egy törvény tartalmává tenni”.⁶⁰² Heller később részletezendő szociális jogállam koncepciója mint tartalmi felfogás nem a törvényhozás korlátozását célozta, hanem politikai és jogi programot jelentett, a korlátlanként fölfogott törvényhozási hatáskör szocialista tartalmú alkalmazását célozta. Ennek tudható be, hogy a szakirodalomban különböző nézetek ütköznek abban a kérdésben, hogy Heller felfogása mennyiben tekinthető a materiális jogállam koncepciójának.⁶⁰³ A nézeteltérések alapját a pozitív jog feletti jogelvek legitimáló szerepe és a demokratikus eljárás önmagában vett legitimitása közötti ellentét különböző megítélése képezi. Véleményem szerint az elméleti tisztázáshoz a materiális jogállam előzőekben vázolt két fogalmának a megkülönböztetésére van szükség.

Heller materiális jogállam elmélete a történeti-politikai háttérre és meghatározottságokra való utalásokon túlmenően leleplezte a 19. század törvényfogalmának ideológiai jellegét. Ennek az volt a jelentősége, hogy ezt törvényfogalmat kevés kivétellel a 20. század uralkodó felfogása is átvette. A törvényfogalom Heller szerint a német polgárság antipolitikus beállítódását fejezte ki: „Az uralkodó tan két jogi normaformulája egy felettebb primitív konstitucionalizmus világához tartozik, melyben az alattvaló számára csak legbensőbb magánszférájának szabadsága és a tulajdona volt fontos. Mihelyst politikailag is értelmezte szabadságát, e jogi normaformulákkal semmit sem tudott kezdeni.”⁶⁰⁴ Az, hogy

⁶⁰⁰ Vö. MAUS 1978, 16–22.

⁶⁰¹ MAUS 1978, 39.

⁶⁰² LABAND 1919, 63.

⁶⁰³ Staff szerint Heller félreértelmezi a saját álláspontját, amikor azt állítja, hogy jogállamfelfogása nem formális, hanem materiális (vö. STAFF 1985, 13.). Ezzel szemben Franzius szerint Heller elméletének „a materiális jogállam a vezérmotívuma”, azaz a materiális jogállam olyan elméletéről van szó, amelynek a történelem bevonásával jövőperspektívát kellene felmutatnia (FRANZIUS [s. a.], 12–13.). A materiális jogállam koncepció mellett érvel még Blau és Maus is.

⁶⁰⁴ HELLER 2003, 237.

az uralkodó vélemény a szervezeti jogot materiális értelemben a közigazgatáshoz számítja, csak a 19. századi konstitucionalizmus legitimációs ideológiája, amely szerint a koronának meg kell hagyni egy, a népképviselőtől független döntési szférát.

Heller elméleti kritikájának alapgondolata az, hogy nem a törvény fogalmából kell levezetni a törvényhozás lényegét, hanem a materiális jogállam lényegét alkotó népszuverenitásból kell levezetni a törvényhozást és abból a törvény fogalmát. Ezért a kritika meghatározó vonala államelméleti, az államhatalmi ágak megkülönböztetésére vonatkozik. A kritika másik vonala jogelméleti, a törvény és a jogi norma fogalmát hivatott tisztázni.

Az államelméleti kritika abból a tényből indul ki, hogy az uralkodó elméletnek nem sikerült a törvényhozás és a végrehajtó hatalom politikai intenciói számára megfelelő tartalmi meghatározása és elhatárolása, és ez nem is sikerülhetett. „Az uralkodó tan minden arra irányuló próbálkozása azonban, hogy *a priori* határozza meg a jogalkotás, a jogszolgáltatás és a közigazgatás »lényegét«, »természetét« vagy »szubsztanciáját«, teljességgel hiábavaló, mert »természetük szerint« az állami aktusok nem különböznek, hanem azonosak.”⁶⁰⁵ Itt véleményem szerint Heller a kritika során túlzásba esik, mert az állami aktusokat természetüket tekintve összekapcsolja ugyan az, hogy „mindegyik a terület lakosai társadalmi magatartásának egységes összerendezésére irányul”,⁶⁰⁶ de azon túl egymástól lényegesen különböznek is. Egyébként Heller elméletéből is ez következik, hiszen ő maga is megkülönbözteti a törvényhozást más hatalmi ágaktól, és annak alapját abban látja, hogy a törvényhozás közvetlenül kapcsolódik a *volonté générale*-hoz, a másik két hatalmi ág pedig csak közvetve, mivel a közigazgatási és bírói aktusok nélkülözhetetlen mozzanata a jogalkalmazó személyes döntése. A törvényhozási forma közvetlenül a *volonté générale*-ből következik, a bírói ítélet és a közigazgatási aktus jogi formája pedig a törvényhez kötöttség elvéből.⁶⁰⁷ Ezek a formák nem függetlenek teljesen meghatározott tartalmaktól. Ezért is a törvényhozás aktusát, a törvényt más állami aktusoktól „fokozott materiális érvényességi ereje különbözteti meg”.⁶⁰⁸

Heller kritikájából az államelméleti vizsgálódások számára az a következtetés adódik, hogy első lépésként legalábbis el kell egymástól választani az állami szervek típusainak és a hatalmi ágaknak a kérdéskörét. Az első esetben az állami szervek tevékenységének és szervezetének az önmagában vett és az állami célokhoz és feladatokhoz viszonyított vizsgálatáról van szó, a második esetben pedig az egyes állami szervek közötti hatáskörmegosztás és -összekapcsolás kérdéseiről. Az első esetben a megítélés szempontja a hatékonyság, a másodikban a hatalomkoncentráció mértéke.

⁶⁰⁵ HELLER 2003, 242.

⁶⁰⁶ HELLER 2003, 242.

⁶⁰⁷ „A törvénynek a bíró és a közigazgatási hivatalnok általi minden konkretizálása súlyos következményekkel járó *interpositio auctoritatis* jelent. Az érintett szerv egyénileg és szociálisan feltételezett személyes döntésével minden törvényhez való kötöttség ellenére e törvény keretei között egy olyan elem jelenik meg, amely a törvényhozó által nem racionalizálható. [...] Jogállami követelmény, hogy minden állami szerv lehetőleg szorosan kötődjék a törvényhez; a *volonté générale* megkövetelt uralma más úton nem is képzelhető el. Így a törvényhozás, a bíróságot és a közigazgatás jogi formái egyedül az állami aktusoknak a törvényhez való jogállamilag szükségszerű kapcsolataiból adódnak az állami tevékenység meghatározott tárgyai számára. A legfelső jogi normák megalkotásakor a törvényhozás formáját kell alkalmazni, egy tényállás bírói megítélésakor [...] az ítékezését.” (HELLER 2003, 243–244.)

⁶⁰⁸ HELLER 2003, 243.

A jogelméleti kritika összefüggésében Heller a törvény és a jogi norma viszonyának fogalmi tisztázására vállalkozik. A kétféle törvényfogalom megkülönböztetése elméletileg tarthatatlan, és már azért is felettébb aggályos, mert két teljesen különmű fogalmat azonos szóval jelölnek. Az alkotmányos törvény fogalmának meghatározása során lényegében saját államelméleti elemzéseinek a következményeit vonja le, és tisztázza a jogállamban érvényes, más elnevezéssel alkotmányos törvény fogalmát. „A jogállamban tehát csak a legfelső, a népi törvényhozó által alkotott jogi normákat nevezik törvénynek, azokat azonban kivétel nélkül valamennyit [...] Az alkotmányos törvényt a legfelső, a »népi törvényhozás« által (legalább közreműködve) megalkotott normaként kell megjelölni, hiszen az alkotmányos törvény csak azáltal különbözik egy abszolút uralkodó vagy egy diktátor normájától, hogy a törvényt (legalább közreműködve) a nép vagy annak képviselője alkotja meg.”⁶⁰⁹

A saját törvényfogalom meghatározása és az immanens kritika is a jogi norma fogalmához vezet el. Heller megállapítja, hogy a két törvényfogalom megkülönböztetését helyeslő szerzők az elhatároláshoz igen eltérő kritériumokat alkalmaznak, amelyek nem világosak és nem is egyértelműek. Ezek közül általánosan elfogadott a jogi norma fogalma, vagyis hogy az a jogszabály tekintendő materiális törvénynek, amelyik jogi normát tartalmaz. Ezért „ha megdől az uralkodó elmélet jogi norma fogalma, akkor a kettéosztás tanának is meg kell dőlnie”⁶¹⁰. A jogi norma közelebbi meghatározása során az uralkodó elmélet „három, egymásnak ellentmondó jogi norma fogalommal is dolgozik, melyek ellentmondanak egymásnak”. Az első az általánosságot tartja a jogi norma megkülönböztető jegyének,⁶¹¹ a második szerint az az előírás jogi norma, amelynek közvetlen célja az állam és az egyének számára kölcsönös határoknak, azaz szociális határoknak a megvonása, a harmadik pedig a polgárok szabadságába és tulajdonába való beavatkozást tekinti megkülönböztető jegynek.⁶¹² A két utóbbi fogalommeghatározással szemben Heller legfontosabb érve az, hogy minden norma, tehát a bírált fölfogások szerint „nem jogi normáknak nevezett képződmények [ilyenek többek között Laband szerint a költségvetési rendelkezések Sz. P.] is mind a szervek, mind a polgárok számára akaratukat kötelező, vagyis szabadságukba beavatkozó normák”. Ez egyben azt is jelenti, hogy minden norma meghatározza a megengedett cselekvés körét, vagyis szociális határokat húz meg.

Heller azt az álláspontot is elutasította, amely szerint a jogi normának fogalmi eleme az általánosság. Arra való hivatkozással, hogy azt az uralkodó elmélet is föladta, csak annyiban tér ki rá, hogy pusztán szervezettechnikai véletlen, hogy a törvények előírásai rendszerint általánosak.⁶¹³

A jogi norma fogalmát és benne az általánosság kérdését a továbbiakban a saját álláspont konkretizálásaként fejti ki, mivel az az általa adott törvényfogalomból is következik. Heller jogi normának nevez „minden olyan normát, amely egy feltételezett tényálláshoz (Tatbestand) jogkövetkezményt kapcsol, az alanyi jogokat és kötelezettségeket egy tényálláshoz kapcsolja [...] Jogi normán közösségi autoritás által individualizált, a cselekvési

⁶⁰⁹ HELLER 2003, 244.

⁶¹⁰ HELLER 2003, 236.

⁶¹¹ HELLER 2003, 236.

⁶¹² HELLER 2003, 236–237.

⁶¹³ Vö. HELLER 2003, 233.

akaratot interszjektíve kötő normát értünk.”⁶¹⁴ „Eszerint minden állami parancs jogalkotást jelent. Törvény, rendelet, határozat és ítélet a jogalkotásnak csupán különböző jogállami formáit jelenítik meg; mindegyik jogi normát tartalmaz. Ha ez ellen azt a szokásos kifogást vetik fel, hogy eszerint egy altiszt minden parancsa jogalkotás, akkor e következtetést teljesen elfogadhatónak tartom. Hiszen a függelemsértő, akit az altiszt adott esetben jogszerűen lö le, megsérti ezt a konkrét, a közvetlen felettese által a parancsban pontosan így, s nem máshogy individualizált jogi normát [...] A jogrendre jellemző dialektikában minden normának az illetékes autoritás általi individualizálásával egy új, korábban így még nem létezett norma keletkezik. A tábornok parancsa az ezredparancsnok számára tárgyi jog, s a tárgyi jog által mind a tábornok, mind az altiszt jogosultságot és kötelezettséget szereznek arra, hogy új jogi normákat individualizáljanak és objektiváljanak, amivel a felsőbb hatóság jogi normáit egy olyan helyzethez igazítják, amelyet amaz egyáltalán nem is láthatott előre. Mindannyian – az ítélkező bíróval és a jogügyletben cselekvő polgárral együtt – önállóan osztoznak az állam jogalkotási tevékenységében (Rechtsschöpfungsberuf). Ami felülről parancsnak, ítéletnek vagy jogügyletnek tűnik, alulról jogi normaként jelenik meg.”⁶¹⁵

Véleményem szerint Hellernek ez az ún. egyedi normára vonatkozó álláspontja téves, ami különösen az idézet katonai példáinál szembetűnő. Hellernél eltűnik a jogi norma és az egyedi normatív jogi rendelkezés különbsége. Ez a különbség logikailag és elméletileg abban nyilvánul meg, hogy az egyedi jogi rendelkezés esetében egy egyedi tényállásra vonatkoztatásról van szó, a jogi norma esetében viszont nem, bármilyen korlátozott is legyen a jogi norma általánossága. Az általánosságot itt természetesen nem a szó köznapi jelentésében kell érteni, hanem – ahogy azt Heller is értelmezte: „Helyes, hogy az egyenlőségi tétel a jogi norma etikai konstituáló elve, amely ebben az értelemben mindig általánosságot előfeltételez, még ha a történelemben csak egyszer lehet is alkalmazni. Annak a jogi normának, amely megtiltja a császárnak a köztársaságba való visszatérését, tíz császárra is érvényesnek kell lennie. Ez az általános egyenlőség azonban, ahogy a példa mutatja, a törvényfogalom szempontjából nem döntő jelentőségű.”⁶¹⁶ A jogi normák és az egyedi normatív jogi rendelkezések különbségének jogpolitikai jelentősége jogrendszerektől függő, elsősorban a precedensek szerepére tekintettel. Abban igaza van viszont Hellernek, hogy a jogi normáknak és az egyedi normatív jogi rendelkezéseknek közös jellemzője a normativitás, ezért analitikai kategóriaként indokoltnak tartom a normatív jogi előírás fogalmának mint a jogi norma, az egyedi jogi rendelkezés és a jogi alapelv gyűjtőfogalmának a bevezetését.

Heller törvényfogalmából és joginorma-fogalmából következően az államszervezeti tárgyú jogi rendelkezéseket és a költségvetési törvényt is jogi normának, és ennek megfelelően törvénynek tekinti. Kimutatja, hogy a költségvetés nem pusztán számla, hanem jogokat és kötelezettségeket alapoz meg.⁶¹⁷

Heller törvényfogalmából és joginorma-fogalmából következik az is, hogy a nem normatív tartalmú törvényeket nem tekinti törvénynek. Azt elismeri, hogy ilyenek időnként elő-

⁶¹⁴ HELLER 2003, 118.

⁶¹⁵ HELLER 2003, 244–245. Heller kritikája itt elsősorban Schmitt ellen irányul, és Heller lábjegyzeteiben megfogalmazott elhatárolódásai ellenére nagyrészt megegyezik Kelsen felfogásával.

⁶¹⁶ HELLER 2003, 235–236.

⁶¹⁷ Vö. HELLER 2003, 254.

fordulnak, „az elméletnek azonban nem kell ezekben az esetekben törvényekről beszélnie, csupán azt kell megállapítania, hogy valamilyen formában visszaéltek a törvény alakjával. A jogalkotás nem normatív aktusa éppoly kevésbé törvény, mint ahogy a lovagvárnak épített Grunewald villa sem vár.” Ez az álláspont nézetem szerint vitatható, különösen egy valóság tudományi állam- és jogelmélet esetében. Mivel a joggal való visszaélést nem lehet megakadályozni (erről éppen ő maga írt!),⁶¹⁸ ezért indokoltnak tartom a törvény fogalmán belül a normatív és a nem normatív törvények megkülönböztetését. (Itt nem a formális és materiális törvények megkülönböztetésére gondolok, hanem a normatív és a pusztán szimbolikus törvényekre.)

A két törvényfogalom tanának kritikája, amelyet tanulmánya utolsó fejezeteiben fejt ki, abban foglalható össze, hogy a weimari alkotmány törvényfogalma lényegében az ő meghatározásával van összhangban. A weimari alkotmány rendelkezéseinek az elemzése nem támasztja alá a materiális és a formális törvény megkülönböztetését, az alkotmány csak formális törvénynek tekintett rendelkezései a materiális törvény fogalmának is megfelelnek. Ezért aztán a szakirodalomban – a kettős törvényfogalom tanának ellentmondva – teljes az egyetértés abban, hogy az alkotmány első, államszervezeti része is jogi normákat tartalmaz.⁶¹⁹ Heller megállapítja, hogy „a törvény szó általunk megállapított alapjelentése a második fő részben is domináns [...] Az alapjogi fejezetekben azonban valóban megtalálhatók a »törvény« szó olyan különleges jelentései, amelyeknek megértése roppant gyakorlati jelentőséggel bír. Az uralkodó tannal szembeni utolsó és legdőntőbb ellenvetésem az, hogy egy immanens kritikának meg kell állapítania, hogy a formális-materiális ellentét képtelen arra, hogy megragadja ezeket a különleges jelentéseket.”⁶²⁰ Heller szerint tehát egy egységes törvényfogalomra van szükség, amelyet rendszerint alkotmányos törvényfogalomnak nevez.⁶²¹

A jogi norma fogalma kapcsán Heller itt is kifejti a jogi alapelvekről vallott, korábban ismertetett nézeteit. Új mozzanatként kiemeli azok jelentőségét az alkotmány szempontjából. „Birodalmi alkotmányunk második fő része nagy mennyiségben nyújt példákat etikai jogi alapelvekre. Ilyenek találhatók a 119–120., a 122., a 132–134., a 151–155., a 157., a 158. és a 162–164. cikkekben. Az alkotmányjogi szakirodalom ezeket az aktuális jogi normákká még nem pozitívált jogi alapelveket vagy jelentéktelen tirádákként intézi el, vagy azokkal a tételekkel tekinti egyenlőnek, melyeket helyesen a törvényhozónak szóló jogi normákként értékel. E felfogással nem érthetők egyet. Ezek az etikai jogi alapelvek a német jogélet alapintézményeire utalnak, és a birodalmi alkotmány értelmezése számára közvetlen gyakorlati jelentőséggel bírnak. A mindenkire szóló etikai irányelveket kifejező jogi alapelvek és a törvényhozó pozitív jogi kötelezését kifejező pozitív jogi normák közötti megkülönböztetést azonban elméletileg helyesnek, a gyakorlat szempontjából pedig fontos következményekkel járónak tartom.”⁶²²

Heller kritikai elemzéseiből és saját álláspontjára vonatkozó fejtegetéseiből arra a megállapításra jut, hogy „a weimari alkotmány, mint minden más modern alkotmány, jó okkal nem ismeri a kizárólagos törvényhozási tárgyak általános meghatározását [...]”

⁶¹⁸ Vö. HELLER 1927, 172–173.

⁶¹⁹ Vö. HELLER 2003, 252.

⁶²⁰ Vö. HELLER 2003, 256.

⁶²¹ Vö. HELLER 2003, 227.

⁶²² HELLER 2003, 246.

Hogy mi tartozik a törvényi fenntartás körébe, s hogy a törvényhozás mely tárgyakat ragadja meg, azt nem a logika és nem egy elméleti formula határozza meg, hanem a hagyomány, a célszerűség, a hatalmi helyzet és a jogtudat.” Ezzel a megállapítással (talán a „jó okkal” kitételről eltekintve) egyet kell értenünk. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az alkotmányozás során ne kellene felvetni a kizárólagos törvényhozási tárgyak kérdését, és hogy az alkotmányban ne lehetne rögzíteni ilyen rendelkezéseket.

Demokrácia és társadalmi homogenitás

A demokratikus és szociális jogállam elméleti megalapozása szempontjából lényeges másik tanulmány a *Politische Demokratie und soziale Homogenität*. Eredetileg a Deutsche Hochschule für Politik vitasorozatában hangzott el először Schmitt – később nagy hatást kiváltott – *A politikai fogalma* című előadását követően és érthetően arra reflektálva is. A tanulmány első részében a demokráciaprobléma nézőpontjából a politikai uralom és a politikum természetét vizsgálja. „Itt most azt a kimeríthetetlen kérdést, hogy milyen jelentősége van a társadalmi homogenitásnak a politikai demokrácia szempontjából, lényegében fogalommagyarázat útján, politikai – tehát nem szociális, gazdasági vagy etikai – álláspontból kell megvitatnunk.”⁶²³ Heller a politikát az államra vonatkoztatva, az állammal szoros kapcsolatban határozza meg, bővebb magyarázatként a *Die Souveränität*-re utalva. „A politikai uralom lényegét tekintve potenciális univerzális területi döntés. Politikailag az uralkodik, aki egy meghatározott területen az együttműködés egysége szempontjából releváns aktusokról végérvényesen dönt, vagy a területi döntésnek ebben az egységében mértékadóan részt vesz.”⁶²⁴ Az univerzalizás azt jelenti, hogy a döntés a terület minden lakosára kötelező, és az a körülményektől függően bármely kérdésre kiterjedhet, erről az uralmon lévő dönt. „A területi döntésnek ez az univerzalizása magától értetődően csak potenciális.” Ehhez kapcsolódóan „államnak (a Machiavelli óta annak nevezett modern államról van szó) a területi döntési hatóságot (Gebietsentscheidungsinstanz) konstituáló aktusok egységét nevezzük”.⁶²⁵ Az állam megértéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy „a növekvő civilizáció és munkamegosztás a társadalmi kapcsolatok fokozódó kiterjedtségével és bonyolultságával összekapcsolódva fokozza az akaratilag tételezett rend szükségességét, növeli az egy középpontból kiinduló politikai döntések számát és ezzel a gyarapodó igazgatási testülettel dolgozó politikai döntési egység tevékenységét, és annak a társadalmi lét számára való jelentőségét. Lényegét tekintve minden politika ennek az egységnek a kialakításában és fenntartásában rejlik. Ezen egység elleni komoly támadás esetén minden politikának végső soron a támadó fizikai megsemmisítésével kell válaszolnia.”⁶²⁶ A politikum a végtelenül sokféle és különböző, egymással ütköző társadalmi aktusok dialektikus kiegyenlítése és kiegyezése, amit a területi döntés egysége tesz érthetővé. Ebből következik

⁶²³ HELLER 1928, 35.

⁶²⁴ HELLER 1928, 35.

⁶²⁵ HELLER 1928, 36.

⁶²⁶ HELLER 1928, 37.

a jog fontossága a politika számára, mivel „a politikailag döntő aktusok egy jogrendet tételeznek és tartanak érvényben”.⁶²⁷

Hellernek ez az elemzése, érintkezési pontjaik ellenére, lényegesen eltér Schmitt felfogásától. Schmitt szerint a politikainak van elsődlegessége az állammal szemben,⁶²⁸ a jognak számára nincs politikai jelentősége, Hellernél viszont az államnak van elsőbbsége a politikaival szemben. Ebből az következik, hogy Heller számára a politikában a konszenzus, az egység megteremtése és megőrzése a döntő, és csak ebből következik az állam ellenségeivel szembeni fellépés szükségessége. Schmitt viszont a barát és ellenség megkülönböztetését tekinti a politika alapvető meghatározottságának.⁶²⁹

Nem véletlen, hogy előadása második részét Heller Schmitt bírálatának szenteli. A barát és ellenség megkülönböztetésének helyes magvát és ennek megfelelően indokoltságát az állam mint egység védelmének, végső soron a támadó fizikai megsemmisítésének a szükségességében látta. „Ahol már nincs meg az elszántság (Bereitschaft) arra, hogy a politikai egység belső vagy külső támadóit végső esetben (Ernstfall) megsemmisítsék, ott minden politikát alapvetően tagadnak. Egy olyan állam, amelyik a halálos fegyverhasználatot minden körülmények között megtiltaná, amelyik nem lövet, ha reprezentánsaira belül vagy kívül lőnek, magát számolja föl [...] Vitatandó azonban Schmitt azon véleménye, hogy a barát és ellenség megkülönböztetése az a sajátos politikai megkülönböztetés, amire bármely politikai cselekvés vagy motívum visszavezethető [...] Schmitt megkülönböztetése körbenforgó; hiszen a politikai epitheton nélkül ez az ellentétpár semmiféle sajátos politikait sem mutat föl. Schmitt egyáltalán nem tekinti politikának az államon belüli egységképződés szféráját. Ha valamennyi politikai cselekvés valóban visszavezethető a barát és ellenség megkülönböztetésére, akkor a politikai egység keletkezése és léte valami fölöttébb politikamentes lenne. Schmitt csak a kész politikai státuszt látja, ez azonban sohasem statikus, hanem naponta újjáalakuló, egy mindennapos népszavazás (un plebiscite de tous les jours) [...] A politikai barát-ellenség megkülönböztetés nem bizonyul minden körülmények között szükségszerű politikai kategóriának. A területi döntés egysége ezzel szemben még a világállam lényegét is kiemelkedően jellemezné.”⁶³⁰

Schmitt és Heller felfogásainak a különbsége röviden abban foglalható össze, hogy Schmittnél az ellenségkép határozza meg az államot mint egységet, Hellernél az egység megőrzése teszi szükségessé az ellenséggé nyilvánítást. Schmitt elmélete ahhoz a kérdéshez vezet, hogy ki, milyen alapon határozza meg az ellenséget, Helleré pedig ahhoz, hogyan jön létre az állam mint döntési és hatásegység.

Az előadás harmadik részében tárgyalja a társadalmi homogenitás jelentőségét a demokrácia szempontjából. Minden uralmi rend számára nélkülözhetetlen a társadalmi homogenitás minimuma, de ennek a demokrácia esetében fokozott jelentősége van. Ez egyrészt az egyenlőségelv már tárgyalt demokratikus értelmezéséből következik, másrészt pedig abból, hogy a politikum lényege, az egység megteremtése a demokrácia esetében

⁶²⁷ HELLER 1928, 35.

⁶²⁸ „Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát [...] Nem is szükséges az állam fogalmának a meghatározása” (SCHMITT 2002a, 15.).

⁶²⁹ Vö. SCHMITT 2002a, 19.

⁶³⁰ HELLER 1928, 37–38. Itt világosan látható, hogy ebben az időben Heller felfogása Smendéhez állt közel, a mindennapos népszavazás Renantól eredő gondolata Smendnél is szerepel (vö. SMEND 1928a, 18.). Heller itt idézett megfogalmazása korábbi, mint Smendé.

sajátosan jelentkeznek. A demokrácia mint népuralom Heller szerint azt is jelenti, hogy a népnek magának kell döntési és működési egységet képeznie. A demokratikus uralmi forma alapvető sajátossága a népképviselő, amelynek létrehozása a legfontosabb fázis a politikai egységképződés folyamatában. A demokratikus népképviselőhöz, a sokféleségből történő egységteremtéshez a politikai pártok is hozzátartoznak: „Csak a demokratikus képviselő létrehozási folyamata jelentőségének a belátása teszi felismerhetővé a politikai pártok sokszor félreértett és szidalmazott jelentőségét a demokráciában. A közvetítések ilyen rendszere nélkül a közvetlen ellentétek sokasága közepette az egység demokratikusan nem gondolható el.”⁶³¹ A modern demokrácia egész problematikája tehát abban rejlik, hogy a demokratikus képviselő alulról felfelé jogi formák között kell létrehozni. Ebből az következik, hogy a politikai ellentéteket nem a politikai pártok idézik elő, a pártok a politikai ellentétek, érdekelletmondások és értékcollíziók következményei. A politikai pártok viszont ezeket az ellentéteket ki is élezhetik és kezelhetőbbé is tehetik.

A társadalmi homogenitás éppen ebben az összefüggésben lényeges a demokrácia számára. A demokráciának alulról felfelé irányuló tudatos politikai egységképződésnek kell lennie, a népnek mint sokaságnak tudatosan kell magát néppé mint egységgé alakítania. Ahhoz, hogy a politikai egységképződés egyáltalán lehetséges legyen, elengedhetetlen a társadalmi homogenitás meghatározott mértéke. Ameddig a homogenitás ilyen minimumát föltételezik, addig megvan annak a lehetősége, hogy az ellenfelekkel politikai egyezsége jussanak, és lemondjanak a fizikai erőszak általi elnyomásról. Schmitt-tel szemben Heller azt hangsúlyozza, hogy a parlamentarizmus szellemtörténeti bázisa valójában nem a nyilvános vitaközlésbe mint olyanba vetett hit, hanem a közös vitaalap létezésébe vetett hit, és ezáltal a belpolitikai ellenfelekkel szembeni *fair play* lehetősége. Ahol ez a homogenitás-tudat eltűnik, csak ott válik a tárgyaló fél (*Partei*) diktáló félle (párttá, *Partei*). A politikai egységképződés lehetősége tehát a társadalmi homogenitástól függ. Van azonban a társadalmi homogenitásnak egy olyan foka, amely nélkül demokratikus politikai egységképződés egyáltalán nem lehetséges.

A társadalmi homogenitás fontosságának elemzését sajátosságainak vizsgálata követi. A társadalmi homogenitás Heller felfogásában nem tisztán objektív, mondhatni statisztikai homogenitást jelent – hiszen akkor a modern társadalmakban alkalmazhatatlan lenne ez a kategória –, hanem egy szociálpszichológiai állapotot, amelyben a mindig létező ellentétek és érdekharok a mi-tudat és mi-érzés által, az aktualizálódó közösségi akarattal korlátozva jelennek meg. A társadalmi tudat ilyen relatív kiegyenlítettsége roppant feszítő ellentéteket is képes földolgozni. Ezért a társadalmi homogenitás sohasem a szükségképpen antagonisztikus társadalmi struktúra fölszámolását jelenti, hanem az abból eredő konfliktusok közösségi tudat által megvalósított korlátozását.⁶³²

A társadalmi homogenitásnak vannak ugyan létbeli alapjai, amelyeket Heller a későbbiekben vizsgál, közvetlenül meghatározónak azonban a társadalmi tudatot, a mi-tudatot tartja. „A társadalmi lét és tudat között bizonyos megfelelés mindig megfigyelhető, de a társadalmi homogenitás szempontjából is mindig az a szféra lesz a döntő, amelyhez a kor tudata túlnyomórészt kötődik. Az európai újkorban közös nyelv, közös kultúra és politikai

⁶³¹ HELLER 1928, 39.

⁶³² Vö. HELLER 1928, 41. Ehhez még megjegyzi, hogy „az ellentétek nélküli közösség, az uralom nélküli társadalom csak prófétai ígéret lehet” (HELLER 1928, 41.).

történelem voltak a szociálpszichológiai kiegyenlítés legfontosabb faktorai. A jelenlegi kor-szellem, legyen az idealista vagy materialista színezetű, csak a naturalista realitássférát ismeri el valóságosnak.” Így a gazdasági, nemi vagy faji létfajták „a társadalmi homogenitás szempontjából is fokozódó mértékben mérvadóvá váltak”.⁶³³ Ez az állítás átvezet a tanulmány utolsó, a politikai aktualitások szempontjából legfontosabb kérdésköréhez: A jelenlegi helyzetben hogyan tarthatja magát a demokrácia?

Heller szerint a kor kiélezett osztályellentétei, a republikánusok nélküli reszpublika viszonyai között – s ezt különösen fontosnak tartotta – a demokrácia léte minden más politikai formánál nagyobb mértékben függ a társadalmi kiegyenlítettség meglététől és bizonyos szintjétől. Akut politikai veszélynek tartotta, hogy „a pillanatnyi politikai nyugalom ellenére a politikai demokrácia előfeltétele, a társadalmi homogenitás oly mértékben hiányzik, mint korábban sohasem”.⁶³⁴ Annak ellenére, hogy a társadalmi homogenitást mint szociálpszichológiai jelenséget közelítette meg, hangsúlyozta azt is, hogy annak valóságos társadalmi és gazdasági feltételei is vannak, azt „a gazdasági lét alapvető megváltoztatása és a tudat mélyreható forradalmasodása nélkül nem lehet elérni”.⁶³⁵ Másrészt arra is rámutat, hogy a gazdasági alapokon kibontakozó osztályharcnak önmagában még egyáltalán nem kell szétrobbantania a demokráciát. Ennek veszélye akkor következik be, „ha a proletariátus arra a belátásra jut, hogy túlerőben levő ellenfelének demokratikus egyenjogúsága a demokratikus formák közötti osztályharcot kilátástalanságra kárhoztatja”, és ezért a proletárdiktatúrában keres kiutat. A politikai demokrácia ugyanis önmagában nem zárja ki az egyoldalú osztályuralmat, mivel „a legradikálisabb formális egyenlőség társadalmi homogenitás nélkül a legradikálisabb egyenlőtlenséggé és a formális demokrácia az uralkodó osztály diktatúrájává válik. A gazdasági és civilizációs fölény az uralmon lévőknek elég eszközt ad a kezébe, hogy a közvélemény direkt és indirekt befolyásolása révén a politikai demokráciát valójában ellentétébe fordítsák át. Párt, sajtó, film és irodalom fölötti pénzügyi uralom által, az iskola és a felsőoktatás társadalmi befolyásolása révén képesek arra, hogy közvetlen megvesztegetés nélkül a bürokratikus és a választási gépezetet olyan virtuóz módon befolyásolják, hogy minden demokratikus formát megőrizve tartalmilag diktatúrát hoznak létre. Ez annál veszélyesebb, mivel anonim és felelősség nélküli, és a politikai demokráciát fikcióvá teszi, mert a reprezentánsak beiktatásának (Representationsbestellung) formáját megőrzi, és annak tartalmát meghamisítja.”⁶³⁶ Az adott történelmi helyzetben tehát benne rejlik a proletárdiktatúra veszélye, mivel ha a proletariátus ennek a diszkrepanciának és azon kívül saját erejének a tudatára jut, akkor csak azzal a két feltétellel fogja respektálni az osztályharc demokratikus formáit, ha valamilyen kilátása van a sikerre, és ha felismeri a jelenlegi uralmi szituáció, vagyis a polgári demokrácia szellemi-erkölcsi alapjait és történelmi szükségszerűségét.⁶³⁷

A szociális jogállam gondolata *implicit*e már a *Politikai demokrácia és társadalmi homogenitás* című tanulmányban is megjelenik, noha a kifejezés itt még nem szerepel. A szociális jogállam megalapozásához hozzátartozott a jogállam uralkodó, formális értelme-

⁶³³ HELLER 1928, 41–42.

⁶³⁴ HELLER 1928, 42.

⁶³⁵ HELLER 1928, 43.

⁶³⁶ HELLER 1928, 43–44.

⁶³⁷ HELLER 1928, 44.

zésének kritikája, amely értelmezést Heller a jogállamgondolat politikai degenerációjának nevezett.⁶³⁸

A társadalmi homogenitás megteremtésének és így a demokrácia megőrzésének a lehetőségét az adott történelmi körülmények között Heller a szociális jogállamban látta. A szociális jogállam gondolatának kifejezett és pozitív megfogalmazására az 1930-ban íródott *Jogállam vagy diktatúra* című tanulmányában került sor.⁶³⁹ Amíg Heller 1928-as tanulmányában a szociális jogállam irányába mutató megállapítások politikai töltete elsősorban a proletárdiktatúra megakadályozására, megelőzésére vonatkozik, 1930-ra már a fasiszta diktatúra a fő veszély. Tanulmányában Heller a jogállam fogalmát és fejlődését elemezve arra a megállapításra jut, hogy „a tartalmi értelemben vett jogállameszme kiüresedett, élettelené vált és formális-technikaivá változott”.⁶⁴⁰ A jogállam gondolatának ezzel az elferdülésével szemben „a proletariátus szociális demokrácia iránti törekvése ugyanakkor a tartalmi értelemben vett jogállamgondolatnak a munka és a javak rendjére történő kiterjesztését jelenti”.⁶⁴¹ A szociális demokrácia vagy más szóval a szociális jogállam a fasiszta diktatúra alternatívája. A diktatúrával szemben a demokratikus jogállam csak akkor védhető meg, ha kiterjeszti társadalmi bázisát, és a munkásságot közvetlenül is érdekeltté teszi a jogállam védelmében. Ez viszont csak a liberális jogállam szociális jogállammá való továbbfejlesztése útján érhető el. Heller az 1920-as évek bírói gyakorlatát akként értékeli, hogy „a polgárság ideiglenesen hatékony biztosítékot teremtett arra nézve, hogy a népképviselői törvényhozás ne vezethesse át szociális jogállamba a liberális jogállamot”.⁶⁴² A fasiszta diktatúra veszélyének árnyékában ez az út többé nem járható, a kiüresedett liberális jogállam elvesztette társadalmi bázisát, az alternatíva úgy szól, hogy szociális jogállam vagy fasiszta diktatúra. Ezért Heller a nemzeti szellemi erőket szólítja föl arra, hogy fogadják el a szociális jogállamot, mivel az nemzeti ügy is. A nemzeti szellemi erők képviselőinek „így arra a belátásra kellene jutniuk, hogy a gazdaság jogállami követelményeknek megfelelő törvényi szabályozása az élet eszközeinek az életcélok alá rendelését és ezzel kultúránk megújulásának előfeltételét jelenti. Be kell látniuk, hogy a nyugati kultúra jövőjét nem a törvénynek és a jogi szabályozásnak a gazdaság területére történő kiterjesztése veszélyezteti, hanem éppen az anarchia és annak politikai megjelenési formája, a diktatúra, illetve a kapitalista termelésnek az az anarchista tombolása, amely sem a fizikai, sem a szellemi dolgozók körében nem ébreszt kultúraalkotó tevékenység iránti szükségletet, és erre nem is biztosít lehetőséget. Ezzel a fölismeréssel fölvértvezve kellene legyőzniük az utálatnak azt az érzését, ami a vértelen racionalisták és a vérszomjas irracionalisták láttán tölti el őket, s így kellene dönteniük a fasiszta diktatúra és a szocialista jogállam között.”⁶⁴³

⁶³⁸ Vö. HELLER 1992g, 241.

⁶³⁹ HELLER 1992k, 62–74.

⁶⁴⁰ HELLER 1992k, 65.

⁶⁴¹ HELLER 1992k, 66.

⁶⁴² HELLER 1992k, 66.

⁶⁴³ HELLER 1992k, 74. Heller felváltva, azonos értelemben használja a szociális és a szocialista jogállam kifejezéseket. Szocializmusfelfogását Heller rendszerezett és részletező formában nem fejtette ki. Annak diffúz jellegéről bővebben lásd STAFF 1985, 7–13. Két rövid megjegyzést tartok itt indokoltnak. Az egyik az, hogy Heller szocializmusfelfogása politikailag vitathatatlanul demokratikus volt, a polgárság és a munkásság kiegyezésére, kompromisszumára törekedett, gazdaságilag pedig a köztulajdon dominanciája jellemezte.

Schluchter szerint „a kapitalizmust és a demokráciát uraló mozgástörvények ellentétes irányának (Gegenläufigkeit) a fölismerése nyújtja az alkalmat Heller számára, hogy kimutassa a szocializmus jelenlegi jelentőségét”.⁶⁴⁴ Ez az ellentét Hellernél közvetlenül mint a formális jogállam és a szociális jogállam ellentéte fogalmazódott meg. Véleményem szerint ez az ellentmondás ma a globalizáció és a demokrácia /jogállam ellentmondásában jelenik meg; ezen belül a globalizáció és a nemzetállam (szuverén nemzetállam) ellentmondása, a globalizáció és a szabadság, a globalizáció és az egyenlőség, a globalizáció és a szolidaritás ellentmondása. Heller nyomán akkor a kérdés úgy hangzik, hogy a globalizáció hátrányos folyamataival ma milyen ellentétes tendenciák ismerhetők föl. Ezeket az ellentmondásokat véleményem szerint – és Heller felfogásával összhangban – első lépésként az európai integráció szintjén lehet kezelni.

Heller demokrácia és jogállam elméletének a „másik oldalát” mutatják antifasiszta írásai, amelyek államelmélete pozitív kifejtésének a pontosításához is hozzájárultak, demokráciaelmélete fasizmuskritikáján keresztül tovább finomodott. Másrészt – mint arra Robbers joggal mutatott rá – fasizmus- és bolsevizmuskritikájához államelméletének kulcsfogalma, a kultúra fogalma szolgáltatott alapot.⁶⁴⁵ Ezekről az írásokról részben volt szó, alaposabb elemzésükre itt nem térhetek ki. Az egyértelműség végett annyit kívánok itt rögzíteni, hogy Heller antifasizmusa egyben határozott antibolsevizmus is volt, a fasizmust és a bolsevizmust „ugyanazon politikai szellem ikergyermekének” nevezte.⁶⁴⁶

A másik az, hogy a szocialista jelző használata akadályozta Heller államelméletének szélesebb körben történő hatását, mind az 1930-as, mind pedig az 1950–60-as években.

⁶⁴⁴ SCHLUCHTER 1983, 175.

⁶⁴⁵ ROBBERS 1983, 92.

⁶⁴⁶ Vö. HELLER 1992i, 437.

A weimari alkotmány védelmében

Előzetes áttekintés

Heller munkásságának harmadik szakaszában, 1932 nyara és 1933 kora tavaszi emigrációja között – kényszerűen – a politika első vonalába került. 1932. május 30-án Franz von Papen kancellári kinevezésével erőteljes jobbratulódás kezdődött, Papen tárgyalásokba bocsátkozott Hitlerrel, majd a Papen-kormány 1932. július 20-án egy államcsínnyel fölszámolta a szociáldemokrata vezetésű Poroszországnak az alkotmányban biztosított autonómiáját. Ezt az eseményt a szakirodalom Preußenschlagnak nevezi. Az érintettek a Német Birodalom Állambíráóságához fordultak, az ezt követő bírósági eljárást nevezik Preußenschlag-pernek. Ebben a helyzetben Heller tevékenységének két szálát különböztethetjük meg. Az egyik publicisztikai aktivitása, a másik a Preußenschlag-perben játszott szerepe, ahol a porosz Landtag SPD frakcióját képviselte. Itt most csak Heller publicisztikájáról lesz szó.

Heller publicisztikai írásai

Ha eltekintünk az ún. Preußenschlag-perben tett és később publikált nyilatkozataitól, Hellernek 1932-ben öt írása jelent meg. Ezek a következők: *Bürger und Bourgeois*; *Ist das Reich verfassungsgemäß vorgegangen?*; *Wandlungen in der Studentenschaft*; *Ziele und Grenzen einer deutschen Verfassungsreform*; *Autoritärer Liberalismus*. Ezek közül az egyik, a *Studentenschaft* távol esik témánktól, ezért azzal nem foglalkozunk, az *Ist das Reich verfassungsgemäß vorgegangen* pedig, amely a *Frankfurter Zeitung* 1932. augusztus 10-i számában jelent meg, a Preußenschlag-perben képviselt jogi álláspontjának a szélesebb nyilvánosságnak szánt rövid összefoglalását tartalmazza. A másik három írásban egymást váltják az államelméleti, az antifasiszta és az aktuális alkotmányjogi állásfoglalások.

A *Bürger und Bourgeois*⁶⁴⁷ inkább publicisztikai jellegű, kifejezetten és harcosan antifasiszta írás. Heller abbéli csalódottságát tükrözi, hogy nem járt sikerrel az a törekvése, hogy a polgárság egy része és a munkásság összefogásával és politikai kompromisszumai révén szociális jogállammá átalakítva megőrizték a demokratikus jogállamot. A cikk ezért gondolatilag kapcsolódik a *Rechtsstaat oder Diktatur?* című tanulmányához. Mondanivalójának az a lényege, hogy a fasiszta mozgalmak szavakban ugyan élesen támadják a burzsoázia életfelfogását és életvitelét, valójában azonban éppen arra támaszkodnak, azt erősítik, szemben a polgári értékekkel. A *Bürger* (Citoyen, honpolgár) és burzsoá (*Bourgeois*) kifejezéseknek a francia forradalomig visszanyúló szembeállítását mások is felhasználták a weimari köztársaság államtanában, így Schmitt és Smend is.⁶⁴⁸ Hellernél a szembeállítás

⁶⁴⁷ HELLER 1992m, 627–641.

⁶⁴⁸ Vö. SCHMITT 1954, 253.; SMEND 1968a, 309–325.

alapja a jogállamhoz való viszony: a burzsoá biztonsága érdekében a fasizmus védernyője alá húzódik, a polgár viszont a jogállamot védelmezi. Schmitt liberalizmuskritikájában használja föl a burzsoá-citoyen szembeállítását, és azt a kivételes állapotból kiindulva értelmezi. A burzsoá kényelme és biztonsága érdekében depolitizál, a magánszféra és az azt biztosító alapjogok érdeklik csak, a honpolgár viszont kész meghalni a hazáért: a szembeállítás a házához való viszony, a haza védelmére való készség alapján történik.⁶⁴⁹

Heller szerint a polgári tartást az jellemzi, hogy a feszültséget elviseli, és nem oldja fel. A polgár az, aki „a társadalmi és politikai tekintélyeket tiszteli, országa szokásainak, erkölcsének (Sitte), és jogának mindenkor alárendeli magát”.⁶⁵⁰ A polgárra az jellemző, hogy „az erkölcsöt (Sitte) és jogot azok szociális és történeti relativitásában átlátja, és azoknak, ennek ellenére alárendeli magát, mert ismeri minden emberi együttélés általános emberi jellegét”. Schluchter az idézetek alapján arra a következtetésre jut, hogy a polgári tartás és életforma Heller szocializmuskonceptiójának is lényeges eleme.⁶⁵¹ „A polgári létformának olyanként való elismerése, amelyik a jelennek egyedül megfelel, nemcsak Heller emberképének történelmi horizontját mutatja, hanem a nyugati kultúra fejlődése iránti elkötelezettségét is. Heller szemében ez az emberi létezés olyan magyarázatát hozta létre, amelyik a modern ember önértelmezése számára iránymutató. És abban olyan értékek fogalmazódtak meg, amelyek a modern ember akarata számára tartós motiváló erővel bírnak. Így értendő Heller pozíciója mint egy szellemtörténeti kontinuitás mozzanata.”⁶⁵²

A *Ziele und Grenzen einer deutschen Verfassungsreform* című tanulmányában, amely 1932 végén jelent meg,⁶⁵³ Heller realista politikai elemzést ad, néhány vonatkozásban konkretizálja államelméletét, s egyúttal irreálisként ható javaslatokat fogalmaz meg.⁶⁵⁴ Az alkotmányreform kérdését elsősorban nem mint technikai kérdést közelíti meg, hanem a weimari köztársaság válságának és az olasz fasizmusnak a tanulságaiból kiindulva. Heller tévesnek tartotta ugyan azt a nézetet, amely a politikai válság okait az alkotmány hibáiban látta, de úgy gondolta, hogy „nem utasíthatjuk el ma annak szükségességét, hogy a Német Birodalom alkotmányjogi normáit revíziónak vessük alá”.⁶⁵⁵ A kiindulópontot három axiomatikus szempont képezi: „Számunkra, német szocialisták számára bármiféle alkotmányreform célját három vitathatatlan szempont határozza meg: az államnak a társadalom, nevezetesen a gazdaság fölé való autoriter fölérendelése, a politikai autoritás demokratikus forrása, és az állam autoritásának meghatározott határai.”⁶⁵⁶ Az első szemponthoz hozzáfűzte, hogy „az autoriter államra igent mondunk mind szocialista, mind pedig nemzetpolitikai okokból”. Erre utal Robbers, amikor azt írja, hogy „a hatalomra irányuló akarat pozitív értékelése látszólag közel hozta Schmitthez”. Ez a hasonlóság azért látszólagos, mert Heller ezt „a jog

⁶⁴⁹ Vö. KOGA 2000, 615–616.

⁶⁵⁰ HELLER 1992m, 628.

⁶⁵¹ SCHLUCHTER 1983, 162–163.

⁶⁵² SCHLUCHTER 1983, 163–164.

⁶⁵³ Vö. HELLER 1992n, 413–417.

⁶⁵⁴ Az irreális javaslatokra lásd a [659. jegyzetet](#). A történelmi események ismeretében Heller írásának utolsó mondata komikusan hat: „Most tudatosan a mai politikai szükségszerűségekre és lehetőségekre korlátozzuk magunkat, és átengedjük másoknak, hogy egy megfoghatatlan politikai jövő magasztos és távol céljait megfessék” (HELLER 1992n, 416.).

⁶⁵⁵ HELLER 1992n, 413.

⁶⁵⁶ HELLER 1992n, 413.

antitézisébe köti. Az uralom függőségének az elmélete az állami hatalom jogiasságának az indokolásában folytatódik.”⁶⁵⁷ Heller az állam autoritását a gazdasági liberalizmus államfelfogásával szemben fogalmazza meg, Schmitt pedig a politikai liberalizmussal szemben.⁶⁵⁸ „A minden politikai autoritás számára szükséges tényleges hatalmat azonban a mai állam csak azáltal szerezheti meg, ha többé már nem a magántőkés hatalmak talpnyalója (Kostgänger), ha befelé és kifelé hatékony gazdasági hatalomra tesz szert.”⁶⁵⁹ Ennek az államnak munkaképes parlamentre és cselekvőképes kormányra van szüksége, ezért az alkotmány-reform fő problémája ennek biztosítása. Ennek megoldására a kormánybuktatás megnehezítését, a közvetlen demokratikus elemek bekapcsolását és egy nem pártpolitikai alapon szerveződő képviselő, vagyis második vagy harmadik kamara létrehozását nevezi meg. Ez utóbbinál azonban „nem mondja meg, milyen kritériumok alapján lehetne szabályozni ennek az összetételét és működését”.⁶⁶⁰

A második szempont állítása kapcsán Heller sok újat nem mond, itt a nép általi legitímáció kizárólagosságát és antifasiszta nézeteit fogalmazza meg, amit feltehetően azért tartott fontosnak, hogy nyilvánvalóvá tegye: az általa kívánatosnak tartott autoriter államnak nincs köze sem a nemzetiszocialista, sem a jobboldali, tekintélyelvű elképzelésekhez. „Az autoriter államszervezet legitímációs alapja számunkra csak a nép lehet. A nép mint meghatározott kulturális értékek hordozója, és nem mint tetszés szerinti értékek és vélemények halmaza [...] Minden olyan választójog, amelyik a választójog egyenlőségét kétségbe vonja, bennünk kibékíthetetlen ellenfelére fog találni. A diktatúra és a plebiscitárius demokrácia fasiszta csalása ellen harcolunk, mert ezek az uralmi formák a nép teljes gyámság alá helyezését jelentenék, a »vezetés zsenialitását« mint alkotmányos intézményt nonszensznek tartjuk.”⁶⁶¹

A harmadik szempont a jogállamhoz való kötődést fejezi ki: „Autoriter erős államot akarunk, de harcolunk a totális állam ellen [...] A totális állam [...] nem ismer sem jogi korlátokat, sem hatalommegosztást, sem alapjogokat. Számunkra csak arról lehet szó, hogy a munka és tulajdon rendjét is alá vessük a materiális jogállam szervezetének, a liberális jogállamot szocialista jogállammá építsük át, és nem arról, hogy a jogállamot általában

⁶⁵⁷ ROBBERS 1983, 47.

⁶⁵⁸ Schmitt gazdasági liberalizmus melletti álláspontjához lásd SCHMITT 1995, 71–91.

⁶⁵⁹ HELLER 1992n, 413. Ehhez még hozzáteszi: „Azokat a nagy szellemi, erkölcsi és gazdasági feladatokat, amelyeket egy szocialista tervgazdaság az államhatalom elé állít, a liberális éjjeliőr állam sohasem képes teljesíteni. Az mindig csak a polgári-tőkés társadalom szellemi és gazdasági anarchiáját utólagosan szentesítette és garantálta [...] Az, hogy mi szocialistaként nem szeretjük a hírhedt gazdasági szabadságot, az magától értetődik. Mi a külkereskedelmi monopóliumot, a nagyvállalatok szocializálását a mezőgazdaságban, bányászatban, iparban és a bankszférában tartjuk olyan szocialista követeléseknek, amelyek alól egy jövőendő német kormány már nemzetgazdasági okok miatt sem vonhatja ki magát” (HELLER 1992n, 413., 417.).

⁶⁶⁰ ALBRECHT 1980, 187. (vö. ALBRECHT 1983). „Feltétlenül szükségesnek tűnik számunkra a birodalmi kormány tekintélyének az erősítése. Azt nem lehet megengedni, hogy úgy mint eddig, hol a frakciók játékszere legyen, hol pedig a birodalmi elnöké. Ehhez a bizalmatlansági szavazás megnehezítése nem elég. A pártpolitikailag összetett parlament mellett más megoldásokra is szükség van, a kormány csak egyik lábával támaszkodjék a parlamentre, a másik lábának más fundamentumra van szüksége. Lehetővé kell tenni, hogy a kormány a parlament döntésével szemben a néphez fordulhasson, és a parlament mellett a nép nem pártpolitikailag szervezett képviselőit is támaszkodhassék” (HELLER 1992n, 415.).

⁶⁶¹ HELLER 1992n, 414–415.

fölszámoljuk.”⁶⁶² A jogállam melletti állásfoglalást Heller államelméletileg is alátámasztja. Eszerint a hatalom ellenőrzésére csak háromféle lehetőség kínálkozik: az állami hatalomgyakorlás ellenőrizetlenül hagyása vagy az ellenőrzés két formája közül az egyik. Ez a kettő az uralkodó diktatúrapárt általi ellenőrzés vagy bírósági ellenőrzés. Részletezi a diktatórikus pártkontroll hátrányait, ily módon is az államhatalom jogállami bírósági ellenőrzése mellett érvel.⁶⁶³

Tanulmányában Heller az ellenőrzés előbb vázolt problémáján túl három államelméleti tételt is megfogalmaz. Az első tétel szerint az állam autoritásának az elismerése nem független az állam társadalmi szerepétől.⁶⁶⁴ A második tétel szerint a modern állam alapvető ellentmondása az állam mint univerzális területi döntés- és hatásegység, illetőleg az osztályellentétek és az arra épülő pártpolitikai tagoltság között feszül. Ez lényegében nem más, mint az egységteremtés és konfliktus problémája. Végül a harmadik szerint az előzőekből következően a korabeli állam fő ellentmondását a demokratikus politikai hatalom és a gazdasági magánhatalom ellentéte képezi, amely csak az állam hatékony gazdasági hatalmának kiépítésével és érvényre juttatásával kezelhető.

Heller *Autoritärer Liberalismus* című írása publicisztika, nagyrészt Papen és Schmitt ellen irányul.⁶⁶⁵ Ami a Schmitt-kritikát illeti, annak célpontja elsősorban Schmitt 1932 novemberében *Starker Staat und Gesunde Wirtschaft* címmel tartott előadása volt. Az erős állam totalitásának értelmezésében lényegesen eltérnek álláspontjaik. Heller szembeállítja saját autoriterállam-értelmezését Schmitt felfogásával. Fejtegetéseit azzal indítja, hogy „az 1932-es év az autoriter állam jelszavával ajándékozta meg Németországot, a Papenkabinet ezt a jelszót szinte kormányprogrammá emelte. A kifejezés homályos, hiszen minden állam autoritással rendelkezik. Az autoritás hatalmat és érvényességet, felhatalmazást és jogosítást (Macht, Geltung, Ermächtigung, Berechtigung) jelent [...] Hogy szószólói mit akarnak, azt csak két kérdés megválaszolásával lehet tisztázni: a jelszó protagonistái milyen alapokat akarnak adni az állami autoritásnak; és az élet mely területein kell az ő akaratuk szerint az államnak autoriter föllépnie.” Az első kérdésre egyszerű a válasz: „Az autoriter állammal a demokratikus állam ellen polemizálnak [...] Azt, hogy a demokratikusan, többségi döntéssel létrejött állam autoritás nélküli lenne, nem lehet állítani. Autoriter államról szólva autokratikus állami autorításra gondolnak, szemben a demokratikussal.” „A demokratikus rezsim gyöngeségére való hivatkozás, a Németországban 1929 óta található zűrzavar fogékonnyá tesz a demokratikus állam diszkreditálásával és a diktatúrába

⁶⁶² HELLER 1992n, 415–416. Ehhez még hozzáteszi, hogy a „társadalomnak az állam érdekében való totális mozgósításának gondolatában nem láthatunk mást, mint politikai esztéticizmust” (HELLER 1992n, 416.). A megjegyzés itt nyilvánvalóan Schmittnek is szól (vö. SCHMITT 2002b, 215–216.).

⁶⁶³ HELLER 1992n, 416. A jogállam azonban nem jelenthet korlátlan szabadságot: „Míg a hatalommegosztást és az alapjogokat meg akarjuk őrizni, attól nagyon is távol vagyunk, hogy a szabadságnak azokat a fegyelmezetlen túlkapásait méltányoljuk, amelyeket a háború utáni időszak demoliberális elmélete és gyakorlata lehetővé tett, és sőt védelmezett [...] mint a sajtó rágalmozgási szabadságát, a mozi és a kiadók pornográfia-szabadságát és más hasonlókat” (HELLER 1992n, 416–417.).

⁶⁶⁴ „Az államnak »önmagában« azonban számunkra nincs semmiféle autoritása, mert nincs semmiféle valósága sem. Oly kevésbé tudjuk azt mint a társadalmi valóság fölött álló és attól független lényegiséget és autoritást elismerni. Az állam szervezett életforma: mint szervezet meghatározott történeti-társadalmi helyzetben lévő emberek akarata és műve” (HELLER 1992n, 415.).

⁶⁶⁵ Vö. HELLER 1992o, 643–651. A Schmitt-kritika célpontja a már hivatkozott, 1932 novemberében *Starker Staat und Gesunde Wirtschaft* címmel tartott előadás volt.

vetett csodahittel szemben. Ebben a válságos kivételes állapotban sikere lehet egy olyan államfelfogásnak, amelyik Schmitt-tel egyezően a kivételt nyilvánítja döntőnek, a szabályt és a normát pedig jelentéktelennek, és másfél évtizede azon fáradozik, hogy a demokratikus állami autoritást a diktátori javára leváltsa [...] A minta Mussolini. Ennek a jogtudománynak a számára az alkotmány nem jogi normák összefüggése, hanem egy döntés, a parlamentarizmus értelmetlen berendezkedés.”⁶⁶⁶ A Heller által igényelt autoriter azaz erős állam esetében az állam tekintélyéről és demokratikus ellenőrzéséről, a Schmitt által hirdetett erős állam esetében az államon belüli tekintélyről és a demokratikus ellenőrzés hiányáról van szó. Az erős állam ez utóbbi formáját nevezi Heller autokráciának, ily módon az erős állammal kapcsolatos álláspontjuk különbözősége az autoriter *versus* autokrata megkülönböztetéssel írható le.

A második kérdés az autoriter állam politikai társadalmi jellege szempontjából döntő problémára irányul: az állam hogyan viszonyul a kapitalista gazdasági formához. Heller szerint az autoriter állam ebben a vonatkozásban a nemzeti liberalizmus következetes továbbfejlődése, ezért a legtalálóbban autoriter liberális államnak nevezhető. Az autoriter liberalizmus összefoglalóan a következő ismérvekkel jellemezhető: kivonulás a szociálpolitikából, a gazdaság államtalanítása, a politikai-szellemi funkciók diktatórikus államosítása. Ezzel szemben Heller szerint az államnak éppen a gazdasági területen kell autoriter, méghozzá szocialista módon föllépnie.⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ HELLER 1992o, 650–651.

⁶⁶⁷ Vö. HELLER 1992o.

[Vákát oldal]

Emigrációban. Összegzés és hangsúlyváltás

Heller munkásságának 1933 kora tavaszától 1933. novemberi haláláig terjedő negyedik szakaszát elsősorban a *Staatslehre* megírása képezi. A *Staatslehre* mellett 1933-ban még négy másik írása született, ezek azonban tartalmilag, esetenként szó szerint is belekerültek a monográfiába, az ekkor tartott előadásai is az államtanban tárgyalt témákkal foglalkoztak. Művében elméletét rendszerezett egészként kívánta kifejteni, ami elsősorban a korábban kifejtett nézeteinek összefoglalását és a nem publikált gondolatokkal történő kiegészítését jelentette. Ebben az értelemben a *Staatslehre* Heller munkásságának az összegzése. Azonban a *Staatslehré*ben bizonyos hangsúlyváltások is megjelennek, ami az 1932–33-as politikai események tapasztalatainak és azok megítélésének tudható be, illetőleg azokkal magyarázható. Ezekre a hangsúlyváltozásokra az egyes kérdések tárgyalása során ki fogok térni. Ebben a fejezetben először a *Staatslehre* keletkezésének körülményeit ismertetem, majd a mű tervezett és végül megvalósult szerkezetét mutatom be, ezt követően pedig az egyes fejezetek elemzésére kerül sor, utalva a korábbi művekkel való összefüggésekre.

A *Staatslehre* keletkezése és szerkezete

Heller, mint azt életrajzában bemutattuk, spanyolországi száműzetésében nagy intenzitással és a körülményekhez képest eredményesen dolgozott tervezett összefoglaló művén, a *Staatslehrén*, amelynek befejezését azonban megakadályozta a halála. A kéziratot később Heller jegyzeteinek fölhasználásával tanársegéde, Niemeyer rendezte sajtó alá, a függelékben közölve Hellernek azokat a részletes vázlatait, amelyeket az el nem készült fejezetekhez készített. A Hellert jól ismerők beszámoltak a munkamódszeréről, hogy akkor állt neki az írásnak, amikor fejben már kialakult elképzelése volt az egésztől.⁶⁶⁸ Ezt figyelembe véve mondhatjuk, hogy a *Staatslehréből* befejezetlensége ellenére teljes képet kaphatunk Heller államelméletéről, azt tehát nem nevezhetjük torzónak, vagy megfordítva: nem nevezhetjük torzónak, de befejezettnek sem. Ezzel kapcsolatban a szakirodalomban általában véve konszenzus van, ám az állítást többféleképpen lehet értelmezni. Heller két legjelentősebb monográfusának véleménye ebben a pontban eltér egymástól. Schluchter szerint a viták nyomán és azok eredményeként egy lényegében teljes elmélet jött létre,⁶⁶⁹ Robbers szerint viszont, ha Heller műve valójában nem is maradt torzó, de az önmagában ellentmondásos, főleg azért, mert nem jelenti Heller módszertani fejlődésének végpontját. A *Staatslehre*

⁶⁶⁸ „Heller munkamódszerére az volt a jellemző, hogy művét először végiggondolta, mielőtt azt papírra vetette, mert, ahogy mondani szokta, akkor mindent plasztikusan látott, mielőtt az írásbeli formát öltött. Ezért az itt publikált vázlatokat és jegyzeteket a szöveg végső megformulázása előtti stádiumnak kell tekinteni” (NIEMEYER 1992a, 397.). Ehhez lásd HEBEISEN 1995, 410–411.

⁶⁶⁹ SCHLUCHTER 1983, 9., 250–251.

ennyiben állomás maradt, abban Heller még nem érte el tudományelméleti gondolatainak végső megfogalmazását.⁶⁷⁰ Robbers álláspontját úgy lehet értelmezni, hogy a *Staatslehre*-ben több teoretikus mondanivaló maradt, mint amit Hellernek sikerült kifejtenie. Ebből viszont az értelmező számára az következik, hogy meg kell kísérelnie kibontani és extrapolálni ezt a benne rejlő elméleti réteget, amely bizonyítja Heller államtanának aktualitását.

A *Staatslehre* szerkezetileg három nagy részből áll. Az első rész az államtan feladatát és módszerét, a második a társadalmi valóság problémáját, a harmadik magát az államot tárgyalja. Hellernek az első két részt és a harmadik rész három nagy fejezetéből kettőt sikerült még megírnia, a harmadik nagy fejezet (*Az állam lényege és fölépítése*) tervezett kilenc fejezetéből pedig négyet egészen és egyet félig.

Az államtan feladata és módszere

Heller tudományelméleti felfogása korábbi írásaihoz képest a kritikai tartalmakat és a pozitív megfogalmazásokat illetően nem változott, álláspontja annyiban módosult, hogy konkrétabbá vált, és annak kifejtésére más fogalomrendszert használt. A tudományelméleti problémát tárgyaló első rész két fő fejezetre tagozódik, első *Az államtan feladatai*, a második pedig *Az államtan módszerei* címet viseli. Az előbbit Heller három alfejezetre (*Államtan mint a politikai tudományok része*, *A politikai tudományok fejlődése és tárgya*, *Az államtan az állami valóságban*) bontotta. Tekintettel arra, hogy Heller a feladatmeghatározás során érintett kérdések zömére – a később tárgyalandó szubjektum és objektum dialektikus azonossága elvéből következően – a módszertani fejezetben is visszatér, itt csak a gondolatmenet szempontjából legfontosabb megállapításait mutatjuk be. Egyébként a feladat- és tárgymeghatározás, valamint a módszertan során kifejtett gondolatokat is, a lényegyet tekintve, az absztrakttól a konkrét felé haladásként értelmezhetjük.

Feladatmeghatározás

A tudományelméleti rész első mondatai a helleri államtan axiomatikus kiindulópontját rögzítik: „Az államtan feladata az, hogy a bennünket körülvevő állami élet valóságát kutassa. Az államot a maga jelenlegi struktúrájában és funkciójában, történeti keletkezésének ígylétében (So-Gewordensein) és fejlődéstendenciáiban kívánja megragadni. Nem lehet az államtan feladata az általában vett állam kutatása.”⁶⁷¹ Ebből következik a tudományrendszertani alaptétel, amely szerint az államtan a politikai tudományok része. Az alaptételből viszont az következik, hogy az államtan csak akkor képes teljesíteni feladatát, ha folytatja a Dahlmann–Mohl-tradíció örökségét. Az uralkodó jogászai államelmélet kritikája közvetve is alátámasztja a kiindulópontnak ezt a meghatározását.

Ennek megfelelően Heller a politikai tudományok vizsgálatával kezdi a tudományelmélet kifejtését. Először a politikatudományok funkcióját, helyesebben feladatát rögzíti, amelyet alapvetően a politikai jelenségek helyes és kötelező leírásában, magyarázatában

⁶⁷⁰ Vö. ROBBERS 1983, 27–28. Robers itt egyetértőleg hivatkozik Sontheimerre (vö. SONTHEIMER 1963, 414.) is.

⁶⁷¹ HELLER 1992p, 3.

és kritikájában jelöl meg, s azt kiegészítve, másodlagos funkcióként említi a politikai pozíciók megalapozását is. A feladatmeghatározásból következik a feladatteljesítés feltételeinek vizsgálata, amivel az értékkötöttség és értékmentesség problémájához jut el.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata elmélettörténeti visszapillantást igényel, amelyet Heller egyrészt a politikai gondolkodás funkciója, másrészt pedig a politikai tudományoknak nevezett ismeretanyag tárgya szempontjából végez el. Ennek során a fejlődés csomópontjainak a bemutatására koncentrálna. A görög antikvitást, a reneszánszt és a francia forradalom hatása alatt álló 19. század első harmadát tekinti a főbb szakaszoknak, amelyekben belül megjelöli az egyes fontos állomásokat. A 19. század vége és az első világháború lezárása⁶⁷² jelentik azokat a fordulópontokat, amelyekhez az államtan közvetlenül kapcsolódik. „Két generáció óta a német polgárság politikailag megelégedett és a német államtudósok, akik arra büszkék, hogy semmi közük a gyakorlati politikához, a legnagyobb igyekezettel azon fáradoznak, hogy az államtant depolitizálják.”⁶⁷³

A történeti áttekintést a jelenlegi helyzet kritikája követi. Az uralkodó államelméletet kétféle korlátozás jellemzi: a helyes állam kérdésének mellőzése, valamint a széles értelemben vett politikai jelenségek szelektálása. Az első korlátozást elutasítja és kritizálja, a másodikat módosítja, azaz korlátozza a korlátozást: elismeri a szelekció szükségességét, de az uralkodó pozitivistá szelekciót nem fogadja el: „A mai államelmélet nem veheti át az elméletnek azt a korlátozott problémakörét, ahogyan azt az utóbbi két generáció üzte. Az az államelmélet többnyire egyáltalán nem vetett fel vagy csak nagyon is elégtelen módon tárgyalt olyan elméletileg és gyakorlatilag jelentős problémákat, mint az állam létezési módjának, funkciójának, egységének a társadalomhoz, gazdasághoz és a joghoz való viszonyának a kérdései, az osztályállam, a közvélemény, a politikai pártok problémája stb.”⁶⁷⁴

Az államelmélet mint a politikai tudományok része semmiképpen sem kíván átfogni mindent, ami az államhoz tartozik.⁶⁷⁵ „A mai leíró politikai tudományok (politológia) nagyon átfogó feladatköre körülbelül a következő kérdésekkel írható körül: a középpontban a politikai hatalmi szervezet és a hatalom eloszlásának (Machtverteilung), valamint a hatalom megszerzésének a problémája áll, vagy egy konkrét államban, vagy a konkrét államkarakterek többségének összehasonlító ábrázolásában vagy pedig végül mint rendszeres államtan egy többé vagy kevésbé általános államstruktúrában, például a modern nyugati államban; ennek a hatalmi szervezetnek a leírása a földrajzi-klimatikus feltételekkel, a lezármazási viszonyokkal és más természeti feltételekkel, a gazdasági, katonai, erkölcsi, vallási nemzeti és a népesség más tulajdonságaival való oksági kapcsolataiban, mindenekelőtt azonban a hatalmi szervezetnek az állam jogi értelemben vett alkotmányával való összefüggése; ennek, valamint az egész politikai berendezkedésnek a kritikája; legfontosabb politikai uralmi formáknak, valamint az államon belüli jelentős politikai szövetségek akcióinak és szervezetének az ábrázolása és magyarázata (Parteienlehre); annak a szerepnek az ábrázolása, amelyet a politikai eszmék a politikai hatalmi testek (Machtkörper) kiépülésében és kibontakozásában játszanak; továbbá a szervezett politikai hatalmak kapcsolata a nagy társadalmi hatalmakhoz, jelenleg mindenekelőtt a társadalmi osztályokhoz, azután

⁶⁷² HELLER 1992p, 30.

⁶⁷³ HELLER 1992p, 26.

⁶⁷⁴ HELLER 1992p, 25.

⁶⁷⁵ HELLER 1992p, 22.

az egyházhoz, a közvéleményhez, a sajtóhoz, és mindenekelőtt a befolyásos gazdasági hatalmakhoz (finánc-, ipari és agrártőke, munkásegysületek); végül az államnak más nemzetközi hatalmakhoz és más államokhoz való viszonyában történő ábrázolása, legyen az szövetségi állami, államszövetségi vagy bármilyen más külügyi vagy nemzetközi kapcsolatokban. A politika modern tudományában a belpolitikai kérdésfeltevések túlsúlyban vannak a külpolitikai problémákhoz képest, ami egyrészt a külpolitikai folyamatok nagyon is csekély mértékű racionalizálhatóságával magyarázható, másrészt pedig az utóbbi időben a külpolitikai megértés hiányával. A politológia jogi kérdésekkel csak annyiban foglalkozik, amennyiben a jog mint írott vagy íratlan társadalmi rend a politikai hatalmat ténylegesen legitimálja, megalapozza vagy korlátozza, az állami szervek hatalmi viszonyait egymás közötti, valamint a lakossághoz és más államokhoz való viszonyában valóságosan rendezi. A politikai tudományoknak tehát csak a politikai-szociológiai jogtan a része, a dogmatikai jogtudomány azonban nem.”⁶⁷⁶ Heller gondolatmenete szempontjából még azt tartom lényegesnek, hogy elutasította az államelmélet tisztán racionális, absztrakt zárt rendszerként való fölfogását. „Mivel a fogalmak tartalmi az államtanban, ahogy egyébként a jogtudományban és minden más tudományban is, amelyik nem csak a valóságtól megtisztított gondolkodási formákkal foglalkozik, a racionális formaadás elvéből elvileg levezethetetlenek és ennyiben irracionálisak, ebben a tudományban nem lehetséges a fogalmak zárt rendszere; mert itt az irracionális tartalom mindig belenyúlik a formaadásba, mind a struktúrába, mind az egyes formába, a formák egymáshoz való viszonyába és ezzel a rendszerezés struktúrájába is. Ezekben a tudományokban még a kérdésfeltevések végérvényesen rögzített rendszerezésének értelmében sem lehetséges rendszer; mivel ezeknek is változniuk kell az emberek igényeivel és nézeteivel. Az a szisztematikus összefüggés, amelybe az államtanak a maga ismereteit bele kell állítania, nem lehet tehát a logikai egymásutánosság összefüggése. Eredményeinek felépítését és sorrendjét sokkal inkább a tárgynak, vagyis annak a kapcsolatnak kell meghatároznia, amelyben az egyes tények az állam felépítésével állanak.”⁶⁷⁷

Módszertan

Az államelmélet módszertanát tárgyaló második fő fejezet hat alfejezetre (A módszerkérdés jelentősége; Az államtan kultúrtudomány, nem természettudomány; Az államtan szociológia, és mint ilyen valóságtudomány és nem szellemtudomány; Az államtan struktúratudomány, nem történettudomány; Az államtan és a politika mint tudomány; A fogalomképzés az államtanban) tagolódik. Heller tudományelméleti-módszertani álláspontját érthetőbbé teszi, ha azt nem az általa tárgyalt sorrendben mutatjuk be, hanem a feladatmeghatározás során és a későbbi fejtegetésekben megfogalmazott idevágó kérdéseket is itt elemezzük. Az én értelmezésemben a logikai kiindulópontot a módszertan jelentőségével foglalkozó rész jelenti. Ez a szövegrész annak megállapításával kezdődik, hogy „a módszertani vizsgálódások szükségessége az államtanak és a rá módszertani alapként támaszkodó jogtudománynak az állapotából adódik. Amikor joggal beszélünk az államelmélet jelenlegi

⁶⁷⁶ HELLER 1992p, 23–24.

⁶⁷⁷ HELLER 1992p, 29.

válságáról, akkor nem a hanyatlás jelenségére gondolunk. Ellenkezőleg! A háború utáni államelméleti viták kaotikus zűrzavara a korábbiakhoz és a külföldi államtan helyzetéhez képest magasabb szellemi stádium, és ha nem is tudományos reneszánsz, de a problematika mélyebb átélésének és a komolyabb módszertani megfontolásnak a jele.” Ehhez „a döntő lökést a háborúval kezdődő németországi, olaszországi és mindenekelőtt az oroszországi forradalmasodás adta. A háború előtti államelméleti gondolkodás primitív magabiztossága megrendült [...] A hagyományos államélet és gondolkodás alapjai megintogtak.”⁶⁷⁸ Ez egyszerre jelentett hitelvesztést és ismeretdeficitet. Módszertani vizsgálódásokra tehát egyrészt a hagyományos államtan kritikája miatt, másrészt pedig a társadalmi realitásoknak megfelelő, azokhoz igazodó államelmélet kidolgozásának a lehetőségére tekintettel van szükség. Ez utóbbihoz tartozik, hogy „a metodológia azért is szükséges, mert a tudományos munkamegosztásban specializálódott államelmélet ezáltal van rákényszerítve, hogy szembesüljön a kor fő áramlataival és tudományos gondolkodásának totalitásával [...] Az államelmélet módszertani megvilágítását mérhetetlenül megnehezíti, hogy a kortárs filozófia erre alkalmatlannak bizonyult.”⁶⁷⁹

Heller tehát azt állítja, hogy módszertani kiindulópontok ugyan vannak, ezt bizonyítja Jellinek általános államtana, Weber tudománytana, Kelsen kritikai működése, Lask, Dilthey és főleg Hegel munkássága, de kidolgozott és alkalmas módszertan nincs.⁶⁸⁰

A módszertan szükségessége után Heller a módszer elemeit határozza meg: „A módszerhez a megismerő szubjektumnak a megismert tárgyhoz való viszonya, az egész megismerési magatartás (Erkenntnishaltung) és munkamódszer, valamint a fogalomképzés módja tartozik.”⁶⁸¹ A *Staatslehre* első részében a továbbiakban, beleértve egy rövid elméletörténeti vázlatot, lényegében ennek a három elemnek a részletezéséről van szó.

Subjektum és tárgy viszonya. A megismerő szubjektumnak a megismert tárgyhoz való viszonyát illetően Heller alaptétele „a szubjektum és objektum dialektikus azonosságá”.⁶⁸² Ebből az alaptételből három átfogó kérdés következik: magának az államtanak a kérdése, magának az államnak a kérdése és a kettő kapcsolatának a kérdése. Heller először „magát az államtan kérdésfeltevését kívánja tárgyalni: »Hogyan jön az létre?«

⁶⁷⁸ HELLER 1992p, 30.

⁶⁷⁹ HELLER 1992p, 31.

⁶⁸⁰ HELLER 1992p, 31–32.

⁶⁸¹ HELLER 1992p, 31.

⁶⁸² „Az állam minden megismerésének abból kell kiindulnia, hogy a kérdezőt mindig körülveszi az állami élet; egzisztenciálisan ahhoz tartozik, és sohasem tud abból kilépni. Az állam nem a kérdező szubjektummal térbelileg »szemben álló«, tőle idegen objektum, hanem ennek a viszonyoknak lényeges eleme a szubjektum és objektum dialektikus azonossága” (HELLER 1992p, 26.). „Ez természetesen együtt jár az újkantizmus módszertani felfogásának, a »tárgykonstitúciónak« a határozott elutasításával” (HELLER 1992p, 25.). Ez a tudományelméleti álláspont teljesen megegyezik a korábbi írásokban kifejtett pozícióval. Az újkanti filozófia „a módszer teremti a tárgyat” tézisére is vonatkozik, hogy annak kritikai feldolgozását, legalábbis a jogbölcséletben, nem vitték végig, a kritikusok megálltak az elmarasztalásnál és elutasításnál, nem kérdeztek rá az említett tételben rejlő helyes mozzanatra. Ez Heller radikális, Christian Möllers szerint gyűlölködő („haßerfüllt”) kritikájára is jellemző. Nagyon leegyszerűsítve annyit itt is indokoltnak tartok megjegyezni, hogy Heller lényegében csak megfordítja az újkanti tételt, és a kritika hevében elsikkad az újkanti tétel racionális magva, nevezetesen a valóságban létező tárgynak és a gondolati tárgynak a megkülönböztetése. Mivel a tudományos gondolkodás problémák megoldására irányul, ezért annak tárgya a gondolati tárgy, vagyis a probléma, a kérdés, majd a kérdések megoldására használt fogalmak és nem közvetlenül a dolog. A gondolati tárgy értelmében viszont, legalábbis részben, helytálló, hogy a módszer teremti a tárgyat.

A válasz: »Kérdésfeltevésünk a bennünket körülvevő állami valóság objektív kérdésessé válásából (Fragwürdigkeit) ered úgy, hogy végül is maga ez az állami élet az, amelyik nekünk a kérdéseket felteszi [...] Önkényes kérdésekből álproblémák adódnak; gyümölcsöző kérdésfeltevések mindig magából az állami életből erednek.«⁶⁸³ Ebből magától értetődően adódik a kérdés, amelyet bár Heller ebben a formában nem fogalmaz meg, de megválaszol: Hogyan teszi fel nekünk a kérdéseket az állami élet? Úgy, hogy objektíve kérdésessé válik, ami egyszerűen azt jelenti, hogy maga a reálisan létező, tehát objektív állam sokak számára és ebben az értelemben objektíve megváltoztatandóként jelenik meg.⁶⁸⁴ A jelenlegi állam objektív kérdésessé válásából következik az államelmélet létjogosultsága, aminek a megvalósításához megfelelő megismerési beállítottságra és munkamódszerre van szükség.

Magának az államnak a kérdését első közelítésben a tudományrendszertani fejezetekben (államtan mint kultúra-, valóság-, struktúratudomány) tárgyalja. Ezekben a fejezetekben nem hagyományos értelemben vett tudományrendszertanról, tudományok osztályozásáról van szó, hanem elsősorban a szubjektum és objektum dialektikus viszonyának a konkretizálásáról és itt is az absztrakttól a konkrét felé haladás módszeréről. Magát a rendszert Heller kifejezetten nem is ábrázolja, azt az értelmezésnek kell kibontania a szövegből. Eszerint a tudományok rendszere a következő. Elsődleges a természettudományok és a kultúrtudományok megkülönböztetése és szembeállítás, a második a kultúratudományokon belül a valóságtudományok és a szellemtudományok, és a harmadik a valóságtudományokon belül a struktúratudományok és történettudományok megkülönböztetése és szembeállítás. Ezek tárgyalását a már korábban ábrázolt immanenciaigénnyel indítja,⁶⁸⁵ majd a továbbiakban összekapcsolódnak az ontológiai és az ismeretelméleti-módszertani megállapítások, vagyis magának az államnak, valamint a megismerési beállítottságnak és a munkamódszernek a kérdései.

Annak a szó szerinti értelmét tekintve magától értetődőnek tűnő tételnek a rögzítését, miszerint az államtan nem természettudomány, hanem kultúratudomány, az államelméletben megjelenő naturalisztikus szociológiai tendenciák kritikája tette elkerülhetetlenné. A kultúrtudományok sajátzerűsége Hellernél a tárgyi elválasztás elvén alapul, Marxnak az ismert „takács és a pók” példájára utalva mondja Heller, hogy „mi Marxszal együtt egy olyan viselkedésből indulunk ki, amelyik kizárólag az ember sajátja [...] Itt világosan van jellemezve a kultúrtudományok és a természettudományok tárgyi elválasztásának elve. Az előbbiek tárgya és feladata ott van, ahol a természet változásai az emberi célszerű tevékenység kifejeződéseként és lenyomataként foghatók föl. Mi tehát kultúrának az emberi céloknak a természetben való megvalósítását (Einbildung) nevezzük [...] A kultúrtudomá-

⁶⁸³ HELLER 1992p, 25–26.

⁶⁸⁴ „Ennek az államtannak a vezérlő hipotézise az a feltevés, hogy mai állam osztálystruktúrája tarthatatlan” (HELLER 1992p, 59.). Ez természetesen magában foglal egy értékelő állásfoglalást, annak elméleti igényű megalapozása pedig egy általánosabb értékmérőt. Ez utóbbit Heller a jogi alapelemek körében helyezi el, de részleteiben nem fejti ki.

⁶⁸⁵ „A tudományos államtannak meg kell kísérelnie, hogy az államot immanensen ragadja meg, és mondjon le természetfeletti erők bevonásáról. Az állam transzcendens magyarázatával és az attól elválaszthatatlan igazolásával szemben az immanens felfogás az államnak az »emberi természetből« való levezetését jelenti” (HELLER 1992p, 32.). Pár oldallal később ehhez még hozzáfűzi: „Az állam immanens felfogása tehát nem lehet az államnak sem emberfeletti, sem pedig emberalatti magyarázata, annak éppen emberi magyarázatnak kell lennie” (HELLER 1992p, 36.).

nyok tárgya tehát a fizikai valóság egy darabja, amelyet emberi célformálásként ragadhatunk meg. Nem minden ember által alakított valóság jön szóba a kultúratudományi megismerés számára, hanem csak azok, amelyeket ember által előidézett jelként foghatunk föl.”⁶⁸⁶ Ez azt jelenti, hogy a cél fogalmát nem szabad racionalista vagy utilitarista módon félreértelmezni, hanem azt a Dilthey által használt tág értelemben kell felfogni. Ebben az értelemben a barlangrajzok is a céltételező valóságformálás kifejeződései. Az ontológiai megalapozáshoz hozzátartozik annak megállapítása is, hogy az emberi természetnek történeti változásai ellenére is vannak konstans elemei.⁶⁸⁷

Módszer. Módszertani vonatkozásban „a természettudományok és a kultúratudományok különbsége a különböző megismerési beállítódásban (Erkenntnishaltung) rejlik. A kultúra esetében az ember nem egy tőle külső idegen tárggyal áll szemben, hanem a szellem által áthatott (durchgeistetes) életet ismer meg, saját magát ismeri meg [...] Ez a kultúratudományi »megértés« a tárgy megragadásának sajátos módja azért és annyiban, hogy itt a világ változásait az emberi célokból kiindulva ragadják meg.”⁶⁸⁸ Ezért Heller elutasítja a módszertani monizmus lehetőségét, azaz a természettudományos kauzális magyarázó módszer kizárólagosságát, de a szellemtudományi megértés kizárólagosságát is.⁶⁸⁹

A kultúratudomány és a természettudomány elhatárolása kapcsán Heller azt is megjegyzi, hogy „óvakodnunk kell azonban attól, hogy a kultúra és a természet közötti tudományos határmegvonást a valóság szétszakításaként félreértelmezzük. Hiszen magától értetődően nincs természettől és annak törvényeitől független kultúra. A kultúra tehát semmiképpen sem szabad valóságteremtés, hanem az embernek és anyagának pszichikai és fizikai törvényeitől függő valóságalkotás. Ezeknek a törvényeknek az ismerete, fölhasználásuk módja azonban már ismét történelmileg messzemenően változó.”⁶⁹⁰

Az államelméletről mint szociológiáról, azaz valóságtudományról szóló elemzések képezik a könyv legbonyolultabb, ellentmondásokról sem mentes, véleményem szerint mégis az egyik legfontosabb részét. Az államelmélet valóságtudományként való felfogásának az ontológiai alapját az képezi, hogy a kultúra jelenségein belül Heller különbséget tesz a társadalmi képződmények (*Sozialgebilde*) és az absztrakt értelemképződmények (*Sinngebilde*) és az utóbbiakon belül matematikai-logikai és történeti értelemképződmények között. A társadalmi képződmények emberi magatartásokból, társadalmi

⁶⁸⁶ HELLER 1992p, 33–34.

⁶⁸⁷ Vö. HELLER 1992p, 10., 35.

⁶⁸⁸ HELLER 1992p, 35.

⁶⁸⁹ HELLER 1992p, 33. Heller itt hozzáfűzi, hogy ez nem világnézeti, hanem csupán módszertani probléma. A módszer és a világnézeti előfeltevések viszonya kapcsán azt kell látnunk, hogy a világ egységéből még nem következik a módszerek egysége, azonossága, de fordítva igen: a világnézeti dualizmus, pluralizmus vagy pluralizmus kizárja a módszertani monizmust. A módszertani pluralizmus vagy dualizmus összeegyeztethető ontológiai monizmussal oly módon, hogy a különböző módszerek ugyanazt a valóságot ragadják meg, csak másként, amiből a különböző módszerekkel nyert eredmények összekapcsolásának, a szintézisnek az igénye következik. Ez a megközelítés jellemzi Jellinek és Heller államelméletét. A módszertani pluralizmus vagy dualizmus megalapozásának másik változata szerint a különböző módszerek különböző valóságokat ragadnak meg vagy konstituálnak (ontológiai dualizmus), vagy erről a valóságról nincsenek megbízható ismereteink, arról nem tudunk semmit (szkepticizmus, agnoszticizmus). Nem szabad továbbá összetéveszteni a módszertani monizmust a módszertisztaság követelményével. Ez utóbbi szerint több módszer van, de ezek nem kapcsolhatók össze.

⁶⁹⁰ HELLER 1992p, 35.

cselekvésekből tevődnek össze, jellemző rájuk az aktusnak és az értelemnek a dialektikus egysége, kauzális folyamatok eredményeként jönnek létre, és kauzálisan hatnak, azaz sajátos társadalmi funkciójuk van. Az értelemképződmények, a saját kifejezésemet használva, nyelvi-gondolati objektivációk, amelyek sajátos értelemtartalommal és érvényességgel rendelkeznek. A matematikai-logikai és történeti értelemképződmények között a döntő különbséget Heller szerint az individuális pszichikai aktusokhoz fűződő eltérő viszony jelenti. A matematikai-logikai értelemképződmények érvényességének az egyszeri reálpszichológiai tételezés az előfeltétele, jelentéstartalmuk azonban – feltételezve annak igazságát – időtlen, és független attól, hogy az pszichológiailag megvalósult-e egyáltalán bármikor. Ez azt jelenti, hogy egy matematikai tételt, például a Püthagorasz-tételt, elég egyszer felfedezni és kimondani, azt követően annak igazsága és érvényessége független attól, egyáltalán használták-e, vagy egyáltalán beszéltek-e róla. A történeti értelemképződmények vonatkozásában azonban nem ez a helyzet. „Ezek a pszichológiai aktualizálásoktól nemcsak, hogy nem függetlenek, hanem egyedül és kizárólag csak az értelemmegvalósítás aktusaiban léteznek, azok nem mások mint értelemteljesítő (sinnerfüllende) aktusok egységei. Egy aktus jelentéstartalma a vonatkozó egyedi történésen túllép ugyan, és az így keletkező kultúrképződmény, például a köszönés, nincs már ráutalva ennek vagy annak az egyedi szubjektumnak a megértésére. Sohasem léphet azonban túl a jelentéstartalom a reális társadalmi életen anélkül, hogy megszűnne jelentéstartalom lenni.”⁶⁹¹

Ezek a megkülönböztetések azért jelentősek, mert ezek alapján fogalmazható meg „az állam valóságjellegéről, az állam létezési módjáról (Seinsart) alkotott ítélet, az állam és a jog viszonyának meghatározása”.⁶⁹² Heller válasza itt az, hogy az állam szociális képződmény, a jog pedig történeti értelemképződmény. Szerinte „a részletekben való csaknem minden állásfoglalás belenyúlik ebbe a problémába”.⁶⁹³ Más szavakkal: az államtudomány részletkérdéseire adott válaszok attól függnek, hogy milyen valóságformának fogjuk fel az államot és a jogot. Ez viszont azt jelenti, hogy a kérdés minden következetes államelmélet számára alapvető és megkerülhetetlen. A társadalmi képződmények és az értelemképződmények megkülönböztetésének tehát messze ható módszertani következményei vannak. „A két tárgynak, az értelemképződménynek és a szociális formának két teljesen különböző megismerési beállítottság (Haltung) és ezért két teljesen különböző tudománykarakter és módszer felel meg [...] Ennek a két tudománykarakternek a megkülönböztetése azért szükséges, mivel a társadalmi valóság dialektikus felépítése tőlünk két teljesen különböző megismerési beállítódást igényel. Minden társadalmi cselekvés aktusnak és értelemnek a dialektikus egysége. A valóságtudomány a cselekvést az aktusból kiindulva nézi, és az aktuális valóságösszefüggést teszi tárgyává. Az értelemtudomány a jelentéstartalmat vagy értelmet elszigeteli és az értelemösszefüggést lehetőleg a valóságos aktualizálásra tekintet nélkül, a maga saját törvényszerűségeiben vizsgálja. Nekünk a kétféle tudománnyal mint államtannal és dogmatikai jogtudománnyal kell foglalkoznunk.”⁶⁹⁴ „Az államtan feladata

⁶⁹¹ HELLER 1992p, 41. Hellernek ez a megállapítása hasonló Peschka Vilmos felfogásához, aki szerint „nincs objektum, azaz jogi objektiváció jogalkalmazói szubjektum nélkül” (PESCHKA 1984, 24.). A probléma részletesebb kifejtését lásd PESCHKA 1988, 138–146.

⁶⁹² HELLER 1992p, 37–38.

⁶⁹³ HELLER 1992p, 38.

⁶⁹⁴ HELLER 1992p, 43.

az, hogy az államot mint valóságot kutassa. Magától értetődik, hogy ha tárgya az állam, az nem lehet csupán az államban kifejezésre jutó értelemösszefüggés vagy érzettartalom (Gefühlsgehalt) [...] hanem ragaszkodnia kell az állam valóságalkításának a megragadásához. (Wirklichkeitsformung Staat) [...] Ez azonban nem jelenti azt, hogy a valóságtudomány lemondhatna az értelemjelentésekről [...] Az állam ugyan nem értelemképződmény, de értelme van [...] A valóságtudomány értelemmegértése azonban teljesen más jellegű, mint az értelemképződmények tudományáé. A valóságtudományi államtanban a valóságösszefüggésből érthető meg az értelem, az értelemtudományi jogtudományban az értelemösszefüggésből. Annak, aki az állam értelmét tudományosan meg akarja állapítani, végül is mindig bele kell ütköznie a valóságos emberi magatartásba és annak célkitűzéseibe. Az egyének szubjektív céljait és az állam »célját« (Zweck) kényszerítő precizitással meg kell különböztetni [...] Ha mi most az állam objektív céljáról vagy helyesebben értelméről beszélünk, nem arra a számtalan célra gondolunk, amelyet az állammal sok vagy akár minden ember elérni akar, hanem arra a »célra«, amelyet a valóságos, emberek által előidézett és rájuk ható társadalmi összefüggésen belül az államnak teljesítenie kell.”⁶⁹⁵ Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az államelméletben valóságösszefüggések, vagyis genetikuss és funkcionális, a jogtudományban logikai-strukturális kapcsolatok vizsgálatáról van szó. Ezért mondja azt Heller, hogy az államtan nem szellemtudomány,⁶⁹⁶ mert ez a kifejezés itt az értelmi képződmények tudományát jelenti. Itt látható, hogy Heller fogalmi apparátusa a korábbi kritikai írásokhoz képest, elsősorban Theodor Litt és Hans Freyer hatására,⁶⁹⁷ megváltozott. Korábban a szellemtudomány számára a megfelelő, azaz a naturalista szociológiával szemben álló társadalomtudományt jelentette, most viszont azt kultúrtudománynak nevezi, és a szellemtudományt szűkebb értelemben használja.⁶⁹⁸

Heller szerint tehát a valóságtudományi megértésnek „a társadalmi valóság megértésének kell lennie”, az állam megértésének annak társadalmi funkciójára kell irányulnia, mert „a valóságtudományi szemlélet számára az állam értelme csak társadalmi funkciója lehet, vagyis az a feladat, amelyet a társadalmi összefüggés egészében mint faktornak, mint hatásegységnek teljesítenie kell. Ennek az értelemnek a megértése azonban nem jelent semmi mást, mint hogy az államot azoknak a társadalmi összefüggéseknek az egészéből magyarázzuk, amelyben az áll.”⁶⁹⁹ Ez kauzális magyarázatot jelent, hiszen „a társadalmi képződmények akaratkötélékek (Willensverbände), az emberi akarat azokban mint célok hat; ideológiai struktúrájuk a kauzalitást egyáltalán nem zárja ki, hanem alapul veszi. Persze nem általános kauzális törvényekről van szó, hanem konkrét individuális összefüggésekről.” Ezzel szemben „az értelemtudományok számára a kauzalitásnak nincs

⁶⁹⁵ HELLER 1992p, 43–44.

⁶⁹⁶ „Az uralkodó felfogás egyöntetűen és helyesen elutasítja az államtanak természettudományként való értelmezését. Éppen ezzel az uralkodó tannal szemben kell nyomtatatosan kimutatni, hogy az állam a sajátos »szellemtudományi« megismerésnek sem tárgya” (HELLER 1992p, 37).

⁶⁹⁷ Erről részletesen lásd SCHLUCHTER 1983, 254–256.

⁶⁹⁸ Korábban az ún. szellemtudományi szociológiáról, Husserlről, Rickertről és Diltheyről elismerőleg szólt, itt viszont erősen bírálja őket. Bírálatainak a lényege az, hogy az objektív szellem fogalmában összefoglalták a társadalmi képződményeket és az értelemképződményeket, ezáltal elmosták különbségüket (vö. HELLER 1992p, 40–42.). Ugyanitt megismétli Kelsennel szembeni, a matematikai és a történeti értelemtartalmak összekapcsolására vonatkozó ellenvetését.

⁶⁹⁹ HELLER 1992p, 44.

értelme”, az értelemtudományi megértés esetében „relatív saját törvényszerűséggel bíró értelemösszefüggésben való és abból való értelmezésről, konstruálásról és dogmatikai következtetésről van szó”.⁷⁰⁰ Ezek után Heller, *quod erat demonstrandum*, levonja a következőt: „Értelemtudomány és valóságtudomány, dogmatikai jogtudomány és államtan tehát tárgyakat és módszereiket tekintve egymástól világosan el vannak választva.”⁷⁰¹

Az objektum és szubjektum dialektikus azonosságának köszönhetően azonban ezzel a dolog még nincs elintézve. Heller ugyanis „elválasztási tételéhez” rögtön hozzáteszi, hogy a két megismerési módszer önállósága nem abszolút és mint később kijelenti, nem végleges. Nem abszolút abban az értelemben, hogy „az állam mint minden társadalmi képződmény csak valóságtudományilag értelmezhető, ezzel szemben az értelemképződmények, mindenekelőtt a jog esetében az értelmezés mindkét lehetősége tudományos szükségszerűség”. Ennek az az oka, hogy a történeti értelemképződményeknek nincs más léte, mint az aktuális jelentés, „ezért az értelmi képződmények e területének (Sinngbiet) a kizárólagosan immanens, csak a saját törvényeket követő értelmezése sohasem kielégítő, mindig is kiegészítésre szorul, mivel egyetlen történeti értelemképződmény sem érthető meg teljesen anélkül, hogy ne vonatkoztatnánk keletkezéstörténetére és arra a pszichológiai-szociológiai alapszituációra, amelyből kinőtt. Ez megköveteli az értelemképződmények szociológiai, azaz valóságtudományi értelmezését is.”⁷⁰² Egyetértve Robbers értelmezésével, ez azt jelenti, hogy „az államjogtan logikailag az államtanra van utalva, a normák jelentésstruktúrája mint történeti értelemképződmények miatt. A normák összehozott időt (gestaute Zeit) képeznek, és keletkezésmódjuktól függetlenül érvényességet igényelnek ugyan, azonban csak úgy érvényesek, ahogyan felfogják őket. Azonban éppen ez jelentésváltozásnak van alávetve, és ígylétükben és keletkezett mivoltukban (So-Sein und Gewordensein) csak az államtan segítségével érthetőek.”⁷⁰³ Heller így az államelmélet és a dogmatikai jogtudomány viszonyának elemzését azzal fejezi be, hogy az állam és a jog viszonyának később külön fejezetet szentel, ezért itt most csak annyit kell leszögezni, hogy „az államtan nem nyugodhat bele a szociológiai és jogi értelmezés összekapcsolás nélküli pusztá egymásmellettségébe. Az államtannak mint valóságtudománynak sokkal inkább azt a folyamatot kell megmagyaráznia, amelyik a jogászai módszer megjelölés alatt hatékony társadalmi funkciót tölt be.”⁷⁰⁴

A későbbiekben az alkotmányfogalmak kapcsán az alkotmányjogi dogmatika társadalmi funkciójának magyarázatához néhány értékes adalékot nyújt. Ennek lényegét Robbers nyomán úgy foglalhatjuk össze, hogy „az elvileg a jogi normák immanens magyarázatára irányuló jogdogmatika rendszeren kívüli szempontra való visszanyúlást igényel, mert a törvényhozó jogi normái tudatosan vagy anélkül mindig a társadalmi totalitásra vonatkoznak, ezért értelmük is csak ennek a vonatkozásnak a segítségével tisztázható. A jogász feladata az, hogy a szisztematizált jogi egység segítségével hozzájáruljon az állam egységéhez, az adott jogi normákat úgy értelmezze, hogy azok lehetővé tegyenek egy szervezett, állami cselekvésképződményt (Handlungsgebilde). A jogdogmatika így ma-

⁷⁰⁰ HELLER 1992p, 44–45.

⁷⁰¹ HELLER 1992p, 46.

⁷⁰² HELLER 1992p, 47.

⁷⁰³ ROBBERS 1983, 24.

⁷⁰⁴ HELLER 1992p, 47–48.

gának az államéletnek a szisztematikus és történeti kontinuitását szolgálja. Ezzel Heller a következményorientált (alkotmányjogi) juriszprudencia szükségességét indokolta meg.⁷⁰⁵ A szociológiai és jogi értelmezés összekapcsolásának a konkrét formáiról és mikéntjéről azonban sem itt, sem a későbbiekben nem esik szó.

Heller számára a valóságtudományi jelleg itt már nem azonos a pusztá empirikus jelleggel. Korábban határozottan állította, hogy az államtan csak mint empirikus tudomány lehetséges, itt most árnyaltabban fogalmaz. A kérdést nem is a valóságtudomány kapcsán érinti, hanem az államelmélet és a politika viszonya, a politikai gyakorlat számára használhatatlan, metafizikusnak nevezett felfogások elutasítása kapcsán.⁷⁰⁶ Ami Heller számára itt az empirizmusból követendő, az az empirikus megközelíthetőség és megcáfолhatóság, de nem az elméleti magyarázatok elutasítása, nem az elméletnélküliség. Heller szerint az államelmélet tárgya nem szűkíthető a tapasztalati úton érzékelhető jelenségekre, de azokhoz valahogyan kötődnie kell. Ma ebből az a kérdés következik, hogy mit jelent ma a valóságtudományi jelleg, olyan körülmények között, amikor az államelmélet számára releváns jelenségek még kevésbé azonosíthatók az empirikusan észlelhetővel.

Heller itt bemutatott elemzései megnyugtató megoldást ugyan nem adnak, értékük éppen befejezetlenségükből adódó problémafelvetéseikben rejlik.⁷⁰⁷ Ezek közül az állam és a jog viszonyára, a jogdogmatika szerepére, az állam funkcióinak objektivitására vonatkozó fejtegetésekre kell elsősorban felhívni a figyelmet. Az állam és jog viszonyának értelmezése a tiszta jogtan meghaladását célozza, ugyanakkor, legalábbis átmenetileg, Heller elfogadja Kelsen alaptételét, amely szerint a jog csak norma. Ezt korábban, és persze később is, nemcsak bírálja, hanem saját álláspontja kifejtésénél végig szem előtt tartja a jog norma- és valóságelemeit, vagyis azt az ontológiai tényt, hogy a jog nemcsak értelemösszefüggés, hanem társadalmi valóság is. Ennek következményeit azonban a fogalommeghatározás szintjén nem vonja le.

Az államelmélet és a dogmatikai jogtudomány problematikus viszonya kapcsán először arra a korábbi megállapításunkra utalunk, hogy a metajurisztikus kérdések kirekesztése elszegényíti az államelméletet, bevonásuk viszont nehéz módszertani problémákhoz vezet, mert veszélyezteti az egyértelműséget és a világosságot. Ezeket a módszertani problémákat Heller úgy próbálta megoldani, hogy „két szintet különböztetett meg, és a metajurisztikus kérdéseket távol tartotta a jogtudománytól”.⁷⁰⁸ Az ún. metajurisztikus kérdéseknek a jogdogmatikai jogtudományban nincs helyük, de az államtanban igen. Ez az út azonban nem eredményezhetett kielégítő megoldást, mert Heller ebben a rendszerben nem biztosított helyet a jogbölcseletnek annak ellenére, hogy a *Die Souveränität*-ben a jogbölcselet alapkérdéseit is vizsgálódása körébe vonta. Ezért nem is vetette föl a jogbölcselet és az államelmélet viszonyának kérdését. „Nem akarta, hogy a jogtudomány kisajátítsa az államelméletet, de ezért nagy árat kellett fizetnie, mert ha a lét (Sein) és a kellés (Sollen) összeolvasztása az állam valóságának a fogalmában analitikailag használható, akkor annak az a rizikója, hogy a jog

⁷⁰⁵ ROBBERS 1983, 24–25.

⁷⁰⁶ HELLER 1992p, 48–59.

⁷⁰⁷ „A valóság pozitivistá szétfordozettségét akarta fölszámolni, anélkül, hogy megmondta volna, hogyan kell azt csinálni. A reális világ tudományelméletileg tulajdonképpen meghatározatlan maradt” (FRANZIUS [s. a.], 4–5).

⁷⁰⁸ FRANZIUS [s. a.], 4.

mértékfunkciója ott is elvész, ahol szükség lenne rá. Ebben rejlik a probléma.”⁷⁰⁹ Ezt a problémát akarta megoldani az etikai jogelvekkel, de ez a törekvése is ellentmondásos maradt. „Heller államelméleti koncepciója át is akarja fogni a dogmatikai jogtudományt – mai szemmel nézve fél szívvel –, meg el is akarja őket választani az államtantól.”⁷¹⁰

A jogdogmatika vonatkozásában a kauzális (szociológiai és jogpolitikai) és a logikai elemzések összekapcsolása Heller számára megoldandó feladat maradt. Itt kiindulópont lehet annak vizsgálata, hogy a jogdogmatikai megállapításoknak milyen következményei vannak, továbbá hogy a kauzális megállapítások vagy feltételezések (történeti és teleologikus értelmezés, következmények mérlegelése) mennyiben illeszthetők be a jogdogmatikába, illetőleg ezeknek milyen, a jogdogmatika által megszabott határai vannak.

Kérdés az is, hogyan ragadható meg a társadalmi képződményekben rejlő értelmi mozzanat egyrészt funkcionálisan, másrészt genetikusan. Az állam mint szociális képződmény értelmét Heller annak társadalmi funkcióiban látja. Itt azonban fölvetődik azok objektivitásának a kérdése, mit jelent közelebről az, amit az államnak az adott társadalmi összefüggés egészében teljesítenie kell, mit jelent ebben az összefüggésben a szükséglet-kielégítések alternatív jellege, valamint a kauzalitás és teleológia viszonya. A genetikus összefüggés esetében pedig arról van szó, hogy milyen értelmi mozzanatok kapcsolják össze a társadalmi képződményeket általában és az államot különösen. Ennek persze számos vonatkozását tárgyalja az állami egységképződés kapcsán, de általánosan is feltehető a kérdés: Milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban a jogi (normák, jogelvek, eszmények) és egyéb értelmi képződmények?

Heller következő fontos tudományelméleti tétele, hogy az államtan struktúratudomány és nem történelemtudomány. Eszerint a valóságtudományon belül különbséget kell tenni történelemtudomány és struktúratudomány között. „A történelemtudomány sajátos feladata a társadalmi jelenségek folyamatszerű ábrázolása, ezért az egymásutániség, az időben való következés az alapkategóriája. Az államtan azonban nem történelemtudomány, ezért elvileg elhibázott az olyan államelmélet, amely Richard Schmidt mintájára az állam »fejlődésének« világtörténelmi vázlatát nyújtja, vagy amely az állam sarokpontját az integrációban mint az állandó megújulás folyamatában látja (Smend). Az egymást váltó integrációs folyamatok sokaságában éppen az oldódik föl és tűnik el szükségképpen, ami egyedül lehet az államtan tárgya: az államnak minden változásban önmagát megőrző (sich behauptende) egysége.”⁷¹¹ A folyamatok ábrázolása és magyarázata nem képes feltárni az állam valóságos összefüggéseit. Ezért arra van szükség, hogy a társadalmi valóság totalitásán belül megkülönböztessük az egyes funkciókat és struktúrákat, ezáltal rendeződik számunkra az áramlás képe, és a tények végtelen sokrétűsége most már megengedi az értelmes válogatást (Auslese). Csak ezzel van lehetőségünk arra, hogy a történeti valóságon belül fölmutassuk az államtan mint struktúratudománynak a kiindulópontját (Ansatzpunkt). „Az államelmélet problémája tehát abban áll, hogy az államot alakulásában mint sajátos struktúrát, mégpedig mint nyitott struktúrát ragadjuk meg. Ezért elengedhetetlen, hogy az államtan megismerje a létrejöttben az alakulót, feltárja az állam struktúrájának fejlődési tendenciáit.”⁷¹² Hans Mommsen ezt

⁷⁰⁹ FRANZIUS [s. a.], 5.

⁷¹⁰ FRANZIUS [s. a.], 5.

⁷¹¹ HELLER 1992p, 49–51.

⁷¹² HELLER 1992p, 51.

úgy értelmezi, „a történettudomány nem képes arra, hogy a folyamatszerű történeti megismerés mellett egy strukturáló szemlélethez jusson el”.⁷¹³ Az állam fejlődési tendenciáinak kérdése Hellert visszavezeti a módszertan elsőként említett kérdéséhez, a megismerő szubjektum és a tárgy viszonyához, mivel ezek a tendenciák döntő fontosságúak a megismerő szubjektum és az állam sajátos létmódja szempontjából. „Az államnak és minden más társadalmi képződménynek a sajátos létezési módja az, hogy ha az állam levése minden pillanatban egy jelenlegi létbe fut is ki, ez a lét azonban sajátos, az emberi-társadalmi akarás, társadalmi valóság, mert emberi működés. Ezért az állam léte éppenséggel a mindig megújuló politikai döntésekben való levés, a valóságos akarathatalmak közötti harcban való levés, amelyekkel szemben a megismerő szubjektum abszolút semlegessége egyszerűen lehetetlen.” Másrészt mi megismerő szubjektumokként „totális létezésünkkel, érzésünkkel, akarásunkkal, gondolkodásunkkal ebbe a létvalóságba vagyunk bezárva, amely mindig túlmutat a jelenen a jövőbe; nekünk abban sajátos helyzetünk (Standort) van, legyen az akár barátságos, akár ellenséges, ebből adódóan sajátos viszonyunk van a valósághoz, meghatározott képünk van róla és mindenekelőtt pedig annak továbbfejlesztésében akaratlagosan meghatározott módon részt is veszünk. Mi semmiféle társadalmi valóságot sem ismerhetünk meg anélkül, hogy egyidejűleg azt ne alakítanánk mi is [...] Aki az állami lét valóságának leírását adja, annak – akarja vagy sem, egyre megy – értékelnie kell az állam jelenében aktualizálódó akarat- és értékközösségeket és egyben kijelentést kell tennie az állami jövőről. Hiszen a mindig újra aktualizálódó államstruktúra jelenképe csak azáltal jön létre, hogy az egyik akarathatalmat a másikkal szembeállítjuk, mint jövőt hordozót, vagyis a több fejlődési tendencia közül az egyiket, mint a jövő számára érvényeset tételezzük, legyen ez a jelenlegi állapottal szemben reakciós, konzervatív vagy forradalmi. Az állam jelenképe a jövő elképzelése nélkül nem hozható létre.”⁷¹⁴

Ebből következik, hogy politikamentes és értékmentes államelmélet nem lehetséges, „a politika és az államtan összefüggése nem önkényes, hanem szükségszerű, és gyümölcsöző államjogi kutatás kizárt a politikailag lehetséges ismerete nélkül [...] a politikailag lehetségesről alkotott ítélet éppen a politikai valóság, azaz a különböző fejlődési tendenciák értékeléséből adódik”. Figyelemre méltó, hogy Heller az államtan szükségképpen politikai kötöttségét elsősorban a fejlődési tendenciák értékeléséből vezeti le, és nem a társadalmi antagonizmusokból, bár később ezekre is utal.⁷¹⁵ Ez egyben azt is jelenti, hogy minden államelméletnek vannak kimondott vagy rejtett történelemfilozófiai előfeltevései is. Heller szerint filozófiamentes államelmélet sem lehetséges, mert annak „az ismeretelméleti kérdéseken túlmenően is állást kell foglalnia bizonyos alapkérdésekben [...] például döntenie kell arról, hogy az ember alapvetően jó vagy gonosz, hogy észszerűség vagy ösztönösség vezérli-e a politikában, hogy talál-e értelmet a történelemben, hisz-e az ember továbbfejlődésében (Höherentwicklung), vagy valamilyen emberi rendeltetésben”.⁷¹⁶ Mindez azonban nem szünteti meg sem az egyes politikatudományi diszciplínák relatív különbségét, sem az elméleti politikai megismerés relatív önállóságát.

⁷¹³ MOMMSEN 1962, 267.

⁷¹⁴ HELLER 1992p, 57–58.

⁷¹⁵ „Végül bizonyára minden politikai gondolkodás foglya marad a politika antagonizmusának” (HELLER 1992p, 58.).

⁷¹⁶ HELLER 1992p, 58–59.

Az államtan és politika viszonyának helleri értelmezése vizsgálata során abból a megállapításból célszerű kiindulnunk, hogy az államtan a politikai tudományok része.⁷¹⁷ Ezért is nevezte őt Mommsen a németországi politikatudomány atyjának,⁷¹⁸ amit néhányan tévesen úgy értelmeztek, hogy Heller az angolszász *political sciences* hagyományaihoz csatlakozva kívánja művelni az államelméletet.⁷¹⁹ Egyébként a félreértések nagyrészt a politikatudomány többféle jelentésével magyarázhatók, amire Heller maga is utal.⁷²⁰

Az idézett megállapítás elsősorban nem tudományrendszertani besorolást, hanem az államtan politikai jellegének, a társadalmi valósághoz és a politikai élethez való, előzőekben vizsgált sajátos kötöttségeinek a rögzítését fejezi ki, mindjárt a kifejtés első mondatként. Ez mindenféle politikai tudományra jellemző, Arisztoteléstől napjainkig. Azonban a korábbi elméleteket figyelmen kívül hagyva, különbséget kell tenni a politikatudomány három változata között. Az első a Dahlmann és Mohl nevével fémjelzett, erősen filozófiailag orientálódó ún. régi politikatudomány; a második a 19. század végén és a 20. század első felében a közép-európai egyetemeken oktatott, az államtantól elválasztott „politika” elnevezésű diszciplína, amelynek hazai reprezentánsa Concha Győző volt, és amelyről Moór Gyula joggal állapította meg, hogy az nem más, mint a közjog jogpolitikája;⁷²¹ a harmadik pedig az empirikus, szociológiai jellegű *political science*. Heller ugyan elismerte ez utóbbi eredményeit, magát azonban az ún. régi politikatudomány folytatójának tekintette.⁷²² Ennek az volt az oka, hogy az angolszász politikatudomány, Hellerrel éles ellentétben, az államot absztrakciónak, méghozzá többnyire felesleges absztrakciónak tekintette, ezért figyelmét a konkrét politikai folyamatok, a kormányzás, választások (stb.) empirikus elemzésére összpontosította. Mindezt figyelembe véve Heller munkássága leginkább mint a politikai folyamatok irányában nyitott államelmélet jellemezhető, és ebben hasonlít Schmitt *Verfassungslehre*jére.⁷²³ A két munka annyiban különbözik, hogy Heller *Staatslehre*jéhez képest Schmitt műve, és egész munkássága, erőteljesebben normatív irányultságú.⁷²⁴

A politikai tudományok vizsgált sajátosságaiból következik, hogy azoknak az is funkciója, hogy politikai pozíciókat megalapozzanak vagy megsemmisítsenek. Azonban funkciójuk egyáltalán nem merül ki ebben, hanem magában foglalja a politikai élet bizonyos

⁷¹⁷ HELLER 1992p, 3.

⁷¹⁸ MOMMSEN 1962, 350.

⁷¹⁹ Így Albrecht Hellernek abból a valóban lényeges kritikai megállapításából, hogy Németországban az általános államtan néhány államjogi alapfogalom történetére és konstrukciójára korlátozódott, tévesen jut arra a következtetésre, hogy Heller államelmélete „sokkal inkább az angolszász és neolatin nyelvű világban (romanischer Raum) political science-nek nevezett tudományág részét jelenti” (ALBRECHT 1983, 192.).

⁷²⁰ „A határ meghúzása azért nehéz, mert az elnevezés és a tárgymeghatározás nem egységes” (HELLER 1992p, 52.). Heller kereste a megfelelő terminológiát, a kéziratban először a *political science* kifejezést használta, amit aztán *Politikologie*-ra javított. A könyv első kiadásában ez a kifejezés szerepelt, a későbbi német kiadásokban ezt *politische Wissenschaft*-ra változtatták (vö. HELLER 1992p, 4. Niemeyer jegyzete). Tekintettel arra, hogy azóta az állammal, politikával és a joggal foglalkozó tudományok területén további differenciálódás ment végbe, a magam részéről a tudományelméleti kérdések tárgyalásánál a többes számú politikai tudományok kifejezés használatát tartom a leginkább megfelelőnek.

⁷²¹ MOÓR 1947, 154.

⁷²² „A jelen államtan ezzel szemben kérdésfeltevéseiben sokkal közelebb áll a Dahlmann, Waitz és Droysen értelmében vett Politikához vagy Mohl államtudományi Enciklopédiájához, mint az Allgemeine Staatslehre hagyományához” (HELLER 1992p, 4.).

⁷²³ Vö. SCHMITT 1954, Vorwort, különösen X–XII.

⁷²⁴ MÖLLERS 2004, 421.

tartós igazságainak a megismerését is. Ebből Heller számára az következik, hogy a politikai tudományoknak ebben a minőségükben csak akkor van funkciója, ha feltételezzük, képesek arra, hogy a politikai jelenségek helyes és kötelező leírását, magyarázatát és kritikáját adják. Ez viszont azt a kérdést veti föl, hogy hol találják meg kijelentéseik helyességének és kötelező jellegének a mértékeit.⁷²⁵ Heller ezt a mértéket a politikai küzdelmek minden résztvevője által elfogadható értelemben véli megtalálni.⁷²⁶

Megítélésem szerint Heller megoldása több okból is hibás. Téves az a kiinduló gondolat, miszerint a politikai tudományoknak a politikai jelenségek kötelező magyarázatát és kritikáját kellene adniuk. Heller itt összekeveri a kötelező erőt és a meggyőző erőt, elmosza a különbséget a politikai egységképződés és kompromisszumteremtés feltételei és az értelmes tudományos diskurzus feltételei között, „elmosódnak a tudományos megismerésnek és az állami legitimitásnak a határai”.⁷²⁷ Ezzel a politikai elmélet és gyakorlat viszonyára vonatkozó saját álláspontjával is ellentétbe kerül. Itt válik egyébként az is nyilvánvalóvá, hogy Radbruchtól eltérően Heller nem volt relativista, bár ennek konzekvenciáit az „alapvetően csak nekem van igazam” állítás formájában ismereteim szerint nem vonta le, legálábbis nyilvánosan nem.

A konszenzuális politikai értelemmel kapcsolatos téves gondolatmenetet Heller végül is nem folytatja, a közösen elfogadott mérce helyébe a politikai történés konstans elemei kerülnek, és a tudományosság kritériumát is jóval szerényebben fogalmazza meg. „Az állam minden megismerésének abból kell kiindulnia, hogy a kérdezőt mindig körülvésszi az állami élet; egzisztenciálisan ahhoz tartozik, és sohasem tud abból kilépni [...] Minden valódi kérdés eredete ezért az általunk ténylegesen megélt élet relatív objektív kérdésességében van. Önkényes kérdésekből álproblémák adódnak; gyümölcsöző kérdésfeltevések mindig magából az állami életből erednek [...] Az államtan létjogosultsága egyedül és kizárólag attól függ, hogy képesnek mutatkozik-e arra, hogy megválaszoljon ilyen kérdéseket, és hogy hozzájáruljon a gyakorlati államélet konkrét nehézségeinek leküzdéséhez, konkrét átláthatatlanságainak megvilágításához.”⁷²⁸ Egyetértek Meinckkel, aki szerint „ez a tudományértelmezés döntő jelentőségű az általános jogelveknek mint a jog etikai strukturáló elveinek, és mint az állami cselekvés igazoló mércéinek a megértése szempontjából. A jogtudomány feladatává teszi, hogy a jog etikai elveit az adott pozitív joganyagból (Rechtssatzmaterial) fejtsse ki.”⁷²⁹

⁷²⁵ HELLER 1992p, 10., 4.

⁷²⁶ „Vagy talál a kritikus tudat olyan eszméket mértékként, amelyek képesek ezt a tudatot minden érdekelttől helyesként és kötelezőként elvární, vagy a politika mint tudomány lehetetlenné válik. Az első esetben nincs szükség arra, hogy az érintettek összessége túllépjen történelmen és társadalmon. Ha csak a meghatározott időben és helyen egymással küzdő csoportokat fogja is át, akkor a politológia már betöltheti azt a funkcióját, hogy e csoportok számára helyes és kötelező kijelentéseket tegyen. Hogy találunk-e ilyen, korokat, pártokat, osztályokat vagy népeket összekapcsoló mértéket, attól függ, hogy ebben a csoportok harca által előidéztet politikai történésben felismernek-e valamilyen, minden harcoló számára elfogadható értelmet vagy sem. Ha a politológia nem tud ilyen értelmet előfeltételezni, és ezért kijelentései helyessége és kötelező ereje tekintetében nem rendelkezik semmiféle, a harcoló feleket átfogó mértékkel, lehetetlenné válik mint tudomány. Akkor a gyakorlati politikában már csak a meztelen erőszak és az ahhoz szükséges párttudás létezik, az elméleti politika azonban már minden funkcióját elvesztette” (HELLER 1992p, 5.).

⁷²⁷ MEINCK 1984, 645.

⁷²⁸ HELLER 1992p, 26.

⁷²⁹ MEINCK 1984, 645.

Az egyes politikatudományi diszciplínák viszonyát Heller az általános államtan és a Bluntschli–Concha-féle politika kapcsán Jellinekét bírálva tárgyalja. Az államelmélet feladatát ebben az összefüggésben úgy jellemzi, hogy annak kell kidolgoznia és magyaráznia az alapfogalmakat az empirikus politikatudomány számára, „ebben az értelemben helyesen jellemzi magát az államtan az elméleti-politikai tudomány általános, fogalmi részének. Így az is érthető, hogy miért lehet a politológia konkrétabb és életközeli, az államtan fogalmilag élesebb és módszertanilag világosabb.”⁷³⁰ Ebből az is következik, hogy a politikai tudományok közé sorolható tudományágak és tudományterületek esetében a politikai kötöttségek másként érvényesülnek. Én ennek a kérdésnek az elemzését a jog- és állambölcselet egyes területei vonatkozásában különösen indokoltnak tartanám, figyelemmel az olyan középszintű jogbölcseleti diszciplínákra, mint jogpolitika, törvényhozás és jogi módszertan. Más terminológiával megfogalmazva: a kérdés az, hogy ezeken a területeken mit jelent, hogyan érvényesül a közvetlen gyakorlati cél felfüggesztése.

Ezt azonban Heller sem tárgyalja, hanem a politikai elmélet és gyakorlat viszonyának általános jellegű elemzésére tér át, ami az államtan érték-kötöttsége kapcsán korábban kifejtettek konkretizálását jelenti. Egyrészt elutasítja az értékmentesség weberi–kelsen-i felfogását, másrészt viszont szembeállítja a pártpolitikai tudást a politikai elmélettel, vagyis a tudományosság kritériumaként bizonyos távolságtartást fogalmaz meg. „Kétségtelenül hatalmas különbség van a politika teoretikusa és gyakorlója szellemi tartása, beállítódása között. A gyakorló politikus számára a tudás és ismeret annyiban jelentős, amennyiben a politikai harcban fegyverként közvetlenül alkalmazható.” Ezzel szemben „a teoretikus tartósan azon fáradozik, hogy hatalmi akaratát megismerési akaratának alárendelje. Nem lehet értékmentes, de szabadabbá válhat az értékektől [...] Ezért a teoretikus számára a vezéreszme csak a megismerés vezérfonala lehet, munkahipotézis, állandóan ellenőrizve és módosítva; nem utópiája bizonyítását kell akarnia, hanem állandóan késznek kell lennie arra, hogy az empirikus valóság által azt megcáfolni hagyja.”⁷³¹

Fogalomképzés. A módszer harmadik eleme Heller szerint a fogalomképzés módja. Az állami élet vizsgálatára, az újkor nyugati államának a megragadására alkalmatlannak tartotta a természettudományos megismerés modelljét követő, természettudományos törvényszerűségekre épülő nemfogalmakat, más szóval a törvényfogalmakat, mivel azok teljesen elvonatkoztatnak az individuális sajátosságoktól, de ugyanígy alkalmatlannak tartotta az előbbieket tagadásaként a Rickert által kidolgozott individuális fogalmakat, mert azokban az általános vonások tűnnek el. Ezért kezdettől fogva az általános és kü-

⁷³⁰ HELLER 1992p, 54.

⁷³¹ HELLER 1992p, 58. Schluchter Heller idézett megállapításait a következőképpen magyarázta: „Ész és valóság különbsége Heller pozíciójának integráns alkotórésze. Ennek elismerése kényszeríti arra, hogy elmélet és politika viszonyát sajátosan határozza meg: ha az elméletnek a valósággal szemben és a valóságnak a politikával szemben saját joga van, akkor a politika sohasem jelentheti pusztán az elmélet megvalósításának az eszközt. Elmélet és politika ugyan állandóan egymásra vannak utalva, azonban különböző szférákhoz tartoznak. Ez a különbségük ugyan racionálisan megalapozott, de sem teoretikusan, sem gyakorlatilag nem számolható föl. Ebből következik, hogy minden politikai akarásnak van egy irracionális magva. Ez a sajátos szerkezete kényszeríti arra, hogy választás legyen. A politikai akarásnak ez az választó (optierende) jellege különbözteti meg az elmélet által vezérelt praxistól és az önkényes decizionizmustól. A decizionizmussal ellentétben az opció racionálisan közvetített, az elmélet által vezérelt praxissal ellentétben pedig tud irracionális komponenseiről” (SCHLUCHTER 1983, 177).

lönös, általános és egyedi viszonyát kifejezni képes fogalmak alkalmazására törekedett. „Az az államtan, amelynek az újkor nyugati állama a tárgya, olyan fogalomformát igényel, amelyik anélkül, hogy közömbös lenne a forma konkrét történeti tartalmával szemben, mégsem a valóságos egyedi államindividualitásnak felel meg; olyan formát tehát, amelyik egy történeti valóságstruktúra lényeges karaktervonásait megragadja, azonban a szingularitáson túlmenő érvényességgel rendelkezik.”⁷³²

Heller először Weber és főleg Jellinek típusfogalma felé orientálódott, de azt is túlzottan elvontnak és szubjektívnek találta,⁷³³ ezért a *Staatslehre*-ben az alakzat (*Gestalt*) fogalmában, más kifejezéssel a struktúrafogalomban látta a megoldást. Az alakzatfogalom sajátosságait a következőképpen jellemzi: „Az alakzatfogalom néhány vonatkozásban ugyanazt nyújtja, mint az ideáltipikus fogalom. Így minden alakzat egyben általános és egyben különös; alakzattörvényei révén mértékadó más alakzatok számára, individualitása révén pedig elhatárolódik más alakzatoktól. Az újkor nyugati államának meghatározott struktúratörvényei vannak, amelyek a német, francia, olasz állam felépítését jellemzik; individuális tulajdonságai pedig kivétel nélkül megkülönböztetik más korok és más kultúrkörök valamennyi államstruktúrájától. Minél általánosabb az alakzatfogalom, annál közelebb kerül a törvényfogalomhoz, minél konkrétabb, annál inkább közeledik az egyedi történeti fogalomhoz. A különös alakzatminőséget, amelyik azonban már nem fedi a típus fogalmát, Ehrenfels a transzponált melódia példáján mutatja be szemléletesen. Abban az »elemekből« semmi sem marad változatlanul, mégis azonosként ismerjük föl a dallamot. A dallamot tehát nem szabad az egyes elemekre ráépülő másodlagos valaminek képzelni, hanem be kell látnunk, hogy az, ami az egyesben előfordul, az lényegében attól függ, hogy milyen az egész.”⁷³⁴

Az alakzatfogalmaknak tulajdonított jelentőség azonban nem jelenti azt, hogy az államelméletben ne lenne helye törvényfogalmaknak vagy individuális fogalmaknak, de azok alárendelt szerepet játszanak. „Az állami alakzatban azonban törvények mennek végbe, struktúrája kétségtől nyitott alakzat, a történelem során változik. Ezért az államelméletben nemfogalmak és individuális fogalmak nemcsak lehetségesek, hanem szükségesek is; az államtanon belül azonban csak annak a célnak az eszközei, hogy az államot mint alakzatot, mint valóságot, a társadalmi-történeti világban tevékeny képződményt megértsük.”⁷³⁵

Az alakzatfogalom alkalmazása föltételezi a fogalomképzés dialektikus módját, amelytől távol kell tartani „a térben elhelyezkedő, részekre szétbontható aggregátum hamis elképzelését; sem az »elemekből« nem vezethető le az alakzat, sem pedig az alakzathoz az »elemek«. A »mozzanatokról« – hogy Hegellel szóljunk – tett minden kijelentés már szükségképpen magában foglalja az alakzat-összefüggést és megfordítva. Ezzel a követelménnyel mi feloldhatatlan ellentmondásba kerülünk a fogalomképzés analitikus eljárásával, helyesebben az az eljárás a mi megismerési célunk számára nem bizonyul kielégítőnek, és mi egy másik eljárást, a dialektikus gondolkodását alkalmazzuk. Nem mintha

⁷³² HELLER 1992p, 61.

⁷³³ „Az ideáltipikus fogalom Jellinek és Weber szerint nem konkrét fogalom, nem reprezentál semmilyen valóságot, hanem az elszigetelő és logikailag idealizáló absztrakció eredményét jeleníti meg [...] A weberi ideáltípus az államot sohasem képes mint valóságstruktúrát reprezentálni, hanem államon szükségképpen csak egy szubjektív gondolati szintézist ért, amelyet a megismerő önkényesen részesít előnyben” (HELLER 1992p, 61–62.).

⁷³⁴ HELLER 1992p, 63.

⁷³⁵ HELLER 1992p, 64.

a dialektikus fogalomképzés nem a tárgy elválasztásán és szétbontásán alapulna. Minden elszigetelés és analízis relatíve jogosult, mint a megismerési folyamat szükséges, de dialektikus foka. Nem szabad őket végérvényesnek tekinteni, hanem a megismerés magasabb fokán az elválasztásokat fel kell oldani és vissza kell vonni, elhelyezni az egyedül valóságos és igaz egésznek a rendjében.”⁷³⁶ Az alakzatfogalmak használhatósága még további kutatásokat igényel. Úgy tűnik számomra, hogy az a demokratikus jogállam elemzése során gyümölcsöző lehet, mert a melódiához hasonlóan ott sem az egyes elemek meglétéből vagy hiányából adódik a sajátos minőség, hanem a különböző elemek sajátos összhangjából, harmóniájából.

Dialektika. Itt célszerű röviden szólnunk Heller dialektikájáról, amelyre a korábbiakban gyakran hivatkoztunk. Heller felfogása módszertanilag és a valóságértelmezés szempontjából dialektikus jellegű. Módszertanának alapelemei: a szubjektum és objektum dialektikus azonossága, az ellentétek egymásra vonatkoztatása, a szintézisre törekvés, az absztrakttól a konkrét felé haladás.⁷³⁷ Valóságfelfogásának ebből a szempontból két legjellemzőbb vonása az, hogy a társadalmi valóságot ellentétekből álló totalitásnak, az ellentmondásokat pedig megszüntethetetleneknek tekinti. Az ellentétek nem békülnek ki, nem oldódnak fel a szintézisben, mint Hegelnél, és egyik oldal sem győzi le a másikat, mint Marxnál. Az ellentmondások kezelhetők ugyan, de megszüntethetetlenek, meg kell tanulni együtt élni velük, mert nem jön el sem a történelem vége, sem a kommunizmus. Ez az együttélés egy állandó folyamat, amelyben váltakoznak a kieleződés és a kompromisszumok szakaszai. „Aki az életre igent mond, igent mond az ellentétek démoni egységére.”⁷³⁸

Ez a dialektika különbözik Smend szintén dialektikus felfogásától is. Badura Heller, Smend és Theodor Litt dialektikáját a „dialektikus énfogalom” segítségével jellemezte.⁷³⁹ Pontosabban szólva Smend az énfogalom dialektikájáról, valamint az egyén és közösség dialektikus viszonyáról írt,⁷⁴⁰ Heller pedig a szubjektum-objektum azonosságának már idézett tétele mellett az énfogalom dialektikus jellegét hangsúlyozta, szintén hivatkozással Marckra.⁷⁴¹ Ezekben a megfogalmazásokban az egyén és közösség szembeállításának, szétválasztásának az elutasításáról van szó, ebben teljes az egyetértés Litt, Smend és Heller kö-

⁷³⁶ HELLER 1992p, 63–64.

⁷³⁷ Ennek az olvasó részéről erős odafigyelést igénylő következménye a körkörös kifejtés, visszatérés a korábban tárgyalt, de még nem kimerítően tárgyalt kérdésekre. Ez okozza Heller elméletének bemutatása során azokat a nehézségeket, amelyekre a könyv bevezetésében utaltam.

⁷³⁸ HELLER 1992d, 105.

⁷³⁹ „Heller államelméletének is egy »dialektikus énfogalom« szolgál alapul. Az állam minden megismerésének abból kell kiindulnia, hogy a kérdezőt mindig körülveszi az állami élet. A kérdező tudós és az állam viszonyát »a szubjektum és objektum dialektikus azonossága« jellemzi” (BADURA 1959, 14.). Ez a fogalom kifejezetten sem Hellernél, sem Smendnél nem szerepel, ezt a kategóriát pozitív értelemben Siegfried Marck használta (vö. MARCK 1925) negatív, elutasító értelemben pedig Rickert.

⁷⁴⁰ „A szellemi élettel foglalkozó minden tudomány eszerint legfontosabb tárgyait: az egyéneket, a közösséget, az objektív értelemösszefüggést nem foghatja fel úgy, mint a szellemi élet izolált elemeit, tényezőit, hordozóit vagy tárgyait, amelyeknek egymás közötti kapcsolatait kellene vizsgálni, hanem csak mint egy dialektikus összefüggérend mozzanatait, amelynek tagjai (mint az említett példákban) egymáshoz polárisan vannak rendelve [...] Csak az énfogalom dialektikája (vö. Marck 89. ff) adja ennek azt a belső elaszticitást, a tagokban és a kapcsolatokban azt a mozgékonyt, ami nélkül az Ennek a társadalmi valóságstruktúrába való beillesztése lehetetlen, abszolutizálása vagy objektiváló izolálása elkerülhetetlen” (SMEND 1928a, 7–8.).

⁷⁴¹ HELLER 1992p, 82–83.

zött. Továbbá ezzel összhangban egyetértés van egyfelől a marburgi újkantiánusok, valamint a Simmel és Vierkandt-féle, a kölcsönhatásokra épülő szociológiának az elutasításában,⁷⁴² másfelől az egészről való kiindulás dialektikus módszerében is. A részleteket illetően azonban 1933-ban már lényegesek az eltérések közöttük. Litt a dialektika és a fenomenológia összekapcsolására törekedett, a lényeglátás módszerének a hasznosítására, elsősorban Husserlre támaszkodott,⁷⁴³ a mozzanatok egyenértékűségét és homályos összefonódásukat (*Verschränkung*) állította, és elutasította a kölcsönhatás (*Wechselwirkung*) kategóriáját. Heller dialektikájának jellemző vonása a történetiség,⁷⁴⁴ így aztán eltávolodik Litt-től, és bár számos kérdésben továbbra is egyetért vele, a fenomenológiai lényeglátás helyett az alakzat (*Gestalt*) kategóriájában látja a meghaladás lehetőségét.⁷⁴⁵ Különbőség még, hogy Smend is, Litt is elutasítják a kauzális elemzést, Heller viszont nem. Smend 1928-ban teljes mértékben Littre támaszkodik,⁷⁴⁶ és tőle csak 1956-ban publikált cikkében távolodik el önkritikusan.⁷⁴⁷ Heller, Smend és Litt példája jelzi a dialektikus módszer alkalmazásának nehézségeit. Követelményként általában könnyű meghirdetni az egészről való kiindulást és a mozzanatok egyenlő figyelembevételét, a gyakorlatban, azaz a kutatás során ez már igencsak nehéz. A kutatásban még lehetséges bizonyos körköröség, de a kifejtés során óhatatlanul linea-

⁷⁴² „Ebben az összehasonlításban világossá vált, hogy a Beziehung és Wechselwirkung fogalmai alapján orientálódó elmélet nem haladja meg, hanem megújítja a társadalomtudományi atomizmust, amelynek számára a társadalmi egész aggregátummá válik. Annak a belső ellentmondásnak a foglya marad, hogy alapfogalmainak, amelyekkel a társadalom élő egységét biztosítani véli, egyáltalán csak az elemek mechanikus szétválasztása alapján és ezzel az elválasztással korrelációban van igazi értelme. Nem tudja elkerülni, hogy az egyedi lényeket ne úgy szubsztancializálva gondolja el, hogy a társadalmat relációkban föloldva ne funkcionalizálná” (LITT 1926, 230–231.). Littre mind Smend (vö. SMEND 1928a, 8.), mind Heller (vö. HELLER 1927, 62.) egyetértőleg hivatkozik.

⁷⁴³ „A fenomenológiai szemléletmódot kell felhasználni [...] A lényeg, helyesebben a lényeges struktúra megragadását. A fogalomképzés e formájának sajátossága, hogy a különösben mint olyanban egy általánost ragad meg, egy eszmét, ezért annak Husserl az ideál elvonatkoztatás (ideierende Abstraktion) elnevezést adta [...] A társadalmi jelenségek is a fenomenológiai struktúraelemzés tárgyai” (LITT 1926, 5–8.).

⁷⁴⁴ „A naiv tudatot a történeti-dialektikus kritika révén meg kell haladni. Akkor a merev dologi világot mint történelmet ismerjük meg, akkor az állam is azonnal elveszíti statikus jellegét és a történő történelem egy darabja lesz. Ennek kapcsán hangsúlyozni kell, hogy ezzel a szakadatlan történelmi változással semmiféle változatlan emberi tudat nem áll szemben” (HELLER 1992p, 49.).

⁷⁴⁵ „A társadalmi valóság mindig a környezetbe kauzálisan beavatkozó tevékenység, amely a történelem és a természet objektív, a legtöbbször tudattranszcendens feltételei között valósul meg. Ez a természetre és társadalomra kauzálisan ható társadalmi-emberi valóság fenomenológiai tudatelemzéssel természetesen nem állapítható meg” (HELLER 1992p, 69.).

⁷⁴⁶ „Nem lehetséges kielégítő és valóban gyümölcsöző államjogtan az általános államtanban és alkotmánytanban való tudatos és módszertanilag világos megalapozás nélkül, és nem lehetséges kielégítő és gyümölcsöző államtan és alkotmánytan saját, nem jogász, hanem szellemtudományi módszer nélkül, amelyet ismeretelméletileg éppolyan szigorúan meg kell alapozni, mint bármelyik szellemtudomány módszerét [...] A bevezető államelméleti fejtegetések erre az ismeretelméleti megalapozásra törekszenek. Nem saját filozófiai úton, hanem Litt-re támaszkodva” (SMEND 1928a, VII.). A műben egyébként megszámlálhatatlanul sok a Litt-idézet vagy hivatkozás, így többek között a 8. oldalon a fenomenológiai módszerre, a 9. oldalon pedig a homályos összefonódásra.

⁷⁴⁷ „Itt szükséges annak a hiányosságnak a nyomatékos helyesbítése, hogy az integrációs elmélet Litthez csatlakozva nem vette kellőképpen figyelembe a problémákat felvető alkotmányos élet különbözőségét Littnek első sorban a nyelvi közösség problémamentes zárt köreire irányuló vizsgálódásaitól” (SMEND 1968c, 480–481.). Ebben a tanulmányban is megismétli a Littre való támaszkodást, de már nem szerepel a *Verschränkung*, nincs utalás a fenomenológiára, és nincs kritika a kölcsönhatásokra alapozó szociológiával szemben.

ritásra van szükség, amelynek során bizonyos rangsorra föltétlenül szükség van. Litt ezt a fenomenológikus struktúrát olyan területen fedezte föl, ahogy erre Smend is utalt, ahol homályossága, alkalmazhatatlansága nehezebben derül ki. Tanulásként szerintem ebből az következik, hogy a dialektikus egészt Smendtől eltérően mégiscsak fel kell bontani,⁷⁴⁸ vagy elfogadva a módszertani individualizmust, vagy egy hipotetikus egészből, *Gestalt*ból, rendszerből, komplexusból vagy totalitásból kell kiindulni, amely rendelkezik valamilyen hipotetikus struktúrával vagy hangsúlyos mozzanattal.

Heller tudományelméleti nézetei elemzésének lezárásaként szükségesnek tartom ismételt felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy Heller nem véletlenül utasította el az általános államtan elnevezést. Az indíték, amely az előbbiekből jól kiolvasható, az a meggyőződés és teoretikus döntés, amely szerint az államelmélet feladata nem általában az állam vizsgálata, hanem az állam megismerése azon politikai valóság struktúrájának a leírására és magyarázatára irányul, amely a *mi* politikai valóságunk.

Társadalmi valóság

A *Staatslehre* második fő része *A társadalmi valóság* címet viseli, és öt fejezetre tagozódik.⁷⁴⁹ Az itt írtak zömének az elemzése egy szociológiatörténeti tanulmány feladata lehet, az első két fejezet esetében kizárólag, a harmadik és negyedik fejezet esetében pedig nagyrészt. Heller itt egyrészt megismétli a társadalmi valóságra vonatkozó, már korábban is tárgyalt megállapításait, és bírálja azokat a szociológiai elméleteket, amelyek az állam valamilyen egyoldalú vagy téves magyarázatára is vállalkoztak. A harmadik fejezetben államelmélete szociológiai és szociálpszichológiai megalapozásaként az egységképződés feltételeivel foglalkozik, majd a szervezet és a társadalmi normák sajátosságait vizsgálja, eredményeit pedig műve szigorú értelemben vett államelméleti fejezeteiben megismétli. A negyedik fejezet feladataként ugyan azt jelöli meg, hogy a konkrét valóság-összefüggésen belül az állami valóság helyét megállapítsuk, de ehelyett módszertani elveinek ismételt, a korábbiaknál valamivel konkrétabb megfogalmazásával és Kautsky kritikájával találkozunk. A rész utolsó fejezete (*A polgári társadalom*) pedig a fogalom keletkezéstörténetét mutatja be, és a kapitalizmus szocialista szemléletű kritikai ábrázolását adja.

Az államelméleti elemzés szerkezete és logikája

A könyv *Az állam* című harmadik része további három fő fejezetre tagozódik. Az első fejezet a mai állam történeti előfeltételeit, a második az állami egység természeti és kulturális feltételeit, a harmadik az állam lényegét és felépítését tárgyalja. A monográfia szerkezete ki-fejezi Heller ismeretelméleti-módszertani meggyőződését, amely szerint az államjelenséget a társadalmi létbe, a társadalmi valóságba beágyazottan kell vizsgálni, magának az állam

⁷⁴⁸ „Ezt a csak dialektikusan értelmezhető egymáshoz rendeltséget nem szabad felbontanunk” (SMEND 2003, 185.).

⁷⁴⁹ A társadalmi valóság mint emberi működés; A társadalmi valóság általános természeti feltételei; A társadalmi valóság általános kultúrafeltételei; A társadalmi totalitás tagozódása; A polgári társadalom.

funkcióinak és szerkezetének, fölépítésének a vizsgálatára csak ezek után kerülhet sor. Mivel ez a társadalmi valóság történetileg kialakult valóság, és nemcsak pusztán adottság, hanem történeti fejlődési tendenciákat is hordoz magában, először ezeket a történeti összefüggéseket kell röviden megvilágítani.

Az állam történetisége és a modern állam

A harmadik rész mindössze 13 oldal terjedelmű, első fő fejezetében az állam történetiségét és a modern állam kialakulását tárgyalja. Heller alapvető törekvését tekintve meg egyezik Schmitt-tel, mindketten a politikai szféra önállóságának, *sui generis* jellegének, sajátosságainak feltárására, bemutatására vállalkoznak először, szemben a marxizmussal és a szellemtörténeti ábrázolásokkal. Ebből az következik, hogy a mai állam elméletének tárgyalása nem mellőzheti a modern állam kialakulásának és sajátosságainak elemzését. Erre napjainkban azért van különösen szükség, mert az, amit posztmodernnek neveznek, nem más, mint a modernitás újabb szakasza, a modernitás a kibontakozó globalizáció viszonyai között. Ez azt is jelenti, hogy a „klasszikus” és a mai modernitás között hasonlóságok és különbségek vannak, kontinuitás és diszkontinuitás tapasztalható. Ez idáig közhely, a kérdés az, hogy ezek közül a változások közül melyek azok, amelyek az állam szempontjából jelentősek, és azok milyen várható következményekkel járhatnak.

Az állami egység természeti és kulturális feltételei

A 60 oldal terjedelmű fejezet megértéséhez indokolt előzetesen felhívni arra a figyelmet, hogy a címben nem a „Voraussetzungen” (előfeltételek) szerepel, hanem „Bedingungen” (feltételek), vagyis adottságként kezelendő, a megértéshez nélkülözhetetlen, de nem megváltoztathatatlan előfeltételekről van szó, hanem jelenlegi, kölcsönhatásban álló feltételekről, méghozzá nem általában az államnak, hanem az állami egységnek a feltételeiről, ami implicite egy feladatmeghatározást vagy inkább szükségletmegfogalmazást jelent: a modern államot alapvetően ezek a feltételek befolyásolják, ugyanakkor a modern államnak ezekre a feltételekre szüksége van. Ezek a vizsgált feltételek különböznek egymástól abban is, hogy azok az állam által mennyire befolyásolhatók, méghozzá a Heller által történő tárgyalás sorrendjében ezek egyre inkább befolyásolható feltételek.

Heller ebben a fő fejezetben is, metodológiai tudatosságának megfelelően, először módszertani megjegyzéseket fogalmaz meg, majd öt további alfejezetben veszi sorra „az állami egység számtalan természeti és kultúrfeltételei közül azokat, amelyekkel a jelenlegi tudomány és közvélemény nagymértékben foglalkozik: a földrajzi, népi és gazdasági feltételeket, valamint a közvéleményt és a jogot”.⁷⁵⁰ Előzetes megjegyzéseiben abból indul ki, hogy „az államtannak mint valóságtudománynak azt kell megmutatnia, hogy vajon és hogyan adott számunkra az állam mint egy konkrét térben és időben ható egység”. Figyelembe kell tehát venni, hogy „az állami egység szükségképpen be van ágyazva a természeti és kultúrfeltételek összefüggésségébe”, ezért „mindezek a természeti és kultúrfeltételek

⁷⁵⁰ HELLER 1992p, 139.

kiemelkedő jelentőségűek az állami egység keletkezése és fennállása szempontjából”. E feltételek szerepét azonban a különböző naturalista felfogások abszolutizálták és eltorzították.⁷⁵¹ Ezzel szemben „az állami egység a maga saját törvényszerűségében azonban több és valami más, mint az egyik vagy akár valamennyi ilyen feltétel funkciója [...] Az államtannak tehát az állam saját törvényszerűségeiben való autonóm ismeretének kell lennie [...] Az a feladata, hogy ezeknek a feltételeknek az egészén belül felmutassa az államot mint önálló jelenséget.”⁷⁵² Mindebből következik, hogy a fejezet elsősorban kritikai jellegű: „A következőkben azoknak a kísérleteknek a tarthatatlanságát kell megmutatnunk, amelyek arra töreksenek, hogy az államot földrajzi feltételeiből vezessék le, azt egy faj, egy népszellem, egy nemzet kifejeződésévé tegyék vagy az osztályokra hasadt gazdasági társadalomnak, a közvéleménynek, a jognak vagy valamilyen eszmének a pusztá funkciójaként fogják föl.”⁷⁵³ Hellernek az ebben a fejezetben megfogalmazott saját pozitív megállapításai is elsősorban a kritikai elemzéshez kapcsolódó korrekciók. Fejtegetéseinek eszerint elsősorban azt kell kimutatniuk, hogy az államelmélet mindezekben a feltételekben csak az állami egység támogatását vagy akadályozását láthatja, az állam sajátossága azonban azokkal szemben autonóm marad.⁷⁵⁴

Nép, nemzet, állam. A földrajzi feltételeket abszolutizáló geopolitika és a naturalista népfogalomra hivatkozó fajelméletek kritikáját a nép mint kulturális képződmény elemzése követi. A nép meghatározása alapvető: a nép egyfelől természeti, másfelől kulturális képződmény, ennek a megkülönböztetésnek az egysége.⁷⁵⁵ A nép mint természeti képződmény lényegében az etnikumnak felel meg, és mint ilyen, változásai, a beolvadások, összeolvadások, nyelvcserek ellenére „örök”, a nép mint kulturális képződmény hangsúlyozottan történeti alakzat, politikai jelentőségre csak az újkorban tett szert. Heller megfogalmazásai nem egészen egyértelműek, hol a nép mint kulturális képződmény kialakulásáról, hol pedig jelentőssé válásáról beszél.⁷⁵⁶ Ezek a megfogalmazások ellentmondásmentesen úgy értelmezhetők, hogy a nép mint kulturális képződmény kialakulása egy viszonylag hosszú és az egyes népek esetében különböző korban lezajló folyamat, amelyhez az összetartozás tudatosodása is hozzátartozik, s amelynek végső szakasza többnyire, politikailag jelentőssé válása pedig mindig párhuzamosan ment végbe a nemzet kialakulásával. „A kultúrnép, amelyik önmagában politikailag amorf, nemzetté azáltal válik, hogy összetartozás-tudatát politikai akarat-összefüggéssé fejleszti. A nemzet konstituálásához semmiképpen sem elegendő az etnikai közösségérzés. A svájci vagy elzászi németek nem tartoznak a német nemzethez. Csak akkor beszélhetünk nemzetről, ha egy nép sajátságosságát egy relatíve egységes politikai akarat révén megőrizni és kibontakoztatni törekszik. Ennek a politikai akaratnak nem kell egy közös államban való egyesülésre irányulnia. Ilyen például az a nemzeti kisebbség, amelyik államán belül párt vagy kulturális szövetség politikai egységévé

⁷⁵¹ „Az idealista metafizika hibája, hogy az államot mint egy eszme vagy ideális rend önállótlan reflexét fogja fel, az uralkodó naturalista metafizika az ellentétes tévedésbe esik, az államot természeti rendek önállótlan reflexeként magyarázza” (HELLER 1992p, 139).

⁷⁵² HELLER 1992p, 139.

⁷⁵³ HELLER 1992p, 139.

⁷⁵⁴ HELLER 1992p, 142.

⁷⁵⁵ Vö. HELLER 1992p, 148.

⁷⁵⁶ Vö. HELLER 1992p, 158–160.

egyesül, minden irredenta szándék nélkül.”⁷⁵⁷ Eszerint az erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai magyarság is önálló nemzetnek tekinthető megfelelő politikai szerveződés esetén. Kérdés, hogy levezethető-e ebből egy olyan értelmezés, amely szerint az említett nemzetrészek is a magyar politikai nemzet részei, és ily módon közelíthető egymáshoz a kulturális és a politikai nemzetfogalom.

Ennek a gondolatmenetnek a jelentőségét abban látom, hogy a nemzetet politikai kategóriának fogja fel, de azt nem azonosítja az állampolgárok összességeként felfogott politikai nemzettel, mint a liberálisok. Ugyanakkor azon a kulturális nemzetfogalmon is túllép, amely lényegében és kimondatlanul azonosítja a nemzetet és a modern etnikumot, az etnikum és a nemzet különbségét pusztán történeti fejlődési különbségnek fogja fel.

Egy másik, itt láthatóvá váló lényeges összefüggés röviden úgy fogalmazható meg, mint a nép és a nemzet politikai egységének és cselekvőképességének kérdése, összefüggésben az állam egységével és a népszuverenitás kérdésével. Heller számára az alapvető megismerési cél ebben az esetben is az, hogy feltárja és nyilvánvalóvá tegye az állam sajátos autonómiáját, viszonylagos önállóságát. A legnagyobb és leginkább aggasztó zűrzavar az államtanban azáltal keletkezett, hogy Rousseau és a romantika óta a népnek mint nemzetnek egy népszemélyiséget tulajdonítottak, és ezt érzellemmel és tudattal, valamint politikai akarattal és politikai cselekvőképességgel ruházták fel. A nép ezzel egy a priori akaratközösséggé és eleve adott politikai egységgé, csak a priori-metafizikai síkon felfogható létezővé vált. „A népet itt a priori, egységes és összehasonlíthatatlan szubsztanciaként előfeltételezték, amely abban a helyzetben van, hogy nemcsak minden néphez tartozó személyben, hanem az egész államnépben és minden államhoz tartozó személyben is létrehozza az egységes államakaratot. Rousseau és a romantika az állam saját törvényszerűségét egy népmetafizikában süllyesztette el, ami által az államot a demokratikus népnek vagy a romantikus nemzetnek a pusztán felszíni jelenséggé váló kifejeződésévé (Ausdrucksphänomen) relativizálták.”⁷⁵⁸ Ennek az lett a következménye, hogy a népet vagy az államban oldották fel, mint a nacionalizmus, vagy a népben az államot, mint a liberálisizmus. „Az állam és a nép kettősségét mindegyik esetben megszüntetik, és felszámolják az állami, és többnyire a jogi szféra autonómiáját is. A nép és nemzet fogalmainak az azonosítása a nép- és nemzeti szuverenitással, valamint az állami népakarattal az utóbbi évszázad egész államelméletére jellemző összetévesztés. A korszak államelmélete nem, vagy csak nagyon pontatlanul tett különbséget nép, nemzet, államnép, állampolgárnép, államhoz tartozók között. A legkülönbözőbb politikai áramlatok, így a romantikus, a nemzeti és a demoliberalis gondolkodás a társadalmi valósággal éles ellentmondásban egységes politikai és népszellemmel és népakarattal rendelkező, társadalmilag és politikailag homogén népközösséget talált ki magának, és az állami egységet többé-kevésbé a népközösség automatikus produktumának sőt epifenomenonnak tekintették.”⁷⁵⁹

A bírált felfogásokkal szemben Heller az állam egységével szemben a nép és a nemzet sokféleségét hangsúlyozza, ami különbözik az állam egységétől. „A nép és nemzet valósága azonban rendszerint nem mutat egységet, hanem a politikai akaratirányzatok pluralizmusát, és még egy általános nemzeti felkelés ritka pillanataiban is az állami cselekvésben

⁷⁵⁷ HELLER 1992p, 158–160.

⁷⁵⁸ HELLER 1992p, 162–163.

⁷⁵⁹ HELLER 1992p, 162–163

kifejezésre jutó nemzeti egységgel a népben lévő, céljaiban és eszközeiben szétváló sokféleség áll szemben. A kialakult osztálytársadalomban a nemzeti akaratösszefogás akcióképes politikai azonosságról szó sem lehet.” Ezen túlmenően azt is leszögezi, hogy „sem a népet, sem a nemzetet nem szabad olyan természetes egységnek tekinteni, mint amely megelőzné az állami egységet és azt önállóan konstituálná”.⁷⁶⁰ Az államot tehát nem szabad úgy felfogni, mint a népi vagy nemzeti egység pusztá funkcióját. Az a különböző megfogalmazásokban visszatérő nézet, amely szerint népállamon „az állam és a politikailag szervezett nép tökéletes azonosságát” kell érteni, nem ismeri fel az állam sajátos autonómiáját. Heller fejtegetéseiből három olyan következtetés vonható le, amelyek konszenzusképesek és az államelméleti vizsgálódások során hasznosíthatók.

(a) Az első következtetés a fogalmi differenciálás szükségességére utal. A nép szónak alapvetően három jelentése van, ezeknek a megkülönböztetése különösen a politikai egységképződés szempontjából, valamint a népszuverenitás és nemzeti szuverenitás értelmezése kapcsán lényeges. Az első jelentés szerint a „nép” „sokaság”, ez elsősorban zömmel köznyelvi kifejezés, a tudományban mint népesség elsősorban a demográfia tárgya, de közvetve esetenként az államelméleté is lehet. A második jelentés szerint a „nép” mint saját nép, mint etnikum, vagy mint kulturális nemzet jelenik meg, a harmadik esetben pedig a „nép” mint a népesség politikailag jelentős többsége, szemben a népesség más részeivel, az uralmon lévőkkel, gazdagokkal, arisztokráciával, burzsoáziával, pártelittel, és így tovább. Az első a nép demográfiai, a másodikat nemzeti, a harmadikat pedig plebejus értelmezésének nevezhetjük.⁷⁶¹ Heller először a nemzeti értelemben felfogott népet elemzi, aztán a végén áttér, azt fölcseréli a plebejus népfogalommal. (b) A második következtetés a népszuverenitás meghatározásának kontextusára utal. Heller szerint a népszuverenitás kérdését nem a nép vagy a nemzet sajátosságai kapcsán kell tárgyalni. (c) A harmadik következtetés az, hogy az állam egysége kapcsán nem szabad valamiféle népi vagy nemzeti egységet hiposztázálni. Az állam egységének és a különböző társadalmi tagoltságoknak, pluralitásoknak a viszonyát, az „egység a sokféleségben” kérdését, mint az államelmélet egyik központi és megkerülhetetlen kérdését alapos elemzésnek kell alávetni. Ennek az elemzésnek az lehet a kiinduló gondolata, hogy „a politika specifikus feladata mindig az ellentétes akaratoknak egy akaratközösség alapján való megszervezése marad”.⁷⁶²

Heller elemzésének van viszont két olyan, egymással szorosabban összefüggő gondolata, amelyekkel nem értek egyet. A nemzettől mint politikailag megszervezett néptől véleményem szerint nem lehet elvitatni a politikai, tehát nem jogi értelemben vett cselekvőképességet, vagy talán helyesebb kifejezéssel, akcióképességet, mert különben a nép alkotmányozó hatalma értelmezhetetlen. Hasonlóképpen az alkotmányozó hatalomra tekintettel a nemzet és az állami egység viszonyának is árnyaltabb elemzésére van szükség.

Osztályok és állam. A „gazdasági osztályokra hasadás” és az állami egység viszonyát tárgyaló alfejezet⁷⁶³ az alapvető mondandója azoknak a felfogásoknak, elsősorban az anar-

⁷⁶⁰ HELLER 1992p, 163–164.

⁷⁶¹ A francia forradalomban először a nemzetet a plebejus néppel azonosították, aztán a nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvések a népet azonosították a nemzettel, olvasztották be a nemzetbe, amit különösen Kelet-Közép-Európában az elnyomott nép és elnyomott nemzet analógiája is megkönnyített. A magyar népi mozgalomban például összekapcsolódott a nemzeti és a plebejus értelmezés.

⁷⁶² HELLER 1992p, 166.

⁷⁶³ „Ökonomische Klassenspaltung als Bedingung der staatlichen Einheit” (HELLER 1992p, 166–173.).

chizmusnak, egyes liberális felfogásoknak és főleg a marxizmusnak a kritikája, amelyek az államot a gazdaságra relativizálják, vagyis szerepét a gazdaságból eredő konfliktusok kezelésére korlátozzák, és ebből valamilyen formában az állam szükségtelenségére, elhárítására következtetnek. Heller itt azt is megfogalmazza, hogy mit tekint a marxizmus érdekének, fölhasználandó megállapításának. Ennek a kérdéskörnek a bemutatását mellőzöm, mert egy valamelyest is érthető ábrázolás szétfeszítené ennek a munkának a kereteit, mivel hosszas Marx- és Engels-idézeteket, valamint a szociáldemokrácián belüli vitáknak a bevonását tenné szükségessé.

Közüvélemény és állam. A közvélemény és az állam viszonyát Heller korábbi írásaiban szisztematikusan nem vizsgálta, noha indokolt egy olyan államelmélet esetében, amely a közakarat realitásának tézisének képviseli. Ennek az alfejezetnek alapvető mondanivalója egyfelől a közvélemény mint kormányzó hatalom liberális elméletének a határozott elutasítása, másrészt a közvélemény konstitutív politikai szerepének az elismerése. A liberalizmus az anarchizmussal analóg módon jár: „Ahogyan itt az anarchizmus az államot a jövő osztály nélküli társadalmában a közvélemény személytelen tekintélyére redukálja, úgy akarja az angol–amerikai veretű demoliberalizmus a mai osztályuralmat a közvélemény személytelen tekintélyére redukálni. James Bryce a közvélemény általi kormányzást »a népi kormányzás legfejlettebb formájának« nevezi. A közvéleménynek az állami egység szempontjából való jelentőségét az autokratikus gondolkodás ugyanúgy alábecsüli, ahogy a liberalizmus túlértékeli.”⁷⁶⁴

Saját felfogásának az alaptétele az, hogy a közvélemény hatalmas politikai jelentősége abban van, hogy egyetértésével vagy elutasításával biztosítja azokat a konvenciókat, amelyek a társadalmi összetartozás és az állami egység alapjai.⁷⁶⁵ A közvélemény politikai szerepének, a közvélemény és az állam összefüggésének három iránya olvasható ki: a közvélemény legitimáló szerepe, a közvélemény mint az állami egység megteremtésének feltétele és a közvéleménynek az aktuális állami politikára gyakorolt hatása. Témánk szempontjából most csak az első kettő jelentős. Heller ebben az összefüggésben fontosnak tartja a közvélemény elhatárolását a fluktuáló politikai véleményektől, és a közvélemény megkülönböztető jegyét az alapelvek által biztosított relatív stabilitásban látja. „A közvélemény tartalmát mindig csak általános, lehetőség szerint jelszószerűen megragadható alapelvek és tanok képezhetik. Az alapelvekben és tanokban megszilárdult közvélemény az állami egység egyik leglényegesebb kötőanyaga. A demokratikusan kormányzott államokban ugyanis már azáltal, hogy az uralmon lévők és az uralom alatt állók között egy akarat- és értékközösség formájában egy közös közvélemény alakult ki, az aktuális hatalmi szituáció egy relatíve biztosított uralmi helyzetté, egy politikai státusszá válik. Az állami egység számára a közvélemény funkciója mindenekelőtt a politikai uralomnak és az általa garantált rendnek a legitimációja. Minden uralomnak súlyt kell arra helyeznie, hogy jogszerűnek számítson, azaz legalább a nyilvánosan hangoztatott véleményekben annak tartsák.”⁷⁶⁶ Fölhívja a figyelmet arra a sajátos helyzetre, hogy „a jelenlegi közvélemény kevés, teljességgel szilárd alkotórészei közé tartoznak demokratikus alapelvei. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a jelenlegi civilizált népek közvéleményében más legitimáció nincs is, mint a különbözőképpen elnevezett

⁷⁶⁴ HELLER 1992p, 178–179.

⁷⁶⁵ HELLER 1992p, 175.

⁷⁶⁶ HELLER 1992p, 176.

demokratikus legitimáció. Demokratikus legitimitáson az állami uralomnak a nép által történő immanens igazolását értjük, amelynek során a különböző politikai irányzatok csupán abban különböznek, hogy a nép fogalmának különböző tartalmat adnak. Sem a bolsevik, sem a fasiszta diktatúra nem képes magát transzcendens és autokrata módon legitimálni, hanem mindkettőnek a közvéleményben immanens módon azáltal kell legitimálnia magát, hogy egy »igazi« demokrácia létrehozása eszközének mutatja be magát.⁷⁶⁷

A közvélemény állami egységet megalapozó szerepét vizsgálva az államelméletnek óhatatlanul szembe kell néznie a közvélemény tagoltságával, azzal a ténnyel, hogy a mindenkori közvélemény különböző tartalmú és különbözőképpen kifejezett vélemények sokaságából áll össze. A demokratizált társadalmakban az állami egység képződésének megértése szempontjából döntő tényezőről van szó, a lehetőség szerint egységes közvélemény „az uralmi formától függetlenül az állami egység konstituálásának leglényegesebb feltételei közé tartozik, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni”. A közvéleménynek ez az egységessége, egyetértése vagy egyet nem értése mindig csak relatív, egy relatív többségnek egy aktív kisebbség által befolyásolt, többnyire passzív elfogadásban kifejeződő véleménye.⁷⁶⁸ Ezt a relatív egységet tartalmilag az alapelvek szélesebb körű elfogadottsága alapozza meg. Az alapelvek állami egységet megalapozó szerepe értelemszerűen összefügg az erkölcsi alapelveknek a *Die Souveränität*-ben kifejtett szerepével, ezért a szakirodalomban létezik olyan vélemény is, amelyik ebben Heller álláspontjának lényeges módosulását látja.⁷⁶⁹

A relatív egység mértéke jelentős mértékben függ a társadalom osztálytagozódásától. „A közvélemény annál kevésbé egységes, minél csekélyebb egy nép akarat- és érték-közössége, és minél nagyobbak az osztályellentétek. A szociális homogenitás hiányának az a következménye, hogy az egyes osztályokban és pártokban különböző és ellentétes közvélemények szilárdulnak meg politikailag és merevednek meg egymással szemben.” A relatív egység „tartalmát az a gazdaságilag vagy politikailag hatalmas kisebbség szabja

⁷⁶⁷ HELLER 1992p, 176. Ezt az összefüggést és annak a legitimációs törekvésnek a leleplezését egyébként Heller a fasiszmus kritikájában is fölhasználta (vö. HELLER 1929b, 50–51.).

⁷⁶⁸ „A társadalmi rendnek a közvélemény egyetértése vagy egyet nem értése általi biztosításának előfeltétele ezeknek a megnyilatkozásoknak a relatív egységessége, és ez ismét föltételezett, ha nem is egy szervezet, de egy vezető réteg általi szabályozás által. A közvélemény aktív szabályozó vezetői mindig egy csekély kisebbséget képeznek; véleményeiket szószólók nagyobb száma viszi tovább, hogy végül azokat azoknak a tömege is elfogadja, akik a politikai életben lényegében csak passzívan vesznek részt.” „A közvélemény ilyen alapelveinek az »érvényessége« nem abban van, hogy azokat mindenki, vagy akár csak a politikailag mérvadóak belsőleg helyesként fogadják el. Érvényességük csupán azt jelenti, hogy azoknak külsőlegesen elismeréssel adóznak.” „A politikai népakarat elmélete már azáltal az állami egység megértése szempontjából igen lényeges korrektúrára szorul, hogy azt a tényt, hogy többen vannak azonos politikai véleményen, élesen el kell választani attól a sokkal gyakoribb tényről, hogy ugyanazt a politikai véleményt sokan hangoztatják” (HELLER 1992p, 178., 175., 174.).

⁷⁶⁹ Meinck szerint Heller a *Die Souveränität*-hez képest „visszacsúszik egy akarat- és érdekközösség feltételezésébe” (MEINCK 1984, 648.). Heller a *Staatslehre*-ben ugyanis azt írja, hogy „a demokratikusan kormányzott államokban már azáltal, hogy az uralmon lévők és az uralom alatt állók között egy akarat- és értékközösség formájában közönség tekinthető közvélemény alakult ki, az aktuális hatalmi szituáció egy relatív biztosított uralmi helyzet, egy politikai státusszá válik” (HELLER 1992p, 175.). Ezzel viszont ellentétben áll az, amit a *Die Souveränität*-ban ír: „Mi távol állunk attól az állítástól, hogy az állam olyan szervezet, amely valamennyi tagjának a tudatos érdekszolidaritásán, belső értékelésén és elfogadásán alapul” (HELLER 1927, 86.). Nem vitatva Heller álláspontjának, hangsúlyainak bizonyos módosulását, ezen a ponton Meinck téved: az értékközösség még nem jelent feltétlenül érdekközösséget is.

meg, amelyik uralmi eszközei révén abban a helyzetben van, hogy a mindig előforduló más véleményeket dirigálja vagy háttérbe szorítsa”.⁷⁷⁰

A közvélemény politikai hatásának ezen összefüggéseit Heller realistán demokratikus államelméletének tényként tudomásul kell vennie, de céljai és követelményei megfogalmazása során nem állhat meg itt. A kifejtettekből is egyrészt a társadalmi homogenitás erősítésének Heller jogállamfelfogása kapcsán már részletezett követelménye⁷⁷¹ következik, másrészt Heller itt – nem mentesen minden ellentmondástól – a közvélemény állami befolyásolásának, nevelésének a feladatát fogalmazza meg. Kifejezetten meg nem fogalmazott motívuma vélhetően az, hogy így kívánta korlátozni a „gazdaságilag hatalmas kisebbség” befolyását.⁷⁷² Ezért gondolhatja, hogy „a társadalmi és politikai vezetés feladata, hogy a közvéleménynek az állami létkérdésekben irányítás és nevelés révén szilárd és lehetőség szerint egységes alakot adjon”.⁷⁷³ Ezzel ellentétes viszont az a kijelentése, hogy „egy demokratikus társadalomban az egységes közvélemény sohasem lehet pusztán az állami uralom racionális szervezési produktuma. A demokratikus államban fordítva, a közvéleménynek kell az uralmi szervezetet legitimálnia és hordoznia.”⁷⁷⁴ Az ellentmondás ellenére, vagy inkább éppen azért úgy gondolom, hogy itt Heller egy nagyon lényeges és államelméletileg is releváns problémára hívta föl a figyelmet, amely kérdésként a következőképpen fogalmazható meg: A demokratikus politikai rendszerekben hogyan biztosítható a közvélemény befolyásolásának az általános politikai reprezentációtól relatíve elkülönített társadalmi ellenőrzése? Napjainkra a *qui custodiet custodes* régi dilemmájának új és egyre fontosabbá váló dimenziója jelent meg.

Végezetül fontosnak tartom megjegyezni, hogy Heller mellőzte egy olyan összefüggés vizsgálatát, amely éppen a saját koncepciójának kifejtése szempontjából lett volna lényeges és indokolt. A közvélemény és a *volonté générale* viszonyára gondolok. Ha ugyanis Heller ragaszkodik a *volonté générale* realitásához és központi szerepéhez, akkor azt el kellene határolnia a számos relatív elemet tartalmazó közvéleménytől.

A jog mint az állami egység feltétele

Ezt a kérdést Heller külön alfejezetben ugyan, de *Az állami egység természeti és kulturális feltételei* fő fejezetben tárgyalja. Mivel a kérdés az állam- és jogelmélet egyik alapvető problémájára, az állam és a jog viszonyára vonatkozik, ezért a terjedelmi okokon túlmenően a fejezetből kiemelve tárgyalom. A *Staatslehre* kifejtésének logikája szerint Heller itt is az elméletkritikával kezdi az elemzést. Itt azokat az elméleteket cáfolja, amelyek az állam sajátosságait fel próbálják oldani a jogban. Az elméletkritika elsősorban, a már tárgyalt módon,

⁷⁷⁰ HELLER 1992p, 178.

⁷⁷¹ HELLER 1928, 38–41.

⁷⁷² Erre a szándékra utal a következő megjegyzése: „Az, hogy Bryce annak megállapítására kényszerült, hogy az USA-ban az állam szellemi és erkölcsi méltósága veszendőbe ment, nem utolsósorban az ottani »közvélemény általi kormányzással« függ össze, amelynek során az állami hatalom a privát hatalmak javára lemondott a közvélemény formálásáról” (HELLER 1992p, 182.).

⁷⁷³ HELLER 1992p, 182. A közvélemény problémája értelemszerűen kapcsolódik az állam ideológiai szerepéhez, amit Heller az állam szellemi funkciójának nevez (vö. HELLER 1992p, 207–208.).

⁷⁷⁴ HELLER 1992p, 181.

Kelsen államot és jogot azonosító tiszta jogtana ellen irányult, másrészt pedig a Kantra visszavezethető felfogások ellen, amelyek a jognak elsődlegességet tulajdonítanak az állammal szemben. Az érvelés kiinduló tétele „az államnak mint egy, a társadalmi-történeti valóságban tevékeny egységnek az előfeltételezése és annak rögzítése, hogy a jogfogalom meghatározása során is a társadalmi valóságnak kell a kiindulópontot képeznie”.⁷⁷⁵

A kitűzött feladat értelemszerűen magában kell, hogy foglalja a jog meghatározását is, „a jogfogalom pontosabb meghatározása pedig megköveteli *genus proximum*ának, a normatív társadalmi rendeknek a körülhatárolását”. Ennek megfelelően a továbbiakban Heller a *Die Souveränität*-ben kifejtett és már bemutatott felfogásával egyezően, de részletesebben tárgyalja a rend, a társadalmi normák, normativitás, valamint a *Sein* és *Sollen* viszonyának kérdéseit. Ebben az összefüggésben, s ez a korábbiakhoz képest új elem, részletesen elemzi az állam és a jog viszonyát, a jog hatalomképző és a hatalom jogképző jellegét, elsődlegesen a modern állam és jog vonatkozásában.

Állam és jog

Heller hangsúlyosan mellett érvel, hogy „az állam és a jog viszonyát csak történetileg szabad felfogni, és eleve bizalmatlansággal kell kezelni az erről a viszonyról tett állításokat, amelyek a történelemtranszcendens általános érvényűség igényével lépnek föl [...] A modern államban a jogtételezésnek és a jogérvényesítésnek ezek a szervei közvetlen vagy közvetett állami szervek.” Röviden ismét kitér a modern jog kialakulására, a növekvő munkamegosztás és a fejlett piacgazdaság szükségleteire, majd ennek alapján egyetértéssel szögezi le, hogy „amióta a szuverén állam sikerrel igényli magának a legitim fizikai kényszerítő erőhatalom (*Zwangsgewalt*) monopóliumát és minden autonóm instanciával szemben a végső döntés- és hatásegységgé vált, a jog elnevezést célszerűen azon normarend számára tartják fenn, amelyet az állam szervei tételeznek és biztosítanak”.⁷⁷⁶ Ebből a megfogalmazásból jól látható, hogy Heller alapvetően pozitívista volt annak ellenére, hogy meghaladta a jogpozitívizmus egyoldalúságait. Ugyanakkor a kitűzött feladattól némileg eltérően Heller nem vállalkozik a jogfogalom szabatos meghatározására, hanem a normatív társadalmi rendhez mint *genus proximum*hoz a modern jog néhány differencia specifikáját adja meg.⁷⁷⁷ Ezek a jog már bemutatott állami jellege, társadalmilag kötött és normákban objektíválódó akarati formája, valamint a jogi normák és jogi alapelvek szoros kapcsolata. A modern állam legitim erőszak-alkalmazási monopóliumára való utalásával ellentétben a kényszer nem tekinthető a jog fogalmi elemének: A kényszer a konvenció számára sem ismeretlen, a szervezett fizikai kényszerrel való fenyegetés viszont a nemzetközi jog és az államjog alapvető részei esetében hiányzik. Ezzel szemben a nemzetközi jognak is jellemzője, hogy állami szervek tételezik és biztosítják.⁷⁷⁸ Ebből az a következtetés vonható le, hogy Heller számára a jog

⁷⁷⁵ Vö. HELLER 1992p, 182.

⁷⁷⁶ HELLER 1992p, 186–187.

⁷⁷⁷ Mivel Heller államelmélete csak a modern állammal foglalkozik, nyugodtan mellőzhette a primitív, állam előtti jog egész problematikáját, sőt a premodern állam és jog kérdését is, néhány utalást, kritikai észrevételt azonban tett, ami a rekonstrukció szempontjából figyelmen kívül hagyható.

⁷⁷⁸ HELLER 1992p, 188.

lényege, *conditio per quam*ja a normativitás, valamint az állami tételezés és biztosítás, a legitim fizikai erőszak-alkalmazás kilátásba helyezése pedig a jogi normáknak gyakori, de nem szükségszerű tulajdonsága.

Az állam és a jog viszonyára vonatkozó alaptételét a következőképpen fogalmazza meg: „Ha az állam és jog jelenlegi viszonyának a meghatározása felé fordulunk, abból kiindulva, hogy a jog az a társadalmi normarend, amelyet az állam szervei tételeznek és biztosítanak, akkor nem szabad sem az államot, sem a jogot priusként fölfognunk, hanem mindkettőt korrelatív egymásra vonatkoztatottként kell elgondolnunk.”⁷⁷⁹

Hatalomképződés

Az alaptételt a hatalomképződés dialektikus szerkezetének elemzésével konkretizálja: „Amíg a jogot és az állami akarathatalmat egymással dialektikus közvetítés nélkül állítják szembe, sem a jognak, sem az államnak a sajátosságai nem ragadhatók meg helyesen, és ezért a kettő egymáshoz való viszonya sem. A jognak sem az érvényessége, sem a pozitivitása nem ragadható meg az állam és jog korrelatív egymáshoz rendelése nélkül. A jogot mint a mai állam szükségszerű feltételét, az államot pedig mint a mai jog szükségszerű feltételét kell megismerni. A jog hatalomképző jellege nélkül nincs sem normatív jogérvényesség, sem államhatalom, az államhatalom jogképző jellege nélkül pedig nincs sem jogpozitivitás, sem állam. Az állam és a jog kapcsolata nem lehetséges, sem mint különbségek nélküli egység, sem mint áthidalhatatlan ellentétesség.”⁷⁸⁰

A jog hatalomképző jellege és az államhatalom jogképző jellege mint sajátos fogalmak új és igen lényeges elemei Heller államelméletének, amelyek szervesen illeszkednek a korábbi megfogalmazásokhoz. A hatalomképződés dialektikájának leírása ugyanis a *Die Souveränität*-ben kifejtett és a korábbiakban elemzett rend fogalmának mint alapkategóriának a konkretizálása a modern államra és jogra.

A jog hatalomképző jellegének van egy úgymond technikai és egy erkölcsi mozzanata, a kettőt a pozitív jog fölötti erkölcsi jogi alapelvek kapcsolják össze. A technikai mozzanat lényege a hatalom stabilizálása: „A jog minden tartós hatalomnak mind erkölcsileg-szellemileg, mind technikailag is szükségszerű megjelenési formája. A jog hatalomképző funkciója egyrészt normativitása, másrészt pozitivitása által feltételezett. A jogi norma feltételezése nélkül egy átmeneti uralmi szituáció sohasem alakulhat át relatíve konstans uralmi helyzetté. Már ezen uralomtechnikai okok miatt sem képes sohasem egy norma nélküli akarat társadalmi hatalmat gyakorolni.”⁷⁸¹ A jog hatalomképző jellegének az erkölcsi mozzanata abban foglalható össze, hogy a hatalom számára a jog közvetíti, biztosítja az eredményes működéshez nélkülözhetetlen legitimitást, amit viszont az erkölcsi jogi alapelvek alapoznak meg. „A jogot éppen pozitív jog feletti érvényességi alapjai miatt

⁷⁷⁹ HELLER 1992p, 188. A folytatásban nevek említése nélkül ugyan, de egyértelműen Schmitt-tet és Kelsent bírálja: „Aki az államot először mint norma nélküli akarathatalmat képzei el, és ebből keres utat a joghoz, ugyanazon megoldhatatlan probléma elé állítja magát, mint az, aki számára a jog minden léthatalomtól (Seinsmacht) eloddott tisztán ideális Sollennek tűnik” (HELLER 1992p, 188.).

⁷⁸⁰ HELLER 1992p, 190–191.

⁷⁸¹ HELLER 1992p, 192.

illeti meg a hatalomképző jelleg.”⁷⁸² Ebből az állításból az következik, hogy a jog érvényességének a problémája értelmesen csak a jog hatalomképző jellegével összefüggésben vethető fel. „Hogy valaki rendelkezék azzal a hatalommal, hogy rendelkezéseit tartósan kövessék, arra van szükség, hogy legalább a döntő hatalmi támaszok (Machtstütze) meg legyenek győződve a hatalom legitimitásáról. Az állami normatételező instancia legitimitása akkor áll fenn, ha és amennyiben a normacímzettek hisznek abban, hogy vannak meghatározott, az államot és jogot transzcendáló és éppen ezért azt megalapozó, etikailag kötelező jogelvek, amelyeket a jogtételező jogi normákká pozitívál. Az uralmi renddel egyet nem értők elleni kényszernek előfeltétele a kényszerítők belső egyetértése ezzel a renddel. Minden uralkodó csoportnak tartósan szüksége van arra a hitre, hogy jogelvei, és azokon keresztül jogi normái is általános, kötelező erővel rendelkeznek, amely kötelezi az uralmon lévőket is. Csak egy olyan jog, amely sikerrel támasztja azt az igényt, hogy az igazságosságot szolgálja, képes az uralmon lévőket is olyan teljesítményekre kötelezni, amelyek konstituálják az államhatalmat.”⁷⁸³

A jog hatalomképző jellegének a másik oldala az államhatalom jogképző jellege. „A jog nincs kevésbé egyoldalúan és nem kielégítően meghatározva, ha csak ideális normativitásában fogják föl, mint ha csak pozitivitásában ragadják meg, amelynek az eredete a döntés- és hatásegység ténylegességében van. Pozitív jogi normák nem tételezik saját magukat, hanem azokat valóságos rendelkezések akarják, tételezik és biztosítják. Akarati aktus általi pozitíválás nélkül a jog nem rendelkezik a mai piaci társadalomhoz szükséges határozottsággal, sem hatásossággal. Az állami akarat tényleges egysége nélkül a pozitív jogrendnek hiányzik az egysége, anélkül viszont nincs sem jogbiztonság, sem igazságosság.”⁷⁸⁴ Ez persze nem jelenti azt, hogy az állami normatételező szervek teljesen szabadon határoznák meg a jog tartalmát, s hogy képesek lennének azok követését egyedül biztosítani. „Az a tétel, hogy az államakarat az, amelyik a pozitív jogot tételezi és biztosítja, akkor helyes, ha belátjuk, hogy az államakarat mind saját igazolását, mind a hatalmat pozitív jog feletti jogelvekből meríti. Ebben az értelemben a jog az állam etikailag szükségszerű megjelenési formája.”⁷⁸⁵

Az államhatalom jogképző jellegének szükségessége a társadalom érdekellentéteiből is következik, amit Heller ismét összekapcsol a legitimitás és igazságosság kérdésével: „Az egyén és társadalom viszonyának szükségképpen antagonisztikus struktúrája föltételezi, hogy kivétel nélkül minden uralmi és normatételező aktusnak mérlegelnie kell az érdekeket, és az egyiknek a másik javára hátrányt kell okoznia. Azon mérce kötelező helyességébe vetett hit nélkül, amely az érdekmérlegelés alapjául szolgál, megfoghatatlan marad bármely uralom tekintélye. A minden tartós hatalomhoz szükséges magabiztosság csak jó lelkiismeretből eredhet. Egy uralkodó osztály sorsa a hanyatlás, ha már maga sem hisz saját jogelveiben, és nincs jó lelkiismerettel azon a véleményen, hogy igazságossági elvei általános, az uralomnak alávetettéktől is erkölcsileg elvárható érvényességgel bírnak.”⁷⁸⁶

⁷⁸² HELLER 1992p, 191.

⁷⁸³ HELLER 1992p, 192.

⁷⁸⁴ HELLER 1992p, 194.

⁷⁸⁵ HELLER 1992p, 192.

⁷⁸⁶ HELLER 1992p, 192.

Hangsúlyváltás

Heller álláspontja korábbi munkáihoz képest hangsúlyváltást mutat, amely egyrészt a jogfogalom és a jogelvek viszonyának, másrészt pedig a jogelvek kötelező erejének a megfogalmazásaiban fejeződik ki. Ezt a hangsúlyváltást, amely egyértelműen kitűnik a közvélemény szerepének az elemzéséből, valamint az alkotmányos alapelvek jelentőségének a következőkben bemutatásra kerülő vizsgálatából, minden valószínűség szerint a 1932–33-as évek politikai eseményei motiválták.

A *Die Souveränität*-ban kifejtettektől eltérően Heller az erkölcsi jogi alapelveket itt már a pozitív jogon belül helyezi el. „Az állam annyiban van igazolva, amennyiben a jog biztosításához egy meghatározott fejlődési fokon szükséges szervezetet képez. Jagon itt elsősorban a pozitív jogi normákat megalapozó erkölcsi jogi alapelveket értjük. Mindezen jogi alapelveknek a számára, amelyeknek az ideális érvényességét fel kell tételeznünk, a társadalmi érvényesülés követelménye immanens. Ezen jogelvek *kelljének* (Sollen) csak mint *lét-kellnek* (Sein-Sollen) van egyáltalán értelme. A jogelvek nem pusztán egy ideális abszolút szférában törekednek érvényességre, hanem lehetőleg pozitív jogi normaként is hatni akarnak. Ehhez az szükséges, hogy az általános jogi alapelveket egy autoriter hatalom pozitív jogi normaként tételezze, alkalmazza és érvényesítse.”⁷⁸⁷ A másik némiképpen eltérő megfogalmazás a következő: „Az állami akarat éppen ezért nem lehet normamentes akarat, mint az állatoké, hanem minden emberi akaráthoz hasonlóan norma által megformált lét (normgeformtes Sein), amely nem vonhatja ki magát a kulturális színvonalnak megfelelő alacsonyabb vagy magasabb követelmények alól. A szuverén államhatalom tekintélye, »legfelső« hatalom jellege legitimitásán alapul.”⁷⁸⁸ Ebből a „norma által megformált létből” az következik, hogy az emberek magatartását befolyásoló erkölcsi jogi alapelveket már nem pontosan meg nem határozott alapelveknek, hanem részben határozott normáknak tekinti. Heller ingadozásai, eltérő megfogalmazásai azzal magyarázhatóak, hogy a „pozitív” jelzőt hol tételezett értelemben, hol pedig a természetjogi jelleg tagadásaként valóságos értelemben használja. Eszerint az általános jogelvek a valóságos értelmében vett pozitív jog részei, de nem részei az állam által tételezett pozitív jognak.

Ezzel is összefüggésben Heller erőteljesebben hangsúlyozza az erkölcsi jogi alapelvek kötelező jellegét, azoknak nem pusztán erkölcsi, hanem sajátos értelemben vett jogi kötelező erőt is tulajdonít a következő gondolatmenetben: a jogi normáknak valóságosságukhoz, azaz tényleges érvényesülésükhöz legitimitásra van szükségük,⁷⁸⁹ a legitimitáshoz pedig bizonyos jogi alapelvek bizonyos mértékű elfogadottságára, ami lehetővé teszi a jog hatalomképző szerepét.⁷⁹⁰ Az pedig, hogy egyes konkrét esetekben mely jogelvek elfogadottságára van szükség, az államformától függ. Ez az alapelv az autokratikus államformák monarchikus változata esetén a fejedelmi szuverenitás, a demokrácia esetén a népszuverenitás elve.⁷⁹¹

⁷⁸⁷ HELLER 1992p, 222. Ehhez lásd még a pozitív jog fölött álló jogi mérce szükségességéről írottakat (vö. HELLER 1992p, 219.), valamint az állítást: „A pozitív jogtételek szövege nem tartalmazza a jog egészét” (HELLER 1992p, 257.).

⁷⁸⁸ HELLER 1992p, 192.

⁷⁸⁹ „Egy alkotmánynak, hogy valóban alkotmány legyen, azaz több mint labilis tényleges hatalmi túlsúlyviszony, erkölcsi jogelvek alapján való igazolásra van szüksége” (HELLER 1992p, 278.).

⁷⁹⁰ HELLER 1992p, 191–192.

⁷⁹¹ HELLER 1992p, 246.

A hangsúlyváltás jele az is, hogy a *Staatslehre*-ben Heller az igazságosság problémáját is bevonja a vizsgálódásba, amire korábban csak érintőlegesen utalt. Radbruchhoz hasonlóan nála is elmozdulás történik a jogpozitivizmus egyoldalúságait már korábban is meghaladó álláspontján belül a „természetjogias” mozzanatok irányába. Ez az elmozdulás, hangsúlyváltás esetenként félreérthető megfogalmazásokat is eredményezett. Ezeknek az eltérő megfogalmazásoknak az alapján Meinck és Schluchter úgy véli, hogy Heller álláspontját lényegesen megváltoztatta, azaz paradigmaváltást hajtott végre. Ezzel szemben Hebeisen vitatja, hogy itt paradigmaváltásról lenne szó.

Meinck szerint Heller „abbéli törekvésében, hogy kifejtse azokat a mércéket, amelyek stabilizálhatnák a fennmaradásáért küzdő demokratikus alkotmányt, feladja a jogi normák és a jogelvek világos megkülönböztetését, amelyet államtana intencionálisan tartalmaz. Ez a gyöngéje mindenekelőtt a jogelvek érvényességet megalapozó funkciójáról szóló elméletében mutatkozik meg.”⁷⁹² Meinck helyesen állapítja meg, hogy „Heller elmélete szempontjából alapvető jelentőségű: a jog érvényessége előfeltételezi a jogi normát hordozó etikai jogi alapelvek társadalmi elismerését”, azt azonban hibásnak tartja, mivel szerinte „az, hogy egy norma valamilyen etikai alapelvnek megfelel-e vagy sem, az a jogi norma pozitivitása és érvényessége szempontjából jelentéktelen, viszont döntő egy jogi norma és egészében a jogrend érvényesülési tartama és a hatásossága szempontjából. Ezért a jogi norma és jogi alapelv nem a jogelmélet, hanem a jogszociológia problémája. Heller saját törekvéseivel ellentétben elmosza a jog és morál, jogtudomány és etika különbségét”, és egy jogrend érvényességét a morál parancsaival való megegyezéstől teszi függővé.⁷⁹³ Meinck szerint Heller elemzésében két különböző, egymást kizáró feltevésből indul ki: az elismerés kérdését illetően „egyik ezt a viszonyt mint a szociológia problémáját határozza meg: nem fontos, hogy mindenki elismerje, csak a társadalmilag uralkodó rétegek és azok politikai reprezentánsai. A másikkal az etikai jogi alapelvek objektívizálását kísérli meg, hogy kimutassa a jogi alapelv általános érvényességét és azok tartalmát mint egy univerzális konszenzus tartalmát írja le. Heller jogelmélete a kettő között ingadozik ide-oda.”⁷⁹⁴ Kelsennek a *Staatsbegriff*-ben kifejtett Püthagorasz-tétel hasonlatára hivatkozva Meinck azt állítja, hogy „az univerzálisan érvényes etikai jogi alapelv éppúgy független a társadalmi elismeréstől, ahogyan egy logikai tétel”.⁷⁹⁵ Egyszer azt írja, hogy Heller az általános jogelvek társadalmi elismertségének elméletével „egy akarat- és érdekközösség feltételezésébe csúszik vissza”, majd azt, hogy „Heller föl ismeri a homogén akarat- és érdekközösség fiktív jellegét, bírálja a jog moralizálását”.⁷⁹⁶

Megítélésem szerint Meinck kritikája téves, mivel félreérti a jogérvényesülésnek és a normatív érvényességnek az előzőekben bemutatott dialektikus kapcsolatát. A tévedés abban rejlik, hogy Hellert lényegében a lét (*Sein*) és kell (*Sollen*) újkanti elválasztásának, a jogelmélet és a jogszociológia szembeállításának a talajáról bírálja, figyelmen kívül hagyja Hellernek a matematikai-logikai fogalmak érvényességének és a normatív érvényességnek az összemosásával szembeni érveit, a jog és erkölcs elválasztását hangsúlyozó és az általános akarat- és érdekközösség fennállását tagadó megállapításait. Meg vagyok

⁷⁹² MEINCK 1984, 649–650.

⁷⁹³ MEINCK 1984, 621–622.

⁷⁹⁴ MEINCK 1984, 623–624., 626.

⁷⁹⁵ MEINCK 1984, 624.; KELSEN 1928, 93.

⁷⁹⁶ MEINCK 1984, 648., 644.

arról győződve, hogy Heller a hangsúlyváltás, az igazságtalan jog problémájának a fokozott figyelembevétele ellenére sem vált természetjogásszá, egyaránt kritikus maradt a moralizáló természetjogtanokkal és az amorális jogpozitivistá felfogásokkal szemben: „Az igazságtalan jog problémája, amelyet a pozitívizmus gondolatlan magabiztossága a felvilágosodás természetjogával együtt elintéztnek vélt, a 20. század társadalmi forradalmasodásaival új életre ébredt. A jog moralizálásának és amoralizálásának mindkét útja, amelyekkel néhány mai teoretikus a problémát megkerülni és a pozitívizmust mégis meghaladni szeretné, teljes mértékben járhatatlan. A két felfogás alapvető hibája abban rejlik, hogy amit a természetjogtól átvesznek, a teljesen homogén egységes igazságossági elvek által uralt jogközösség fikcióját, azt korunkban éppenséggel el kell utasítani. A jog modern amoralizálása nem jelent meghaladást, minden létezőnek ez a vallásos igenlése nem a pozitívizmus meghaladása előtt nyitja meg az utat, hanem minden jogi érték és ezzel minden jogelmélet felszámolása előtt. A politikai status quo ezen vallásának bátorsággal kellene rendelkeznie ahhoz, hogy a versailles-i békeszerződést is a német nép számára igazságosnak nyilvánítsa. Ha a jog amoralizálása a pillanatnyi hatalmi helyzet vallásos félremagyarázásához vezet, akkor a jog moralizálásának az anarchia a következménye. A jog moralizálása és amoralizálása félreismeri a hatalom általi jogképződés és a jog általi hatalomképződés kölcsönös feltételezettségét; mindkettő a jog és igazságosság, legalitás és legitimitás, normativitás és pozitivitás megvalósíthatatlan és hiteltelen harmonizálására törekszik. Amennyiben az állam és jog dialektikáját, a jog általi hatalomképződést és a hatalom általi jogképződést félreismerik, akkor az előtt a dilemma előtt állnak, hogy vagy a jogot redukálják az államra, vagy pedig tagadják az állam saját törvényszerűségét és azt föloldják a jogban.”⁷⁹⁷

Heller a jog igazságossága és az állami-jogi berendezkedés legitimitásának eredetileg természetjogi vagy morális kérdését a jog strukturális problémájává alakítja át, és annak társadalomimmanens, sőt részben jogimmanens megalapozást ad. Ez utóbbi vonatkozásban megfogalmazásai kétségtelenül ellentmondásosak, amire Meinck joggal hívta föl a figyelmet. Az általános jogelvek szerepének a megértéséhez akkor jutunk közelebb, ha azok között – Heller módszertani feladatmeghatározásának megfelelően⁷⁹⁸ további megkülönböztetéseket teszünk, túl a logikai és az erkölcsi jogi elvek elhatárolásán. Ez utóbbiakat szerintem célszerűbb a normatív jogelveknek vagy a jog etikai konstitúciós elveinek nevezni,⁷⁹⁹ ez ugyanis jobban kifejezésre juttatja azt a gondolatot, hogy nem az erkölcsnek a jogra vonatkozó elveiről van szó, hanem a jognak sajátos, az erkölccsel bizonyos hasonlóságot és párhuzamosságot felmutató alapelveiről. Az így felfogott normatív jogelvek fajtáit objektívalódásuk módja és formája alapján indokolt megkülönböztetni. Vannak olyan normatív jogelvek, amelyek (a) a pozitív jogban kifejezetten rögzítve vannak, (b) a pozitív jogban ugyan kifejezetten nincsenek rögzítve, de a pozitív jog normáiból általánosíthatók, (c) az alkotmányozó hatalom, illetőleg az alkotmányozás politikai dokumentumaiban vannak csak rögzítve, (d) írásban nincsenek rögzítve, de a közvéleménynek, illetőleg

⁷⁹⁷ HELLER 1992p, 195–197.

⁷⁹⁸ „Mindaz, amiben a pozitív jogtudomány a jogi technikánál többet nyújthat, az a jogi alapelvek és a jogintézmények kutatására irányul” (HELLER 1927, 48.).

⁷⁹⁹ Heller ugyan a legtöbbször a jog erkölcsi alapelveiről ír, de „a jog etikai konstitúciós elvei” kifejezést is használja. „Amit valódi természetjognak neveznek, azt a jog etikai konstitúciós elveinek nevezem, amelyeket élesen el kell választani mind a pozitív jogi normáktól, mind pedig a logikai jogi alapelvektől” (HELLER 1992p, 128.).

az uralkodó jogfelfogásnak részét képezik. Ezeknek a jogelveknek a feltárása és pontosabb megfogalmazása tudományos megismerő tevékenység, a tudomány konszenzusformáló funkciójának (Meinck) a megnyilvánulása, amely elsősorban az alkotmányértelmezés során jelentős, emellett a politikai érvelésben is fontos szerepük lehet, mivel egy politikai alkonszenzust fejtenek ki.⁸⁰⁰ Az általános jogelvek fajtáinak az előbbi megkülönböztetésére azért is szükség van, mert azok normativitása és argumentációs ereje eltérő. Ez az értelmezés van összhangban a *Staatslehre* további fejezeteiben az állam igazolása és a nem jogi normativitás jelentősége kapcsán írottakkal.⁸⁰¹

Az állam lényege és felépítése: törvényszerűségek

Az állami egység természeti és kulturális feltételeinek tárgyalását Heller azzal az összegező megállapítással fejezi be, hogy „fejtegetéseink arra a következtetésre vezettek, hogy az állam nem ragadható meg sem a természeti terület funkciójaként, sem a nép, az osztálytársadalom, vagy a közvélemény kifejeződésének jelenségeként, és semmiképpen sem oldható föl a jogban. Mindezek a természeti és kulturális jelenségek részben történeti, részben általánosan szükséges feltételei az állami egység keletkezésének és fennállásának. Ezek

⁸⁰⁰ „Az ilyen jogelvek nem a jogrend előfeltételezett etikai elvei, hanem azok mint leíró kijelentések a jogalkotásra illetékes fórumok jogpolitikai, különösen alkotmánypolitikai vezérlő elképzeléseit fejezik ki [...] A demokratikus alkotmányos rend jogi alapelveinek mint leíró kijelentéseknek azokat a politikai és társadalmi kompromisszumokat is meg kell ragadniuk fogalmilag, amelyeket maga az alkotmányjog tartalmaz, s amelyek nélkül alkotmányjog egy nyitott és demokratikus folyamatban egyáltalán nem jöhetne létre. A demokratikus alkotmányos rendek valamint az azokból kikristályosodott általános jogi alapelvek tartalmilag egy megegyezést, konszenzust adnak vissza, amiben ha nem is minden politikai erő vett részt, de a politikailag jelentős és – legalább is bizonyos fokig – a társadalmilag reprezentatív erők igen, az rájuk is kiterjed [...] Az általános jogi alapelv a konszenzus fogalmi kifejeződési formája. Az általános jogi alapelvek ezért nemcsak a jogtartalmi megismerés és rendszerezés eredményei, hanem az alkotmányt hordozó konszenzus tartalmának fogalmi kifejeződései is. Ez a konszenzustartalom a jogi megismerés során fogalmazódik meg [...] Ez a konszenzusformulázás szigorúan véve a megismerés része, mert egy létező konszenzus fogalmi kifejezéséről van szó. Heller tudományértelmezése csak ott lesz problematikus, amikor a konszenzusformulázó funkciót konszenzuszugalapozó funkcióval cserélik föl” (MEINCK 1984, 645–646.).

⁸⁰¹ Ellentétes álláspontot képvisel Ilse Staff, aki Hellernek a pozitív jog feletti jogelvek legitimáló szerepére és a demokratikus eljárás önmagában vett legitimitására vonatkozó megfogalmazásai kapcsán arra a megállapításra jut, hogy Heller elméletében „a pozitív jog feletti jogelvek a demokratikus eljárás tekintetében konszenzusteremtő, vagy legalábbis konszenzuskönnyítő funkciót töltenek be, a demokratikus döntést mint olyant azonban nem legitimálják” (STAFF 1985, 15.). Staff érvelésének az a gyöngéje, hogy azt a *Die Souveränität*-ből vett idézettel támasztja alá, ami nem cáfolja feltételezésemet, amely szerint Heller álláspontja az 1932–33-as politikai események hatására megváltozott meg, s ennek következtében némileg ellentmondásossá vált. Hasonlóképpen nem tartom helytállónak Franzius állítását, amely szerint Heller „jogi alapelvekről szóló elmélete inkább a jog államtól való függésének az elhomályosításához járul hozzá, semmint annak a megvilágításához. Nem utolsósorban azért, mert a szociológiai, jogászai és morális érvelések összefonódnak, a normativitás és az empiria közötti határ elmosódott és kevésbé terhelhetővé válik” (FRANZIUS [s. a.], 13.). Véleményem szerint a jog államtól való függésének bizonyos fokú relativizálásáról van szó, továbbá arról, hogy Hellernek nem sikerült a megfelelő, reflexív formát kialakítania, amelyben a különböző érvelések egymásra vonatkoztathatók és összekapcsolhatók. Úgy vélem, hogy megoldási kísérlete sikertelen volt, de problémafelvetése aktuális maradt.

a feltételek azonban összességükben sem tárják föl nekünk az állam saját törvényét. Most már annak megismerése felé fordulunk.”⁸⁰²

Ezen logika alapján jut el Heller az állam szoros értelemben vett saját törvényszerűségeinek vizsgálatához, amelyet *Az állam lényege és fölépítése* című harmadik fő fejezetben tárgyal. Tervei szerint erre kilenc alfejezetben került volna sor a következőképpen: 1. Az állam társadalmi funkciója; 2. Az állam igazolása; 3. Az állam mint szervezett döntés- és hatásegység; 4. Az államhatalom; 5. Az államalkotmány; 6. Az államnép; 7. Az államterület; 8. Az államformák; 9. Az állam az államok között. Az utolsó négy alfejezet azonban nem készült el, az államhatalom alfejezet pedig csak részben.

Az állam társadalmi funkciója

Az állam „saját törvényszerűségeinek” vizsgálatát tehát Heller az állam funkcióinak elemzésével kezdi. Szemléletmódjából és módszeréből egyértelműen következik, hogy az állami funkció fogalmát nem formális értelemben, az államhatalmi ágak megjelölésére használja, hanem materiális értelemben, az állam és társadalmi környezetének elemzésére szolgáló – és ahhoz nélkülözhetetlen – kategóriaként. Módszerét itt is az absztrakttól a konkrét felé való haladás jellemzi: először „az állam saját törvényszerűségei” alcím alatt az állami funkció mibenlétét határozza meg, majd annak alapvetően politikai jellegét elemzi, s ennek kapcsán kifejtve saját politikafogalmát, szembeállítja azt Schmitt meghatározásával. Ezt követően az állami funkciót mint alapvetően politikai jellegű funkciót konkretizálja: először elhatárolja az állam nem politikai funkcióitól, azután más szervezetek politikai jelentőségű, de nem politikai jellegű funkcióitól, végül az állami funkció ideológiai és gazdasági mozanatait vizsgálja.

Államcél és állami funkció. Heller az elemzését azzal kezdi, hogy „Arisztotelész *Politikája* óta az államcél minden államelmélet alapvető kérdése, mögötte az államelmélet legalapvetőbb problémája rejtőzik”. Az állam természetesen „nem célegység abban az értelemben, hogy a hozzá tartozó személyek benne és vele ugyanazokat a célokat követnék”. Az államcél az állam hatásainak egységében nyilvánul meg, ezért „az államelméletnek, az államnak társadalmi funkciójában, objektív társadalmi hatásában kifejeződő értelmére (Sinn) kell rákérdeznie”.⁸⁰³ Heller az államnak ezt az objektív funkcióját gyakran értelmi funkciónak (*Sinnfunktion*) is nevezi. Az állam objektív funkciójának az alapja a hatás: „Az állam intézménye azonos hatásokat vált ki, amelyeknek megérthető objektív jelentése van az össztársadalmi élet számára. Az állam valósága hatásában vagy funkciójában van, az állam csak hatásaiban létezik.” Ennek kapcsán Heller Goethét idézi: „A funkció tevékenységként elgondolt létezés.”⁸⁰⁴ Tehát „azok a hatások, amelyeket az állam mint ok a társadalmi totalitáson belül kivált, ugyanolyan objektivitással megállapíthatók, mint adott szervek funkciói”.⁸⁰⁵

⁸⁰² HELLER 1992p, 198.

⁸⁰³ HELLER 1992p, 199–200.

⁸⁰⁴ „Funktion ist das Dasein in Tätigkeit gedacht” (HELLER 1992p, 201.).

⁸⁰⁵ HELLER 1992p, 201.

Az állam és annak funkciói emberi tevékenységek eredőjeként jönnek létre, „kauzalitás és teleológia a társadalmi valóság megismerésében nem képeznek elvi ellentétet. Az embereknek a céltételezései az államban lévő más emberek számára kauzálisan ható, akarukat motiváló okokká válnak. Az államnak az emberekre és dolgokra való tárgyas hatása eloldható keletkezésének pszichikai aktusaitól, s ezért pszichológiai keletkezésére tekintet nélkül mint objektív értelemtartalom magyarázható.”⁸⁰⁶

Az állami célnak és funkciónak ezt az objektív tárgyi jelentését meg kell különböztetni egyrészt az egyének vagy csoportok szubjektív-pszichológiai céljaitól, másrészt az ideológiai értelemben vett állami céloktól. A szubjektív célok is vizsgálhatók, „de ezektől nem vezet semmilyen út az állam objektív hatásegységéhez”. Az ideológiai értelemben vett állami célokat, az állam jogalapjára vonatkozó transzcendens értelemadásokat az állam igazolása kapcsán kell vizsgálni.⁸⁰⁷

Konkrétabban meghatározva, a modern állam funkciója „a területileg szerveződő társadalmi együttműködés (gebietgesellschaftliches Zusammenwirken) önálló szervezetében és aktivizálásában van, az egy körülhatárolt földterületen minden érdekellentét számára közös status vivendi történeti szükségességén alapul, és azt, amíg nincs világállam, addig más, ugyanolyan fajtájú területi uralmi szövetségek (Gebietsherrschaftsverbände) határolják”. Heller ebben az összefüggésben is lényegesnek tartja a modern és a premodern államok közötti különbségeket. Már „a letelepedés szükségessé tesz egy hatásegységet a terület védelmére és esetleges kiterjesztésére. Az időről időre kifelé adódó feladatok miatti szolidaritásnak ez a szükségessége azonban nem alapozza meg annak a funkcióját, amit a reneszánsz óta államnak nevezünk. Ehhez a társadalmi munkamegosztás igen magas fokának kell hozzáadódnia, és ez a társadalmi érintkezés és kölcsönös függőségek tartósságát és sűrűségét föltételezi. Csak az állandó szomszédsági kapcsolatoknak ez az intenzitása tesz szükségessé egy olyan tartós és egységes, lényegében a területre vonatkoztatott territoriális szervezetet, amelyet Machiavelli óta államnak nevezünk. Amennyiben egy meghatározott területen adott a társadalmi interdependenciának ez a foka, megjelenik a társadalmi kapcsolatok egységes rendjének és vele egy közös rendező erőhatalomnak (Ordnungsgewalt) a követelménye, amelyik egyidejűleg kényszerítve van arra, hogy érvényesüljön kifelé.”⁸⁰⁸

Mivel az állami funkció társadalmi szükséglet és emberi tevékenységek eredménye, ezért egyúttal feladatokat is jelent. „Mint minden társadalmi funkció, az állam funkciója is az emberi akarat számára adott és feladott [...] és csak akkor válik az állam társadalmi valóságává, ha azt az adott területen élő embercsoportban a saját, számukra feladott akarati céljuknak (aufgegebenes Willensziel) érzik és megvalósítják.”⁸⁰⁹

Az állami funkció elemzését Heller annak rögzítésével zárja, hogy „az állam immanens értelmi funkciójának (Sinnfunktion) megállapítása az állam minden részletében történő megismerése szempontjából abszolút döntő jelentőségű. Az állam értelem szerinti funkciójára való vonatkoztatás nélkül valamennyi államelméleti és államjogi fogalom értelmetlenül üressé válik, elveszti minden értelmét (sinnentleert). Mivel minden emberi intézmény hatalmat fejt ki, a sajátosan állami hatalom funkciójának megállapítása nélkül

⁸⁰⁶ HELLER 1992p, 201.

⁸⁰⁷ Vö. HELLER 1992p, 200–201.

⁸⁰⁸ HELLER 1992p, 202–203.

⁸⁰⁹ HELLER 1992p, 202.

az állam nem különböztethető meg sem egy rablóbandától, sem egy szénkartelltől, vagy akár egy tekeklutótól.”⁸¹⁰

Politikum és politika. Az állami funkció elemzése során a következő lépés Heller államelméletében a politikai vagy politikum⁸¹¹ (*das Politische*) és a politika (*die Politik*) fogalmának meghatározása. Elemzését azzal indítja, hogy a politikum fogalma csak abból a funkcióból érthető meg, amelyet a politikum az állami életben betölt. A politikum fogalma sokkal tágabb, mint az államié (*das Staatliche*). Különböznek egymástól, de „fogalmukat és valóságukat tekintve mindig egymásra vonatkoznak”. Ezért a tudományos elemzés céljára, még annak kiindulópontjaként sem fogadható el a politika köznyelvben használatos, túlságosan tág, amorf fogalma. A „politika” így jelölt formáiban közös az, hogy „szervezett társadalmi hatalmat hoznak létre és alkalmaznak, azaz hogy emberi együttműködés által létrejön és fennmarad egy hatalom, amely együttműködés egy közös szabályrendszerhez orientálódik, továbbá különös emberek gondoskodnak ennek a rendnek a tételezéséről és biztosításáról, valamint az így kumulált hatalom egységes aktivitásáról. Egy egyháznak, trösztnek vagy akár egy katonai szervezetnek a sajátos szervek által szervezett és aktivizált hatalmát azonban nem nevezzük politikainak.”⁸¹²

Csak a politikumnak a poliszra és annak legfejlettebb formájára, az államra való vonatkoztatása révén lehet csak világos alapfogalomhoz jutni. Nem minden politikailag ható hatalom államhatalom tehát, de funkciója szerint az akar lenni, mindegyik a területileg szerveződő társadalmi együttműködést saját szándékai szerint akarja szervezni és aktivizálni. Ezt a célt azonban minden politikai hatalom csak azáltal tudja elérni, ha magát államhatalommá teszi. A politikai hatalom más formáitól az államhatalom abban különbözik, hogy állami szervek által tételezett és biztosított jogrend áll rendelkezésére. A politikai hatalom minden aktusa hat a társadalmi élet egyéb területeire és fordítva. A politikai hat minden más társadalmi funkcióra, és mindegyik befolyásolja is. Éppen ezért a politikum fogalmát csak a társadalmi totalitás objektív-tárgyi értelmezése révén lehet megragadni.⁸¹³

Heller politikumfogalmának három eleme van: államra vonatkoztatás, jogrend fölötti rendelkezés, társadalmi totalitásra való hatás. Hellernek ez a megfogalmazása gondolatilag világos és elfogadható, az említett második elem idézett megfogalmazása viszont annyiban hibás, hogy a politikumnak az államra való – helyes – vonatkoztatása az állammal való hibás azonosításhoz vezet. Ha ugyanis az államhatalom megszerzésére vagy befolyásolásra törekvő magatartásokat és intézményeket is, álláspontom szerint helyesen, a politikumhoz tartozóaknak fogjuk föl, akkor a jogrendre vonatkozó elemet a fogalomból el kell hagyni. Ellenkező esetben a politikai hatalom azonos az államhatalommal, és akkor különbséget kell tenni a politikai és a politikailag ható hatalom között, és ezt a megkülönböztetést a fogalom elemévé kell tenni.

A politika és az állam megkülönböztetésének a másik dimenziója annak rögzítése, hogy az állam nem minden tevékenysége politikai. Ez két vonatkozásban jelent elhatárolást:

⁸¹⁰ HELLER 1992p, 203.

⁸¹¹ Schmitt magyar recepciójában a politikai fogalmának helyes fordításával és használatával kapcsolatos értelmezési vitába – amely arról folyik, hogy a *das Politische* kifejezésnek a „politikum” vagy a „politikai” a jobb magyar fordítása – nem kívánok belebocsátkozni, mindkét kifejezést azonos jelentésben használok. A vitához lásd Cs. KISS 2002, 279.; KENDE 2004, 223–226.; Cs. KISS Lajos 2004c, 415., 417–419.; GEDŐ 2010, 91.

⁸¹² HELLER 1992p, 204–205.

⁸¹³ HELLER 1992p, 205–206.

egyrészt az állam nem minden szervének a tevékenysége politika, csak azoké, amelyek az alapvető döntéseket hozzák,⁸¹⁴ másrészt az előbbivel összefüggésben, az állam nem minden irányú tevékenysége politikai, „az állam szociálpolitikájának vagy kulturális tevékenységének nagy részét nem politikainak nevezik. Ahol persze erős politikai feszültségek adódnak, ott végül minden társadalmi kapcsolat politizálódik, és politikai aktusként értékelik egy vízvezeték, egy gyár vagy egy kórház elhelyezését, nem is beszélve egy iskola létesítéséről.”⁸¹⁵ Az idézet második mondata jelzi, hogy Heller nagyon is tisztában van azzal, hogy az ún. szakpolitikáknak a politikamentessége nagyon is relatív. Erre tekintettel helyesebb lenne azok látens, potenciális vagy közvetett politikai jellegéről beszélni. Az idézetből az is kitűnik, hogy Heller a politikai jelleg aktualizálódását vagy manifesztálódását, álláspontom szerint helyesen, az itt némileg tautologikusan politikai feszültségeknek nevezett konfliktusokhoz kapcsolja. Erre tekintettel viszont Schmitt konfliktusalapú, a barát és ellenség megkülönböztetésére alapozott politikai fogalmának az itt megfogalmazott éles kritikája némileg eltúlzott: a politikában egyszerre és egymás mellett vannak jelen az integráció és az ellenségmeghatározás szempontjai.⁸¹⁶ A politikai jelleg manifesztálódásának emellett van még egy tényezője, amely a részmozzanatok totalításba illesztéséből adódik. Heller elemzésében vannak erre utaló elemek, de a kérdés átfogó és összefüggő vizsgálata hiányzik.

Állami és nem állami funkciók. Az állam funkciójának mint alapvetően politikai funkciónak a tisztázásához hozzátartozik annak elhatárolása és szembeállítás a más szervezetek esetenként politikailag igen jelentős hatásokat kiváltó, de politikainak mégsem nevezhető funkcióitól. Ez szükségképpen elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy magának az államnak van-e és mennyiben van ideológiai vagy gazdasági funkciója, vagy az állam alapvetően politikai funkciójának vannak-e és mennyiben ideológiai vagy gazdasági mozzanatai. Heller mindkét kérdésre igennel válaszol, de nyomatékosan hangsúlyozza azoknak egyrészt korlátozott jellegét, másrészt pedig az egyház és a gazdasági szervezetek funkcióitól való elhatárolását. Legitimitásának a biztosítása érdekében „egyetlen állam sem mondhat le arról, hogy a szellemi hatalmakat megnyerje céljainak. A hatalommegosztó jogállam persze bizonyos visszafogottságot tanúsít a szellemi hatalmakkal szemben, amennyiben alkotmányosan biztosítja a művészet, a tudomány és az egyház szabad fejlődését. Ezt azonban csak addig teheti, amíg az államnép szellemi szétforgácsolódása nem veszélyezteti a területi társadalmi együttműködés egységét és ezzel annak szükséges társadalmi funkcióit. Ezzel szemben a modern diktatúrák a szellemet mint a politika pusztá funkcióját kezelik. Azáltal akarnak politikai szolidaritást teremteni, hogy szellemi uniformitást és azzal vélhetően egy új kul-

⁸¹⁴ „Az államban általában csak a vezető hatalmat nevezik politikainak, a végrehajtó hatalmat nem. Politikai hatalom birtokosának rendszerint csak azt tekintik, aki autonóm döntései alapján az állami hatalom eloszlásában lényeges változásokat képes előidézni vagy erre a képességre törekszik [...] A hatalommegosztó jogállamban tulajdonképpen csak a rendelkező (anordnende) tevékenység politikai, az e rendelkezések alapján tevékeny végrehajtás nem vagy legalábbis nem olyan fokban az. Lényegében tehát csak a kormány és a törvényhozás, de nem a közigazgatás és az igazságszolgáltatás. A modern diktatúrák »totalis« államának, amelyik minden társadalmi kapcsolatot politizál, a közigazgatás mellett az igazságszolgáltatást is közvetlen politikai eszközként kell alkalmaznia” (HELLER 1992p, 204–205.).

⁸¹⁵ HELLER 1992p, 205.

⁸¹⁶ Vö. HELLER 1992p, 206–207. Heller és Schmitt viszonyáról lásd SZILÁGYI 2010, 137–143.

túrát teremtenek. Számos megnyilatkozás mutatja, hogy a politikai és szellemi funkció saját törvényszerűségei megkülönböztetésének a képessége elhalt.”⁸¹⁷

Hellernek az állam és gazdaság viszonyára vonatkozó fejtegetéseit a következőkben foglalhatjuk össze.⁸¹⁸ „Az állam és a gazdaság megkülönböztetésének előfeltétele, hogy itt hatások két saját törvényű hatásösszefüggéséről (eigengesetzliche Wirkungszusammenhänge) van szó, amelyek az osztálytársadalmi életben való mindenféle kapcsolódásuk ellenére különös funkcióval rendelkeznek.”⁸¹⁹ Bírálja a marxizmust és azt a gyakorló politikusok körében is elterjedt balhiedelmet, hogy a gazdaság az igazi valóság, ezért minden más társadalmi funkciót, különösen a politikát a gazdasági szituáció ideológiai leplezésének tartanak, másodrendű valóságnak, a politikát alapvetően mint a gazdaság epifenomenonját magyarázzák. Ezek jellemző megfogalmazásaként idézi Rathenaut: „minden politika gazdaságpolitika.” Ezekkel „a fonák felfogásokkal szemben az állami funkciók relatív autonómiáját kell biztosítani. Hogy a társadalmi valóságban a gazdasági okoknak politikai következményei vannak, az éppúgy helyes, mint hogy fordított kauzális összefüggés is található. Az államrezon és a gazdasági rezon azonban mindig különbözni fog.”⁸²⁰ Ezekkel az állításokkal fő vonásaiban egyet is lehet érteni, azonban Heller túlfeszíti a két szféra különbségét és a politika autonómiáját, így megfogalmazásai ma már ironikusan hatnak: „Az optimális rentabilitásnak azonban alapvetően semmi köze sincs a területi társadalmi együttműködés törvényéhez. Az állam pénzügyei nem a gazdasági, hanem a politikai hatalom alapján mennek végbe [...] Hogy az államgazdaság nem kizárólag és többnyire még csak nem is döntő mértékben az optimális rentabilitást célozza, azt bármelyik állami költségvetés megmutatja.”⁸²¹ Hellernek ezek a nézetei napjainkban egyértelműen túlhaladtak.

Az állam igazolása

Az állam igazolásával foglalkozó alfejezetben kifejtettek tartalmilag, a már vizsgált hangsúlyváltástól eltekintve, megegyeznek Heller korábbi írásaival. Annyiban mégis új, hogy itt fogta össze rendszerezetten korábban különböző helyeken és összefüggések kapcsán megfogalmazott gondolatait. Az alfejezet teljes címe *Az állam igazolása. Államfunkció és jogfunkció*. Ezzel a címadással Heller vélhetően azt akarta kifejezésre juttatni, hogy az állam igazolásának kérdése nem azonosítható az állam társadalmi funkciójával, de attól egy valóságtudományi államelméletben nem szakítható el.

A kiinduló kérdés az, hogy „az állam igazolásának a kérdése egyáltalán feladata-e annak az államtanak, melynek tárgya kifejezetten az állam valósága?”. Heller válasza: a valóságtudományi államelmélet számára különösen megkerülhetetlen ez a kérdés, mert az igazolás feladatát tagadó vagy mellőző államelmélet „nem olyanak fogja föl az állami

⁸¹⁷ HELLER 1992p, 208.

⁸¹⁸ Ehhez részletesebben lásd SZILÁGYI 2005a, 126.

⁸¹⁹ HELLER 1992p, 211.

⁸²⁰ HELLER 1992p, 213–214.

⁸²¹ HELLER 1992p, 214.

valóságot, mint amilyen [...] mivel az igazolás kérdése az állam létkérdése [...] ebben az értelemben az állam igazolásából él”.⁸²²

Az állam igazolása nem alapozható meg kizárólag a társadalmi funkciók szükségességére való utalással. „Az állam igazolásának a kérdése nemcsak az, hogy miért kell az állami kényszert elviselni, hanem az is, hogy miért kell az államért javakban és vérben a legnagyobb áldozatot meghozni [...] Az állam roppant igényeit nem az igazolja, hogy az állam valamilyen társadalmi rendet biztosít, azok csak annyiban vannak igazolva, amennyiben egy igazságos rendre törekszenek.”⁸²³ Heller szerint az igazságos rend állami igazolása „csak az állami funkciónak a jogfunkcióra való vonatkoztatásával lehetséges”. Eszerint az állam igazolásának kérdése funkcionális összefüggés, de sajátos értelemben az. „Ahogyan az állam csak a társadalmi lét totalitásából magyarázható, úgy csak az erkölcsi tudatunk által elfogadott lét totalitásából igazolható. Az igazolás egyedül csak erkölcsi lehet.”⁸²⁴ Ebből következik, hogy „jog és jogtalanság elválasztása nélkül az állam semmilyen igazolása sem lehetséges. Ez az elválasztás csak valamilyen jogi mérce alapján hajtható végre, amelyet mint a pozitív jog fölött állót el kell fogadni.” Ennek a követelménynek a jogelméleti megalapozását képezi az a korábban már elemzett megállapítás, hogy az erkölcsi jogi alapelvek is a jog részét képezik.

Heller ezt a jogi mércét két vonatkozásban konkretizálja. Először az immanens transzperszonalista felfogásának szellemében a következőt állítja: „A helyes jogot nem lehet sem úgy meghatározni, hogy az egyénből mint egyedül értékesnek állított tagból indulunk ki, sem pedig úgy, hogy az individuum feletti egészet tesszük meg egyedül értékes kiindulópontnak.”⁸²⁵ A konkretizálás másik irányát egy részletesebb strukturális elemzés képezi. Ennek során kiinduló tézise az, hogy a jogállami legalitás nem képes pótolni a legitimitást, mivel a hatalommegosztó jogállamban mindig sajátos összefüggés áll fenn legalitás és legitimitás között, amely egyszerre materiális és szervezettechnikai-formális.⁸²⁶ A materiális összefüggés esetében az erkölcsi jogi alapelvek igazoló szerepéről van szó. Heller szerint azonban „az erkölcsi jogi alapelvek közvetlenül csak a magatartásnormákat igazolják, az illetékességi normákat nem [...] Az állam valamennyi, még oly finoman kidolgozott szervezési intézkedése (organisatorische Veranstaltung) azonban mindig csak a jogi formaszerűséget és a jogbiztonságot képes biztosítani, azonban sohasem a jogszerűséget, csak az állami aktusok legalitását és nem azok erkölcsi legitimitását.”⁸²⁷ Az egyes állami szerveket, s következésképpen illetékességi normáikat az igazolja, hogy a jog érvényesítését biztosítják. Ez a szervezettechnikai-formális összefüggés. Az állam legitimitásának ezt a kettős jellegét jogszerűségnek és jogbiztonságnak nevezi, amelyek egymással konfliktusba is kerülhetnek, és „éppen ez a szükségképpen fönnálló feszültségi viszony nyújt nekünk elsőként bepillantást a konkrét állam igazolásának mély problematikájába”.⁸²⁸ Radbruchtól eltérően, aki az igazságosság és jogbiztonság konfliktusát tette jogfilozófiája egyik központi problémájává, Hellernél jogszerűség és jogbiztonság konfliktusa foglalja

⁸²² HELLER 1992p, 216.

⁸²³ HELLER 1992p, 217.

⁸²⁴ HELLER 1992p, 217.

⁸²⁵ HELLER 1992p, 218.

⁸²⁶ Vö. HELLER 1992p, 222.

⁸²⁷ HELLER 1992p, 223., 225.

⁸²⁸ HELLER 1992p, 224.

el ezt a helyet. A különbség alapja föltehetően az, hogy a jogszerűség Heller elméletében nem azonos a puszta legalitással, hanem az erkölcsi jogi alapelveknek való megfelelést is magában foglalja. A különbség másik oka pedig abban keresendő, hogy az igazságosság Heller számára túl szubjektív, mivel az „igazságosságot biztosítani mindig is csak az egyéni jogi lelkiismeret lesz képes”.⁸²⁹

Ezzel azonban a modern államban szükségszerű és megszüntethetetlen konfliktus jön létre a jogszerűség és a jogbiztonság, az állam igazolásának materiális (erkölcsi) és formális (szervezettechnikai) dimenziói között. Szükségszerű ez a konfliktus, mert az eleven államnépben sohasem uralkodhat teljes egyetértés az érvényes jogelvek tartalmáról és alkalmazásáról. Megszüntethetetlen, mert mindkettő, az állam és az egyén csak abban a feszültségviszonyban élhet, amelyben a pozitív jog és a jogi lelkiismeret található.⁸³⁰ Ez a megfogalmazás Heller társadalom- és emberfelfogásának, dialektikaértelmezésének jellemző vonására világít rá, vagyis nem pusztán az interperszonális, hanem a társadalmi konfliktusokkal való együttélés elkerülhetetlenségének a belátására. Ebből következik, hogy nem lehet reális célkitűzés valamilyen konfliktusmentes társadalom megteremtése, hanem csakis a konfliktusok kezelése és káros következményeik minimalizálása.

A szükségszerű és elkerülhetetlen konfliktus egyik megnyilvánulása az ellenállási jog problémája. Heller az erkölcsileg elvetendő állami aktussal szembeni, lelkiismereti alapon történő ellenállást erkölcsileg nagyra értékeli, az politikailag is hasznos lehet,⁸³¹ de annak legalitása nem fogadható el.⁸³² Ennek elméleti alapja az, hogy az állam és az egyén önfenntartási jogának elismerése között van a konfliktus, márpedig mindkét önfenntartási jog az erkölcsi jogi alapelvek körébe tartozik. Az állam és az individuum tehát nem a legalitás területén állnak konfliktusban egymással, hanem a legitimitás területén, amennyiben a jogi alapelvek a szuverén államhatalom legitimációs alapját képezik.⁸³³ Heller tehát csak

⁸²⁹ HELLER 1992p, 225.

⁸³⁰ HELLER 1992p, 225.

⁸³¹ „Jó és helyes, ha az erkölcsi ellenállás kihívást intéz az államhatalommal szemben” (HELLER 1992p, 226.).

⁸³² Heller álláspontját bővebben, de tömörítve a következőkben foglaljuk össze. Az egyik legnagyobb horderejű kérdés, hogy milyen következtetéseket kell levonni az erkölcsi jogelvekből, illetve a pozitív jogi normákból fakadó kötelességek kollíziója esetében. Már Kant, egyébként ellentmondásban saját észjogi előfeltevéseivel, abszolutizálta a pozitív jog érvényességét, és minden ellenállási jogot tagadott. Azóta a kontinentális államtan pozitívizmusa ellenállási jogot semmiképpen sem ismer el, és végül a jogszerűséget maradéktalanul föláldozta a jogbiztonság oltárán. Azt hiszik, hogy ajtót-ablakot kitárnak az anarchia előtt, ha elismernek egy erkölcsi ellenállási jogot. Valójában azonban egy tisztázott államreazon egyáltalán nem követeli a jogi lelkiismeret kapitulációját, és az erkölcsi ellenállási jog elismerésének korántsem az anarchia a következménye. Persze mindenkorra le kell szögeznünk, hogy kizárólag az erkölcsi igazolásról, és nem a legalitás valamely kérdéséről van szó. Azt nem lehet vitatni, hogy egy legális ellenállási jog a mai államban lehetetlenség, valamint hogy egyáltalán nem engedhető meg az ellenállás olyan állami aktusokkal szemben, amelyek csak a legalitás értelmében hibásak, erkölcsileg viszont közömbösek. Más azonban az ellenállási jog problémája, ha egy erkölcsileg elvetendő állami aktusról van szó, amikor is annak nincs döntő szerepe, hogy egy ilyen norma törvényesen megtámadható-e, vagy sem. Hogy a legkirívóbb példát vegyük: aki lelkiismereti okokból megtagadja a (háborús) katonai szolgálatot (*Kriegsdienst*), azt a legsúlyosabb büntetés fenyegeti. A büntetőjogi fenyegetés az államreazon és a pozitív jog számára a jogbiztonság miatt elkerülhetetlen. A jogi lelkiismeret azonban nem érdemli meg ezt a nevet, ha először is nem ismeri fel a tragikus kötelességkollíziót; aztán pedig elvitatja az ellenálláshoz való erkölcsi jogot. Ezért az erkölcsi ellenállási jognak nem következménye sem egy vétkeiséget, sem büntethetőséget kizáró ok (vö. HELLER 1992p, 226–228.).

⁸³³ Vö. PENSKI 1984, 611.

konstatálja a tragikus konfliktust, de nem jut el Radbruch megoldásáig, aki bizonyos feltételek esetén elismerte az ilyen ellenállás jogszerűségét. Ennek az lehet a valószínűsíthető oka, hogy Heller nem érte meg a náci terror teljes kibontakozását.

Az állam mint szervezett döntés- és hatásegység

Az államnak az absztrakttól a konkrét felé való haladó vizsgálata során a következő szint az államnak mint szervezett döntési és hatásegységnek az elemzése. Az előfeltételek rekonstrukciójáról itt át kell lépni a valóselemzés területére: „Az államot mint a társadalmi valóságban működő tevékeny egységet eddig előfeltételeznünk kellett, most már be kell bizonyítanunk az állami egység valóságos létezését.”⁸³⁴ Szerinte a korabeli államelméletek túlnyomó többsége, így Jellineké, Smendé és Kelsené számára valóságidegen idealizmusuk miatt az állam egysége pusztán gondolkodásökonómiai absztrakció vagy lerövidítő fikció.⁸³⁵ Másrészt „az állami egység individualista funkcionálizálásának az ellentéte”, „az organikus-univerzalisztikus államtan” sem képes a probléma megoldására, „mert az állami egység valóságát mint emberi működést nem képes felfogni”, az államot valamilyen emberek feletti lénynek tekinti.⁸³⁶

Az államtan feladata tehát az állam „mint valóságos egységes cselekvési centrum” elkülönítése más, egyes emberekből álló vagy az emberektől független léttel bíró kollektív cselekvési centrumoktól,⁸³⁷ s ezzel feltárni az állam egységének mibenlétét és valóságosságának jellegét. A feladatot problémaként megfogalmazva: „Hogyan ragadható meg az állam mint egység a sokféleségben, anélkül, hogy mint önálló, a tevékeny (bewirkend) emberektől eloldott lényt tételeznénk föl vagy pusztá fikcióként magyaráznánk. Más szavakkal: hogyan érthető meg az állam mint kauzálisan sokféleképpen befolyásolt, és mégis egységesen ható jelenség.”⁸³⁸ A válasz az „egység a sokféleségben”, az állam mibenlétének a kérdésére: Az állam „a szervezett emberi hatásegység meghatározott fajtája. A szervezet törvénye az állam legalapvetőbb képződési törvénye (Bildungsgesetz).”⁸³⁹ Másként megfogalmazva: az állam mint egység a szervezetében objektiválódik. Az állam sajátosságainak, saját törvényszerűségeinek a megvilágítása tehát a szervezet elemzését igényli.

A szervezet egysége „egy cselekvési szerkezet (Handlungsgefüge) valóságos egysége, amelynek a létezését mint emberi együttműködést, sajátos szerveknek a hatékony egységképződésre irányuló tudatos cselekvése tesz lehetővé”. Heller elutasítja a szervezet-organizmus analógia alkalmazását, ebben az összefüggésben bírálja Othmar Spann organikus univerzalista felfogását, s visszautalva a mű tudományelméleti-módszertani elemzéseire, a szervezetet alakzatnak (*Gestalt*) fogja föl. Ily módon „a szervezet alkotórészeiről vagy mozzanatairól tett minden kijelentés már magában foglalja a szervezeti alakzatösszefüggést, és megfordítva”.⁸⁴⁰ Heller a szervezet három konstitutív elemét emeli ki: (a) valóságos

⁸³⁴ HELLER 1992p, 228.

⁸³⁵ Vö. HELLER 1992p, 228.

⁸³⁶ Vö. HELLER 1992p, 229.

⁸³⁷ Vö. HELLER 1992p, 229.

⁸³⁸ HELLER 1992p, 229.

⁸³⁹ HELLER 1992p, 230.

⁸⁴⁰ HELLER 1992p, 231.

együtműködés, (b) objektiválódott rend, (c) szervezeten belüli munkamegosztás. „Szervezni egy cselekvést jelent, amelyik olyan cselekvések (mulasztások) ösztönzésére vagy megvalósítására irányul, amelyek egy rendezett cselekvésszerkezet (Handlungsgefüge), egy szervezet (Organisation) jelenlegi és állandóan megújuló létezéséhez szükségesek. A fenomenológiai tényállás minden szervezetnek három egymást kölcsönösen megkövetelő elemét adja: 1. emberek nagy számának kölcsönös viselkedésükre beállított társadalmi cselekvése, akiknek az együtműködése 2. szabályszerűen egy szabálykövetelte rendhez igazodik, mely rendnek a tételezését és biztosítását 3. külön szervek intézik. Minden döntés- és cselekvőképes csoport, minden kollektív cselekvési egység (Akteinheit) szervezett, szervek által tudatosan a döntés és hatás egységére rendezett cselekvésszerkezet. Minden átfogó szervezet, különösen az állam, mindig társadalmi munkamegosztáson nyugszik. Az államnak nevezett cselekvésszerkezet mindenekelőtt azáltal önállósodott, hogy a különös állami feladatokat különös szervhordozókra ruházták.”⁸⁴¹

Ezek az elemek belül Heller a valóságos együtműködést tekinti a döntő mozzanatnak. A szervezet mint hatásegység (*Wirkungseinheit*) valóságos egysége azáltal jön létre, hogy a rendhez igazodva a tagok és a szervek tevékenysége a működésben egységes hatással áll össze. Ily módon „egy sokféleképpen működő, de egységesen ható cselekvési centrum jött létre, amelynek a hatásai nem számíthatók be sem a tagok összességének, sem maguknak a szerveknek, de legkevésbé az izolált rendnek”.⁸⁴²

Az állam mint szervezet vonatkozásában Heller kiemeli az ún. szervezeti többlet problémáját,⁸⁴³ ami a szociológiában már akkor is közismertnek számított. Ezt azért tartja fontosnak, mert megítélése szerint ezt az összefüggést az államelmélet eddig nem vette kellőképpen figyelembe. Ennek kapcsán a szervezeteknek egy olyan sajátosságára, a szervezeten belüli diszfunkcionális hatások jelenségére is felhívja a figyelmet, amely csak később, a 20. század közepének bürokráciakutatásaiban kerül majd az érdeklődés előterébe, s ennyiben meghaladja Weber és a kortárs szociológiát.⁸⁴⁴

A szervezetnek alakzatként való felfogásából következik, hogy a szervezet nem azonosítható alkotórészeivel, sem tagjaival, sem szerveivel, sem pedig objektiválódott rendjével, azaz szervezeti normáival. Az a tény, hogy ez a megkövetelt rend alapozza meg a szervezet egységét, nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy „a szervezetnek mint cselekvésszerkezetnek a valóságos, vagyis aktuális egysége nem másban van, mint a résztvevőknek a szervek által egységesen aktualizált együtműködésében. Az objektivált rend egysége egy normatív értelemösszefüggés ideális egysége, a szervezet egysége egy kiváltott (bewirkt)

⁸⁴¹ HELLER 1992p, 231.

⁸⁴² HELLER 1992p, 231. Ebből a meghatározásból tűnik ki a legvilágosabban, hogy Heller *Wirkungseinheit*-fogalma, amelyik szó szerint véve működési egységet is jelent, magyarul helyesen hatásegységnek fordítandó. Egy másik megfogalmazásban: „A szervezetnek mint cselekvésszerkezetnek a valóságos, vagyis aktuális egysége nem másban van, mint a résztvevőknek a szervek által egységesen aktualizált együtműködésében” (HELLER 1992p, 233.).

⁸⁴³ „A szervezett működési hatalom sohasem azonos az egyedi hatalmi kvantumok összegével, amelyekkel a tagok vagy akár a szervek mint szervezeten kívüli individuumok rendelkeznek. A teljesítményhatásoknak ez a szervezet általi növelése messze túlmegy az egyedi teljesítmények pusztá összeadódásán” (HELLER 1992p, 232.).

⁸⁴⁴ „Ez a hatványozott teljesítmény persze nem szükségszerű, mert minden szervezetben vannak ellentétes hatások is. Rendszerint azonban helytálló, hogy a szervezet az emberi törekvések hatóerejének a növelése” (HELLER 1992p, 232.).

hatásösszefüggés valóságos egysége. Objektívált rend nélkül, amelynek az a tulajdonsága, hogy egységet képező cselekvés konkrét elrendelése, semmilyen szervezet sem létezhet tartósan, nem is szólva az államról. Ez azonban csak a rendelkezés egysége, amelyik lehetővé teszi az egységet, valamint a rend határozottságát és hatásosságát.”⁸⁴⁵

Heller az állam mint szervezet kapcsán hivatkozik Smend integrációs államtanára, azzal részben egyetértve, részben elhatárolódva. „Minden tárgyi és funkcionális integrációs faktor kiemelkedő jelentőségű az állam képződése és fennállása számára. Minden vitális és ösztönös kötődés, minden tömegpszichológiai és utánzási kapcsolat, minden földrajzi, népi vagy faji (völkisch), gazdasági és jogi egyesülés, a természet és történelem minden közössége, minden tárgyi és funkcionális »integrációs faktor« az állami egység keletkezése és fennállása számára a legnagyobb jelentőségű.” Eddig tart az egyetértés, az elhatárolódást pedig a következők szerint fogalmazza meg: „Ha azonban az állam önálló törvényét akarjuk megismerni, akkor tekintetbe kell venni mindezeknek a körülményeknek mind az egységet támogató, mind pedig az egységet akadályozó funkcióját. A természeti-közös motivációk talaj, vér, tömegpszichológiai hatások stb. nemcsak támogathatják, hanem akadályozhatják is az állami egységet, de azt egyedül sohasem alapozhatják meg.”⁸⁴⁶ Ezért „Smend szellem-tudományi módszere az állam valóságos egységét nem tudta hihetővé tenni, az államról mint az »értelemelmények egységsszövedékéről« szóló felfogása az államnak egy eszmetanát (Ideenlehre) megalapozhatja, de egy államtant sohasem”.⁸⁴⁷

A relatív homogenitás sem lehet az állam egységének közvetlen és egyedüli létrehozója. Azt lehet ugyan állítani, hogy a relatív homogenitás az állam egységének az egyik oka, de tudni kell, hogy az fordítva lehet az állami egység hatása is. „A terület lakosainak relatív természeti és kulturális egységessége azonban önmagában sohasem nyújtja az állam egységét. Ezt végül mindig csak mint tudatos emberi tett, tudatos egységalkotás eredményét, mint szervezetet lehet megragadni.”⁸⁴⁸ Ezek a megállapítások jól mutatják Heller államtanának egyik lényeges és tanulságokkal szolgáló jellemző vonását. Ha ezeket az elemzéseket figyelmesen olvassuk, akkor kiderül, hogy számára fontos az a megkülönböztetés, amelyet a skolasztika óta a *conditio sine qua non* és a *conditio per quam* fejez ki. Az integrációs tényezők is, a relatív homogenitás is, és még számos további feltétel nélkülözhetetlen az állami egység számára, ezért azok *conditio sine qua non*ként foghatók föl, de nem *conditio per quam*ként, mert nem azok teszik az államot állammá, nem azok alkotják az „állam önálló törvényét”.

Heller szerint tehát az állam sajátos szervezet, ezért az állam és a jog viszonyáról tett korábbi megállapításai *mutatis mutandis* általánosan érvényesek a szervezet és a rend viszonyára is.⁸⁴⁹ Véleményem szerint ennek a viszonynak a megfordítása még jelentősebb Heller államtanának megértése szempontjából. Arról van szó, hogy az államnak és a jognak

⁸⁴⁵ HELLER 1992p, 233.

⁸⁴⁶ HELLER 1992p, 233., valamint HELLER 1992e, 18–19.

⁸⁴⁷ HELLER 1992p, 229. „Itt nem elegendők az integrációs folyamatok, és a döntésnek az általam vélt valóságát semmiképpen sem lehet szellemtudományi integrációként érteni, mint azt Smend föltételezi (74. o.). Egy társadalmi és politikai akaratkötélék (Willensverband) önalkítása bizonyára valamilyen fokban mindig föltételezi az egyesítő összefogást, de ez azon a ponton kezdődik, ahol az integráció Smend-féle értelmi elve megszűnik” (HELLER 1992p, 89.).

⁸⁴⁸ HELLER 1992p, 230.

⁸⁴⁹ HELLER 1992p, 234.

mint fogalmaknak a viszonya a szervezet és objektiválódott rendje közötti viszonynak logikailag különös esete, tartalma, azaz sajátosságai szempontjából pedig konkrétabb formája; maga a szervezet viszont az államelmélet alapfogalmaként felfogott rend két mozzanatának a konkretizálása és egysége. Ebből következik az állam definíciója, pontosabban a definíció legfontosabb elemeinek tömör összefoglaló meghatározása: „Az állam genus proximuma tehát a szervezet, a döntés és hatás egységévé tervszerűen organizált cselekvésszerkezet. Differentia specificája pedig minden más szervezettel szemben a szuverén területi uralom. Az államhatalom szuverenitása és területre vonatkozása révén kapja meg az államszervezet minden eleme a maga sajátos jellegét.”⁸⁵⁰ Ennek kapcsán Heller érthetően visszautal a *Die Souveränität*-re, de az ott kifejtettekhez képest határozottabban fogalmazza meg a szuverenitás jellemző vonását. Eszerint a szuverenitás, lényegét tekintve az államnak más hatalmi tényezőkkel szembeni sajátos viszonyát fejezi ki, és mint ilyen a modern állam hatalmának a tulajdonsága: „Szuverén csak az állam lehet, mert az más társadalmi rendekkel szemben sajátos érvényességet teremt, vagyis mert az embereket, akik az államot aktusaikkal megvalósítják, egészen másként képes megragadni, mint más szervezetek.” Közelebbről ez a képesség abban nyilvánul meg, hogy „más területi uralmi kötelekektől az állam szuverén döntési és működési hatásegység jellegében különbözik; vagyis abban, hogy a kizárólag számára fönntartott fizikai erőszak alkalmazására van lehetősége, és ezáltal döntéseit ellenállás esetén is végrehajthatja”.⁸⁵¹

Bármennyire is lényegesnek tartom a szuverenitásnak ezt a mozzanatát, illetőleg Hellernél annak hangsúlyozását, maga ez a megfogalmazás pontatlan és félrevezető. Heller – mint azt korábban részletesen tárgyaltam – a szuverenitást csak a modern állam sajátosságának tekinti, az antik és a középkori állam esetében szuverenitásról szerinte sem lehet szó. Itt mégis általában beszél az államról és az állami erőszak-alkalmazás lehetőségéről. Ezzel szemben különbséget kell tenni a fizikai erőszak alkalmazásának legitimitása és a legitím erőszak-alkalmazás monopóliuma között. Minden államnak nélkülözhetetlen eleme a fizikai erőszak alkalmazásának lehetősége és legitimitása, ez azonban a prekapitalista társadalmak és államok esetében másokat is megillet, ami részben a termelési módból (gazdaságon kívüli kényszer) részben a kultúra sajátosságaiból (családon belüli erőszak, vallási erőszak elfogadottsága stb.) ered.

A szuverenitásból mint hatalmi viszony kifejeződéséből következik, hogy az állam más hatalmi tényezőkkel, Heller terminológiája szerint rendekkel szemben politikailag döntő befolyással rendelkezik, amiből viszont más rendek normatív oldalával, mozzanataival szemben elsőbbség, fölérendeltség illeti meg. Ez a szuverenitás nélkülözhetetlen jogi oldala, aminek a jelentőségét Schmitt nem veszi figyelembe, amit Kelsen kizárólagossá abszolutizál, és amit Heller a politikai és jogi mozzanatok dialektikus egységére támaszkodva államelmélete alapkategóriájaként fejt ki.

Dialektikus felfogásának megfelelően az állami szervezet kapcsán is hangsúlyozza, hogy „az állam egységének tudományos ábrázolását nem szabad elemeinek ábrázolásával azonosítani. Az állam nem normarend, nem is a »nép«, nem emberekből áll, hanem emberi teljesítményekből (Leistung) áll. Az államot a döntési és működési hatásegységet aktualizáló szerveivel sem szabad azonosítani.” Ehhez még hozzáfűzi: „Minden uralmi szervezet csak

⁸⁵⁰ HELLER 1992p, 237.

⁸⁵¹ HELLER 1992p, 236.

mint a felhatalmazott uralmon lévők és a felhatalmazó uralom alatt állók egysége valóságos. A követők teszik a vezért, az engedelmesség teszi az uralkodót.” Ez utóbbi megállapítást azért tartom említésre méltónak, mert világossá teszi, hogy az állam mint szervezet Heller értelmezésében nem korlátozódik az államapparátusra, az „állami emberekre”, hanem az „államtagokat”, pontosabban azok teljesítményeit is magában foglalja, ezért helyesebb volna szerveződésről beszélni. Az állam nem „esik szét” kormányzókra és kormányzottakra, az előbbi megkülönböztetést használva, a kormányzók és kormányzottak különbsége az állam tekintetében csak *conditio sine qua non*, de nem *conditio per quam*. Ez nem jelenti azt, hogy ezt a megkülönböztetést Heller jelentéktelennek tartaná, sőt a következő alfejezetben azt behatóan elemzi is.

Heller elemzéseiből még két kérdést emelek ki. Az egyik kérdés egy rövid megjegyzés, amelyet továbbgondolandónak tartok, különösen a kibontakozó globalizáció viszonyaira tekintettel. Arról van szó, hogy bizonyos esetekben egyes privát szervezetek olyan saját hatalommal rendelkeznek, hogy igen jelentős mértékben képesek az állam törekvéseit keresztetni, sőt megakadályozni. Ezt a jelenséget Heller államhatalmat kiüresítő, aláásó (*aushöhlende*) hatalomnak nevezi.

A másik az állam és az akarategység kérdése, amely Heller elméletének fejlődése, belső összefüggései szempontjából jelentős. Heller ugyanis a *Die Souveränität*-ben gyakran nevezi az államot akarategységnek,⁸⁵² sőt még a *Staatslehre*-ben is használja a kifejezést,⁸⁵³ itt mégis kifejezetten elutasítja az állam akarategységként való fölfogását: „Az állam egységét nem lehet oly módon valóságtudományilag megismerni, hogy azt mint az akarat egységét (Einheit des Willens) tételezzük.”⁸⁵⁴ Ezt azzal indokolja, hogy „az állam [...] közvetlenül csak a magatartásokat tudja szervezni [...] a belső akarat meggyőződéseket nem. Már ezen okból sem szabad az állam egységét akarat egységként (Willenseinheit) félreérteni, de el kell ismerni mint valóságos cselekvési egységet (Akteinheit). Azt a felismerést azonban, hogy az állam nem azonos vagy párhuzamosan futó akaratvélemények egysége (keine Einheit Willensmeinungen) [...] nem szabad úgy értelmezni, mint ha az [...] lemondhatna az őt hordozó akaratközösségről (Willensgemeinschaft). Ellenkezőleg! Egy szervezet, egy állam sohasem lehet meg egy hatékony, bár korántsem általános közösségi akarat (Gemeinschaftswillen) nélkül. Az állami szervezetnek is állandóan figyelnie kell arra, hogy az őt megalapozó akarat- és értékközösséget (Willens- und Wertgemeinschaft) mindenféle intézkedéssel, különösen az iskola és a közvélemény befolyásolásával közvetlenül megőrizze, kiterjessze és újraalkossa. Az állam önfenntartása érdekében ezért arra kényszerül, hogy a közvetlen akarategységesülés (Willensvereinheichung) valamilyen rendszerét újra és újra megteremtse. Az akarategységesülés, amely által az egyéneken hatékony közösségi akarat keletkezik, minden egyénben a beilleszkedés (Einordnung) és alkalmazkodás intra-individuális folyamata által megy végbe [...] Ezen akarategységesülés nélkül – ami ugyan nem jogi szerződés, de pszichológiailag valóságos kiegyezés (Sich-Vertragen) – szervezet, így állam sem lehetséges.” Az állam keletkezésének szerződéses elméletei kapcsán ehhez még hozzáfűzi, hogy „azokban az a helyes fölismerés fejeződik ki, hogy az állami szer-

⁸⁵² A leginkább jellemző megfogalmazás ebből a szempontból a szuverenitás akarategységként történő meghatározása.

⁸⁵³ „Egy akarategység hatalmi kilátásai annál nagyobbak és tartósabbak...” (HELLER 1992p, 193.).

⁸⁵⁴ HELLER 1992p, 229.

vezet egységét nem mint pusztá akarategyesülést (*Willenseinigung*), hanem elsősorban mint az uralom egységét kell megragadni [...] Az állam sem akarategység, ennek ellenére valóságos döntési és hatásegység.”⁸⁵⁵

Tekintettel arra, hogy Heller mindvégig kitartott amellett, hogy az állam alapja egy reális *volonté générale* létezése, jelentős eltéréseket mutató, helyenként tagadhatatlanul ellentmondásos megfogalmazásainak nemcsak stiláris jelentősége van. Ennek ellenére úgy látom, hogy ezekből egységes és világos rendszer fejthető ki, különösen, ha figyelembe vesszük Hellernek a társadalmi valóság elemzése kapcsán a megegyezés természetéről, valamint az aktus és értelem dialektikájáról kifejtett gondolatait.⁸⁵⁶

Figyelembe kell továbbá venni azt a tényt, hogy az „akarategység” kétféle valóságos összefüggést jelölhet: egyrészt a különböző individuális akaratok tartalmának azonosságát, másfelől pedig azt az egységet, azt a szubjektumot, amelyet egy egységes akaratelhatározás kapcsol egybe, ami a döntési egység mozzanata vagy előzménye. Heller az első értelemben vett akarati egységet, az individuális akaratok összességének tartalmi azonosságként fölfogott és teleologikusan magyarázott egységét, amelyik egyébként Jellinek államfogalmának az alapja, elutasítja, a másodikat viszont, amelyik csak a döntéshozókra terjed ki és a döntéshozókat mint sajátos szubjektumot konstituálja – a *Willenseinheit* kifejezéstől való elszakadása ellenére – tartalmilag elfogadja. Az elsőt röviden nevezhetjük az „akaratok egységének”, a másodikat az „egység akaratának”. (A félreértések elkerülése végett: Hellernél nincs ilyen megkülönböztetés, a *Willenseinheit* és *Einheit des Willens* kifejezéseket azonos értelemben használja.) Az „egység akarata” a döntés alanyát jelöli. Mivel Heller határozottan elutasítja a személytelen jogrend kelsenit felfogását, azzal szemben a döntések szerepét hangsúlyozza, ezért nélkülözhetetlen számára a döntés alanyának a megjelölése. Ez az „egység akarata” azonban nem azonos az individuális akaratok tartalmi azonosságával. Jól jelzi ezt a törvénypozitivizmus bevett fogalmának, a törvényhozó akaratának a problémája: a törvényhozók gyakran egészen különböző, sőt ellentétes motivációkból fakadóan szavazzák meg ugyanazt a törvényt.

A közakarat reális, sőt annak realitása fundamentális jelentőségű Heller számára az állam létezése és dinamikája (meg az államforma és legitimitás) szempontjából, de úgy tűnik, az állam azért sem akaratok egysége, mert nem az akarat konstituálja az államot, de meghatározó az államforma szempontjából, noha közvetlenül nem maga a közakarat, hanem a közakarat által kiváltott, motivált hatások, teljesítmények azok, amelyek közvetlenül konstituálják és működtetik az államot. Az állam nem akaratok egysége, de mint egység akarattal rendelkezik. Ez az államakarat pszichológiai értelemben vett akaratokból ered, de objektíválódik, és ezáltal elveszíti pszichológiai jellegét. Az „akarat” kifejezések azonossága ellenére az individuális akarat és a kollektív akarat két minőségileg különböző dolog. Ebből fakad a közakarat relativizálódása és a beszámítás (*Zurechnung*) sajátos, Kelsentől eltérő értelme.

Hebeisen szerint Heller elméletében „a kollektív akarat lenne képes az államban összefoglalt társadalmat közösséggé integrálni, egy olyan kollektív cselekvést tekintve, amelyik egységes célokra (*Zwecke und Ziele*) irányulna. Ennek ellenére a kollektív akaratnak

⁸⁵⁵ HELLER 1992p, 229., 234.

⁸⁵⁶ HELLER 1992p, 83., 92.

relativizálódnia kell (ist zu) elméletében.”⁸⁵⁷ Először azért, mert az érdekek és értékek pluralitása miatt az állam Heller számára nem lehet értékközösség értelmében vett akarat-egység: „A politikai valóság szemlélője az egymással ellentétes állítások, követelések, jelszavak és akciók kaotikus összevisszaságával találja magát szemben, egy zűrzavaros harci zaj veszi körül, amely a gyakorlatlan fül számára, különösen forradalmi időszakokban szükségképpen a teljes értelmetlenség benyomását kelti.”⁸⁵⁸

A közakarat relativizálódásának második vonatkozása abból fakad, hogy „Heller számára az állami egység kollektív döntés és a teljesítmények egységes beszámítása révén jön létre, és nem elsődlegesen/közvetlenül (primär) egy egységes kollektív akaratból: az állam mindenekelőtt döntési és teljesítési egység. Harmadszor az állami egység akarat komponense mint beszámítási elv azáltal mérséklődik, hogy az akarategyesülést annak normatív implikációival Heller nem szabad akaratként jellemzi idealista tradíció jegyében, hanem az a Sinn fogalmához kapcsolódik.”⁸⁵⁹

Ezek alapján Heller elméletét úgy foglalhatjuk össze, az államnak az „egység akarata” szükségszerű sajátossága, fogalmának nélkülözhetetlen eleme, az „egység akarata” az államnak mint döntési egységnek elengedhetetlen mozzanata, az éppen az akaratnyilvánítás egysége által döntési egység. Az állam egysége viszont nem fogható fel mint az „akaratok egysége”, pontosabban mint az akaratok általános, mindenkire kiterjedő egysége, az egységes népakarat nem valóságos, az nem más, mint fikció, és ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy ez a fikció naivitásból vagy megtévesztés szándékából fakad. „Amit az állam egészében lévő állítólagos érték- és akaratközösségként állítanak, az csak annak a csoportnak a szolidaritása, amelyik az állam hatalmi magvát képezi. Az megközelítően homogén közösség, amelyik megközelítően azonos természeti és kulturális föltételek között él, megközelítően azonos politikai eszméket követ és részben közös érdekei is vannak.”⁸⁶⁰ Egységes népakarat nincs, de valamilyen mértékű, nem általános akaratközösség viszont van, az valóságos, és az akaratközösséget előidéző (vagy lebontó) folyamatok szintén valóságosak mint az akarategyesülés folyamatai. Abban többé-kevésbé aktívan vagy passzívan mindenki részt vesz, az állam mint hatásegység mindenki tevékenységének az eredője.⁸⁶¹ Hellernek ez az elmélete nem más, mint a rousseau-i *volonté générale* és a *volonté de tous* viszonyának valamivel konkrétabb, de nem problémamentes megfogalmazása, amelyben tisztázatlan marad a közvélemény és a közakarat viszonya is.

Heller eljutott annak rögzítéséhez, hogy az államban létezik egy egységes döntési folyamat (*statfindet*), de nem jutott el a hogyanhoz, a döntési folyamat eredményéhez. Előfeltételezett egy reprezentációelméletet, a szükségesnek érzett, teljesítőképes reprezentációelmélet kidolgozásáig viszont nem jutott el.⁸⁶²

⁸⁵⁷ HEBEISEN 1995, 447.

⁸⁵⁸ HELLER 1926, 7. Ez a mű első mondata.

⁸⁵⁹ HEBEISEN 1995, 448.

⁸⁶⁰ HELLER 1992p, 241.

⁸⁶¹ „Az államhatalom objektív hatása sohasem számítható be egyedül sem az alávetetteknek, sem pedig a hatalom valamilyen birtokosának, legyen az akár a legkorlátlanabb diktátor. Az államhatalom keletkezését és fennállását a kettő együttműködésének köszönheti. Az államhatalom mennyiségi elemzésének tehát mindig »mindenki« kauzális együttthatását kell leírnia. Az államtanban sokszor visszaélésre használt összességet itt kivételesen szó szerint kell érteni” (HELLER 1992p, 239–240.).

⁸⁶² HEBEISEN 1995, 449.

Ebből viszont az a lényeges következtetés adódik, hogy az „egység akaratának” és az „akaratok egységének” a viszonya két vonatkozásban is megkerülhetetlen problémája az államelméletnek: egyrészt mint az akaratképződés és ezen belül a képviselő, másrészt mint az állam legitimitása alapjának a kérdéseként.

Államhatalom

Az állam saját törvényszerűségeinek a kifejtése, konkretizálása során Heller államelméletében a következő lépést az államhatalom (*Staatsgewalt*) címet viselő alfejezet képezi, vagy talán képezné. Ez az a fejezet ugyanis, amelyet Heller már csak részben tudott megírni. Ez a fejezetet négy részre bontva tervezte tárgyalni az államhatalom kérdéseit: A) Az államhatalom mint politikai hatásegység. B) Jogi technika mint állami hatalmi technika. C) Képviselő. D) Szuverenitás. Ezek közül az elsőt még megírta, a másodikat jegyzetei alapján Niemeyer állította össze, a harmadiknak Niemeyer már csak bizonyos részeit publikálta, a szuverenitást tárgyaló pontból viszont csak a vázlat készült el, de Niemeyer a szuverenitásról írott jegyzeteket beillesztette a B) pontba, és annak az eredeti elképzeléstől eltérően az *Államhatalom mint döntési egység* címet adta. Mivel a C) pont, amelynek Niemeyer az *Államhatalom és államformák* címet adta, kétoldalas torzó maradt, ebben az alfejezetben Heller gondolatait mint az absztrakttól a konkrét felé haladás megnyilvánulásait két irányban követhetjük nyomon. Az egyik irányt az „egység a sokféleségben”, a másikat a jog hatalomképző jellegének a problémája jelöli ki.

Politikai hatásegység. Az államhatalom mint politikai hatásegység elemzése során tehát az „egység a sokféleségben” problémája a konkretizálás szempontja. Heller azt tartja az alapvető politikai kérdésnek, hogy a sokféle befolyásolás, törekvés miként alakul át, miként válik képessé egységes hatás kiváltására. Heller itt elsősorban a korábban már tárgyalt kérdésekhez fűz azokat új oldalról megvilágító megállapításokat, amelyekre előző fejtegetéseimben rendszeresen utaltam. Visszatérő elem a Kelsennel szembeni kritika, és feltűnő, hogy itt éppen Smenddel nem foglalkozik, akinek integrációs elmélete szorosban kapcsolódik a politikai hatásegység problémájához. Teljesen új elemnek tekinthető viszont az állam hatalmi struktúrájának elemzése, ami nem azonos az állam mint szervezet előző alfejezetben tárgyalt szerkezetével. Az állam hatalmi struktúrája kifejezés tartalmilag a kormányzók és kormányzottak hagyományos megkülönböztetését jelöli, amelyet Heller a saját szempontjai alapján elemez.⁸⁶³

Az elemzés kiinduló tézise, hogy „az államhatalom mint hatásegység sem a hatalom birtokosainak a teljesítményeire, sem pedig a hatalomnak alávetettekére nem vezethető vissza”. Ebből az következik, hogy „a hatalomnak alávetettek sokféle teljesítménye végül hatásegységet idéz elő, csak azzal magyarázható, hogy az ő kumulált teljesítményüket a hatalom valamely birtokosa egységesen aktualizálja. Az azonban, hogy a hatalom birtokosának egyáltalán hatalma van, ismét csak a hatalomnak alávetettek teljesítményeivel magyarázható.” Ebben az összefüggésben „döntő fontosságú, hogy az államhatalom mint hatásegység csak valamennyi résztvevő együttműködése által magyarázható, és ezért

⁸⁶³ Fontos megjegyezni, hogy Heller ebben az összefüggésben nem használja az „állam hatalmi szerkezete” kifejezést.

csak ennek az együttműködésnek számítható be (zuzurechnen ist). Nemcsak azokat kell résztvevőnek tekinteni, akik az államhatalmat a belső viszonyban aktuálisan előidézik.”⁸⁶⁴ A beszámítás kifejezés használata itt egyrészt a Kelsennel szembeni kritikára utal, másrészt azt is jelzi, hogy a hatásegység (Wirkungseinheit) fejezi ki azt az összefüggést, amelyet Kelsen a beszámítással (Zurechnung) próbált megragadni.

Lényegesebb azonban ennél az utalásnál annak rögzítése, hogy az államhatalom mint hatásegység azért is csak magának az együttműködésnek számítható be, mert „az államhatalom más szervezett hatásegységekhez hasonlóan nem úgy hat, ahogy azt bármelyik előidéző akarta is [...] Az államhatalom objektív hatása sohasem számítható be egyedül sem az alávetetteknek, sem pedig a hatalom valamilyen birtokosának, legyen az akár a legkorlátlanabb diktátor. Az államhatalom keletkezését és fennállását a kettő együttműködésének köszönheti. A hatalom birtokosának hatalma van az államon belül, de sohasem birtokolja az állam hatalmát.”⁸⁶⁵

Ebből a megállapításból két következtetés, illetve feladat adódik. Az egyik az, hogy az államhatalom mint politikai hatásegység konkrétabb elemzéséhez meg kell vizsgálni a hatalom birtokosainak helyét ebből a szempontból is. A másik az, hogy ennek alapján újra kell gondolni az államszuverenitás és a szervszuverenitás viszonyát. Az első feladatot Heller még el tudta végezni, a másodikat már csak jegyzeteiben fejtette ki vázlatosan.

A politikai hatásegységként felfogott államhatalom struktúrájára vonatkozó helleri felfogás lényegét a következő gondolatmenet foglalja össze. A politikai hatásegység *három* hatóerő összekapcsolódásából, egyesüléséből jön létre, „amelyeket magától értetődően nem statikus, hanem dinamikusan változó nagyságként kell elgondolnunk: az államhatalmat pozitíve létrehozó hatalmi magot (Machtkern), az azt támogató követőket (Mitläufer) és a negatív részt vevő ellenszegülőket. Az államról való gondolkodás legelterjedtebb tévedései arra mennek vissza, hogy az államhatalmat pozitíve előidéző hatalmi magot fölcserélik magával az állammal. Abból a helyes tényből, hogy az állam ilyen hatalmi magon nyugszik, azt a téves következtetést vonták le, hogy ez a hatalmi mag az állam. Ennek a téves következtetésnek az a felfogás szolgál alapul, amelyik fölcseréli az államot a kormánnyal és a kormányhatalmat az államhatalommal [...] A politikai harcban az államnak ilyen pars-pro-toto fogalmát mindig is használták. Az éppen hatalomban lévő kormányzat mindig előszeretettel diszkreditálta ellenfeleit az »állam ellenségeiként«. A tudománynak azonban az ilyen államfogalmakat el kell utasítania, mivel neki az államhatalom objektív hatásegységében valamennyi kívülről és belülről ható erőnek az eredőit kell föltárnia, beleértve az ellenállók erőit is. A hatalmi mag hatalommal rendelkezik az államon belül, de nem az állam hatalmával.”⁸⁶⁶

Államhatalom mint jogi hatalom. A konkretizálás másik iránya a jog hatalomképző jellegéhez kapcsolódik, méghozzá elsődlegesen hatalomtechnikai szempontból. Vélhetően ez az oka annak, hogy ennek a résznek a *Jogi technika mint állami hatalmi technika* címet akarta adni. Az elemzés menete azonban nem állhat meg itt, mert ismételten felvetődik a legitimitás kérdése, majd a gondolatmenet a szuverenitáshoz vezet. Niemeyer valószínűleg erre tekintettel adta a fejezet e részének az *Államhatalom mint döntési egység* címet.

⁸⁶⁴ HELLER 1934, 238.

⁸⁶⁵ HELLER 1934, 239.

⁸⁶⁶ HELLER 1934, 240.

A döntési egység itt a döntés eredményére vonatkozik, az egységként és egységesként való megjelenésre és végrehajtásra.

Heller kiinduló gondolata az, hogy „az államhatalomnak és a jognak ez a rendkívül jelentős és sokszor félreismert viszonya először is azzal jellemezhető, hogy minden politikai hatalom értelmének megfelelően állami szervek által tétélezett és biztosított jogi formára törekszik. A modern államban a jog rendszerint minden tartósnak bizonyult politikai hatalomnak mind technikailag, mind pedig szellemileg-erkölcsileg szükségszerű megjelenési formája. Ez a politikai uralomnak technikailag (politikailag nem mindig) legtökéletesebb formája, mert átlagosan és tartósan a politikai cselekvés legprecízebb és leginkább használható orientálását és rendezését, azaz az államhatalmat konstituáló és aktivizáló magatartások legbiztosabb kiszámítását és beszámítását teszi lehetővé.”⁸⁶⁷ Ennek a politikai hatalmi tényezővé váló precizitásnak az elemeiként Heller a jogalkotásra és jogérvényesítésre való kizárólagos felhatalmazottságot, a rögzített és elvileg egyértelmű hatásköri és illetékességi rendet, valamint a jog érvényesítését szolgáló szervezési intézkedéseket sorolja fel.

A konkretizálás következő lépéseként a politikai viszonyok jogviszonyokká való transzformálását emeli ki: „Az államhatalom tehát már ebből a pusztán technikai okból is mindig legális, azaz jogilag szervezett politikai hatalom. Ezáltal társadalmi kapcsolatok szisztematikusan hatalmi egységgé szervezett komplexuma jogviszonyok szisztematikusan rendegységgé szervezett komplexumává válik, méghozzá a pozitív alkotmányból történő levezetés révén.”⁸⁶⁸

A jog hatalomképző funkciójának másik dimenzióját a legitimitás képezi. „Társadalmi funkciója miatt azonban minden államhatalomnak nemcsak jogtechnikai legalitásra kell törekednie, hanem önfenntartása végett pozitív jogi és konvencionális normái erkölcsi igazolására is gondolnia kell, azaz legitimitásra kell törekednie. Egy államhatalom egyáltalán csak akkor rendelkezik autoritással, ha hatalmának a jogosságát elismerik. Autoritása csak annyiban alapul legalitásán, amennyiben az legitimitás által megalapozott.” Ezen a ponton, a legalitás és legitimitás megkülönböztetése mellett érvelve Heller tesz egy kifejezetten Schmittnek szóló megjegyzést is: „Az erőszak ideológusai ezt a jog általi hatalomképződést ismerik félre.”⁸⁶⁹ A legalitás és legitimitás megkülönböztetésének összefüggésében a korábbiakhoz képest új elemnek tekinthető az autoritás és a hatalom megkülönböztetése. Erre azért tartom indokoltnak felhívni a figyelmet, mert az államelméleti vitákban szükségesnek tartom a hatalom és az autoritás viszonyának behatóbb elemzését. Napjaink magyar államelméletében ebben a kérdésben többek között két felfogás áll egymás mellett, anélkül, hogy tudomást vennének egymásról. Az egyik felfogás, amelynek Samu Mihály a reprezentánsa, az államot alapvetően hatalmi jelenségnek, a hatalom fogalmát pedig az államelmélet alapkategóriájának tekinti.⁸⁷⁰ A másik felfogás, amelyet Bódig Mátyás, Hegyi Szabolcs és Győrfi Tamás képvisel, az autoritást tekinti az állam alapvető tulajdonságának, annak a kategóriának, amelyből az állam lényege megérthető.⁸⁷¹ Joggal vélem úgy, hogy e két kategória viszonyának tisztázásához Heller műve ösztönzőleg járulhat hozzá.

⁸⁶⁷ HELLER 1934, 242.

⁸⁶⁸ HELLER 1934, 243.

⁸⁶⁹ HELLER 1934, 243.

⁸⁷⁰ SAMU 2000.

⁸⁷¹ BÓDIG–GYÖRFI 2002, 26–63.

A jog hatalomképző, méghozzá legitim hatalomképző szerepének helyes értelmezése a társadalmi ellentétek vonatkozásában is lényeges. „Mivel abszolút homogén jogközösség az osztályokra szakadt társadalmakban nem lehetséges, sőt, egy gazdaságilag szolidáris társadalomban sem, mivel az az egyének közötti mindenféle (és nemcsak a gazdasági) különbség megszűnését jelentené, ezért az emberi együttélésnek mindig szüksége van egy jogot tételező és azt ellenállással szemben érvényesítő államhatalomra.”⁸⁷² Heller pozíciójának a megértése szempontjából itt fontos megjegyezni, hogy a jog szükségességét nem az osztályellentétekkel magyarázza, hanem az egyén és közösség megszüntethetetlen antagonizmusával. Ugyanakkor politikailag az osztályharcot nem utasította el, de azt jogilag kezelhetőnek tartotta, és nem zárta ki az osztálykompromisszumok lehetőségét, sőt a gyakorlati politikában éppen erre törekedett.

Szuverenitás. A jog hatalomképző jellegének elemzése a szuverenitás problémájához vezet, amelyet Heller a *Die Souveränität*-ben kifejtettektől eltérően mutat be. Azonban a mondatok bonyolultsága, valamint az a körülmény, hogy a szövegek nem a véglegesnek szánt megfogalmazásban maradtak fenn, és Niemeyer szerkesztési koncepciójának megfelelően nyerték el helyüket, óhatatlanul értelmezési problémákat vetnek fel.

A *Staatslehre* a következő fogalmi meghatározásból indul ki. A szuverenitás „abban a jogi és egyben valóságos képességben áll, hogy minden, a területi-társadalmi együttműködés egységét sértő konfliktust, adott esetben még a pozitív joggal szemben is, végérvényesen és hatékonyan eldönteni és a döntést mindenkiel, nem csak az állam tagjaival, hanem a terület minden lakosával szemben kötelezővé tenni képes. A szuverenitás ennek megfelelően egy akarat- és cselekvőképes jogalanyt tételez fel, amelynek rendszerint minden más szervezett és nem szervezett hatalommal szemben a maga területén érvényesülnie kell, azaz legfelső és kizárólagos területi rendező hatalomnak kell lennie. Az állam rendszerint a leghatalmasabb szervezet a maga területén.”⁸⁷³ A meghatározás eddig világos, és lényegét tekintve megegyezik a korábbiakkal. A folytatás viszont már eltérő, az államszuverenitás és a szervszuverenitás viszonyának némiképpen más megközelítését alapozza meg. „Az államnak a technikailag nem korlátozható társadalmi hatalmi egysége alkotmányozó hatalomként és az államszervezet megszemélyesítőjeként mint normára vonatkoztatott jogi személyiség jelenik meg. Szuverén tehát a jogtételező, illetve alkotmányozó hatalom, ami azonban az államszervezet mint egész. Kizárólag az egészként felfogott államszervezet az állami teljesítményösszefüggésben kumulált és aktualizált teljhatalom (*Machtfülle*) szubjektuma, amely a területén belül minden más hatalommal szemben lehetővé teszi önmaga fenntartását. Ez az államra éppúgy érvényes, mint bármely más szervezetre.”⁸⁷⁴ Az idézett szövegből a második mondat problematikus: a szuverén az államnak, az államhatalomnak egy mozzanata, amely ugyanakkor az egész, pontosabban: az államszervezet mint egész. A következő mondat szerint már az egész maga a teljhatalom, azaz a szuverenitás szubjek-

⁸⁷² HELLER 1992p, 243–244.

⁸⁷³ „A jogi technikának mint állami hatalmi technikának a felismerése vezet az államtól mint egzisztenciális hatalmi egységtől az államhoz mint rendegységhez. Ebbéli tulajdonságában illeti meg az államot a szuverenitás prédikátuma” (HELLER 1992p, 244.).

⁸⁷⁴ HELLER 1992p, 244. A kulcsmondat a következő: „Souverän ist also die rechtssetzende, bzw. verfassunggebende Gewalt, das ist aber die Staatsorganisation als Ganzes.”

tuma. A valódi vagy vélt, logikai vagy dialektikus ellentmondások magyarázatára az utolsó mondat utal: a megoldás kulcsa szerint a szervezetek sajátosságaiban keresendő.

Heller a szervezet hatalmi viszonyait elemezve a hatalom három fajtája között tesz különbséget: (a) a szervezet objektív hatalma, (b) a szervezet feletti szubjektív hatalom, (c) a szervezeten belüli szubjektív hatalom.⁸⁷⁵ A szervezet hatalma annak más hatalmi tényezőkhöz való viszonya, amelynek mértékét az általa kifejtett hatás adja meg, és a szervezeten belül nem lokalizálható. A szervezet hatalma az egész hatóképessége mérték és tartalom szerint, a szervezet valamennyi szervezethez tartozó kombinált szerveződése által befelé és kifelé kifejtett hatás.⁸⁷⁶ „A szervezet feletti hatalom kérdése a szervezeti hatalom hordozójának kérdése, a szervezet létéről és formájáról döntő hatalom kérdése. A szervezet hordozója szervezeten belüli vagy azon kívül álló hatalom lehet.”⁸⁷⁷ „A szervezeten belüli szubjektív hatalom kérdése a hatalmat aktuálisan gyakorlók hierarchiájának a kérdése. Ennek szubjektumai azok a személyek, akik konkrét esetben a szervezeti hatalmat alkalmazzák, aktualizálják, és a kumulált teljesítmények által keletkezett hatalmat individuális hatásra konkretizálják. A szervezeten belüli hatalom szubjektuma azonos lehet a szervezet hordozójával.”⁸⁷⁸

Úgy vélem, a három hatalmi viszonynak a megkülönböztetése valamelyest hozzájárul az államszuverenitás és a szervszuverenitás viszonyának a tisztázásához, a szervezet sajátosságainak a bevonása viszont részben felesleges, bizonyos vonatkozásban inkább zavaró. Ami a felesleges mozzanatot illeti, a szervezet általános fogalmának a tartalma „benne van” az államszervezet különös fogalmában, mivel ezt Heller korábban kifejtette, így itt most csak megismétli a meghatározásokat. Ami a zavaró mozzanatot illeti, a szervezetre általában jellemző sajátosságok az államra éppen hogy nem jellemzőek. Az egyik ilyen sajátosság az, hogy az állam esetében nincs szervezet feletti hatalom.⁸⁷⁹ Ezt Heller is észleli, amikor megállapítja, hogy „a szervezet hordozója szervezeten belüli vagy azon kívül álló hatalom lehet”, de nem vonja le az ebből adódó következtetést az alkotmányozó hatalom vonatkozásában. A másik ilyen különbség – és erre Heller nem reflektál –, hogy a szervezeten belüliség és kívüliség az állam esetében egészen mást jelent, illetőleg csak akkor azonosak, ha az államszervezetet az államapparátusra leszűkítve fogjuk föl, amit viszont Heller – mint arról korábban volt szó – határozottan elutasít. Ezért aztán az állam esetében ez a hatalom végül is kétféle: a hatalom hordozójának és a hatalom szubjektumának a hatalma. „Ennek a megkülönböztetésnek felel meg a szuverenitás alanyának és a szuverenitás hordozójának a világos elválasztása.”⁸⁸⁰ Bármennyire is világos az elválasztás, Heller itt következő

⁸⁷⁵ „Minden szervezetben különbséget kell tenni a szervezet objektív hatalmának, a szervezet fölötti szubjektív hatalomnak valamint a szervezeten belüli szubjektív hatalomnak a kérdése között” (HELLER 1992p, 244).

⁸⁷⁶ HELLER 1992p, 244.

⁸⁷⁷ HELLER 1992p, 245.

⁸⁷⁸ HELLER 1992p, 245.

⁸⁷⁹ Ennek látszólag ellentmond az államot irányító, nem állami eredetű vagy jellegű szervek (kommunista párt, siíta klérus, fasiszta pártok) gyakorlata. Valójában azonban ezek az eredendően nem állami szervek a „vezető szereppel” tartalmilag is állami szervekké váltak, beolvadtak az államba, és beletartoznak Heller „döntési és hatásegység” fogalmába is, ezek döntenek a rendkívüli és ezáltal a normál állapotról, és ezek döntenek a barát és ellenség kérdésében is. Ebből a szempontból igen tanulságos az SZKP története.

⁸⁸⁰ HELLER 1992p, 245.

fejtegetéseiben a két kérdés tárgyalása szerkezetileg nem különül el. Ezért a jobb megértés érdekében e kérdéseket itt most szétválasztom, és a következő állításokra tagolva rendezem.

Eszerint az állam szuverenitását a következők jellemzik:⁸⁸¹

(a) Az államhatalom (*Staatsgewalt*) szuverén, azaz a maga területén legfelső, kizárólagos, ellenállhatatlan és önálló hatalom (*Macht*). A szuverenitás lényege nem egy reprezentáló instancia függetlenségében rejlik, hanem magának az államhatalomnak, az ellenállhatatlanságában. Az államhatalom társadalmi fölénye a legfelső szervének minden más szerv fölé való rendeltségében jelenik meg: mint *szuverenitás*.

(b) Egzisztenciálisan szemlélve – azaz politikailag – az állam hatalma (*Gewalt des Staates*) a területén található más hatalmakhoz (*Gewalten*) való viszonyában felsőbb hatalom (*eine höhere Gewalt*), mert fölényben van velük szemben.

(c) Azonban mint szuverenitásszubsjektum – azaz jogilag – az állam hatalma a legfőbb hatalom, mert területén minden más hatalom fölé van rendelve, és fölérendeltsége alapján jogosult tételezni a legfelső normákat. Ez egyben azt jelenti, hogy az állam hatalma politikailag mint komparatívusz, jogilag mint szuperlatívusz jellemezhető. A modern állam politikailag komparatív erőssége – ami társadalmi szükséglet volt – jogilag mint szuperlatívusz jelent meg: a király erősebb volt, mint bármelyik báró vagy mint azok csoportjai, erősebbnek bizonyult, mint a császár vagy a pápa, ez a komparatívusz a jogban részben a jog abszolutizáló dichotómiája, részben a legitimáció miatt lett a legfelső, amit aztán majd Kelsen abszolutizál. A német fejlődés sajátosan mutatja, hogy ez a komparatív erősség társadalmi szükséglet volt: ott lett, az lett állam, amelyik erősebb volt. Az európai integráció annak következménye, hogy mára ez a társadalmi szükséglet megváltozott.

(d) Az állam szuverenitása ennek megfelelően nem más, mint az állam társadalmi funkciójának szükségszerű konzekvenciája. Az államhatalomnak az adott területen a jog nézőpontjából a legfelső, a hatalom (*Macht*) nézőpontjából rendszerint a legerősebb politikai erőhatalomnak (*politische Gewalt*) kell lennie, különben se nem szuverén, se nem államhatalom (*Staatsgewalt*).

(e) Szuverén az a szervezet, amelynek önmaga feletti hatalma immanens, amely abban a helyzetben van, hogy a szervezeti hatalom alkalmazását alapvetően saját maga határozza meg. Így mindenekelőtt ott létezik egy állam, ahol a területi-társadalmi szervezet feletti hatalom magát a szervezetet illeti meg, és az a szervezet „önálló”, ahol a szervezeten belül annak létéről és ígylétéről döntenek. Ennek megfelelően az államszuverenitás tehát az államszervezetnek mint legfelső és kizárólagos területi erőhatalomnak (*Gebietsordnungsgewalt*) a szuverenitása. Az államszuverenitás tehát elválaszthatatlan az államszervezettől, de nem azonosítható a szervszuverenitással.

(f) Az állam mint szuverén területi szervezet a legfelső normatétélező, és a legitim fizikai kényszerítő erőszaknak (*Zwangsgewalt*), minden hatalom (*Macht*) *ultima ratió*jának a monopóliumával rendelkezik.

Az államszuverenitástól Heller a következőképpen választja el a szervszuverenitást: „A nép- és fejedelmi szuverenitás kifejezések ezzel szemben a szuverenitásnak nem a szubsjektumát, hanem az államszervezeten belüli hordozóját jelölik. Nép és fejedelmek némelykor egyszerre lehetnek az államhatalomnak (*Staatsgewalt*) hordozói és szervei, akkor szervszuverenitásról beszélhetünk, amelyek nép- vagy fejedelmi szuverenitás jellegűek lehetnek.

⁸⁸¹ HELLER 1992p, 243–245.

Az uralkodó és a szervek nem szubjektumai, hanem csupán hordozói a szuverenitásnak, amelynek a valóságát nem érinti, hogy nem lokalizálható egyetlen hordozóban.”⁸⁸²

A fenti pontokban összefoglalt elemzés az állam szuverenitását illetően a korábbiakhoz képest annyiban jelent újat, hogy kiemeli a saját szervezet önálló alakításának a tulajdonosságát, a szervezet önmaga feletti hatalmának immanenciáját. Ez az idézett szöveg szerint azt jelenti, hogy a szuverén államhatalomnak, azaz a modern államnak szükségszerű eleme az alkotmányozó hatalom. Heller az alkotmányozó hatalom elemzése során is ennek megfelelő álláspontot képvisel.⁸⁸³

A szervszuverenitás tekintetében viszont annyiban tér el a korábbiaktól, hogy a *Die Souveränität*-ben a demokratikus állam esetében a szervszuverenitás létezését kategorikusan elutasította,⁸⁸⁴ és azt más fogalommal sem pótolta, most viszont bevezeti a szuverenitás alanyának és hordozójának a megkülönböztetését, és a szervszuverenitást kivételesen akkor tartja lehetségesnek, ha az államhatalom hordozói és szervei egybeesnek, vagyis a nép vagy a fejedelem egyszerre hordozója és szerve az államhatalomnak. Ez a megállapítás azonban problematikus, mivel Heller terminológiáját elfogadva az államhatalom hordozója csak annak valamely szerve lehet. Ebből viszont az következik, hogy a fejedelem minden további elméleti probléma nélkül megragadható mint a szuverenitás hordozója, a nép viszont nem. Ez viszont Heller alapgondolataival és kiinduló premisszáival ellentétes. Egyetértek viszont azzal az álláspontjával, hogy a szuverenitás létezése szempontjából lényegtelen, hogy a szuverenitást, helyesebben az abból fakadó jogokat egy szerv egyedül vagy több szerv megosztva gyakorolja, ez az államforma kérdéséhez tartozik.

A szuverenitáselmélet tanulságai

(a) Heller elemzései és az abból levonható következtetések nyilvánvalóvá teszik, hogy egyrészt a szuverenitás a modern állam hatalmának lényeges, ha nem a leglényegesebb tulajdonsága, másrészt pedig a szuverenitás problémája az államelmélet központi problémája, amely nélkül az államelmélet más kérdései sem tárgyalhatók megalapozottan. A szuverenitás azonban a modern államnak csak az egyik tulajdonsága, mellette még szerveződés, szervezet birtoklása, területi jelleg és más további tulajdonságok jellemzik. A tulajdonságoknak is lehetnek tulajdonságai, ezek a másodlagos vagy másodrendű tulajdonságok. A szuverenitásnak mint viszonynak és tulajdonságnak további, másodlagos tulajdonsága, hogy fennmaradása, fenntartása szervezetet és szervezeti döntést igényel. Ez a másodlagos tulajdonság jelenik meg a szervszuverenitás viszonyában vagy annak jogállami alternatívájában.

(b) Heller szuverenitáselméletének kritikai elemzéséből következően a szuverenitás államelméleti kifejtésének a következő összefüggéseket mindenképpen figyelembe kell venni.

⁸⁸² HELLER 1992p, 246.

⁸⁸³ „A középkori politikai hatalmi felépítés számára egy alkotmányozó szubjektum fölösleges és fiktív lett volna. A modern állam egységes alaprendjének a tervszerű normatív szabályozása (Normierung) azonban előfeltételezi egy valódi cselekvőképes pouvoir constituant létezését” (HELLER 1992p, 277.).

⁸⁸⁴ „A mai demokráciában [...] kizárt mindenféle szervszuverenitás, az állam- és a népszuverenitás egybeesik” (HELLER 1927, 76.).

Az állami szuverenitás az állam és más hatalmi tényezők közötti hatalmi-politikai viszony, amelyik tartósságra törekvése folytán szükségképpen jogivá válik, és jogviszonyokban nyilvánul meg. Ezek a jogviszonyok különbözőek lehetnek a szuverenitáshoz való kapcsolatuk közvetlensége, illetőleg közvetettsége, valamint a más hatalmi tényezőkhez való viszonyuk jellege szempontjából. Ez utóbbiak aktív tevékenységet folytathatnak az állam területén belül (is) és azon kívül. Itt figyelembe kell venni, hogy a jog közvetlenül a tevékenységet szabályozza, és nem a jogalanyt, s ez még akkor is így van, ha a tevékenységet annak alanyán keresztül határozza meg. Ezek szerint leegyszerűsítve vagy első megközelítésben vannak belföldi és külföldi jogviszonyok, ezeken belül más államok, illetőleg egyéb jogalanyok jogviszonyai. Sajátos helyzetet jelent az adott államhoz tartozó jogalanyok külföldi tevékenységének a szabályozása.

A „belföldi” jogviszonyoknál maradva, közvetlenül a szuverenitásból fakadnak az állam és a felségterületén tartósan tevékenykedő és az államhoz tartósan kapcsolódó jogalanyok alapvető jogviszonyai, amelyeknek a tartalmát az alapvető állampolgári jogok és köteleességek alkotják. A kérdés megválaszolása, hogy az államhoz tartozás meghatározása mennyiben függhet az állam egyoldalú döntésétől, a kulturálisan meghatározott etikai jogi alapelvek függvénye, ezek érvényességét ebben a vonatkozásban az állam legitimitás-igénye és nemzetközi kapcsolatokra való rászorultsága kényszeríti ki. Az alapvető jogok és köteleességek tartalma vonatkozásában lényegében ugyanaz a helyzet, de itt viszonylag csekélyebb a külföldi megítélés és nagyobb a belső legitimációs igény szerepe.

Az állam szuverenitásából tehát szükségképpen jogviszonyok erednek, azaz jogosultságok és köteleességek. Ezek az állam szuverenitása szempontjából *elsődleges* jogviszonyok. Ezek valóságosságához viszont hozzátartozik, hogy a jogosultságokat gyakorolják, és a köteleességeket teljesítik. Ez az állam jogosultságai tekintetében a hatáskörök szabályozását igényli, a köteleességek tekintetében pedig elsődlegesen anyagi jogi, azt követően pedig eljárásjogi szabályozást tesz szükségessé.⁸⁸⁵ Az elsődleges jogalkotás szükségessége a szuverenitás szempontjából a jogrendszer egységének az összefüggése. Az elsődleges jogviszonyokat statuáló jogszabályok alapján létrejött jogviszonyok az állam szuverenitása szempontjából *másodlagos* jogviszonyoknak tekintendők. A hatáskörök szükségességénél maradva, a szuverenitásból fakadó jogosultságok gyakorlása cselekvőképes személyek felhatalmazását, jogosítást igényli, ami történhet közvetlenül vagy közvetve, egy szervezet jogi személlyé nyilvánítása és hatáskörrel való felruházása útján, amelynek alapján sor kerül egyes természetes személyek jogosultságainak és kötelességeinek a meghatározására. Ennek a hatásköri szabályozásnak a jogérvényesítés hatásosságára és hatékonyságára tekintettel legalább részlegesen hierarchikusnak kell lennie. (E kettő között az a különbség, hogy a hatásosság csak az eredményre van tekintettel, a hatékonyság a ráfordításokra is.) Az nem szükséges, hogy minden hatáskör gyakorlása végső soron egyetlen legfelső szervnek legyen alárendelve, de az igen, hogy az állami szervezetrendszer legfelső szintjén csak néhány állami szerv legyen, és valamennyi állami szerv különböző mértékben ugyan, de alá legyen azoknak rendelve. Az ebben az értelemben vett legfelső állami szervek léte szükségképpen következik az állam szuverenitásából, de nem következik abból szükségszerűen ezeknek a szerveknek a száma, formája, egymáshoz való viszonya. Ezek a szervek

⁸⁸⁵ Itt most figyelmen kívül hagyjuk a tényt, hogy az anyagi és eljárási jog teleologikus és történeti-genetikus viszonya eltérhet.

a szuverenitásból fakadó egyes jogokat gyakorolnak, de azt felhatalmazás alapján teszik. Jogállásuk a szuverenitásból nem vezethető le, csak a szuverenitáshoz kapcsolódó valamely legitimációs elvből, a monarchikus vagy a népszuverenitás elvéből. Jogállásuk ezért az államforma kérdése. Ezeknek a szerveknek a megnevezésére az „állami főhatalmat gyakorló szervek” elnevezés lenne a leginkább megfelelő. A hagyományos államtan ezeket a szerveket tárgyalta a szervszuverenitás kérdéskörében, ami az abszolút monarchia alkotmányossá váló átalakulásának az öröksége. Az elnevezés ezért nem szerencsés, de végül is nem nagyon zavaró, ha tisztában vagyunk az előbbieken kifejtett különbségekkel. Maga probléma, azaz az állami főhatalmat gyakorló szervek hatásköre lényeges államelméleti kérdés, de az államforma problematikájához tartozik. Vélhetően ezért akarta Heller először mellőzni az egész szervszuverenitást, mondván hogy olyan nincs, de aztán rájött, hogy ilyen egyszerűen nem intézhető el a dolog, és ezért bevezette az alany és hordozó megkülönböztetését. A megkülönböztetést az előzők szerint nagyon lényegesnek tartom, a terminológiában viszont nem kívánok most elmélyedni vagy belebonyolódni. Annyit azért megjegyzek, hogy szerintem egy fordított szóhasználat jobb lenne, ti. a cselekvésnek (hatáskör gyakorlása) sokkal inkább van szubjektuma, mint egy tulajdonságnak.

(c) Heller elemzéseiből következik, hogy az államszuverenitás nem azonosítható vagy nem oldható föl a szervszuverenitás kérdésében, ugyanakkor az utóbbi mint sajátos államelméleti probléma nem is hagyható figyelmen kívül. Ezért a szuverenitás mint tulajdonság és a szuverenitás alanyának a viszonya beható elemzést igénylő államelméleti probléma. Ennek vizsgálata során véleményem szerint abból kell kiindulnunk, hogy a szuverenitás nem egyszerűen az államhatalom tulajdonsága, hanem annak dinamikus tulajdonsága, egyben dinamikus viszony. Az államhatalom tartósságához, állandóságához nemcsak arra van szükség, hogy az jogi normákban objektíválódjék, hanem az államhatalomnak (~*gewalt!*) és az azt kifejező és biztosító jogrendnek a fönntartására, újratermelésére is szükség van. (Jellinek nyomán és után az államelméletnek nem csak az a központi problémája, hogyan jön létre az állam egysége, de arra is választ kell adni, hogyan lehetséges az állam mint dinamikus egység.)

Kelsen az államhatalom dinamikáját a lépcsőelmélettel ragadja meg, ezért túl nagy hangsúlyt kap az állandóság; Schmittnél ezzel ellentétben a dinamika kap hangsúlyt a döntéssel. Smendnél a stabilitás és a dinamika egységét az integráció teremti meg. Hellernél ez a szuverenitás alanyának és hordozóinak a viszonyában jelenik meg.

Schmitt híres megfogalmazása a szervszuverenitásra vonatkozik, és csak nem jogállami viszonyok között, azaz a hatalomkoncentráció viszonyai között érvényes.

A hatalommegosztás viszonyai között szervszuverenitásról nem beszélhetünk, az államszuverenitás fönntartásához, újratermeléséhez azonban továbbra is döntésekre van szükség, de ez több állami szerv koordinált döntése. Ezért nem elég azt rögzíteni, hogy hatalommegosztó jogállamban nincs szervszuverén, hanem azt a kérdést is föl kell tenni, hogy akkor mi a szervszuverenitás jogállami funkcionális alternatívája, alternatív változata.

A jelzett koordinált döntés is akaratgyeztetést igényel, ami a kormányzás folyamatában jön létre. A hatalommegosztás jogállami viszonyai között tehát a szervszuverenitás alternatívája a kormányzat ellenőrzött, ellensúlyokkal fékezett, korlátozott dominanciája. Ezt a pozíciót és az akaratgyeztetés folyamatát is a jog kondicionálja. Ezért a jogállam hatalommegosztó állam, és ebben a jognak nemcsak a hatalomkorlátozó, hanem a hatalomteremtő jellege is kifejeződik. (Heller a problémát a reprezentáció révén akarta megoldani,

de nem tudta befejezni.) Az európai integráció körülményei között a szuverenitás mint tulajdonság és az ahhoz kapcsolódó döntések viszonyát elsősorban az ún. kompetencia-kompetencia hatáskör közvetíti.⁸⁸⁶ Ez fejeződik ki néhány alkotmánybíróági döntésben, aminek a lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy a nemzetállami szuverenitás korlátlan-sága helyébe a transznacionális jogi szabályozás elvi korlátozottsága lép; a nemzetállami hatáskörök korlátlan-sága helyébe pedig bizonyos nemzetállami hatáskörök védelme, ille-tőleg kizárólagossága, ahol az alkotmányos/nemzeti identitás (önazonosság) válik döntő szemponttá. (A BVerfG Lisszabon ítélete, a magyar 22/2016 AB határozat.)

(d) A szuverenitás a modern állam hatalmának a más hatalmakhoz, hatalmi ténye-zőkhöz való viszonyát, azoktól való minőségi különbségét fejezi ki. Mivel a szuverenitás jogivá átalakított politikai viszony, a szuverenitás mint hatalmi viszony a joghoz való vi-szony, sőt jogviszonyok közvetítésével jelenik meg. Mivel a jog is hatalmi jelenség, ezért az államnak a joghoz való viszonya is közvetve hatalmi viszony. A szuverenitás problémá-jának politikai és jogi jellegéből következően van egy hatalomelméleti és egy jogviszony-elméleti vonatkozása. Az előbbi kapcsán itt csak azt emelem ki, hogy a hatalom nem két-oldalú, hanem legalább háromoldalú viszony, a harmadik esetenként tagolt, például a más hatalmak közötti „lavírozás” eseteiben.

(e) További tanulság a szuverenitás politikai és jogi mozzanatainak egysége, amiből az is következik, hogy nincs külön belső vagy alkotmányjogi, és külső, nemzetközi jogi szuverenitás, hanem az egységes tulajdonságnak van két mozzanata vagy eleme és két ol-dala. Azok az elméletek, amelyek a szuverenitást csak politikai vagy csak jogi jelenségment fogják föl, számos kérdésre nem tudnak választ adni. A kettő elszakítására Schmitt és Heller egybehangzó megállapítása illik, miszerint az csak a tulajdonképpeni probléma előli mene-külésnek, húzódozásnak, kifogáskeresésnek (*tergiversatio*) a körülírása. Ez az ún. metajur-isztikus kérdések előli elzárkózás elméleti következetlenséget vagy restséget jelent, sajátos *horror metajuristici*, azaz *horror metaphysicae*, de elsősorban nem abban az értelemben, ahogy azt a hasonló nevű könyvsorozat szerkesztői értelmezik,⁸⁸⁷ azaz nem a metafizikának a horrorja, hanem irtózás a metafizikától, mint a *horror vacui* volt valamikor a fizikában. Ahogy Arisztotelész szerint vákuum nem létezhet,⁸⁸⁸ Kelsen és a mai kelsenianusok szerint a metajurisztikus kérdések tudományos igényű tárgyalása sem lehetséges.

(f) A szuverenitás egysége nem szünteti meg a belső és a külső oldal relatív önál-lóságát, sőt a globalizációs és integrációs folyamatok eltérő mértékben és módon érintik a szuverenitást mint *summa potestast* és mint *aequalis potestast*, ami a szakirodalomban is kifejeződik. A szuverenitás nemzetközi jogi vonatkozásainak a vizsgálata az államelmélet szempontjából azért különösen fontos, mert ott jól láthatók a szuverenitás jogi és politikai vonatkozásainak, oldalainak, összefüggéseinek a különbségei és összefüggéseik is. Nem az a kérdés, hogy mit tud kezdeni a szuverenitással a nemzetközi jog, hanem hogy az ál-lamelmélet mennyiben reflektál az államok önállóságának nemzetközi jogi vonatkozásaira. Heller elemzései ebből a szempontból is példaértékűek, mivel Kelsentől eltérően a nem-zetközi és a belső jog egységét nem formálisan, a lépcsőelmélet révén kezeli, ábrázolja,

⁸⁸⁶ ZIPPELIUS 2003, 66–69.

⁸⁸⁷ Vö. HÉVIZI–KARDOS 1993.

⁸⁸⁸ Vö. SIMONYI 1998, 79.

oldja meg, hanem tartalmilag, a jog sajátosságain keresztül. Az állam és a nemzetközi jog viszonya nála nem „külön dolog”, hanem az állam és a jog viszonyának határesete.

Az államforma. Heller államtanának a rekonstrukciója során az állam sajátosságainak, „saját törvényeinek” az elemzése a szuverenitás alanyának és hordozójának a megkülönböztetéséhez, ez utóbbi pedig az államforma problémájához vezetett. Ennek megfelelően a szuverenitás most bemutatott tárgyalását az államformáról szóló, sajnálatosan töredékes rész követi. Heller ennek a résznek a *Képviselet* címet akarta adni. Ez arra utal, hogy tisztában volt azzal, államelméletének eddig publikált részeiből hiányzik a képviselet problémájának a kellő részletességű és mélységű tárgyalása, noha az a népnek mint a szuverenitás hordozójának a magyarázatához nélkülözhetetlen. Idejéből azonban már csak néhány gondolat rögzítésére futotta.

Heller államformatana a szuverenitás három mozzanatának – népszuverenitás, állam-szuverenitás, szervszuverenitás – a viszonyán alapul. Ez a viszony államforma-meghatározó és államformafüggetlen. Mint arról volt szó, a fejedelmi szuverenitást és a parlamenti szuverenitást szervszuverenitássá semlegesítették. A monarchikus szuverenitásnak azonban van egy legitimációs eleme is, amelyik közvetlenül a népszuverenitással áll szemben (és nem a parlamenti szuverenitás eszméjével). Ez fejezi ki Heller elméletében (Schmitthez hasonlóan) az államforma lényegi meghatározottságát.

Az államforma lényegi meghatározottsága, ami a fejedelmi szuverenitásnak és a népszuverenitásnak az általánosítása, nem pusztán ideológia és nem pusztán legitimációs elv, hanem létező gyakorlat és annak valóságos általánosítása is. (Erre a harmadik mozzanatra jobb elnevezés híján a szuverenitás lényegi meghatározottsága kifejezést használok.) Ebből az következik, hogy a szervszuverenitás a lényegi meghatározottságnak a megjelenése, és mint ilyen lényegi jelenség, más szavakkal: a szervszuverenitás a népszuverenitásnak vagy fejedelmi szuverenitásnak mint ténylegesen ható politikai erőnek a megnyilvánulása. Az elv valóságos létezése a tényleges legitimitásban és az állam politikai és jog(ász)i gyakorlatában fejeződik ki. A monarchikus államformában a három mozzanat egysége a szervszuverenitásban valósul meg, az elnyeli az államszuverenitást, és természetesnek tekinti a szuverenitás lényegi meghatározottságának monarchikus formáját, ezért ott a másik két mozzanat eltűnik az elemzésekből, hiszen azok politikai problémákat nem okoznak, politikai kérdéseket nem vetnek föl, noha rejtetten ott vannak, de megkülönböztetésük majd csak a monarchikus elv korlátozásával jelenik meg Hegelnél. A monarchikus államformában az egységet egy természetes személy akarata reprezentálja, ezért ott az individuális akarat és az államakarat problémája sem jelenik meg nyíltan, élesen. Az alkotmányos monarchia hatalommegosztó államformájában ez a probléma a gyakorlatban a hatáskörmegosztás közjogi kérdéseként jelent meg, az elméleti magyarázatok pedig (Hegel, Gerber, Laband) homályosak és ellentmondásosak maradtak. A demokratikus államformában az egységet a népszuverenitás alapozza meg, teremti meg, a népszuverenitás a közvetlenül valóságos (különben nincs demokrácia!), az maga tartalmazza az államszuverenitás mozzanatát és az magától értetődően magába foglalja, magába szippantja és ezáltal megszünteti a szervszuverenitást, illetőleg azt csak mint államszervezeti elvet őrzi meg, azt is kizáró jelleggel: bizonyos államszervezeti megoldások összeegyeztethetetlenek a népszuverenitással.

Eszerint az államnak két alapformája van. „A demokrácia a hatalom felépítése (Machtaufbau) alulról felfelé; az autokrácia az államot felülről lefelé szervezi. A demokráciában a népszuverenitás elve érvényesül: minden államhatalom a néptől ered; az autokráciában

az uralkodói szuverenitás: az államfő magában egyesíti az államhatalmat [...] A demokrácia joga az államhatalom létrehozását a »néphez« rendeli [...] A nép a demokráciában is csak uralmi szervezet segítségével tud uralkodni. Minden szervezetnek szüksége van autoritásra, minden hatalomgyakorlás alá van vetve a kis szám törvényének; mindig kell lenniük olyanoknak, akik a szervezetenleg egyesített hatalmi tevékenységeket (Leistungen) aktualizálják, rendelkeznek egy bizonyos mértékű döntési szabadsággal, és ezzel demokratikusan nem kötött hatalommal [...] A népszuverenitás mint a szuverenitásnak a népben való jogi lokalizálása nem pusztá fikció, hanem politikai valóság, amelyet persze csak akkor értünk meg a maga jelentőségében, ha azt helyesen a politikai hatalom szétosztásának az uralkodói szuverenitással szemben megfogalmazott elveként értelmezzük. Csak a doktrinereknek okoz csalódást az, hogy ez az elv a politikai életben tisztán nem érvényesül.”⁸⁸⁹

Ehhez csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy Heller itt is, de a *Die Souveränität*-ben még inkább, a Rousseau óta tartó demokratikus hagyománynak megfelelően túlbecsüli a monarchikus szuverenitás tagadásának az elméleti elemzésben játszott szerepét, a népszuverenitást azonosítja a köztársasági kormányformával, ami eltereli a figyelmet a képviselet és az ellenőrzés problémájáról. Heller itt kezdett eltávolodni ennek a hagyománynak az elméleti csapdájától, felismerve, hogy az alapvető a *quis custodiet custodes* kérdésre adandó demokratikus és realista válasz.

Alkotmányelmélet

A *Staatlehre* Az államalkotmány címet viselő utolsó alfejezete⁸⁹⁰ tárgyalja az államforma kérdését, amely az államhatalom jogképző jellegének a konkretizálását jelenti. Ez Schefold szerint műve kvintesszenciájának tekinthető, és abban Heller szándéka szerint Schmitt *Verfassungslehre*-jére kívánt választ adni.⁸⁹¹ Heller gondolatmenete szerint ebben a fejezetben a jog hatalomképző jellegének a konkretizálására kerül sor, összekapcsolódva az államforma egyik meghatározó elemének, az alkotmányozó hatalomnak a vizsgálatával. Heller művének ezt a fejezetét önmagában is és a Schmitt-tel folytatott polémia miatt is különösen fontosnak tartotta. Ezért ennek a résznek az alapos feldolgozása megkerülhetetlen, ugyanakkor sajátos nehézséggel kell szembenézni. Röviden arról van szó, hogy Heller ezt a részt kétszer írta meg,⁸⁹² nem pontosan ugyanúgy, ráadásul a megírás körülményei és maga a szöveg is arra engednek következtetni, hogy Heller nem tekintette véglegesnek a szöveget.⁸⁹³ Először ugyanis az alcím szerint is megjelölve, három alkotmányfogalmat (politikai alkotmány, önállósodott jogi alkotmány, írott alkotmány) fejt ki részletesen, ezt követően viszont öt alkotmányfogalmat különböztet meg, még hozzá úgy, hogy először

⁸⁸⁹ HELLER 1992p, 247.

⁸⁹⁰ HELLER 1992p, 249–279.

⁸⁹¹ SCHEFOLD 1984a, 555. Abban Kelsenhez hasonlít, hogy az államforma kérdését Kelsen is a jogképződéssel összefüggésben, mint a jog létrehozásának módszereit tárgyalja (vö. KELSEN 1925, 320–368.). Schmitt monográfiájához lásd SZILÁGYI (2017–2018).

⁸⁹² Az első a *Staatlehre* 249. oldalától kezdődő szöveg a 274. oldal első bekezdésével bezárólag, a második innen a könyv végéig, a 274–279. oldalakig. Egyetértek Schefolddal, aki szerint a két rész között törés van (vö. HELLER 1992p, 262.).

⁸⁹³ Vö. HELLER 1992p, 556–557.

összefoglaló jelleggel négyet, amit aztán – elsősorban a Schmitt-tel folytatott polémia miatt – egy ötödikkel egészít ki.⁸⁹⁴ Az újraírásra az adott okot, hogy Heller nem volt megelégedve a korábbi három alkotmányfogalomra alapozott elemzésével, ezért végül is öt alkotmányfogalom megkülönböztetéséhez jut el. Ennek a „második nekifutásra” írott résznek csak az első fele foglalkozik az alkotmányfogalmakkal, azt Kelsenel és Schmitt-tel szembeni kritikájának összefoglalása, majd az alkotmányozó hatalom tárgyalása követi.

Heller elégedetlenségének egyik oka valószínűleg antipozitivistá államelméletének és a weimari alkotmány iránti elkötelezettségének az ellentmondása volt, és ezt a problémát még akkor sem tudta saját igényeinek megfelelően kielégítően kezelni, amikor az alkotmány már hatályát veszítette. Heller feltehetően el akarta kerülni, hogy elemzéseit a weimari alkotmány nemzetiszocialista felszámolása legitimálásaként értelmezzék. Találón jellemzi ezt a helyzetet Sonthheimer: „Az új elmélet egy tágabb és helyesebb alkotmányfogalmat fejlesztett ki, amelyik túlmegy az írott okmány normáin, és belevonta az »áramló« politikai életet is. Az a politikai dinamikával szemben kétségtelenül jobban megállta a helyét, mint a szűk pozitivistá alkotmányfogalom. Másrészt viszont túlzottan eltávolodott feladhatatlan vonatkoztatási pontjától, az írott alkotmánytól. A pozitivisták a szöveghez való ragaszkodásuk miatt nem voltak képesek megragadni az alkotmány és a politikai jog változásának a jelenségét, a politikai létnek az államelméletbe való bevonása ezzel szemben meggyőztette az írott alkotmány normativitását és ezzel magát az államot [azaz a weimari köztársaságot: Sz. P.] is megrendítette.”⁸⁹⁵

Az öt alkotmányfogalom lényegét Dian Schefold röviden és világosan a következő áttekintésben foglalja össze: „1. Szociológiai alkotmányfogalmak. a) a politikai egység egészének állapota minden természeti és kulturális föltételével együtt; b) a politikai egység alapstruktúrája, amelyik abból az állapotból értékelően kikristályosodik. Ennek az állapotnak felelnek meg 2. mint jog(ász)i alkotmányfogalmak a) az alkotmányos rendnek mint jogrendnek az egész jogi állapota; b) a jogrend alapvetőnek értékelt résztartalmi, még ha azok nem is alkotnak zárt rendszert; végül c) az alkotmányokiratban rögzített jogtételek.”⁸⁹⁶ Schefold tehát alapvetőnek a társadalmi-politikai és a jog(ász)i alkotmányfogalmak megkülönböztetését tekinti, a további alkotmányfogalom-meghatározásokat – véleményem szerint helyesen – az előbbi kettő konkretizálásaként fogja föl.⁸⁹⁷

Ezeknek az alkotmányfogalmaknak a tartalma a megelőző fejtegetések alapján bontható ki. A témakör tanulmányozása során figyelembe kell venni, hogy Heller gondolatait mindvégig Schmitt *Verfassungslehre*jére figyelemmel, azzal többnyire polemizálva fejti ki, de gyakoriak a kritikai észrevételek Kelsen és Smend álláspontjával kapcsolatban is.

⁸⁹⁴ „Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva először négy alkotmányfogalmat kell megkülönböztetnünk: két szociológiai és két jogászai fogalmat.” Ezt egészíti ki azután a sorrendben ötödik „formális alkotmányfogalommal”, amely „az alkotmányokmányban írásban rögzített jogtételek összességét jelenti” (HELLER 1992p, 274., 276.).

⁸⁹⁵ SONTHEIMER 1960, 65.

⁸⁹⁶ SCHEFOLD 1984a, 563.

⁸⁹⁷ Robbers ettől eltérően nyolc alkotmányfogalmat különböztet meg, ami úgy jön ki, hogy egyszerűen összeadja az először említett hármat meg a későbbi ötöt. Schefold joggal nevezi Robbers eljárását termékletlennek. SCHEFOLD 1984a, 562.

Szociológiai-politikai alkotmányfogalom

Az elsőnek említett átfogó szociológiai alkotmányfogalmat Heller a fejezet elején, *A politikai alkotmány mint társadalmi valóság* cím alatt tárgyalja. Ez a politikai alkotmány a társadalmi valóság részét képezi. A közelebbi meghatározás kiindulópontja Hellernél a szervezet: Egy állam alkotmánya annyiban azonos szervezetével, amennyiben ez a tudatos emberi cselekvésekkel létrehozott alkotmányt jelöli, és csak azt. Mindkettő, vagyis az állam alkotmánya és az állam szervezete, az emberi akarati aktusok által állandóan megújuló politikai létállapot alakzatát vagy struktúráját jelenti. Ennek a konkrét emberi tevékenységformának köszönhetően lesz az állam rendezett hatásegység, csak ezáltal rendelkezik egyáltalán egzisztenciával.⁸⁹⁸ És ezen a ponton fel kell hívni a figyelmet arra a körülményre, hogy az állam és alkotmány viszonyát illetően csak látszólag van ellentét Schmitt és Heller álláspontja között. Schmitt szerint az állam léte megelőzi az alkotmányt, Heller szerint viszont nem. Az ellentét azért látszólagos, mert Schmitt állítása az ún. pozitív alkotmányfogalomra, vagyis az alapvető döntésre vonatkozik, Helleré pedig az alkotmányra mint szervezetre. Állam szervezet nélkül valóban nem létezhet, viszont az alapvető politikai döntést valóban meg kell előznie a döntéshozó politikai szubjektummá válásának. Ebben az értelemben előzi meg a politikai az államot, és az állam az alkotmányt.

A társadalmi-politikai valóság bevonása az alkotmányfogalomba Arisztotelész óta ismert az államelméletben. Ami Hellernél új, az ennek az alkotmánynak a tagolása, a nem normázott, jogon kívül normázott és jogilag normázott elemek megkülönböztetése, a nem jogi normativitás szerepének a felismerése.⁸⁹⁹ Schefold ennek jelentőségét abban látja, hogy ezzel a folyamatban, a dinamikában a tartós elemeket is megragadja, és ezáltal tudja meghaladni Smend integrációelméletét.⁹⁰⁰

Az nyilvánvaló, hogy Hellerre hat Smend felfogása, de egészében azt nem fogadja el. Hangsúlyozza, hogy „a tényleges hatalmi viszonyok állandó mozgásban vannak. Minden emberi szervezet annyiban áll fenn, amennyiben mindig újra keletkezik. Aktuális valósága a résztvevők egységes akcióvá rendezett pillanatnyi hatásosságában van [...] Az együttműködés aktuális és a jövőben hasonló módon elvárt alakulását, ami által a szervezet egysége és rendje mindig újra képződik, nevezzük alkotmánynak a valóságtudomány értelmében.” Smend integrációelméletétől való elhatárolódása abban jelenik meg, hogy szerinte „az állam és az alkotmány megismerésének ugyan nem szabad megfelelednie tárgyának folyamatjellegéről, még kevésbé szabad azonban eltekinteni attól, hogy egy alkotmány csak annyiban ismerhető meg, amennyiben minden dinamikája ellenére megőrzi statikáját. Az államalkotmány ezért elsősorban nem folyamat, hanem produktum, nem tevékenység, hanem tevékenységforma, nyitott alakzat, amelyen keresztül átjár az élet, élet formában és forma életből.”⁹⁰¹ A dinamikus és statikus mozzanatok egységéből következik a lét (*Sein*) és kell

⁸⁹⁸ Vö. HELLER 1992p, 249.

⁸⁹⁹ „Minden alkotmányon belül megkülönböztethetők a nem normázott, és a normázott, azon belül a jogilag és a jogon kívül normázott alkotmány mint a politikai összalkotmány résztartalmi. A tudatosan tételezett és biztosított jog által normázott a szervezett alkotmány” (HELLER 1992p, 250.)

⁹⁰⁰ SCHEFOLD 1984a, 557.

⁹⁰¹ HELLER 1992p, 249–250. „Az alkotmány tartós mozzanat, a nyugalomban lévő állam, ellentétbe állítva a közigazgatással, a mozgásban lévő állammal” (HELLER 1992p, 269.). Smend hatását mutatja az állam sajátosságainak ábrázolása is: az államnak „döntő képződési törvénye ugyan a szervezet, másrészt viszont

(*Sollen*) viszonyának olyan felfogása, amely egyaránt alapját képezi Schmitt-tel és Kelsennel szembeni kritikájának.

A nem jogi normativitás szerepének a hangsúlyos elemzése azért különösen jelentős, mert ezen az alapon – összekapcsolva azt a jog etikai konstitúciós elveinek a korábbiakban tárgyalt differenciálásával és az alkotmányos alapelvek később tárgyalandó jelentőségével – lehetőség nyílik a *sui generis* politikai normativitás olyan vizsgálatára, amely különbözik a politikai moralitástól, és nem korlátozódik a politikai szervezetek normáira sem. Schmitt a rendkívülit, az abnormitást nem pusztán ellenfogalomként, a normalitás jobb megvilágítása érdekében használja, hanem premisszaként, mondhatni axiómaként, történeti és logikai kiindulópontként. Heller ezzel szemben a normalitásra alapozza elméletét: az államra „nemcsak a résztvevők normatív szabályozott (normierte) és jogilag szervezett, hanem normatív nem szabályozott (nichtnormierte), mindazonáltal azonban normalizált viselkedése is jellemző. Egy viselkedés normalitása az átlagos megfigyelésén alapuló becsléssel való megegyezését jelenti. Minden valószínűsítően érvényesülő társadalmi rend a résztvevők bizonyos elvárásainak valószínűségében (Erwartungschancen) áll [...] Ilyen elvárások tudatos vagy tudattalan alkalmazása nélkül társadalmi együttélés és különösen együttműködés nem lehetséges.”⁹⁰² Ennek az együttműködés alapját képező normalitásnak a figyelmen kívül hagyása Schmittnél egyébként összhangban van elméletének konfliktusra orientáltságával is.⁹⁰³

Kelsen és Schmitt egyaránt szembeállítja és elszakítja egymástól a szociológiai valóságot és a normák világát mint döntést és normát. Heller szerint „az alkotmányban a normalitást és a normativitást, a létet (Sein) és a kellést (Sollen) nem szabad teljesen elválasztva elgondolni”.⁹⁰⁴ Ez a megállapítás egyébként a *Die Souveränität*-ban a rendről kifejtett álláspont konkretizálása is. Ezen az alapon Hellernél a norma és a normativitás is a társadalmi valóságon belül van, és ennek megfelelően a tényleges normatív erejéhez a normatív normalizáló ereje társul. Véleményem szerint ez a döntő mozzanat, és Heller valóságértelmezése a helyes. A normativitás ugyanis mindig „pozitív értékelt normalitás”,⁹⁰⁵ ezért két vonatkozásában is valóságos: egyrészt a valóságra mint normalitásra vonatkozik, másrészt valóságos értékelések eredménye.

A magatartások normalitását kifejező „nem-normázott alkotmány azonban mindig csak az egész alkotmány része marad. A normalitást mindig meg kell erősíteni és ki kell egészíteni a normativitás által, az empirikus kiszámíthatósági szabály mellé kell lépnie az értékelő megítélési normának. A normalitás normativitássá fejlődését, ami egy pszichikai

sohasem pusztán a szervezeti technika produktuma, mint a részvénytársaság. Az államszervezet azzal szemben mélyen behatol az ember személyes életébe, formálja lényét, ahogy az államhoz tartozók lényé is meghatározóan befolyást gyakorol annak szervezetére. Ezért nevezzük az államot szervezett életformának” (HELLER 1992p, 250–251.). Az állam statikus és dinamikus természetében Smend és Heller fölfogása között már akkor is hangsúlybeli különbségek voltak, amikor elméletileg a legközelebb álltak egymáshoz. Heller 1926-ban többé-kevésbé egyetértőleg idézi Spengert: „Kitűnően fogalmazta meg O. Spengler ezt az államgondolatot: Az állam a nyugalomban lévőnek elgondolt történelem, a történelem a folyamatban lévőnek elgondolt állam” (HELLER 1926a, 315.). Erre az állításra Smend azzal reagált, hogy „Heller meglepő módon jóváhagyta Spengler statikus államfogalmát” (SMEND 1928a, 19.).

⁹⁰² HELLER 1992p, 251.

⁹⁰³ A konszenzus- és konfliktusorientált elméletek megkülönböztetését lásd LIPSET 1967, 314–318.

⁹⁰⁴ HELLER 1992p, 250.

⁹⁰⁵ HELLER 1992p, 263.

elviselhetőségi törvényre vezethető vissza, gyakran és joggal hangsúlyozzák, de többnyire egyoldalúan. Mert a ténylegesen normálisnak ezen normatív ereje mellett a normatív normalizáló erejét egy teljesen sajátos és nagy jelentőség illeti meg [...] A valóságban a nem-normázott alkotmány talapzatán emelkedik a normaformában megalkotott alkotmány.”⁹⁰⁶

Minden jog- és államszociológia alapproblémája Heller szerint „a normalitás és normativitás viszonya az államalkotmányban [...] A jogi normák különös jelentősége más társadalmi normákhoz viszonyítva éppen abban rejlik, hogy igen gyakran mint a társadalmi léttel szembeállított akarásként és kellésként, az eddigi társadalmi renddel szemben új rendelkezésként lépnek föl.”⁹⁰⁷ Tekintettel arra, hogy Heller szándékosan nem „általános államtant” írt, hanem mivel az államelmélet feladatának „a bennünket körülvevő állami élet valóságának” a kutatását tekintette, és „az államot a maga jelenlegi struktúrájában és funkciójában, történeti ígylétének keletkezésében és fejlődéstendenciáiban kívánta megragadni”,⁹⁰⁸ az említett alapproblémát is elsősorban a modern állam vonatkozásában mutatta be. „A politikai alkotmánynak éppen ebben az uralmi normatétélezés általi tervszerű-tudatos befolyásolásában, a központi normatív szabályozás általi területi-univerzális normalizálásnak a kísérletében rejlik a modern állam lényege.”⁹⁰⁹

Heller itt arra is rámutat, hogy ennek a „normatétélezés általi tervszerű-tudatos befolyásolásnak” a szerepe és jelentősége a modernitás kibontakozásával, a kapitalizmus fejlődésével egyre nő: „A normalitásnak a tervszerű-uralmi normativitás általi fokozása a modern államalkotmányokban a legszorosabb összefüggésben van azzal a szükségszerűséggel, hogy tudatos normatétélezés révén a társadalmi kapcsolatok minél átfogóbb normalitását és kiszámíthatóságát tervszerűen teremtsék meg.”⁹¹⁰ Heller áttekinti ennek a folyamatnak a legfontosabb tényezőit, majd arra a következtetésre jut, hogy „ennek a formális társadalmi racionalizálódási folyamatnak az ideiglenes⁹¹¹ végeredménye a mai állam, amelyik a jogszolgáltatást és az állami kényszerrel történő végrehajtást hivatalnoki kara segítségével egységesen megszervezte, és a törvényhozást, különösen az írott alkotmányok és a 17–19. század nagy kodifikációi révén centralizálta”. „Az így létrejött alkotmány egy egységes egészet képez, amelyben normalitás és normativitás, valamint a jogi és jogon kívüli normativitás a kölcsönös kiegészítés viszonyában állnak egymással. A társadalmi normák normalizáló erején nyugszik a normalitás általánosítása és ezzel együtt az alkotmány tartóssága [...] Az alkotmány kontinuitása és egy politikai státusz csak azáltal jön létre, hogy a normatétélező is kötöttnek tekinti magát elődeinek bizonyos normative objektívált döntéseihez. Csak a normatív elem által lesz normalizálva egy pillanatnyi és teljesen kiszámíthatatlan uralmi szituáció folyamatos és kiszámítható uralmi helyzetté, azaz kerül bele a pillanatnál tovább tartó alkotmányba.”⁹¹² A politikai alkotmány stabilitására vonatkozó ezen megalapozott követelményből az is következik, hogy a pillanatnyi politikai szituáció napi politikai

⁹⁰⁶ HELLER 1992p, 251–252.

⁹⁰⁷ HELLER 1992p, 253.

⁹⁰⁸ HELLER 1992p, 3.

⁹⁰⁹ HELLER 1992p, 253.

⁹¹⁰ HELLER 1992p, 253.

⁹¹¹ További közös vonás, hogy mind Schmitt, mind pedig Heller a modern nemzetállamot átmeneti jelenségnek tartotta, amely meg fog szűnni, persze nem az „állam elhalása” értelmében.

⁹¹² HELLER 1992p, 254. Ezzel kapcsolatban Heller arra is rámutat – s ennek majd az alkotmány egysége szempontjából is jelentősége lesz –, hogy „a polgári forradalmakat az új alkotmányokkal is úgy kell részben

igényeihez igazított alkotmánymódosítások magának az alkotmánynak a kontinuitását és stabilitását ássák alá.

A normalitás és normativitás viszonyával kapcsolatos álláspontját Heller kritikai összefüggésben fejti ki. Azt állítja, hogy Kelsen és Schmitt, a saját nézőpontjukból, tehát ellentétes irányból ugyan, de egyaránt félreértik a problémát. Ami Kelsen tévedését illeti: „A lét (Sein) és kell (Sollen) törvények elválasztását a szokásos élességgel nem lehet fönn-tartani. Helytelen az az állítás, »a természeti törvények értelme az, hogy a dolgok ténylegesen úgy viselkednek, ahogyan azt a törvények leírják, míg a jogi normák értelme nem az, hogy az emberek ténylegesen úgy viselkednek, ahogyan azt a normák statuálják, hanem hogy az embereknek így kell viselkedniük«. Kelsennek ez a felfogása a normákat éppen létre irányuló kellés (Seinsollen) értelmüktől fosztja meg.”⁹¹³ Értelmezésem szerint helyesebben vagy pontosabban megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a normatív törvényeket nem lehet teljesen elválasztani a kauzális törvényszerűségektől. A fogalmi elkülönítés nélkülözhetetlen, de aztán következnie kell a reflexiónak, a létbeli összefüggések fogalmi tisztázásának, a létbeli összefüggések és a normák közötti, szintén létbeli viszony vizsgálatának, mindenekelőtt annak, hogy a normativitásnak milyen létbeli feltételei vannak. Ezzel ellentétes tévedésbe esik Schmitt, „aki a normativitást alábecsüli, és az egzisztencialitással hozza hamis ellentétbe, úgy hogy az alkotmányt csak mint döntést képes felfogni, és mint normát nem. Nincs olyan politikai alkotmány, amelyik éppen létállapotában nem normamegformált lét lenne, azaz egy pusztán normális mellett nem lenne normák által szabályozott tevékenységforma is.”⁹¹⁴ Világosabban megfogalmazva: nem lehetséges olyan alkotmány, amely csak döntésből állna, egy olyan döntés, amely nem objektiválódik normában, nem lehet alkotmány, mivel csak a normáknak van normalizáló ereje, a döntéseknek önmagukban nincs. Hasonló határozottsággal utasítja el Schmitt decizionizmusának⁹¹⁵ egy másik elemét is: „A normatív alkotmányelem politikai és jog(ász)i jelentősége teljes meg nem értése kifejeződésének lehet nevezni, amikor Schmitt azt a merész állítást teszi, hogy minden jog szituációjog (Situationsrecht). Egy bizonyos normalitás a normativitás tartós előfeltétele, és kétségtelenül nincs olyan norma, amely a káoszra alkalmazható lenne. A norma érvényessége azt a normális általános állapotot tételezi fel, amelyre nézve tervezték, és egy teljesen kiszámíthatatlan kivételes állapotot normatív nem is lehet értékelni. Azonban éppen a társadalmi káosznak felelne meg a szituációjog; egy ilyen nem mutatkozna többnek, mint egy relatíve statikus építménynek a társadalmi változásban (als ein relativ statischer Einbau in das gesellschaftliche Werden), mint a mindig változó hatalmi szituációk strukturálódásának, és legjobb esetben is csak minden pillanatban változó alkotmányszituációkat engedne meg létrejönni, alkotmányos állapotot vagy államalkotmányt azonban nem. A jogilag normázott alkotmány sohasem pusztán államilag autorizált jogi normákból áll, hanem érvényesüléséhez mindig nem normázott és jogen kívül normázott alkotmányelemek általi kiegészítésre van szüksége. Egy norma tartalmát és érvényesülési módját (Geltungsweise) sohasem pusztán szövege (Wortlaut) és nem is tételezőjének szándékai és tulajdonságai határozzák meg, hanem

felfogni, mint annak a heroikus vállalkozásnak a folytatását, amelyet a kontinentális abszolutizmus kezdett meg a társadalmi valóság egységes terv szerinti tudatos rendezésével” (HELLER 1992p, 254.).

⁹¹³ HELLER 1992p, 254–255.

⁹¹⁴ HELLER 1992p, 253.

⁹¹⁵ Schmitt decizionizmusának részletes elemzését lásd SZIGETI 2004, 338–357.

mindenekelőtt címzettjeinek tulajdonságai is [...] Ezért az egyes jogi norma alapvetően csak az alkotmány egészének totalitásából érthető meg.”⁹¹⁶

A jogon kívüli normák és normalitások a normázott alkotmányt azonban nemcsak ki egészítik, hanem ellentmondásba is kerülhetnek vele, és akadályozhatják érvényesülését.⁹¹⁷ Ebben az összefüggésben Heller szerint lényeges a címzettek tulajdonságainak befolyásoló szerepe, amely azt eredményezi, „elég gyakran fordul elő, hogy a nem normázott vagy jogon kívüli normázott társadalmi valóság erősebbnek bizonyul, mint az állami jogalkotás”.⁹¹⁸ Az alkotmány esetében a címzettek köréből kiemelendők a központi állami szervek, mivel azok alig kényszeríthetők.⁹¹⁹ Erre a tényre is tekintettel Heller részben egyetért Schmitt-tel. Hivatkozva arra, hogy „az alkotmány normáinak az annak ellentmondó hatalmi viszonyok általi, kevésbé jelentős változtatását az újabb államjogelmélet az alkotmányváltozás tanában tárgyalja”, lényegében Schmitt-tel egyetértve állapítja meg, hogy „a jogállami korlátok ellenére lehetséges lehet a jogsértés általi jogalkotás. Az alkotmány normáinak megváltoztat-hatatlansága sem képes feltartóztatni a forradalmakat és a restaurációkat, az alkotmányos hatalommegosztás nem tudja megakadályozni, például a parlament és a kormány közötti feloldhatatlan konfliktus esetében, hogy fölérendelt hatásegység hiányában a ténylegesen erősebb hatalom érvényesül, és megvalósítja az államhatalom szükségszerű egységét.”⁹²⁰ A Schmitt-tel és részben Smenddel való hasonlóság ellenére azonban látnunk kell, hogy míg náluk a hatalmi viszonyok képezik a dinamikus mozzanatot, addig Hellernél a jogelvek is részei a dinamikának.

A politikai alkotmány kapcsán Heller még egy lényeges kérdést, az alkotmányos alapelvek szerepét és jelentőségét tárgyalja. Az alapelveknek Heller elméletében az a funkciója, hogy az alkotmány normalitását és normativitását, dinamikáját és stabilitását összekapcsolják. Ennek során a *Die Souveränität*-ben kifejtett álláspontját, mint láttuk, némileg módosítja és az alkotmányjog vonatkozásában konkretizálja. A módosítás abban nyilvánul meg, hogy míg korábbi felfogása szerint a jogelvek nem képezték a jog részét, addig a *Staatslehre* egyes megfogalmazásaiban a jogelveket is a jog részének tekinti, mivel „a pozitív jogtételek szövege nem tartalmazza a jog egészét”.⁹²¹ A konkretizálás lényege az a megállapítás, hogy „a társadalom által legitimált, a jogtétélező állam által gyakran nem autorizált, sőt, néha kifejezetten elvetett etikai jogi alapelveknek az alkotmány létezése szempontjából a lehető legnagyobb, részben önálló, részben kiegészítő jelentősége van”. Az önálló jelentőség abban nyilvánul meg, hogy azok „nélkülözhetetlenek mint társadalmi rendező normák”,⁹²² mivel „a jogelvek meghatározzák a társadalmi normalitást és ezzel meghatározzák és korlátozzák az alkotmányjogi jogalkotást”.⁹²³ Idetartozik az is, hogy „a jogtársak túlnyomó többsége

⁹¹⁶ HELLER 1992p, 255.

⁹¹⁷ Vö. HELLER 1992p, 258.

⁹¹⁸ HELLER 1992p, 259. A problémához lásd SCHMITT 1954, 99–101.; SZILÁGYI 2013b, 111–114.

⁹¹⁹ „A normaszzerű normalitás valószínűsége az államszervezet által nagyon jelentősen növelhető ugyan, a szervezet csúcsa azonban minden körülmények között a jog szervezett kényszerrel történő biztosításának a határát jelenti” (HELLER 1992p, 269.).

⁹²⁰ HELLER 1992p, 259.

⁹²¹ HELLER 1992p, 257. Ezzel ellentétben viszont a 256. oldalon a jogi alapelveket jogon kívüli normativitásoknak nevezi.

⁹²² HELLER 1992p, 256.

⁹²³ SCHEFOLD 1984a, 559.

csak ezeket az általános elveket ismeri, a részletező törvényi normákat alig. Gyakorlatilag tehát nem a pozitív jogi normák, hanem ezek az általános jogelvek azok, amelyek segítenek a társadalmi valóság rendjét biztosítani.”⁹²⁴ Kiegészítő jelentőségük abban van, hogy „konkretizálás hiányában ugyan mint bírói döntési normák nem alkalmazhatóak, ennek ellenére a bírói döntések szempontjából nélkülözhetetlenek mint értelmezési szabályok [...] A jogi alapelvek bevonása nélkül a pozitív alkotmányjogi normák többségét ott sem lehet megérteni, értelmezni vagy alkalmazni, ahol a törvényhozó kifejezetten nem utal rájuk.”⁹²⁵

Az általános jogelvek érvényességéhez a korábban kifejtettek szerint nincs szükség arra, hogy azokat a pozitív jogban is rögzítsék, de az lehetséges, s ebben az esetben az alapelvek jelentősége megnő, hatásuk fokozódik. Ilyenkor „ezeknek az elveknek az alkotmány szempontjából való nélkülözhetetlenségét a törvényhozó azáltal ismeri el, hogy azokra két formában utal, vagy materiálisan, a jogi alapelv tartalmát megfogalmazó formában, vagy pedig formálisan” pusztán megemlítve.⁹²⁶ Formális utalás esetében „a törvényhozó a bírónak fölhatalmazást ad arra, hogy a jogi alapelvet döntési normává emelve konkretizálja. Ezzel két dolgot ismer el: egyrészt azt, hogy a jogi normativitás a pozitíve értékelt társadalmi normalitás általi kiegészítésre szorul, másrészt annak lehetetlenségét, hogy a jogi normákat kiegészítő társadalmi normák történelmileg legtöbbször változó tartalmát mindenkorra rögzítsék.” Ez utóbbira az egyenlőségelv értelmezésének a változásai képezik a klasszikus példát.⁹²⁷

Heller politikai alkotmányfogalma Schmitt abszolút alkotmányfogalmával állítható párhuzamba, de attól eltérően egyetlen fogalomban tartalmazza azt, amit Schmitt az abszolút alkotmányfogalom három különböző jelentéseként különböztet meg.⁹²⁸ Ezért azt is mondhatnók, hogy ez az elképzelhető legabszolútabb alkotmányfogalom. Ezért bármennyire is erénye, hogy magában rejtje a normativitás megalapozásának lehetőségét, túlságosan tág terjedelme és bonyolult tartalma miatt tudományos elemzésre csak korlátozottan használható. Ugyanakkor önkritikaként és feladatkitűzésként kell értelmeznünk Heller azon megfogalmazását, amelyet az alkotmányfogalmak összefoglalása során tett meg. Eszerint „a legtartalmasabb alkotmányfogalom az állam jellemző hatalmi struktúráját, konkrét egzisztencia- és tevékenységformáját jelenti. Ennek a fogalomnak – amely a »politikai egység és rend összállapotát« (Schmitt), az »állam lélettatalítását és életvalóságát« (Smend) jelenti – a terjedelme (Weite) tehát az állami egység valamennyi természeti és kultúrfeltételét magában foglalja, minden értékelő megkülönböztetés nélkül, ami tudományosan használhatatlanná teszi.”⁹²⁹ Ezt a használhatatlanságot fenntartással kell kezelnünk, azt szerintem úgy kell érteni, hogy az a konkrét alkotmányjogi elemzés számára alig használható, de a saját álláspont megalapozására, a vitapartnerek nézeteivel való szembeállításra nagyon is alkalmas. Ebből a korlátozott használhatóságból következik viszont a további konkretizálás igénye, ami Heller második alkotmányfogalmához vezet.

⁹²⁴ HELLER 1992p, 256.

⁹²⁵ HELLER 1992p, 256–257.

⁹²⁶ HELLER 1992p, 256. „A materiális utalásokra példa a birodalmi alkotmány második része, például a 119. és 120. szakaszok, de ilyenek az írott alkotmányok alapjogi katalógusai, a jó erkölcsökre, a jóhiszeműségre és tisztességre stb. való utalás” (HELLER 1992p, 256.).

⁹²⁷ HELLER 1992p, 257.

⁹²⁸ Schmitt alkotmányfogalmairól részletesen SZILÁGYI 2013b, 97–104.; 2017–2018.

⁹²⁹ HELLER 1992p, 274.

Szociológiai-valóságtudományi alkotmányfogalom

A politikai alkotmányfogalom jelzett hiányosságát Heller egy szűkebb, sokkal gyümölcsözőbb *valóságtudományi* alkotmányfogalom útján kívánta meghaladni. Az alkotmány valóságtudományi fogalma „azáltal jön létre, hogy egy, az állami totalitáson belüli meghatározott történeti-politikai álláspontról az államnak egy alapstruktúráját fundamentálisnak értékelik, és mint az állami egység relatíve maradandó építményét kiemelik”.⁹³⁰ Ez annyiban hasonlít Schmitt abszolút alkotmányfogalmának második értelmezésére, hogy mindkét esetben az egészen, az „összállapon” belüli szelekcióról, a lényegesebb jegyek elkülönítéséről van szó, ezeket azonban Schmitt a több államot átfogó államforma szintjén kívánja megragadni, Heller pedig a konkrét egyedi állam szintjén. A részletezéssel mindkét államtudós adós maradt, bár a Schmitt által vázolt megoldás módszertani szempontból mindenesetre könnyebben megvalósítható: a több egyediből könnyebb kiszűrni a lényegest, mint egyből. Schefold arra a következtetésre jutott, hogy „Heller fejtegetéseinek elemzése azt a gyanút kelti bennünk, hogy a *Staatslehre*-ben még további konkretizálásoknak kellett volna következniük, de ezeket már nem fejthette ki [...] Ezekkel az eredményekkel Heller egy alkotmányelmélet alapjait rakta le. Ezt kellene most fölhasználni.”⁹³¹

Jogi alkotmányfogalom

Heller harmadik alkotmányfogalma a jogászai nézőpontból konstruált átfogó jogi alkotmányfogalom. Ennek kapcsán leszögezi, hogy „a két szociológiai alkotmányfogalomnak az alkotmány két értelemtudományi, méghozzá jog(ász)i fogalma felel meg [...] Az átfogó jogi fogalom tartalma az állam egész jogi állapota lenne [...] Itt nem a valóságos összállapotról van szó, hanem csak a politikai egység és rend jogilag érvényes állapotáról, tekintet nélkül arra, hogy mely normák számítanak alapvetőeknek vagy levezetetteknek. Ebben az esetben tág értelemben vett materiális alkotmányról beszélhetünk.”⁹³² Ezt az alkotmányfogalmat Heller *Az önállósodott jogi alkotmány* cím alatt elemzi. Ennek az elemzésnek az alapgondolata az, hogy a jogi értelemben vett alkotmány mint meghatározott jogi normák összessége a politikai alkotmány egyik mozzanata, de önállósodott, ezért önálló jogdogmatikai vizsgálódás tárgyává tehető mozzanata. „A jogilag normázott államalkotmány is mindig a fizikai és pszichikai hatalmi viszonyok kifejeződése, és az is marad. Az alkotmány mint hatásösszefüggés a valóságtudományi módszer tárgya. A dogmatikai jogtudomány ezzel szemben az állam jogi alkotmányát mint a társadalmi valóságtól relatíve eloldott és önállósodott, normatív értelmi képződményt szemléli. A jogdogmatika a gyakorlati észnek a terméke, és nem a tisztán teoretikus ész terméke. Jelenleg éppen az államtan az, amelyiknek meg kell válaszolnia azt a kérdést, hogy a társadalmi valóságtól relatíve eloldott jogi alkotmányt külön jogdogmatikai módszer tárgyává tenni egyrészt hogyan értelmes, másrészt hogyan lehetséges.”⁹³³ Ezekre a kérdésekre adott válaszként Heller

⁹³⁰ HELLER 1992p, 274.

⁹³¹ SCHEFOLD 1984a, 567., 562.

⁹³² HELLER 1992p, 274–275.

⁹³³ HELLER 1992p, 259–260.

először a jogi alkotmány önállósodását ontológiaiilag tárgyalja, ennek egyes elemeit mint az önállósodás alapját, jelentőségét, szakaszait és feltételeit jelölhetjük meg. Az önállósodás ontológiai alapját az aktus és értelem dialektikus egysége képezi, jelentőségét az objektíválódott értelemnek az aktust transzcendáló, azon túlmutató jellege adja, az önállósodás egyes lépéseiként pedig Heller a közösen pozitíve értékelt gyakorlatot, a jogi normák jogtételekben való objektíválódását és a jogérvényesülés szervezeti biztosítását nevezi meg.⁹³⁴ Ezután ennek módszertani következményeit vonja le a jogi dogmatika, különösen az alkotmányjogi dogmatika és jogértelmezés vonatkozásában.⁹³⁵

Heller álláspontjának pozitív kifejtéséhez itt is szervesen kapcsolódnak kritikai megjegyzései. „Az uralkodó államelmélet Jellinekkal az élen megelégszik azzal, hogy az alkotmányt mint létet (Sein) minden tudományos összefüggés nélkül a jogi alkotmány mint kellés (Sollen) mellé állítja. Azok a kísérletek, amelyek ezt a dualizmust le akarják küzdeni, eddig a két pozíció egyikének az abszolutizálásához vezettek. Kelsen az államot és az alkotmányt csak mint kellést (Sollen) fogadja el; Schmitt az alkotmányból minden normativitást ki akar irtani. Az államtan ezeket az egyoldalúságokat csak akkor kerülheti el, ha sikerül neki azt a valóság-összefüggést fölmutatnia, amelyből mind az alkotmányt mint létet (Sein), mind pedig a normatív jogi alkotmányt és a dogmatikai jogász annak megfelelő módszerét meg lehet érteni és magyarázni.”⁹³⁶ „Az alkotmánynorma funkcióját a valóságos alkotmány történeti kontinuitása szempontjából mind Kelsen, mind Schmitt félreismeri. Schmittnek az az állítása, hogy az alkotmányt nem szabad normatív szabályozásként felfogni, hanem azt mint a politikai egység fajtájáról és formájáról hozott döntést kell értelmezni, az államalkotmány normatív eleme iránti alkotmányos értetlenségéből ered. Magától értetődően elvileg minden normatív szabályozás előtt, nemcsak az alkotmány, hanem bármely törvény esetén, a normatételző többé vagy kevésbé politikai döntése áll. Amennyiben azonban a meghozott döntés akaratot kötő érvényességre tart igényt akár magára a döntéshozóra, akár másokra nézve, annak normaként kell tárgyasulnia [...] Normativitás nélkül egyetlen döntés sem képes normalitást és azzal a magatartás kontinuitását előidézni. Ennyiben a normának és a döntésnek a szembeállítás nem kevésbé visszás, mint a normativitás és egzisztencialitás antitézise. Egy jogi alkotmány alapvető szervezeti rendelkezéseinek nem normázásként, hanem konkrét politikai döntésként való felfogása az alkotmánynak mint időbeli egységnek a megértését akadályozza. Ha a meghozott döntések egyik vagy másik állam- vagy kormányforma számára nem rendelkeznének jövőbeli normatív érvényességgel, akkor nem lehetne megérteni, miként tudják azok mint döntések minden további normázás alapvető előfeltételét képezni.”⁹³⁷ Ez szerintem azt jelenti, hogy az alkotmányozó hatalom

⁹³⁴ Vö. HELLER 1992p, 260–262.

⁹³⁵ „Az újkori alkotmányjog jogászai dogmatikusának az a feladata, hogy a pozitív joganyagot úgy dolgozza fel, hogy az az államszervezet időbeli és szisztematikus egysége és rendje számára gyümölcsöző legyen [...] Az alkotmányjog jogászai dogmatikája a valóságos alkotmány történeti és rendszerbeli folytonossága céljának köszönheti keletkezését; módszerének erre a célra kell irányulnia [...] A szociológiai normativitást, [sic!] a tényleges normakövetést a jogászai dogmatika mint elvileg örök érvényességű kivétel nélküli normativitást tárgyalja (vö. előbb 47); a jogi alkotmányt intenciója szerint csak mint megtörtént és nem mint történő történelmet ragadhatja meg, ezért normaimmanensen és statikusan kell gondolkodnia” (HELLER 1992p, 263–264.).

⁹³⁶ HELLER 1992p, 259.

⁹³⁷ HELLER 1992p, 264–265.

alapvető döntésének az alkotmánytörvényt alkotó hatalommal szemben normatív érvényessége van, de ez politikai és nem feltétlenül jogi normativitást jelent.

Hellernél az önállósodott jogi alkotmány többé-kevésbé Schmitt abszolút alkotmányfogalma jogi változatának felel meg, amely Schmitt szerint használhatatlan, üres fogalom. Schmittnél az csupán arra szolgál, hogy a jogi alkotmány szükségképpen relativitását megalapozza. Heller ennek kritikájával a ténylegesen relatív jogi alkotmányon belüli elemek relativitását relativizálja, vagyis azt mutatja ki, hogy a relativitás nem jelent tetszésszerűséget, nem jelenti bárminek a lehetőségét.

Materiális alkotmányfogalom

A konkretizálás negyedik szintjén határozza meg Heller a szűkebb értelemben vett *materiális* alkotmányfogalmat, „amely az állam totális jogrendjén belüli, alapvetőnek értékelt résztartalmat mint alaprendet emeli ki”.⁹³⁸ Ennek elemzésére *Az írott alkotmány* cím alatt kerül sor. Erről röviden annyit lehet mondani, hogy az írott alkotmány fogalmát nemcsak formális fogalomként határozza meg. Az írott alkotmány mindig a tartalom és forma egysege, tipikus tartalmak írásba foglalása, egy olyan jogi forma, amelynek szükséglete a polgári forradalmakkal jelent meg.

Formális alkotmányfogalom

Az ötödik alkotmányfogalmat Heller *formálisnak* nevezi. A formális alkotmányfogalom bevezetésére egyrészt az absztrakttól a konkrét felé haladás logikája miatt, másrészt pedig a Schmitt-tel folytatott polémia miatt van szüksége. Logikailag azért, mert a szűkebb értelemben vett materiális alkotmánynak is nevezett írott alkotmány tartalom és forma egységét képezi. Mivel azonban „egyetlen írott alkotmányokmány sem tartalmazza valamennyi alapvető normát, és minden alkotmány tartalmaz olyan jogtételeket is, amelyek egy politikai szisztematika álláspontjáról nem tekinthetők alapvetőknek. Ezért a szűkebb értelemben vett materiális alkotmányok mindig több alkotmánytörvényből tevődnek össze, amelyek közül egy okmányt kiemelkedő jelentősége miatt »formális« alkotmánynak nevezünk”,⁹³⁹ és „az alkotmányokmányban írásban rögzített jogtételek összességét jelenti. Hogy mi kerüljön bele, arról egyedül az alkotmányozó dönt. Az írott alkotmányokban világosan fölismerhető az a tendencia, hogy az alkotmányokmányt lehetőleg összhangba hozzák a szűkebb értelemben vett materiális alkotmánnyal, és ez abban jut kifejezésre, hogy valamennyi írott alkotmány az alapvető szerv- és funkciórend alakjában tipikus tartalmat mutat föl. A formális alkotmány fogalma tudományosan azért szükséges, mert sohasem lehetséges, hogy a materiális és formális alkotmány tökéletesen fedje egymást. Az alkotmányokmányok ugyan tipikus tartalmakat foglalnak magukba; az alkotmánytörvényi fenntartás számára azonban nincsenek elméleti alapelvek. Arról, hogy mit szabályoz az alkotmányokmány mint az általános törvényi fenntartás esetében, a hagyomány, a politikai célszerűség, a ha-

⁹³⁸ HELLER 1992p, 275.

⁹³⁹ HELLER 1992p, 275.

talmi helyzet és a jogtudat dönt.”⁹⁴⁰ Az idézett szövegben megfogalmazott állítások Schmitt alkotmányértelmezése ellen irányulnak, amely szerint a weimari alkotmány rendelkezései között különbséget kell tenni lényeges és esetleges, az alkotmányhoz mint alapvető politikai döntéshez tartozó és oda nem tartozó rendelkezések, és e rendelkezések kötelező ereje között is. Heller elutasító álláspontját minden bizonnyal az motiválta, hogy Schmitt a lényegtelen rendelkezések közé sorolta az alkotmány szocialista értékválasztáson nyugvó rendelkezéseit is, amelyeket viszont Heller alapvető fontosságúaknak tekintett.⁹⁴¹ Nem véletlen tehát, hogy Heller az idézett szöveget a következő mondattal zárja: „Ezzel elintéztük Schmittnek a formális alkotmány fogalma elleni támadásait, amelynek az eredményei általában a jogállami alkotmány relativizálására futnak ki.”⁹⁴²

Heller itt két tételt fogalmaz meg: az egyik az alkotmány egységét, a másik a formális alkotmány, azaz a jogi forma jelentőségét állítja. Az első kérdésben Heller Smenddel és Kelsennel ért egyet Schmitt-tel szemben (erre az alkotmányozó hatalom kapcsán térek ki), a második kérdésben pedig Kelsennel van azonos állásponton, Schmitt és Smend ellenében. Hasonló ellenvetést fogalmaz meg Kelsen közvetlenül Smenddel szemben,⁹⁴³ de általánosabb mondanivalóval, amely szerint a szociológiai megközelítés magában hordozza a jogállam relativizálásának a veszélyét. Heller jelentősége többek között éppen abban van, hogy úgy alkalmazza a szociológiai-valóságtudományi megközelítést, hogy nem relativizálja a formális jogállami garanciákat.

A *Staatslehre* utolsó oldalain Kelsennel és Schmitt-tel szembeni álláspontját Heller a következőképpen foglalja össze: „Jelenleg egy objektivált államalkotmány érvényességi alapjának a kérdésében két egyformán egyoldalú álláspont áll egymással kibékíthetetlenül szemben. Kelsen tiszta normativizmusa szerint az alkotmány érvényessége a hipotetikus alapnormából fakad [...] Ezzel a hatalom nélküli, csak logikailag, nem jogilag érvényes normával Schmitt a norma nélküli, egyáltalán nem érvényes hatalmat állítja szembe. Számára a »pozitív« alkotmány egyáltalán nem normatív, hanem csupán annak »a létező politikai akarata által érvényes, aki azt megalkotta«. Teljesen téves Schmittnek az állítása, mely szerint a »pozitív«, azaz a szűkebb értelemben vett materiális alkotmány nem norma és nem törvény, hanem egy »egyszeri döntés«, vagy máshol »konkrét politikai döntések sokasága«, és az alkotmánytörvények csak ennek vagy ezeknek a döntéseknek az alapján »érvényesek«. [...] Mint nem normatív, pusztán ténylegesen létező döntésként vagy ilyen döntések sokaságaként az alkotmány egyáltalán nem ragadható meg érvényesként.”⁹⁴⁴ „A jog vagy hatalom, norma vagy akarat, objektivitás vagy szubjektivitás alternatívájából kiinduló elméletek félreismerik az állami valóság dialektikus felépítését, és már kiindulópontjuk elhibázott. A jog hatalomképző jellege megtiltja nekünk, hogy az alkotmányt egy norma nélküli hatalom »döntésének« tekintsük. Egy tényleges hatalmi szituáció csak akkor válik relatíve tartós hatalmi helyzetté és ezzel valamilyen tágabb vagy szűkebb értelemben vett alkotmánnyá, ha a hatalom birtokosának a »döntéseit« legalább a hatalomnak

⁹⁴⁰ HELLER 1992p, 275–276.

⁹⁴¹ Ehhez lásd HELLER 1930.

⁹⁴² HELLER 1992p, 276.

⁹⁴³ „Ennek az 'elméletnek' éppen az a fontos, hogy bizonyos körülmények között igazolja az alkotmányellenes történéseket [...] Ez harc a német köztársaság alkotmánya ellen” (KELSEN 1971, 90–91.).

⁹⁴⁴ HELLER 1992p, 276–277.

alávetettek egy része, mégpedig a hatalmi struktúra szempontjából mérvadó része más motívumok (megszokás, érdekeltség) mellett azért is követi, mert azokat a maga részére kellő, példamutató vagy kötelező normáknak tekinti. Másrészt a hatalom jogképző jellegének el kell vetnie azt a felfogást, hogy a (tartalom nélküli) alkotmány jogi érvényességét egy pusztán logikailag érvényes hatalom nélküli normából nyerné, tartalmát pedig (ugyan az alapszabály által beiktatott) konstituáló autoritás akarati aktusából. Az alkotmány hatássonosságát és érvényességét, létét (Sein) és kellését (Sollen) ugyan logikailag el kell választani egymástól, azonban mégis mindkettő ugyanarra az alkotmányos valóságra vonatkozik, amelyben az egyik kimondásával mindig egyben a másik is tételezve van.”⁹⁴⁵

Alkotmányozó hatalom

Heller befejezetlenül maradt műve utolsó két oldalán tárgyalja az alkotmányozó hatalom problémáját, ami közvetve érthetővé teszi a *Staatslehre* torzó jellegét is. Az alkotmányozó hatalom Heller szerint, egyetértve Schmitt-tel, önálló, *sui generis* hatalmi tényező: minden alkotmányozás feltételez egy alkotmányozó szubjektumot, amelyik mint ilyen csak egy döntés- és hatásképes akarategység lehet. Az egyetértés fennáll abban is, hogy az alkotmányozó hatalom kérdése csak a modern állam problémája, és egyezik a véleményük a francia forradalomnak és a restaurációnak az alkotmányozó hatalom szempontjából való megítélésében is. Ugyanakkor Heller elutasítja a döntés és norma decizionista szembeállítását és egymástól való elszakítását, ezért (a) nem fogadja el az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom elválasztását, (b) továbbá az alkotmány egységét állítva elutasítja az alkotmánytörvénybe foglalt normák lényegesekekre és lényegtelenekre való felosztását. Ezek a következtetései azonban, amelyeket a döntés és norma dialektikus egységének téziséből vont le, szerintem tévesek.

Az alkotmányozó hatalom kapcsán Hellernek igaza van az alkotmányozó hatalom politikai döntésének és az alkotmánytörvény kodifikálásának az egymástól való elszakítását illetően, mivel az a hatalom, amelynek a politikai döntése nem eredményez alkotmánytörvényt, nem lehet alkotmányozó hatalom. Ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy a politikai döntés jogi normákban való tárgyasululásának folyamata eléggé tagolt, és időben is hosszabb lehet, amint az 1918–19-ben Németországban is történt, és ebben az esetben a politikai döntés önállósodhat, így elméleti önállósítása, viszonylag külön kezelése is indokolt lehet. Az alkotmányozó hatalom problémájának a részletes elemzése során véleményem szerint gyümölcsöző lehet Heller jogelvekről kifejtett elméletének és Schmitt alkotmányozóhatalom-felfogásának összekapcsolása. Erre akkor van lehetőség, ha az alkotmányozó hatalom döntését olyan sajátos politikai döntésnek fogjuk fel, amelynek tartalmát jogelvek vagy politikai-jogi elvek képezik, eredményük pedig ezeknek az elveknek mint elvárásoknak a kinyilvánítása. Ehhez kapcsolódik továbbá az a tény, hogy az alapvető döntéshez szükségképpen hozzátartozik a felhatalmazás, vagy kifejezetten, mint 1918–19-ben Németországban történt, vagy hallgatólagosan, elfogadás révén. Az alkotmányozó hatalomnak az alkotmánytörvényt alkotó hatalomtól való különbségét éppen az egyik Heller által bemutatott epizód szemlélteti meggyőzően. Az alkotmányozó gyűlésnek a választások

⁹⁴⁵ HELLER 1992p, 276–277.

alapelveiről szóló vitájában a liberális Friedrich Naumann a többségi választási rendszer mellett érvelve az arányos rendszer hátrányairól szónokolt. Erre Hugo Preuß azzal válaszolt, hogy „az egyszerű többségi választáshoz való visszatérés politikai lehetetlenség”.⁹⁴⁶

Az alkotmány egységét azonos jelentőségű normák egységére visszavezetni megindokolásra szorul. Ugyanakkor, mint arra Robbers is felhívta a figyelmet, a közvetlen indokolás hiányzik. Nehéz is lenne amellett érvelni, hogy a weimari alkotmány híres-hírhedt 48. cikkelye, vagy a 22. cikkelyének első mondata és a 129. cikkely (2) bekezdésének 3. mondata azonos jelentőségű normákat tartalmaz.⁹⁴⁷ Heller egységtézise nyilvánvalóan állásfoglalás Schmitt-tel szemben, aki az alkotmányba foglalt szocialista törekvéseket akarta eljelentékteleníteni. Az egységtézis azonban ebben a formájában nem meggyőző, mert nem a lényeges és esetleges különbségét kell vitatni, hanem azt tisztázni, hogy az alkotmányozási szituációban mi volt a lényeges. Vagyis Heller ahelyett, hogy Schmitt érveinek jogpolitikai, alkotmánypolitikai, antiszocialista relevanciáját vitatná, azokat önmagukban próbálja cáfolni. Egyébként úgy tűnik, hogy Heller a *Staatslehre*-ben, feltehetően az 1932-es év tapasztalatai által motiváltan, ugyanolyan vehemenciával és elfogultan bírálja Schmitt-tet, mint egyébként Kelsent is, s ennek következtében nem volt képes meglátni Schmitt álláspontjának elfogadható mozzanatait.

Amiben viszont Hellernek van igaza Schmitt-tel szemben, az az alkotmány egységének az államszervezeti és az alapjogi rész egységeként való felfogása. Ez azt jelenti, hogy Schmitt terminológiáját használva, az alkotmány jogállami és politikai alkotórésze szoros egységet alkot. A politikai és jogállami rész egysége mellett Heller meggyőzően érvelt ahhoz az állításhoz kapcsolódva, amely szerint, az írott alkotmányok szükséglete a polgári forradalmakkal jelent meg. „A modern alkotmányok megalkotásánál a hatalom felépítésének a racionalizálására irányuló tendencia hatott közre, összekapcsolódva a polgárságnak az államhatalom gyakorlásának jogi korlátozására irányuló forradalmi törekvésével [...] A polgári forradalmakat az új alkotmányokkal is úgy kell részben felfogni, mint annak a heroikus vállalkozásnak a folytatását, amelyet a kontinentális abszolutizmus kezdett meg a társadalmi valóság egységes terv szerinti tudatos rendezésével [...] Másrészt a polgári forradalmak alkotmányai jellemző rendszményüket éppen abból a harcból merítették, amelyet a liberális demokrácia folytatott az abszolutizmus ellen [...] A modern alkotmányokmányok újszerű tartalma abban a tendenciában rejlik, hogy az államhatalom objektív jogi korlátozását érvényesítsék, és azt a polgárok szabadság- és részvételi jogai által

⁹⁴⁶ HELLER 1929b, 326.

⁹⁴⁷ A hivatkozott rendelkezések: „A képviselőket általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján a húsz éven felüli férfiak és nők választják, az arányos választási rendszer elvei szerint.” „A köztisztviselőknek lehetőséget kell biztosítani arra, hogy saját személyi nyilvántartásukba betekintsenek.” Schmitt az alkotmány nem alkotmányos jelentőségű rendelkezéseiként a 123. § (2) bekezdését, 129. § (3) 3. mondatát 143. § (3) bekezdését, a 144. § 2. mondatát és a 149. § (3) bekezdését említi, majd megjegyzi: „Nem ismerhető fel olyan tárgyi ok, amely ezen rendelkezéseket joglogikai szükségszerűséggel megkülönböztetné a lényeges rendelkezésektől. Éppúgy az alkotmányba írhatták volna a polgári házasságnak és az házasság felbonthatóságának a garantálását, a végrendekezés szabadságát, vagy azt, hogy a vadászatra jogosultnak a vadkárt teljes egészében meg kell térítenie, vagy azt, hogy a lakbéreket a következő tíz évben nem szabad emelni. A megkülönböztetés nélkül formalizáló és relativizáló szemlélet számára mindegyik rendelkezés egyaránt »fundamentális«. Az magától értetődő, hogy az ilyen formalizálás során nem az egyes rendelkezések kapnak fundamentális jelleget, hanem megfordítva, az igazi fundamentális rendelkezések fokozódnak le” (SCHMITT 1954, 12.).

az államhatalommal szemben hatalompolitikailag oly módon biztosítsák, hogy a polgárok individuális alapjogai az állam szervezeti alapstruktúrájánál fogva védettek legyenek. Az alkotmányos jogállam alapvető és veszélyes félreértése, ha mint újabban a hatalommegosztást és az alapjogokat mint egymástól független intézményeket fogják föl. A valóságban az államhatalom tervszerű, jogállami szervezetére irányuló tendencia és a szabadsággaranciákra irányuló tendencia kölcsönösen feltételezi egymást [...] A társadalmi valóságban az emberi szabadságnak mindig szervezettnek kell lennie.”⁹⁴⁸ Ez az elemzés arra is rávilágít, hogy a jog hatalomképző jellege egyben hatalomkorlátozó is, és hatalomkorlátozó jellege éppen hatalomképző jellegéből fakad. Ez a hatalomképző jelleg a szervezeti biztosítással válik potenciálisból reálissá, és a szervezet tényleges működésével aktualizálódik. A jog hatalomképző és hatalomkorlátozó jellegének ezt a dialektikáját Schmitt figyelmen kívül hagyja.

Lényeges és gyümölcsöző új mozzanat viszont az alkotmányozó hatalom *sajátos normativitásának és kötöttségeinek* az elemzése. Heller szerint „mint az alkotmányozó hatalom szubjektuma a fejedelem is és a nép is csak akkor jöhet tekintetbe, ha ezt a tulajdonságot (az állami létezés formájáról való döntés képességét) normatív is megszerezte [...] Egy nép, mind szubsztanciálisan, mind technikailag csak egy normatív rend követése által válik amorf sokaságból döntésképes akarati egységgé.” Mivel Schmitt ezt nem veszi figyelembe, alkotmánytana „ugyan politikai teológia lehet, államelmélet azonban bizonyosan nem”.⁹⁴⁹ Heller itt konkrétabbá teszi azt a Schmittnél is szereplő gondolatot, hogy a népnek mint alkotmányozó hatalomnak politikailag cselekvőképesnek, akcióképesnek kell lennie. Álláspontjának az a lényege, hogy a döntésképes akarat feltételez bizonyos koordinációt, a koordináció pedig feltételez bizonyos normát vagy normákat, különösen, ha nincs „vezér”. De ezek nem jogi normák, hanem szokásnormák, szokáserkölcsei, morális vagy politikai normák. Ebből is jól látszik, hogy Heller számára az alkotmány normativitása nem kizárólag jogi normativitást jelent.

A Heller és Schmitt álláspontjai közötti másik lényeges eltérés az alkotmányozó hatalom *legitimitására* vonatkozik. Heller szerint „egy alkotmánynak, hogy valóban alkotmány legyen, azaz több mint labilis tényleges hatalmi túlsúlyviszony, erkölcsi jogelvek alapján való igazolásra van szüksége [...] Az alkotmányozó hatalom egzisztencialitása és normativitása éppen nem ellentétben állnak, hanem feltételezik egymást. Egy alkotmányozó hatalom (Macht), amelyet a hatalmi struktúra szempontjából meghatározó rétegekkel nem kötnek össze közös jogelvek, nem rendelkezik sem hatalommal, sem autoritással, tehát egzisztenciával sem.”⁹⁵⁰ Az a tény, hogy a *Staatslehre* ezekkel a mondatokkal zárul, Heller és Schmitt vitájának korszakos jelentőségét bizonyítja.

⁹⁴⁸ HELLER 1992p, 272–273.

⁹⁴⁹ HELLER 1992p, 278.

⁹⁵⁰ HELLER 1992p, 279.

Következtetések, aktualitások, tanulságok

A weimari köztársaság államelméleti diskurzusának, s ennek összefüggésében Heller munkásságának a jelentősége és aktualitása a modern államiség jelenlegi helyzetében vitathatatlanak tűnik. Az értékelés kiindulópontja számomra az a maxima, hogy a tudományos elméletek aktualitása és tanulságos jellege nem azonosítható az elméletben állított tartalmak közvetlen átvehetőségével és még kevésbé az egyes elméletek divatosságával. Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy az adott elmélet kérdésfeltevései és megállapításai mennyiben ösztönzik az elméleti gondolkodást, milyen nézőpontból és hogyan elemzi tárgyat, milyen problémákat vet fel, és a problémamegoldások milyen további problémákhoz vezetnek. Ami konkrétan az államelméletet illeti, itt külön kell vizsgálni általában a weimari köztársaság államelméletének jelentőségét és aktualitását, másrészt ezen belül az egyes, paradigmaformáló szerzők államtanait. A weimari köztársaság politikai és jogi valóságának az államelmélet vonatkozásában három időpontból vizsgálva is kiemelkedő hatástörténeti jelentősége van. Az első a vitáknak a kor államelméletére gyakorolt hatása, amelyet a könyv részletesen tárgyalt. A második az NSZK államelméletére és alkotmányjog-tudományára gyakorolt hatás, erre rövid utalás történt. És végül a harmadik szempont, hogy a 21. század első harmadának kutatói számára a weimari korszak meghatározó eseményei és mindenekelőtt a korszak elméleti reflexiói milyen tanulságokkal szolgálnak.⁹⁵¹

Ami az első szempontot illeti, az három kifejezéssel jellemezhető: tárgyi érzékenység, elméleti-módszertani megalapozottság és befejezetlenség. Ez utóbbit azt értem, ezeket a vitákat nem vitték végig, először a náci hatalomátvétel, aztán meg az amerikai mintákat követő politikatudomány előretörése miatt. Ebből viszont az is következik, hogy a témakör további, alaposabb feldolgozása során vissza kell menni Jellinek általános államtanához⁹⁵² és a 20. század elejének filozófiai-módszertani vitáihoz is. A második szempontból az NSZK alkotmányára és alkotmányjog-tudományára sajátos módon, de a weimari korszak államelméletének minden jelentős képviselője hatott. Fő vonásaiban, bizonyos korrekciókkal egyet kell értenünk Möllers megállapításával, aki szerint a Grundgesetz intézményeiben a weimari köztársaság híveinek alkotmánypolitikai követelései valósultak meg: a következetes parlamentarizmus főleg Kelsen és Heller hatását, az erős alkotmánybíráskodás Kelsen-hatást, az ún. megváltoztathatatlansági klauzula Schmitt, a szociális jogállam Heller hatását szemlélteti és bizonyítja.⁹⁵³ Ezzel lényegében alkotmányelméleti programjuk

⁹⁵¹ „A weimari köztársaság sorsa különös fontossággal bír a 20. századi európai történelemben, s ezen belül is a kontinens politika-, valamint alkotmánytörténetében [...] A két világháború közötti korszak sok tekintetben szimbolikus demokráciája a weimari köztársaság volt. Alkotmánytörténetének nyomon követése azért különösen is érdekes számunkra, mert az jól szemlélteti a demokráciából a diktatúrába való átmenet egyik jellegzetes és sok tekintetben tanulságos folyamatát” (MEZEY-SZENTE 2003, 401., 393.).

⁹⁵² Ez jelzi, hogy – évtizedes mellőzés után – az ezredfordulón megélenkül a Jellinek műve iránti érdeklődés (vö. KERSTEN 2000).

⁹⁵³ Vö. HABERMAS 2008b, 111–114.

megvalósult, az alkotmánybíróági gyakorlatra való hatásuk ezzel véget is ért.⁹⁵⁴ Velük szemben főleg a Smend és Schmitt által kifejtett, „bíróságilag alkalmazható” elméletek tettek szert befolyásra és váltak a Grundgesetz körüli viták kikristályosodási pontjaivá. Az alkotmányelméleti viták két pólusát Smend és Schmitt elméletei jelentették, míg Kelsen és Heller távol került, illetve távol maradt azoktól. Az alkotmányjogi dogmatika olyan gondolati megoldásokat vett át, mint a formával való visszaélés, az alkotmány korlátozott megváltoztathatósága, az objektív alapjogi hatások vagy a szövetségi hűség, amelyek a konzervatív jogászok fáradozásainak az eredményei voltak és azok a Grundgesetz kontextusában sajátos értelmet nyertek.⁹⁵⁵ A weimari korszak államelméletének feldolgozása során 1948 és az 1970-es évek között a demokratikus politikai stabilitás szempontjai és alkotmányjogi részletkérdései domináltak a „Bonn az nem Weimar” gondolat jegyében. Ez a helyzet az 1970-es évektől kezdve megváltozott. Kathrin Groh és a vele egyetértő Dian Schefold szerint „a weimari köztársaság valamennyi teoretikusa közül az utóbbi évek fejlődését a legerőteljesebben Heller befolyásolta”.⁹⁵⁶ A weimari korszak államelméletével foglalkozó elemzések azonban továbbra sem tették föl a következő, megítélésem szerint alapvető fontosságú kérdéseket. A kibontakozó globalizáció és európai integráció viszonyai között a weimari államelmélet problémái hogyan jelennek meg, újrafogalmazhatóak-e a globalizáció helyzetében? A két problémahelyzetre adott, illetve adandó elméleti válaszok párhuzamba állíthatók-e? Hogyan értelmezhetők, milyen következtetésekre ösztönöznek, milyen heurisztikus szerepük lehet, milyen tanulságaik vannak? Vagy Jürgen Habermas megfogalmazásában: „Ma a mindent uraló kérdés úgy szól, hogy a nemzetállamokon túl szupranacionális és globális szinten újra ellenőrzés alá lehet-e vonni a világméretű kapitalizmus ökológiai, valamint társadalmi és kulturális robbantó erejét [...] A modern társadalmak demokratikus működésének ez a formája kiterjeszthető-e a nemzeti határokon túl?”⁹⁵⁷ Amíg Heller számára a kapitalizmus és a demokrácia mozgástörvényeinek az ellentétes iránya jelentette a problémát,⁹⁵⁸ ma ez a globalizáció és a demokrácia (jogállam) ellentmondásában jelenik meg, s ezen belül is mint a globalizáció, integráció és a szuverén nemzetállam ellentmondása, a globalizáció és a szabadság, a globalizáció és az egyenlőség, a globalizáció és a szolidaritás ellentmondása. Heller nézőpontját átvéve ez a kérdés a következőképpen hangzik: A globalizáció hátrányos folyamataiban ma milyen ellentétes tendenciák ismerhetők fel? Ezeket az ellentmondásokat első lépésként az európai integráció szintjén lehet kezelni. A bennünket érintő kérdés természetesen az, hogy mindez mit jelent egy következetes és korszerű, azaz a 21. század kihívásainak megfelelő államelmélet számára. Andreas Voßkuhle egyik tanulmányának az az alap gondolata, hogy „éppenséggel a jelenlegi tematikus és módszertani kihívások háttere előtt, amelyeknek a nemzeti jogrend, különösen a közjog az európaizálódás és internacionalizálódás miatt ki van téve, sürgető

⁹⁵⁴ Az említett korrekciókhoz tartozik, hogy az NSZK Alkotmánybíróháza a választójogról szóló első ítéletének indokolásában Heller 1929-es írására hivatkozott (SCHEFOLD 1984a, 567.).

⁹⁵⁵ MÖLLERS 2004, 422.

⁹⁵⁶ SCHEFOLD 2010, 4.

⁹⁵⁷ HABERMAS 1999, 1.

⁹⁵⁸ Heller álláspontját Schluchter jellemzi így (vö. SCHLUCHTER 1983, 175.), de azt Heller több, terjedősebb, röviden nem idézhető megállapítása is alátámasztja. Vö. HELLER 1992d, 10–13., 39–40., 45.; 1992p, 113., 137–138.

szükség van az Allgemeine Staatslehre újjáélesztésére”.⁹⁵⁹ A weimari időszak vitáinak módszertanilag az a megkerülhetetlen tanulsága, hogy „az államelmélet tökéletlen marad ott, ahol kizárólag a jogi szemléletmódra támaszkodik, Otto Hintze szavaival: sivár és alárendelt lesz. Ha normativitás és ténylegesség között nincs konvergencia, amire reflektálni lehet, nincs semmi más, mint üres okoskodás.”⁹⁶⁰ Ennek a gondolatnak az értelmezéséhez indokolt megkonstruálni az állam elméleti elemzésének lehetséges fő típusait.

Az államelméleti elemzés három lehetséges típusát különböztetem meg: (a) Az első típusba a kelsen-i tradíciót folytató elemzések tartoznak. (b) A második típust az állam kérdéseinek a politikatudományon belül történő vizsgálata jelenti.⁹⁶¹ A harmadik típusba az általános államtan Jellinekkel kezdődő hagyományát folytató kutatások sorolhatók, természetesen a jellinek-i kiindulópontot módosítva a különböző kritikák és ezek tanulságainak a figyelembevétele alapján.⁹⁶² A három típus ezen túlmenően abban is különbözik, hogy másként kezelik az ún. metajurisztikus kérdéseket. A kelsen-i tiszta jogász-i államtan ezek vizsgálatát elutasítja, a vele szembeni kritikák ismertek. Ez nem jelenti azt, hogy ezen az úton ne lehetne figyelemre méltó tudományos eredményekhez eljutni, de ezek csak részleges, korlátozott érvényességűek lehetnek, és csak a politikatudományi ábrázolásokkal együtt adnak teljesebb képet az államról. Egy következetes kelsen-i áram-elmélettől továbbá elvárható az is, hogy érdemben reflektáljon a tiszta jogtani államtan-nal kapcsolatos közismert kritikákra. A politikatudományon belüli vizsgálat számára a jogi szempont nem hangsúlyos, a metajurisztikus elemek kérdése nem releváns, ezért az az alkotmánybíráskodás által felvetett kérdések elméleti vizsgálatára nem alkalmas. Jól jelzi ezt, hogy noha a második világháború után Nyugat-Németországban egy ideig úgy tűnt, hogy a politikatudomány magába olvasztja az államelméletet, és kiszorítja a hagyományos jogász-i általános államtan-t, az 1970-es évektől ez a tendencia megfordult, és a német alkotmánybíráskodás szükségleteinek köszönhetően bekövetkezett az általános államtan reneszánsza.⁹⁶³ Ebben szerepet játszott az amerikai és a német alkotmánybíráskodásnak és a hozzájuk kapcsolódó, általuk preferált argumentációknak a különbsége is.

⁹⁵⁹ VOSSKUHLÉ 2004, 2.

⁹⁶⁰ SCHLUCHTER 1983, 51.

⁹⁶¹ Eszerint „a politikatudomány fő irányai következetesen három nagy csoportba sorolhatók, úgymint empirikus elemzések, politikaelmélet és államelméletek [...] Az államelméletek az empirikus politológiai kutatás és a politikai filozófia közötti talán legfontosabb kapcsolatot jelentik” (Politikatudomány. In BOGDANOR 2001, 551–552.).

⁹⁶² Találószerűen Franzius megállapítása: „Az államtan jogászok írják jogászoknak egy olyan tárgyról, amely túlmutat a jogon. Az államelméletek a szociológiai perspektívákat fordítják le a jogász-i diskurzusok számára” (FRANZIUS [s. a.], 12.).

⁹⁶³ Erről bővebben lásd JANN 1989, 40–43. A politikatudományban elfogadottnak tekinthető állásponttal nem értek egyet: „Napjainkra ugyanis rég elavult a századelő német és amerikai politológusainak az állami intézmények eredetéről és céljairól az alkotmányjogból levezetett túllontúl formalizált leírása, a Staatstheorie” (Politikatudomány. In BOGDANOR 2001, 552.). Hesse a jogász-i államtan fennmaradásának okai között említi a politikatudományi kutatások túl specializált, túl fragmentált jellegét, aminek következtében az 1980-as évekre visszatért a jogász-i dominancia (vö. HESSE 1987, 58–59.). Ezt úgy értelmezhetjük, hogy bármennyire is leegyszerűsítő, sőt esetenként félrevezető az állami tevékenységek jogi alapú egységbefoglalása, de az mégiscsak valamilyen kézenfekvő egységet jelent. Ennek meghaladása lehet, ha nem a jogi szabályozás tényéből, hanem annak szükségletéből indulunk ki. Franzius szerint Heller a maga varázslatos egésze irányságával, az analízis és a normativitás közötti határozatlanságával a nem szigorúan pozitivisták módon dolgozó jogtu-

Az állam társadalmi és jogi mozzanatainak az összekapcsolására törekvő, megengedhető leegyszerűsítéssel *szintetikusnak* nevezett elméleteknek többféle változata lehetséges, elsősorban attól függően, hogyan pozicionálják a metajurisztikus kérdéseket, hogyan – politikafilozófiai, szociológiai vagy társadalomelméleti szempontból – alapozzák meg összekapcsolásukat, milyen módszer (dialektika, hermeneutika, szinopszis, eklektika) segítségével hajtják végre az összekapcsolást. Ezek az ún. szintetikus államelméletek a jog- és állambölcsélet relatíve elkülönült részét képezik.

Ez a helyzet értelemszerűen felvet tudományrendszertani, elhatárolási kérdéseket is. Itt tudományos szempontból nem az ún. kompetenciavita a döntő,⁹⁶⁴ hanem a sajátos fogalomrendszer. A weimari korszak államelméleti vitáinak mai jelentősége tekintetében gyümölcsözőnek találom Christoph Möllers elemzését. Eszerint a weimari korszak államelméleti vitáinak máig tartó aktualitása abban rejlik, hogy azok a politika és a jog viszonya körül forogtak, aktualitásuk a politika és a jog viszonyának nyílt megvitatásával magyarázható.⁹⁶⁵ Möllers Luhmann elméleti javaslatát követi, amely szerint az alkotmányok funkciója a politikai és a jogi rendszer összekapcsolása.⁹⁶⁶ Ennek az összekapcsolódásnak különböző intézményes formái lehetnek, Luhmann szerint a döntő itt az alkotmánybíráskodás, Möllers szerint viszont az alkotmánybíráskodás és a törvényhozás alkotmányban rögzített szembenállása, amelyek kölcsönösen gondoskodnak a politika eljogiasításáról és a jog átpolitizálásáról. Ebben a koncepcióban a politika és a jog kapcsolódása egy hermeneutikus kör révén valósul meg, amelynek két pólusát az Alkotmánybíróság és a törvényhozás képezi. Az utóbbi évek magyarországi eseményei Möllers koncepcióját látszanak alátámasztani, sőt, azt a kérdést is felvetik, hogy mennyire kell ezt a viszonyt tágabb, az Európai Unió és az Európa Tanács, illetőleg a nemzetállami alkotmánybíráskodások, az Emberi Jogok Európai Bírósága és az Európai Unió Bírósága összefüggésében vizsgálni.⁹⁶⁷ Mindez felveti az alkotmánybíráskodás legitimációs problémáját, a bírósági alkotmányértelmezésnek a politikai befolyásoktól való elválasztását, ami viszont a „politikailag impregnált alkotmányértelmezés” szükségességéhez vezet el. Ezért a politika és a jog strukturális kapcsolódásában fontos szerep jut az államjogtudománynak. Az egyes államtudósok és elméleteik megítélésében Möllers kiemelkedő fontosságot tulajdonít annak, hogy mennyire tudták a politikai konfliktusokat jogdogmatikailag földolgozni, jogdogmatikai megoldásokban kifejezni. Möllers szerint ebből a szempontból Kaufmann, Smend és Schmitt volt sikeres, Kelsen és Heller viszont alig.

Ebből (is) következik a weimari köztársaság vitáinak jelentősége az államelméleti és a jogtudományi fogalomképzés tekintetében általában véve is.⁹⁶⁸ Ezen belül lényeges

domány számára is „a nagy elefánt” marad. Ez a politikatudomány számára kevésbé okoz problémát, így ma leginkább a Governance-elemzések küszködnek Heller államtani problematikájával (FRANZIUS [s. a.], 14.).

⁹⁶⁴ A kompetenciavita értelmezéséhez lásd Cs. Kiss 2007b, 134–137.

⁹⁶⁵ MÖLLERS 2004, 423.

⁹⁶⁶ LUHMANN 1990, 176.; 1995, 473–481.

⁹⁶⁷ Vö. DRINÓCZI 2017.

⁹⁶⁸ A weimari köztársaság államelméletének aktualitását jól mutatja, hogy a *Der Staat* című folyóirat egyik, 2012/2-es számában, a recenzió rovatban három, a korszak államelméletével foglalkozó könyvet ismertettek, amelyhez a hirdetések között még egy negyedik járul. Az érdeklődést a publikációkon túl az is mutatja, hogy a német egyetemek jogi karain minden évben számos, a weimari köztársaság államelméletével foglalkozó kurzust hirdetnek meg.

kérdés a politikai és jogi fogalmak viszonya. A szociológiai és a politikai-politikaelméleti fogalmak ugyanis a jelenségeket mint folytonos mennyiségeket ragadják meg, a jogi fogalmak viszont megszakított minőségként, alapvetően bináris vagy dichotóm struktúra mentén. Ebből adódik a kérdés, hogy a politikai vagy társadalmi-szociológiai szinten végbement változások mennyiben befolyásolják a jogi fogalomképzést; illetőleg hogy a politikai mennyiség mikor csap át jogi minőségbe is; és hogy ki, melyik elmélet hogyan kezeli ezt a problémát.

Heller jelentőségét elméletének átfogó jellege és gondolkodásbeli következetessége alapozza meg – az elsőben Smenddel és részben Schmitt-tel rokon, a másodikban Kelsennel –, azonban megfogalmazásai sokszor ellentmondásosak. Ezek hol megfogalmazásbeli, logikai ellentmondások, itt a feladat ezek korrekciója és megszüntetése, hol pedig valóságos, dialektikus ellentmondások, itt a feladat ennek a kibontása, annak tisztázása, hogy ebből mi következik. Heller jelentősége, aktualitása számos esetben, vonatkozásban problémameghatározásaiban, a problémák átfogó, csaknem minden vonatkozást felölelő megközelítésében van, szemben Kelsen és Schmitt egyoldalúságaival. Heller jelentősége, aktualitása egyrészt módszertani, másrészt tematikus. Robbers a módszertani jelentőségét emeli ki,⁹⁶⁹ amihez azonban Franzius hozzáfűzi, hogy „mai szemmel módszertani megközelítése nem problémamentes”.⁹⁷⁰ Jóllehet ez igaz, ám ennek ellenére aktuális, elsősorban azért, mert a Jellinek-féle módszertani szintézis problémáját kísérli meg megoldani.

Heller munkásságának tematikus aktualitására néhány részletkérdés kapcsán szeretném felhívni a figyelmet. Itt általános jelleggel most csak Heller realitásszemléletét emelném ki a konfliktusok elkerülhetetlenségével való szembenézés értelmében, annak belátásában, hogy nincs általános és végérvényes megoldás, csak részleges és időleges, újabb konfliktusokat eredményező megoldások vannak. Ezért Heller aktualitását akkor érthetjük meg, ahhoz akkor juthatunk el, ha az általa fölvezetett problémákat absztraktabb szintre emeljük.

Napjaink államelméleti problematikája számára Heller eszme- és elmélettörténeti elemzései több vonatkozásban is jelentősek, amelyek közül néhányat Heller munkásságának a bemutatása során már érintettem. Ezeket nem kívánom itt megismételni, de néhány kiegészítést szükségesnek tartok hozzáfűzni. Az egyes részletmegállapításain túl a helleri eszme- és elmélettörténeti elemzések jelentőségét mindenekelőtt abban látom, hogy azok meggyőzően igazolják a tétel helyességét, amely szerint egy korszerű, átfogó és rendszerezett államelméletnek alapos, a politikai események és intézmények történetére reflektáló elmélettörténeti vizsgálódáson kell alapulnia. Az ilyen típusú vizsgálódások az államelmélet megalapozásához elkerülhetetlenek, mert csak ezen az úton fogalmazhatók meg és választhatók el a modern államra általában, illetőleg annak egyes történeti szakaszaira, történeti változataira és szituációira jellemző problémák, és ezen az alapon válaszolható meg a kérdés, hogy az elméleti hagyományból mi az, ami napjainkban is aktuális. Ebben a tekintetben Heller elemzései alapvetően különböznek Schmitt elmélettörténeti ábrázolásaitól: Schmitt eljárása szituatív, a problémához rendeli az elmélettörténetet, Heller gondolkodásmódja általánosító, az elmélettörténetből következtet a problémákra.

⁹⁶⁹ „Heller problémátörténeti jelentősége mindenekelőtt a weimari köztársaság módszertani vitáihoz való hozzájárulásában rejlik” (ROBBERS 1983, 16.).

⁹⁷⁰ FRANZIUS [s. a.], 1.

Heller elemzései továbbá felvetik az eszmetörténet és az elmélettörténet viszonyának kérdését, noha ezt az összefüggést Heller kifejezetten nem vizsgálta, helyette – mint azt korábban részletesen bemutattam – a politikai eszme két értelmét, illetőleg annak struktúráját tárgyalta. A további vizsgálódások tekintetében gyümölcsözőnek tűnik számomra Heller és Eric Voegelin elemzéseinek az összehasonlítása annak ellenére is, hogy a két tudós egymás munkásságára lényegében nem reflektált. Heller írásaiban nem is említi Voegelin, aki Schmitt *Verfassungslehre*jéről írt recenziójában⁹⁷¹ a kor államelméleti irodalmát áttekintve többeket megemlíti, Hellert azonban nem, viszont egy 1934-es recenziójában megemlíti őt mint a szociológiai államelmélet képviselőjét.⁹⁷² Ennek a kölcsönös reflektátlanságnak elsősorban az az oka, hogy Voegelinnek az 1930-as évek elején írt államelméleti munkái⁹⁷³ töredékesek maradtak, és nagy eszmetörténeti munkájához, a *History of Political Ideashoz* hasonlóan csak posztumusz jelentek meg.⁹⁷⁴ Ez a körülmény véleményem szerint még inkább indokolja a két gondolkodó elméletének az összehasonlítását. Heller és Voegelin felfogása a Jellinek és Kelsen által művelt pozitivistá államtan kritikáját és az államelmélet tematikájának átfogó meghatározását illetően nagymértékben megegyezik, ám egy másik lényeges vonatkozásban viszont éppen egymás ellentétei. Heller határozottan az államelmélet társadalomimmanens és egyben jogtranszcendens megalapozásának az álláspontját képviseli, Voegelin viszont, mint azt korábban bemutattam, szembeállítja egymással a politikai eszmét és a politikai elméleteket, és szükségesnek tartja a politikai eszmék transzcendens megalapozását. Ebben a vonatkozásban ők képviselik az elmélet két szélső pozícióját, mivel Schmitt és Smend álláspontja itt nem egészen egyértelmű, Kelsen pedig, bár egyértelműen az immanenciafelfogást képviseli, amely azonban jogi értelemben vett (és kétséges) immanenciát jelent, és az alapnormához vezet el. Figyelemre méltónak tartom itt azt a körülményt, hogy Voegelin azzal egyidejűleg, hogy egyértelműen és határozottan a transzcendencia álláspontjára helyezkedett, felhagyott az államelmélettel, és a továbbiakban politikai filozófiát művelt. Ebben annak az egyértelmű jelét látom, hogy a modern állam elmélete megkerülhetetlenül immanens magyarázatot igényel. Ezért nem véletlen, hogy Voegelin 1930-as évekből származó elemzéseiben elsikkad a legitimitás problémája, míg Hellernél központi helyet foglal el. Ehhez tartozik még, hogy a világnézeti állásfoglalás, a politikai eszme és elmélet ugyan különböznek, de nem szakíthatók el egymástól, és nem is állíthatók egymással szembe olyan mereven, mint azt Voegelin tette. Úgy vélem, hogy Voegelin túlhangsúlyozza a politikai eszmék és elméletek különbségét, Heller viszont nem határolja el őket eléggé egymástól. Az eszmetörténeti és az elmélettörténeti vizsgálódások ugyan átmennek egymásba, hiszen az egyes elméleteknek sajátos eszmei háttere van, illetőleg az elméletek erősíthetik vagy gyöngíthetik a politikai eszmék hatását, meggyőző erejét. Az eszmetörténet esetében azonban a hangsúly a társadalmi-politikai hatásokon van, a gyakorlati politikába és az állam intézményekbe való beépülésen, az elmélettörténet esetében pedig az elméletek belső struktúráján, előfeltevésein és az elméletek egymásra gyakorolt hatásán és egymáshoz való igenlő és/vagy tagadó kapcsolódásukon. A politikai eszmék központi eleme az eszme értelme (*Sinn, meaning*), míg az elméleteké pedig a fo-

⁹⁷¹ VOEGELIN 1931, 89–100.

⁹⁷² VOEGELIN 1934.

⁹⁷³ Vö. VOEGELIN 2009, OPITZ 2012.

⁹⁷⁴ Erről lásd OPITZ 2012, 3.

galom, illetőleg az alapfogalmak rendszere. Ebből értelemszerűen az következik, hogy egy koherens államelméletnek tisztázni kell, milyen alapfogalmakból épül fel, és ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz rendszeres módon.

Heller eszmétörténeti elemzései előtérbe állítják a transzcendencia és az immanencia problémáját. Mint korábban bemutattam, Heller az újkori politikai gondolkodás egyik legfontosabb sajátosságát abban látta, hogy „a kinyilatkoztatott transzcendencia elvét háttérbe szorította az immanencia elve”.⁹⁷⁵ A transzcendens-immanens eredetileg teológiai fogalompár különböző jelentéseire itt még vázlatosan sem térhetek ki. Az itt használt értelemben jog- és állambölcseleti szempontból immanens egy elmélet, ha a jog és az állam magyarázatát kizárólag belső jellemzőik alapján kísérli meg, és elutasítja az ún. metajurisztikus kérdések tudományos vizsgálatát. Jog- és államtranszcendens egy elmélet, ha feladatának tekinti a metajurisztikus kérdések vizsgálatát. Ezek lehetnek teológiai-teocentrikus vagy szekularizált, Verdross kifejezését átvéve, antropocentrikus felfogások.⁹⁷⁶ Ez utóbbiakon belül társadalomimmanens egy elmélet, ha ezeket a metajurisztikus kérdéseket társadalomelméleti keretek között akarja megválaszolni. Heller törekvése az államelmélet társadalomimmanens és egyben jogtranszcendens megalapozására szerintem megfelelő kiindulópontot jelent, de a kifejtés nem problémamentes, a kérdés további elemzést igényel. Az immanenciagondolkodás elutasítja a transzcendenciát, amivel viszont ellentétbe kerül az államelmélet jogbölcseleti jellegével, a következetes visszavezetés igényével, azzal, amit Moór Gyula úgy fogalmazott meg, hogy a szakfilozófiák és így az államelmélet is, tárgyukat relatív egészként fogják fel, és azt a mindenség egészébe illesztik be.⁹⁷⁷ A jog és az állam immanens magyarázatai ennek a beillesztésnek a nehézségei miatt ezért gyakran megállnak a jogelveknél vagy a jogeszménél, és vagy az alapvető értékek, álláspontok relativizálásához jutnak el, mint Kelsen és Radbruch, vagy egy természetjogi-ontológiai magyarázathoz, annak jelzett problémáival.

A weimari köztársaság államelméletének a könyvben tárgyalt reprezentánsai elméletileg, a valláshoz való viszonyuktól függetlenül, valamennyien a szekularizált immanencia álláspontjára helyezkedtek, de közülük a problémára csak Heller és Kelsen reflektált. Kelsen kezdetben a jogi norma (*Rechtssatz*) és a kellés (*Sollen*) kategóriáit tekinti *a priori* kategóriáknak, azonban az immanencia abszolutizálása és a relatív transzcendencia igénye a hipotetikus alapnormához vezette. Ha Kelsen megoldását jogtranszcendens megalapozás kísérleteként értelmezzük, akkor az erősen problematikus és nehezen tartható, ha pedig módszertanilag, és szerintem ez a helyes, akkor viszont nem ad választ a jogtranszcendens megalapozás igényére annak ellenére, hogy túllép a pozitív jogrend strukturális összefüggésein, át a módszertani előfeltevések *túlvilágába*. Schmittre a weimari köztársaság időszakában szintén az immanencia abszolutizálása jellemző, csak nála a döntés az alapkategória. 1934-ben viszont a konkrét rendgondolkodással egy náci-népi (*völkisch*) társadalompolitikai, és ennyiben jogtranszcendens megalapozás irányába mozdul el.⁹⁷⁸ Smend is

⁹⁷⁵ Vö. HELLER 1926b, 15.

⁹⁷⁶ Verdross a természetjogi felfogásoknak két fő csoportját különbözteti meg, a teocentrikus és az antropocentrikus természetjogtanokat. Szerinte az előbbieket filozófiai megalapozása abszolút, az utóbbiaké csak hipotetikus (vö. VERDROSS 1958, 227–230.).

⁹⁷⁷ Moór 1945, 51–52.

⁹⁷⁸ Vö. SCHMITT 1934, 57–65.

jogtranszcendens és társadalomimmanens megalapozásra törekedett integrációelméletével, de mint azt korábban kifejtettük, homályos és ellentmondásos maradt.

Heller a természetjogtanok és transzcendentális-relativista felfogások között *tertiumot* keresett, ezt a jog etikai alapelveiben és a népszuverenitásban vélte megtalálni. Ez formailag állam- és jogimmanens magyarázat, tartalmilag viszont társadalomelméleti megalapozást igényel.⁹⁷⁹ Jóllehet az immanens magyarázat programját az egység a sokféleségben tételével megalapozta ugyan, és néhány elemét – transzperszonális felfogás, kultúraelmélet, történeti fejlődéstendenciák, az európai kultúra szerepe, társadalmi szükségletek – föl is vázolta, de kifejteni már nem tudta. Ugyanis ezek az itt említett elemek is mind értékekhez vezetnek, végül is értékelő állásfoglalást igényelnek, aminek a megkerülése a történeti fejlődés tendenciáira való hivatkozással sem lehetséges. Egy szekularizált jogtranszcendens felfogás „nem úszhatja meg” az értékválasztás kérdését, ami a társadalomfelfogások alapvető típusaira vonatkozó állásfoglalás szükségességéhez vezet. Ez akkor is így van, ha Hellerhez hasonlóan vagy abból indulunk ki, hogy a mai állam objektív értelemben kérdésessé vált, vagy abból, hogy léteznek az állam iránti objektív szükségleteket, más terminológiával: az államnak és a jognak társadalmi rendeltetése van.⁹⁸⁰ Az állam objektív kérdésessé válása végül Hellernél magyarázat nélkül marad, vagy inkább háttérbe szorul, mivel az is csak értékelés alapján történhet, tehát értékmércét föltételez. A mindennapi tudat számára ez a mérce a kellemetlen, itt a politikai tudatosodás a kellemetlentől az általánosabb, absztraktabb mércékhez való fölemelkedést jelenti, ennek első lépése, lépcsője egy partikuláris érdek mércéje lehet: szakmai, réteg-, osztály- vagy nemzeti érdek. A mai helyzet tarthatatlanságát konstatálni lehet szociális-szocialista szempontból (munkanélküliség, szegénység, nagy társadalmi-jövedelmi különbségek, kizsákmányolás, de erről Marx is és Ferenc pápa is írt); vallásos szempontból, (szekularizációs, morális válság); nemzeti-nacionalista szempontból (nemzeti szuverenitás veszélyeztetettsége, multi- és transznacionális hatalmak térnyerése stb.); individuális-liberális szempontból (szabadságjogok, alapjogvédelem hiányosságai).

Az állam objektív társadalmi szükséglet jellege, társadalmi rendeltetése mint kiindulópont államelméletileg transzcendens, társadalomelméletileg immanens, de túl elvont, konkretizálásra szorul, ami csak történeti és funkcionális-strukturális elemzés révén történhet, és az is csak időleges útmutatást adhat. Állandó korrekcióra van szükség, ami nem korlátozódhat az állami célok teljesülésére (korábban ezt gondoltam), hanem a történeti tendenciák elemzését és a társadalomideálok értelmezését, korrekcióját és kritikáját is magában kell hogy foglalja. A politikafilozófiai megalapozási kísérletek ezt a konkretizálást kívánják megtakarítani. A politikafilozófiai szempontoknak a társadalomelméleti konkretizálásban lehet, sőt kell hogy legyen bizonyos szerepük, de önmagában nem elégségesek.

⁹⁷⁹ A társadalomelméleti és a szociológiai megalapozás között a határ, ha van egyáltalán, elmosódott. Napjainkban például nagyon is egyéni megítélés kérdése, hogy Niklas Luhmann munkásságát szociológiának vagy társadalomelméletnek fogjuk-e föl. Még inkább így volt ez a weimari köztársaság idején, amikor is heves viták zajlottak a szociológia mint általános társadalomelmélet és mint szaktudomány hívei között (vö. MATTHES 1973, 29–41.).

⁹⁸⁰ Vö. HELLER 1992n; 1992p, 43–44.

A jogtranszcendens és társadalomimmanens magyarázatból az állam- és jogelmélet számára az következik, hogy különbséget kell tenni az immanens és transzcendens vonatkozású alapfogalmak között, és tisztázni kell ezek viszonyát.⁹⁸¹

Heller eszme- és elmélettörténeti vizsgálódásainak további tanulsága, hogy minden politikai eszme valamilyen általános társadalom-, állam- és emberfelfogást előfeltételez, ami a politikai eszmék és az elméletek kapcsolódása miatt az államelméletekre is igaz. Ebből egyrészt aktuális feladatként az alapvető állam- és társadalomfelfogások típusainak, Radbruch kifejezésével „a lehetséges jogfilozófiák rendszerének” a vizsgálata következik.

Az államelmélet alapfogalmainak a tisztázása szempontjából különösen jelentősek és aktuálisak Heller kritikai és programadó írásai. Ezek is alátámasztják az elmélettörténeti elemzésből levont megállapításokat, és egyik legfőbb tanulságuk, hogy egy következetes államelméletnek tisztázni kell a már tárgyalt előfeltevéseken túl a megismerés tárgyát, feladatát, alapfogalmait és ezek rendszerszerű összefüggését.

A rendszeres államelmélet kifejtése során a következő problémákat kell tárgyalni: (a) Mit tekintenek az államelmélet feladatának, és ezen belül hogyan foglalnak állást az alapvető kérdésben: Az állam filozófiai-axiológiai, társadalmi-történeti és jogi vonatkozásait lehet-e, illetve kell-e egy diszciplinán belül tárgyalni, mint arra Heller és részben Jellinek törekedett, vagy pedig el kell fogadni Kelsen kritikáját, és a módszertisztaság elvéhez igazodva diszciplinárisan szét kell választani e dimenziókat, s az államelmélet kizárólagos terrénjának a módszertisztaság jegyében az államnak mint jog(ász)i jelenségnek a vizsgálatát kell tekinteni. Jelen sorok szerzője a társadalomelméleti megalapozottságú és szintézisre törekvő államelmélet híve, aki értelmes vállalkozásnak tartja a kelsen tradíció követését is, elfogadva annak értékeit, de csak mint relatív és korlátozott értékeket. Ha viszont valaki a kelsen tisztán jogász államtan álláspontjára helyezkedik, annak szembe kell néznie mindazokkal az ellenvetésekkel, amelyek a szakirodalomban megfogalmazódtak. A szintézisre törekvés esetében viszont megkerülhetetlenek a módszertani kérdések.

(b) Választ kell adni a következő, kifejezetten *sui generis* tartalmi kérdésekre: állam fogalma, állam és jog viszonya, állam történetisége, államhatalom, szuverenitás, állam legitimitása, állam társadalmi szerepe, állam egysége, állam realitása. Ezeknek az elemzése viszont olyan általánosabb, átfogóbb fogalmak tisztázását igényli, mint rendszer, funkció, struktúra, objektiváció/objektíválódás, hatalom és uralom, akarat, érték, norma és normativitás.

(c) Ebből értelemszerűen következik, hogy az államfogalom kifejtésének nélkülözhetetlen mozzanata az állam és jog viszonyának a tisztázása, ami azt a nézetünket is alátámasztja, miszerint az államelmélet a jog- és állambölcsélet relatíve önálló része. Minden jogelméletnek állást kell foglalnia abban, hogy a jog fogalmát hogyan értelmezi: mint állam által alkotott normáknak, az államhoz kapcsolódó normáknak, vagy az államtól függetleníthető, az államhoz nem szükségképpen kapcsolódó normáknak a rendszerét. Ha nem foglal kifejezetten állást, a kifejtés során nem kerülheti ezt meg, de akkor szembe kell néznie az ellentmondásokkal és a homályosság vádjával. Az államelméletnek választ kell adnia az állam egységének kérdésére és ennek során a jog szerepére is; továbbá arra a kérdésre is, hogy mennyire köti a jog az államot.

⁹⁸¹ Az alapfogalmak többnyire a konkrét-absztrakt viszonyában állnak egymással.

A jogelméleti és államelméleti kérdések szoros kapcsolatát jól mutatja Hellernek a törvény fogalmáról tartott referátuma és annak vitája, ahol központi szerepet kapott a jogi norma elmélete és a materiális államfunkciók elmélete. Ez azt is jelzi, hogy a szűkebb államelmélet és jogelmélet csak relatíve különíthető el egymástól, és ennek a relatív elkülöníthetőnek a mértéke a vizsgált témától függ. Ez is Heller elméletének egyik tanulsága, sőt szerintem aktuális tanulsága. Ez persze nem jelenti azt, hogy ebből a tudományelméleti álláspontból közvetlenül le lehetne vonni az egyes kérdések szisztematikus elhelyezésére vagy oktatására vonatkozó tanrendi következtetéseket.

Az államelmélet és az alkotmányjog-tudomány egyes részproblémáinak megfelelő tisztázása tehát az állam és a jog fogalmának a tisztázását igényli. Ehhez az együttes keletkezés és a kölcsönös feltételezettség állítása nem elég. Az együtt vagy nem együtt keletkezés kérdése legalábbis részben, kiindulásként terminológiai kérdés, a válasz attól függ, hogy mit tekintünk államnak és jognak. A helyes módszer a történeti fejlődés csomópontjainak az alapulvétele. Hasonlóképpen a kölcsönös feltételezettség is a fogalommeghatározás függvénye. Hellernél lényeges elem, hogy a szoros kapcsolatot elismerve el kell utasítani a két jelenség Kelsen-féle azonosítását, ugyanakkor behatóan kell vizsgálni a kapcsolatukat is és a különbségüket is. Heller az állam vizsgálatát a valóságtudomány, a jog vizsgálatát első megközelítésben pedig a szellemtudomány körébe utalja. A kérdés az, hogy ennek az eltérésnek mi az ontológiai alapja és háttere. Szerintem ebben az összefüggésben az a különbség lényeges, ahogyan a két jelenség a mindennapi szemlélet számára környezetéből kiemelkedik. Az állam esetében ez a szempont az állam mint szervezet, az államszervezetet alkotó emberek elválása a többi embertől; a jog esetében viszont a jog mint norma, a jog mint kellés (*Sollen*) szempontja. A jog mint norma a hétköznapi szemlélet számára is világosan elkülönül a tényleges magatartásoktól. Mindenki tudja, hogy lopni tilos, és azt is, hogy ennek ellenére sokan lopnak. Az állam esetében viszont ez a különbség nem világos, az állam esetében sokkal erősebben összeolvad a jogi előírás és az, amit hivatalosan vagy annak látszó módon tesznek. A jog meghatározása során annak önmagában és kizárólagosan normaként való meghatározása nem nyújt megfelelő megoldást, mint ez a normativizmus különböző kritikáiból közismert, de a normativizmus egyoldalúságai orvosolhatók vagy legalábbis mérsékelhetők. Ez egyrészt a szűkebb normatív jogfogalomnak és a tágabb jogi rendszer fogalmának a megkülönböztetéséhez, másrészt pedig a jog formális, tartalmától független fogalmának és a helyes jog materiális fogalmának a megkülönböztetéséhez vezet el. Az állam esetében ez az út nem járható: sem Kelsen tisztán jogászai államfogalma, sem pedig a tényleges magatartásokra korlátozódó politikatudományi megközelítés nem bizonyult eredményesnek. Az állam meghatározása során tehát sem a jogrend, sem a tényleges magatartások halmaza nem alkalmas *genus proximum*nak, ezek körkörös meghatározáshoz vagy transzcendenciákhoz vezetnek.⁹⁸²

Ezt a helyzetet reflektálta az állam társadalmi és jogi oldalát megkülönböztető és egybekapcsoló jellineki elmélet is, amikor *genus proximum*ként az egységes szervezetet vagy szervezeti egységet (*Verbandseinheit*) jelölte meg. Jellinek elméletét számos kritika érte. Egyrészt következetlenséget vetettek a szemére, főleg Kelsen, másrészt azt kifogásolták,

⁹⁸² Ebben az összefüggésben a hipotetikus alaphatár is transzcendens és nem transzcendentális, mint azt Kelsen gondolja, mert transzcendálja a pozitív jogrend strukturális összefüggéseit, és felemelkedik a jogon túli módszertani előfeltevések világába.

hogy a társadalmi és jogi oldal viszonyát nem tudta megfelelően ábrázolni, adós maradt a kapcsolódás mikéntjének magyarázatával. Ez utóbbi kritika szerintem nem alaptalan, de helyenként túlzott, így nem veszi figyelembe, hogy Jellinek az állam társadalomtanában próbálja tisztázni az ún. metajurisztikus kérdéseket is. Heller is ezt az utat folytatja. Jellinek államfogalma (egységes szervezet) két további következmény problémával járt. Először is azzal, hogy mivel a szervezet (*Verband, Organisation*) maga is normativitás és ténylegesség egysége, a *Sein-Sollen* problémát áttolta a szervezetre, ezzel együtt azt meg is kettőzte, egyrészt a jogra, másrészt az államra vonatkoztatva. Másodszor pedig azzal, hogy előtérbe állította azt a kérdést, hogy végül is mi teremti meg az állam egységét.

Úgy tűnik, hogy a Jellinekhez való viszony tekintetében Kelsen egyoldalúan a jogi oldalt viszi tovább, Schmitt a szociológiai vonatkozásokat abszolutizálja, Heller és Smend pedig megőrzi Jellinek szintézisre való törekvését, ezért egy darabig egyetértés volt ketjük között. Kelsen és Heller elméletében közös az uralkodó tan kritikája, de ellentétes oldalról, ezért is ismeri el Heller Kelsen kritikai érdemeit. Heller az eredeti kiindulópontot viszi tovább.

Amikor Heller államelmélete aktuális vonatkozásainak az összefoglalására teszünk kísérletet, röviden meg kell említenünk állammeghatározásának azt az elemét, amely az állam szervezeti jellegével foglalkozik. Abban, hogy Heller az állam *genus proximum*ának a szervezetet tekinti, nincs semmi újdonság. A hagyományos felfogások azonban, beleértve ebbe saját korábbi írásaimat is, rendszerint nem különböztetik meg, sőt sokszor azonosítják az államot mint szervezetet és a munkamegosztás tekintetében elkülönült államszervezetet. Heller elemzései alapján világos, hogy nem az állam maga képezi a munkamegosztás külön ágát, hanem feltételezi azt, a külön szervezet az államnak mint hatalmi viszonynak a megnyilvánulása.⁹⁸³ Az állam tehát sajátos társadalmi szerveződés, amelynek többek között elemét képezi a főhatalomnak nevezett, rendszerint legerősebb társadalmi hatalom, a fizikaierőszak-alkalmazás legitimitása és a munkamegosztás külön ágát képező államszervezet. A modern államot ezen túl az államhatalom szuverenitása, a legitim fizikaierőszak-alkalmazás monopóliuma, valamint az államszervezet bürokratikus fölépítése jellemzi.

Heller szuverenitáselméletének a jelentősége kapcsán Staff azt emeli, hogy a korábbi német államelméletnek nem sikerült a szuverenitás fogalmát megfelelően megragadnia. Heller azt a szintézist dolgozta ki, amit Jellinek elmulasztott: az államszuverenitás számára népszuverenitás, a valójában létező és reprezentált *volonté générale*-ből indult ki, az államnak mint hatás- és döntési egységnek a szociológiai alapja és az állam normatív rendje nincsenek elszigetelve egymástól, a kettő között dialektikus összefüggés van.⁹⁸⁴ Ezzel egyetértve úgy gondolom, hogy Heller szuverenitáselméletének különösen két vonatkozásban van aktualitása. Az egyik inkább a szuverenitás hagyományos értelmezés szerinti belső oldalához kapcsolódik, ez az államszuverenitás és a népszuverenitás viszonya; a másik a külső oldalhoz, a szuverenitás és a globalizációs, valamint integrációs folyamatok összefüggéséhez kapcsolódik.

Az első kérdés kapcsán Hellerrel egyetértve abból kell kiindulnunk, hogy a szuverenitás a modern állam sajátossága, a modern állam egységének kulcsfogalma. Ha ez így

⁹⁸³ Ezt mutatja, hogy Heller hátramaradt jegyzeteiben világosan megkülönbözteti az államapparátust az állam egyéb alkotóelemeitől (vö. HELLER 1992p, 401.).

⁹⁸⁴ STAFF 1984c, 670.

van, akkor ebből az következik, hogy a modern államot megelőzően népszuverenitásról sem lehet szó, és akkor az is kérdés, hogy mi marad a népszuverenitásból a nemzetállami szuverenitás relativizálódása, „elhervadása” után. Ha Heller abból indult ki, hogy a nemzet politikai realitás, akkor ma tudomásul kell venni, hogy a globalizálódás és az integráció is politikai realitás.⁹⁸⁵ Ebből a helyzetből szerintem két megkülönböztetés szükségessége következik. Az egyik, hogy különbséget kell tenni népfelség, néphatalom⁹⁸⁶ és népszuverenitás között. Népfelségről, néphatalomról az antikvitásban és esetenként a középkorban is beszélhetünk, népszuverenitásról viszont nem. Ezzel összhangban a népfelség és a néphatalom a nemzetállamok feletti politikai szerveződések vonatkozásában is viszonylag könnyen értelmezhető, míg a népszuverenitás esetében ez jóval bonyolultabb kérdés. A másik következtetés pedig szerintem az, hogy az elemzések során különbséget kell tenni a népszuverenitás három jelentése között: (a) politikai-jogi elv: amire törekedni kell; (b) legitimitációs elv: visszavezethetőség; (c) államszervezeti elv: kötöttség és ellenőrizhetőség. Ez természetesen a demokráciaproblémához vezet, amelynek az egyik legaktuálisabb eleme a képvisleti és a közvetlen demokratikus formák viszonya.

Heller államelméletének, demokráciafelfogásának további fontos eleme a szociális jogállam gondolata. Sokan ezt tartották Heller legjelentősebb elméleti eredményének.⁹⁸⁷ Mára azonban nem kevesen gondolják úgy, hogy a jóléti állam válságával a szociális jogállam is elveszítette aktualitását. Úgy vélem, hogy Heller elemzései nem veszítettek aktualitásukból, annak ellenére sem, hogy a szociális jogállamot a társadalom szocialista átalakításának a perspektívájával kapcsolta össze. Az időtállóság annak köszönhető, hogy a szociális jogállam kérdését a demokratikus jogállam működési feltételei szempontjából tárgyalta, rámutatva arra, hogy a demokratikus jogállam működéséhez szükség van a társadalmi homogenitás minimumára. Heller nem a szocializmus demokratikus jellegét hangsúlyozta, az számára természetes volt; hanem azt, hogy a demokráciának kell szociálisnak lennie, különben elbukik. A szociális jogállam kérdése tehát alapvetően nem költségvetési kérdés, hanem politikai kérdés, a demokrácia értelmezésének, a demokratikus politika irányának és a demokrácia sorsának a kérdése.

Végül röviden Heller alkotmányelméleti vitáinak, elemzéseinek aktualitásáról. A 2010-es kormányváltást követő gyakori alkotmánymódosítások, az Alaptörvény hatálybalépése, a köztársasági alkotmány és az Alaptörvény viszonya számos alapvető állam- és jogelméleti fogalom értelmezését és újraértelmezését tette szükségessé. Ezeket az Alkotmánybíróság nem kerülhette meg, de az elméleti összefüggésekre nem, vagy csak nagyon korlátozottan térhetett ki. Ennek következtében az Alkotmánybíróság témakörbe vágó határozataihoz nagyszámú párhuzamos indoklás és különvélemény kapcsolódik.⁹⁸⁸ A szükséges elméleti összefüggések kibontása a jog- és államelmélet feladata, amelynek sikeres elvégzéséhez olyan alapvető fogalmak tisztázására van szükség, mint az alkotmá-

⁹⁸⁵ Ezen a ponton elsősorban a folyamatra gondolok, ami független Magyarország EU-tagságától.

⁹⁸⁶ A félreértések elkerülése érdekében: itt a nép által gyakorolt hatalomról és nem a dolgozó nép kommunista értelemben vett hatalmáról van szó.

⁹⁸⁷ „Heller aktualitása különösen a szociális jogállamban van. A szociális jogállam fogalma elválaszthatatlanul összekapcsolódott Heller nevével” (STAFF 1984a, 28.). Továbbá lásd ABENDROTH 1984, 214–233.; MAUS 1984, 116–119.; 1978; WOLLENBERG 2002.

⁹⁸⁸ A teljesség igénye nélkül, csak példálódzó jelleggel utalok a 61/2011., 164/2011., 45/2012. és a 12/2013. AB határozatokra. A különvélemények megszorodása jelzi az elméleti tisztázás szükségességét.

nyozó hatalom és alkotmánymódosító hatalom, az alkotmánymódosítás korlátai vagy határai, az alkotmány egysége és ellentmondásossága, alkotmányos jelentőségű (alkotmányba való) és nem alkotmányos jelentőségű (nem alkotmányba való) szabályozási tárgyak, materiális és formális alkotmányfogalom, legitim és illegitim szabályozási célok és motívumok, joggal való visszaélés és rendeltetésszerű joggyakorlás a jogalkotás során. Ennek a feladatnak az elvégzéséhez Heller elemzései komoly, le nem becsülhető segítséget nyújthatnak. Erre jó példával szolgál a köztársasági alkotmány és az Alaptörvény különböző emberfelfogása,⁹⁸⁹ ami az általunk részletesen elemzett társadalom- és emberfelfogások elméleti és gyakorlati jelentőségére utal.

Heller elméletének még számos más eleme, vonatkozása is aktuális napjainkban. A mai államelméleti vitákban továbbra is megfontolandó és csatlakozóképes megoldási javaslatokként tarthatjuk számon Heller interpretációit az etikai jogelvek funkciójáról, az állami berendezkedés legitimitásáról, a politikai normativitás sajátosságairól, a kultúra és különösen a politikai kultúra szerepéről, a demokrácia problémáiról és a demokratikus vezetés mibenlétéről vagy a teleologikus jogértelmezés sajátosságairól, amelyek részletes elemzése egy újabb Heller-monográfia feladata. Összességében úgy vélem és remélem, hogy Hermann Heller államtanának a weimari köztársaság államelméleti diskurzusának az összefüggésében történő bemutatása ösztönzőleg fog hatni a hazai államtudományok fejlődésére.

⁹⁸⁹ Ehhez lásd 1/1913 AB, Pokol Béla különvéleménye.

[Vákát oldal]

Irodalomjegyzék

Felhasznált irodalom

- ABENDROTH, Wolfgang (1984): Die Funktion des Politikwissenschaftlers und Staatsrechtlers Heller in der WR und in der BRD. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 214–233.
- ABENDROTH, Wolfgang (1995): Demokratikus és szociális jogállam a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényében. In TAKÁCS Péter szerk.: *Joguralom és jogállam*. Budapest, ELTE ÁJK. 175–194.
- ADACHI Hidehiko (2006): *Die Radbruchsche Formel. Eine Untersuchung der Rechtsphilosophie Gustav Radbruchs*. Baden-Baden, Nomos.
- ALBRECHT, Stefan (1980): *Hermann Hellers Staats- und Demokratieauffassung*. Doktorarbeit. Hamburg, Manuskript.
- ALBRECHT, Stefan (1983): *Hermann Hellers Staats- und Demokratieauffassung*. Frankfurt am Main – New York (US-NY), Campus.
- ALBRECHT, Stefan (1984): Zwischen Bewunderung und schroffer Ablehnung. Hermann Hellers Auseinandersetzung mit Marx und dem Marxismus. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 503–520.
- ANSCHÜTZ, Gerhard (1987): *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919. Ein Kommentar*. (Reprint.) Aalen, Scientia.
- BADURA, Peter (1959): *Die Methoden der neueren allgemeinen Staatslehre*. Erlangen, Palm & Enke.
- BÄRSCH, Claus-Ekkehard (1974): *Der Staatsbegriff in der neueren deutschen Staatslehre und seine theoretischen Implikationen*. Berlin, Duncker & Humblot.
- BÄUMLIN, Richard (1987): Rechtsstaat. In KUNST, Hermann ed.: *Evangelisches Staatslexikon*. Vol. II. 3. Ed. Stuttgart, Kreuz. 2806–2818.
- BAYER József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris.
- BEREND T. Iván (1987): *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, Magvető.
- BLAU, Joachim (1980): *Sozialdemokratische Staatslehre in der Weimarer Republik*. Marburg, Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft.
- BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás szerk. (2002): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei I*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- BOGDANOR, Vernon szerk. (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris.
- BRACHER, Karl Dietrich (1962): Die Technik der nationalsozialistischen Machtergreifung. In ESCHENBURG, Theodor ed.: *Der Weg in die Diktatur 1918 bis 1933*. München, Piper. 151–174.
- CS. KISS Lajos (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor. 241–286.

- Cs. Kiss Lajos (2004b): Bevezetés. Carl Schmitt jelentősége. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat. 9–15.
- Cs. Kiss Lajos (2007b): A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsen-ről*. Budapest, Gondolat. 125–158.
- Cs. Kiss Lajos (2007c): Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat. 19–143.
- Cs. Kiss Lajos – TECHET Péter szerk. (2010): Kortársunk-e Carl Schmitt. *Világosság* 2010 ősz.
- DIERSKE, Ludwig (1970): War eine Abwehr des „Preussenschlages“ vom 20. Juli 1932. möglich? *Zeitschrift für Politik*, Vol. 17, No. 3. 197–245.
- DIÓSZEGI István – HAJDÚ Gyula – HARASZTI György (1959): *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. Budapest, Akadémiai.
- DREIER, Horst (1986): *Rechtslehre, Staatssoziologie und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. Baden-Baden, Nomos.
- DRINÓCZI Tímea (2017): *Az alkotmányos párbeszéd. A többszintű alkotmányosság alkotmánytana és gyakorlata*. Jogtudományi alapkutatások. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete.
- EISENHARDT, Ulrich (1995): *Deutsche Rechtsgeschichte*. 2. Ed. München, Beck.
- FIEDLER, Wilfried (1995): Die Wirklichkeit des Staates als menschliche Wirksamkeit. Über Hermann Heller (Teschen 1891 – Madrid 1933). *Oberschlesisches Jahrbuch*, Vol. 11. 149–167. Elérhető: <http://archiv.jura.uni-saarland.de/FB/LS/Fiedler/Fiedler/Aufsaeetze/heller.html#Heading2> (A letöltés időpontja: 2008. 07. 18.)
- FLECHTHEIM, Ossip K. (1962): Die Rolle der KPD. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 121–149.
- FORSTHOFF, Ernst (1995) [1954]: A szociális jogállam lényege és fogalma. In TAKÁCS Péter szerk.: *Joguralom és jogállam*. Budapest, ELTE ÁJK. 175–194.
- FRANZIUS, Claudio (s. a.): *Hermann Heller: Entstehen für den Staat*. Elérhető: www.yumpu.com/de/document/read/8515676/hermann-heller-entstehen-fur-den-staat-dr-claudio-franzius (A letöltés időpontja: 2011. 05. 25.)
- FRICKE, Helma (1962): Die Reichstagsauflösungen des Jahres 1932 und das parlamentarische System der Weimarer Reichsverfassung. *Der Staat*, Vol. 1, No. 2. 199–224.
- FRIEDRICH, Manfred (1977): Der Methoden und Richtungsstreit. Zur Grundlagendiskussion der Weimarer Staatsrechtslehre. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 102, No. 2. 161–209.
- FRIEDRICH, Manfred (1972a): Die Grundlagendiskussion in der Weimarer Staatsrechtslehre. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 13, No. 4. 582–598.
- GEDŐ Éva (2010): Egzisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikum-fogalmához. *Világosság*, 51. évf. Ősz. 91–100.
- GUSY, Christoph (1984): Staatsrecht und Politik. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Vol. 35. 81–114.
- GUSY, Christoph (1997): *Die Weimarer Reichsverfassung*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- HABERMAS, Jürgen (1999): Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, Vol. 44, No. 4. 425–436.
- HABERMAS, Jürgen (2008b): Der Hermann Heller der frühen Bundesrepublik Wolfgang Abendroth zum 100. Geburtstag. In HABERMAS, Jürgen: *Ach, Europa*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 111–114.

- HAFFNER, Sebastian (2007): *Az elárult forradalom. Németország 1918–19*. Liska Endre ford. Budapest, Európa.
- HANEY, Gerhard (1984): Zum Hegelverständnis Hermann Hellers. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 467–485.
- HEBEISEN, Michael Walter (1995): *Souveränität in Frage gestellt. Die Souveränitätslehren von H. Kelsen, C. Schmitt und H. Heller im Vergleich*. Baden-Baden, Nomos.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1970a): Die Verfassung Deutschlands. Einleitung. In HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Politische Schriften*. Berlin, Akademie.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1970b): *Politische Schriften*. Berlin, Akademie.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1971): *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Szemere Samu ford. Budapest, Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Szemere Samu ford. Budapest, Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1981): *A szellemfilozófiája. Enciklopédia III*. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1982): *Ifjúkori írások*. Budapest, Gondolat.
- HELLER, Hermann (1921): *Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland*. Ein Beitrag zur politischen Geistesgeschichte. Leipzig und Berlin, B.G. Teubner.
- HELLER, Hermann (1926a): Die Krisis der Staatslehre. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Band 55. 289–316.
- HELLER, Hermann (1926b): Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Jedermanns Bücherei: *Abteilung Rechts- und Staatswissenschaft*. Band 6. Breslau, Ferdinand Hirt.
- HELLER, Hermann (1927): *Die Souveränität*. Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter.
- HELLER, Hermann (1928): *Politische Demokratie und soziale Homogenität*. Berlin.
- HELLER, Hermann (1929a): Bemerkungen zur staats- und rechtstheoretischen Problematik der Gegenwart. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 55. No. 3. 321–354.
- HELLER, Hermann (1929b): *Europa und der Fascismus*. Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter.
- HELLER, Hermann (1930): Freiheit und Form in der Reichsverfassung. *Die Justiz*, 1930, August, 672–677.
- HELLER, Hermann (1931): *Sozialismus und Nation*. 2. Ed. Berlin, Rowohlt.
- HELLER, Hermann (1934): *Staatslehre*. Leiden, Sijthoff.
- HELLER, Hermann (1992a) [1919]: Arbeiter und wissenschaftliche Politik. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 579–583.
- HELLER, Hermann (1992b) [1919]: Einleitung in Ferdinand Lassalle Arbeiter-Programm. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 3–12.
- HELLER, Hermann (1992c) [1924]: Hegel und die deutsche Politik. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 241–256.
- HELLER, Hermann (1992d) [1925]: Sozialismus und Nation. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 437–526.
- HELLER, Hermann (1992e) [1925]: Staat, Nation und Sozialdemokratie. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 527–564.

- HELLER, Hermann (1992f) [1926]: Grundrechte und Grundpflichten. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 281–318.
- HELLER, Hermann (1992g) [1928]: Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 203–248.
- HELLER, Hermann (1992h) [1929]: Die Gleichheit in der Verhältniswahl nach der Weimarer Verfassung. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 319–369.
- HELLER, Hermann (1992i) [1929]: Was bringt uns eine Diktatur? In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 435–442.
- HELLER, Hermann (1992j) [1930]: Genie und Funktionär in der Politik. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 611–624.
- HELLER, Hermann (1992k) [1930]: Rechtsstaat oder Diktatur? In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 443–462.
- HELLER, Hermann (1992l) [1931]: Nationaler Sozialismus. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 1. *Orientierung und Entscheidung*. Tübingen, Mohr Siebeck. 571–578.
- HELLER, Hermann (1992m) (1932): Bürger und Bourgeois. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 625–642.
- HELLER, Hermann (1992n) [1932]: Ziele und Grenzen einer deutschen Verfassungsreform. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 411–420.
- HELLER, Hermann (1992o) [1933]: Autoritärer Liberalismus. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. 643–651.
- HELLER, Hermann (1992p) [1934]: Staatslehre. In der Bearbeitung von Gerhart Niemeyer. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 3. *Staatslehre als politische Wissenschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck. 81–407.
- HELLER, Hermann (1992q): Georg Jellinek. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 3. *Staatslehre als politische Wissenschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck. 25.
- HELLER, Hermann (1992r): *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Recht, Staat, Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- HELLER, Hermann (2003): A törvény fogalma a birodalmi alkotmányban. Gyarmati Franciska ford. In TAKÁCS Péter szerk.: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat. 224–259.
- HESSE, Joachim Jens (1987): Aufgaben einer Staatslehre heute. In ELLWEIN, Thomas – GRIMM, Dieter – HESSE, Joachim Jens – SCHUPPERT, Gunnar Folke eds.: *Jahrbuch zur Staats- und Verwaltungswissenschaft*. Vol. 1. Baden-Baden, Nomos. 55–87.
- HESSE, Konrad (1972): Zum 50. Jahrestag der Gründung der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 97, No. 3. 345–349.
- HEUN, Werner (1989): Der staatsrechtliche Positivismus in der Weimarer Republik. Eine Konzeption im Widerstreit. *Der Staat*, Vol. 28, No. 3. 377–403.
- HÉVIZI Ottó – KARDOS András (1993): A sorozat elé. In Derrida, Jacques – KANT, Immanuel: *Minden dolgok vége*. Budapest, Századvég.
- HOLSTEIN, Günther (1926): Von Aufgaben und Zielen heutiger Staatsrechtswissenschaft. Zur Tagung der Vereinigung deutscher Staatsrechtslehrer. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 50, No. 1. 1–40.

- HORVÁTH Barna (1928): *Természetjog és pozitivizmus*. Pécs, Magyar Társadalomtudományi Társulat.
- JAKAB András (2009b): Az Alkotmány kommentárjának feladata. In JAKAB András szerk.: *Az Alkotmány kommentárja*. Budapest, Századvég. 5–80.
- JAKAB András – VINCZE Attila (2009): Alapjogok érvényesíthetősége a bíróságokon. In JAKAB András szerk.: *Az Alkotmány kommentárja*. Budapest, Századvég. 2668–2684.
- JANN, Werner (1989): Staatslehre – Regierungslehre – Verwaltungslehre. In BANDEMER, Stephan von – WEWER, Götztrik eds.: *Regierungssystem und Regierungslehre*. Opladen, Leske & Budrich. 33–56. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-322-97186-9_3
- JELLINEK, Georg (1914): *Allgemeine Staatslehre*. 3. Ed. Berlin, O. Häring.
- KANT, Immanuel (1943): *Az örök béke*. Székács György ford. Budapest, Pen Könyvkereskedés.
- KANT, Immanuel (1988): Zum ewigen Frieden 1795. In KANT, Immanuel: *Rechtslehre. Schriften zur Rechtsphilosophie*. Berlin, Akademie Verlag. 287–338.
- KAUFMANN, Arthur (1994): Problemgeschichte der Rechtsphilosophie. In KAUFMANN, Arthur – HASSEMER, Winfried eds.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. Heidelberg, C. F. Müller. 30–178.
- KAUFMANN, Arthur – HASSEMER, Winfried eds. (1994): *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. 6. Ed. Heidelberg, C. F. Müller.
- KAUFMANN, Erich (1921): *Kritik der neukantianischen Rechtsphilosophie*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KELSEN, Hans (1911): *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KELSEN, Hans (1920): *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KELSEN, Hans (1925): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Springer.
- KELSEN, Hans (1928): *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*. 2. Ed. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KELSEN, Hans (1929): *Vom Wesen und Wert der Demokratie*. 2. Ed. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KELSEN, Hans (1930): *Der Staat als Integration. Eine prinzipielle Auseinandersetzung*. Wien, Springer. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-7091-2239-6>
- KELSEN, Hans (1971): *Der Staat als Integration*. Neudruckausgabe. Aalen, Scientia.
- KENDE Péter (2004): Jegyzet Carl Schmitt egy francia követőjéről. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat. 223–226.
- KERSTEN, Jens (2000): *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- KRAWIETZ, Werner (1978): *Juristische Entscheidung und wissenschaftliche Erkenntnis*. Wien – New York (US-NY), Springer. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-7091-8469-1>
- KÜHNE, Josef (1984): Hermann Heller – zögernde Rezeption in Österreich und langsam erwachendes Interesse. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 141–152.
- LABAND, Paul (1919): *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*. 5. Ed. Vol. 2. Tübingen, Mohr Siebeck.
- LAMMASCH, Heinrich (s. a.): *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*. Band II.
- LÄMMERT, Eberhardt (1984): Hermann Heller und die deutsche Universität. Eine Einführung. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 13–21.
- LEHNERT, Detlef (1998): *Staatslehre ohne Staat?* (IFS-Nachrichten, No. 6.) Neubiberg, Universität der Bundeswehr München.

- LEHNERT, Detlef (2001): *Ursprünge und Entwicklungen der „Deutschen Hochschule für Politik“ 1920 bis 1933*. Elérhető: https://osi-club.org/wp-content/uploads/2018/05/lehnert_dhfp_bis_1933.pdf (A letöltés időpontja: 2009. 07. 10.)
- LIPSET, Seymour Martin (1967): Politikai szociológia. In ANTALFFY György – PAPP Ignác: *Személyenyek állam- és jogelméleti szerzők műveiből*. 1. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó. 313–340.
- LITT, Theodor (1926): *Individuum und Gemeinschaft*. 3. Ed. Leipzig, Teubner.
- LUHMANN, Niklas (1990): Verfassung als evolutionäre Errungenschaft. *Rechtshistorisches Journal*, Vol. 9, 176–220.
- LUHMANN, Niklas (1995): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUKÁCS György (1978): *Az ész trónfosztása*. Budapest, Magvető.
- MAIER, Hans (1963): Hegels Schrift über die Reichsverfassung. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 4, No. 4. 334–349.
- MARCK, Siegfried (1925): *Substanz- und Funktionsbegriff in der Rechtsphilosophie*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- MATTHES, Joachim (1973): *Einführung in das Studium der Soziologie*. Reinbek, Rowohlt.
- MAUS, Ingeborg (1978): Entwicklung und Funktionswandel der Theorie des bürgerlichen Rechtsstaats. In TOHIDIPUR, Mehdi ed.: *Der bürgerliche Rechtsstaat*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 11–81.
- MAUS, Ingeborg (1984): Hermann Heller und die Staatsrechtslehre der Bundesrepublik. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 113–139.
- MEINCK, Jürgen (1984): Rechtsnorm und allgemeiner Rechtsgrundsatz. Die Souveränitätstheorie Hermann Hellers im Richtungsstreit der deutschen Staatswissenschaft. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 621–653.
- MÉTALL, Rudolf Aladár (1969): *Hans Kelsen. Leben und Werk*. Wien, Deuticke.
- MEYER, Klaus (1967): Hermann Heller: Eine biographische Skizze. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 8, No. 2. 293–313.
- MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest, Osiris.
- MOMMSEN, Hans (1962): Zum Verhältnis von Politischer Wissenschaft und Geschichtswissenschaft in Deutschland. *Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte*, Vol. 10. 341–372.
- MOÓR Gyula (1945): *A jogbölcelet problémái*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- MOÓR Gyula (1947): A jogpolitika módszertana. In MOÓR Gyula: *Tegnap és holnap között*. Budapest, Révai. 150–169.
- MORSEY, Rudolf (1962): Das Zentrum zwischen den Fronten. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper.
- MÖLLERS, Christoph (2004): Der Methodenstreit als politischer Generationenkonflikt. Ein Angebot zur Deutung der Weimarer Staatsrechtslehre. *Der Staat*, Vol. 43, No. 3. 399–423.
- MÜLLER, Christoph (1988): Hermann Heller (1891–1933). Vom liberalen zum sozialistischen Rechtsstaat. In *Streitbare Juristen. Eine andere Tradition*. Baden-Baden, Nomos. 268–281.
- MÜLLER, Christoph (1992): Hermann Heller Leben, Werk, Wirkung. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 3. *Staatslehre als politische Wissenschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck. 429–476.
- NÉMETH István (2002): *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Budapest, Aula.

- NIEMEYER, Gerhart (1992a) [1934]: Bericht über die Bearbeitung der Staatslehre. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 3. *Staatslehre als politische Wissenschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck. 81–91.
- OPITZ, Peter J. (2012): Zur Genesis und Gestalt einer politischen Ideengeschichte. Ein Vademecum zu Eric Voegelins History of Political Ideas. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 59, No. 3. 257–281. DOI: <https://doi.org/10.5771/0044-3360-2012-3-257>
- PARSONS, Talcott (1964): Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland vor der Zeit des Nationalsozialismus. In PARSONS, Talcott: *Beiträge zur soziologischen Theorie*. Neuwied am Rhein – Berlin, Luchterhand. 256–281.
- PAULSON, Stanley L. (1984): Zu Hermann Hellers Kritik an der Reinen Rechtslehre. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 679–692.
- PENSKI, Ulrich (1984): Stataisraison und Widerstandsrecht bei Hermann Heller. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 603–620.
- PESCHKA Vilmos (1984): *Gondolatok a jog sajátosságáról*. Budapest, Akadémiai.
- PESCHKA Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Budapest, Akadémiai.
- PETHŐ Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest, MTA FI.
- PILOTY, Robert – SCHNEIDER, Franz (1921): *Grundriss des Verwaltungsrecht in Bayern und dem deutschen Reiche*. Leipzig und Erlangen, Deichert.
- Probleme der Demokratie. Zweite Reihe* (1931). Berlin-Grunewald, Rotschild.
- PYTA, Wolfram – SEIBERTH, Gabriel (1999a): Die Staatskrise der Weimarer Republik im Spiegel des Tagebuchs von Carl Schmitt I. *Der Staat*, Vol. 38, No. 3. 423–448.
- RADBRUCH, Gustav (1910): *Einführung in die Rechtswissenschaft*. Leipzig, Quelle & Meyer.
- RADBRUCH, Gustav (1919): *Einführung in die Rechtswissenschaft*. 4. Ed. Leipzig, Quelle & Meyer.
- RADBRUCH, Gustav (1949): *Kulturlehre des Sozialismus*. Berlin, Grunewald, Arani.
- RADBRUCH, Gustav (1981): Jogfilozófia. In VARGA Csaba szerk.: *Jog és filozófia*. Budapest, Akadémiai. 229–236.
- RADBRUCH, Gustav (1961): *Der innere Weg*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- RATH, Hans-Dieter (1984): Verfassungsbegriff und politischer Prozeß. Grundlinien der positivistischen Position Richard Thomas in der Weimarer Staatsrechtslehre. In HÄBERLE, Peter ed.: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, No. 33. Tübingen, Mohr Siebeck. 131–149.
- RAZ, Joseph (2014): Herbert L. A. Hart. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikái kontextusban*. Budapest, Eötvös Kiadó. 31–33.
- ROBBERS, Gerhard (1983): *Hermann Heller: Staat und Kultur*. Baden-Baden, Nomos.
- ROBBERS, Gerhard (1986): Heller. In *Staatslexikon*. Vol. II. 7. Ed. Freiburg, Herder. 1243–1244.
- ROBBERS, Gerhard (1993): Die Staatslehre der Weimarer Republik. *JURA*, 1993/2. 69–73.
- SAMU Mihály (2000): *Hatalomelmélet különös tekintettel az államra*. Budapest, Korona.
- SCHEFOLD, Dian (1984a): Hellers Ringen um den Verfassungsbegriff. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 555–572.
- SCHEFOLD, Dian (2010): *Kathrin Groh: Demokratische Staatsrechtslehrer in der Weimarer Republik. Von der konstitutionellen Staatslehre zur Theorie des modernen demokratischen Verfassungsstaats*. XVIII. Tübingen, Mohr Siebeck. Elérhető: www.historische-demokratieforschung.com/Schefold-Groh.pdf (A letöltés időpontja: 2011. 02. 03.)

- SCHEUNER, Ulrich (1972): 50 Jahre deutsche Staatsrechtswissenschaft im Spiegel der Verhandlungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer I. Die Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer in der Zeit der Weimarer Republik. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 97, No. 3. 349–374.
- SCHLUCHTER, Wolfgang (1983): *Entscheidung für den sozialen Rechtsstaat*. 2. Ed. Baden-Baden, Nomos.
- SCHLUCHTER, Wolfgang (1984): Hermann Heller. Ein wissenschaftliches und politisches Portrait. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 45–63.
- SCHMITT, Carl (1922): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München und Leipzig, Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1928): *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. 2. Ed. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1931b): *Der Hüter der Verfassung*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- SCHMITT, Carl (1932b): *Legalität und Legitimität*. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1934): *Über die drei Arten des Rechtswissenschaftlichen Denkens*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- SCHMITT, Carl (1954): *Verfassungslehre*. Berlin, Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1995): Starker Staat und Gesunde Wirtschaft. In SCHMITT, Carl: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1996*. Herausgegeben, mit einem Vorwort und mit Anmerkungen versehen von Günther Maschke. Berlin, Duncker & Humblot. 71–91.
- SCHMITT, Carl (2002b): Fordulat a totális állam felé. In SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Cs. Kiss Lajos ford. Budapest, Osiris – Pallas Studio – Attraktor. 215–216.
- SCHNEIDER, Hans-Peter (1984): Positivismus, Nation und Souveränität. Über die Beziehungen zwischen Heller und Radbruch. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 585–602.
- SIMONYI Károly (1998): *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, Akadémiai.
- SMEND, Rudolf (1928a): *Verfassung und Verfassungsrecht*. München, Duncker & Humblot.
- SMEND, Rudolf (1928b): Das Recht der freien Meinungsäußerung. In *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*, Vol. IV. Berlin–Leipzig, De Gruyter. 44–74.
- SMEND, Rudolf (1968a): Bürger und Bourgeois im deutschen Staatsrecht. Rede, gehalten bei der Reichsgründungsfeier der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin am 18. Januar 1933. In SMEND, Rudolf: *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*. 2. Ed. Berlin, Duncker & Humblot. 309–325.
- SMEND, Rudolf (1968b): Protestantismus und Demokratie. In SMEND, Rudolf: *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*. 2. Ed. Berlin, Duncker & Humblot. 297–308.
- SMEND, Rudolf (1968c): Integrationslehre. In SMEND, Rudolf: *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*. Zweite erweiterte Auflage, Berlin, Duncker & Humblot. 480–481.
- SMEND, Rudolf (2003): Az állam, mint integráció. In TAKÁCS Péter szerk.: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat. 183–223.
- SONTHEIMER, Kurt (1960): Zur Grundlagenproblematik der deutschen Staatsrechtslehre in der Weimarer Republik. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 46, No. 1. 39–71.
- SONTHEIMER, Kurt (1962a): *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, Nymphenburger.

- SONTHEIMER, Kurt (1963): *Politische Wissenschaften und Staatsrechtslehre*. („Politik“. Schriftenreihe zu grundsätzlichen und aktuelle Fragen.) Freiburg im Breisgau, Rombach.
- Staatslexikon* (1926–1932). Vols. 1–5. 5. Ed. Freiburg im Breisgau, Herder.
- Staatslexikon* (1958–1963). Vols. 1–10. 6. Ed. Freiburg im Breisgau, Herder.
- Staatslexikon* (1987–1989). Vols. 1–5. 7. Ed. Freiburg–Basel–Wien, Herder.
- STAFF, Ilse (1981): *Lehren vom Staat*. Baden-Baden, Nomos.
- STAFF, Ilse (1984a): Der soziale Rechtsstaat. Zur Aktualität der Staatstheorie Hermann Hellers. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 25–41.
- STAFF, Ilse (1984c): Demokratische Staatslehre in der Weimarer Republik. *Juristische Schulung*, Vol. 24, No. 9. 669–672.
- STAFF, Ilse (1985): Staatslehre in der Weimarer Republik. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Staatslehre in der Weimarer Republik. Hermann Heller zu ehren*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 7–13.
- STIER-SOMLO, Fritz (1924): Die zweite Tagung der Vereinigung der deutschen Staatsrechtslehrer. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 46, No. 1. 88–105.
- STOLLEIS, Michael (1999): *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Band 3. *Staats- und Verwaltungswissenschaft in Republik und Diktatur: 1914–1945*. München, C. H. Beck.
- STOURZH, Gerald (1982): Hans Kelsen, die österreichische Bundesverfassung und die rechtstaatliche Demokratie. In *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlichen Diskussion. Referate und Diskussion auf dem zu Ehren des 100. Geburtstages von Hans Kelsen*. Wien, MANZ. 7–29.
- STRAUSS, Leo (1999): *Természetjog és történelem*. Láncki András ford. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor.
- SZABÓ István (2002): Poroszország jogállása a német egység létrejötte után és az 1932. július 20-i birodalmi végrehajtás. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, Tom. 20/1. 191–211.
- SZIGETI Péter (1991): *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant.
- SZIGETI Péter (2004): A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, Gondolat. 338–357.
- SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter (1998): *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág.
- SZILÁGYI Péter (1994): Előszó. In JELLINEK, Georg: *Általános államtan*. Szilágyi Péter ford. Budapest, Osiris–Századvég. 7–21.
- SZILÁGYI Péter (2002): A természetjogtan és a jogpozitivizmus lehetőségei és korlátai napjainkban. In SZABÓ Miklós szerk.: *Natura Iuris. Természetjogtan – jogpozitivizmus – magyar jogelmélet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. 43–58.
- SZILÁGYI Péter (2004): A jogbölcsélettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. *Magyar Közigazgatás*, 2004/3, 141–147.
- SZILÁGYI Péter (2005a): Állam és gazdaság Hermann Heller államelméletében. In STEIGER Judit szerk.: *Gazdaság és Jog. Szakács István ünnepi tanulmánykötet*. Budapest, Gondolat. 126–135.
- SZILÁGYI Péter (2007a): A weimari köztársaság államelméleti vitái. In FEITL István szerk.: *Köztársaság a modern történelem fényében*. Budapest, Napvilág. 106–125.
- SZILÁGYI Péter (2007b): A tiszta jogtan államelméleti fogantatása. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat. 302–326.

- SZILÁGYI Péter (2008): Politikai valóság, közjogi dogmatika, alkotmányértelmezés. In KOVACSICSNÉ NAGY Katalin szerk.: *A statisztika és a közigazgatás elkötelezettje. Ünnepi kötet a 60 éves Katona Tamás tiszteletére*. Budapest, ELTE ÁJK – KSH. 473–492.
- SZILÁGYI Péter (2009): Szuverenitás, globalizáció, europaizálódás. *Jog, Állam, Politika*, 1. évf. 1. sz. 61–76. Elérhető: <https://bit.ly/2BZb4dM> (A letöltés időpontja: 2020. 07. 23.)
- SZILÁGYI Péter (2010): Párhuzamok és ellentétek. Adalékok Hermann Heller és Carl Schmitt viszonyához. *Világosság*, 51. évf. Ősz. 137–143.
- SZILÁGYI Péter (2013a): *Jogbölceselet és jogi dogmatika*. Budapest, ELTE Eötvös.
- SZILÁGYI Péter (2013b): Az alkotmányozás és az alkotmányozó hatalom államelméleti kérdései és annak tanulságai. In DRINÓCZI Tímea – JAKAB András szerk.: *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. 2. kötet. Budapest–Pécs, Pázmány Press. 93–136.
- SZILÁGYI Péter (2014): Az elválasztási tézis Austin, Hart és a naiv Radbruch jogbölceseletében. In CS. KISS Lajos szerk.: Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban. 457–460.
- SZILÁGYI Péter (2015): Jogbölceseleti mozaikok a jog hatékonysága kapcsán. In NOCHTA Tibor – MONORI Gábor szerk.: *Jus et ars. Ünnepi tanulmányok Visegrády Antal professzor 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs. 472–475.
- SZILÁGYI Péter (2016): Az alkotmánybíráskodás jogalkotásra gyakorolt hatásának vázlata és vizsgálatának jog- és állambölceseleti előkérdései. In FEJES Zsuzsanna – TÖRÖK Bernát szerk.: *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczoly Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány. 166–167.
- SZILÁGYI Péter (2017): A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége In TAKÁCS Péter szerk.: *Unitas Multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK.
- SZILÁGYI Péter (2017–2018): A *Verfassungslehre*, mint különös és különleges államelmélet. *Jog – Állam – Politika*, 9. évf. 4. sz. 15–61. 10. évf. 1. sz. 3–57.
- TAKÁCS Péter szerk. (2007): *Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai*. Budapest, Szent István Társulat.
- TRIEPEL, Heinrich (1922): Die Vereinigung der deutschen Staatsrechtslehrer. *Archiv der öffentlichen Rechts*, Vol. 43, No. 3. 349–353.
- VERDROSS, Alfred (1958): *Abendländische Rechtsphilosophie*. Wien, Springer.
- VOEGELIN, Eric (1925): Reine Rechtslehre und Staatslehre. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Vol. 4. 80–131.
- VOEGELIN, Eric (1931): Die Verfassungslehre von Carl Schmitt. Versuch einer konstruktiven Analyse ihrer staatstheoretischen Prinzipien. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Vol. 11. 89–100.
- VOEGELIN, Eric (1934): Max Rumpf Politische und soziologische Staatslehre. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Vol. 14. 268–269.
- VOEGELIN, Eric (2009): Herrschaftslehre/Staatslehre als Geisteswissenschaft. Zwei Fragmente. *Ludwig-Maximilians-Universität Occasional Papers*, No. 56. Elérhető: www.gsi.uni-muenchen.de/forschung/forsch_zentr/voegelin/publikationen/papers/op_56.pdf (A letöltés időpontja: 2011. 05. 25.)
- VOSSKUHL, Andreas (2004): Die Renaissance der Allgemeinen Staatslehre im Zeitalter der Europäisierung und Internationalisierung. *Juristische Schulung*, Vol. 44. 2–7.
- WENDENBURG, Helge (1984): *Die Debatte um die Verfassungsgerichtsbarkeit und der Methodenstreit der Staatslehre in der Weimarer Republik*. Göttingen, Schwartz.

- WINKLER, Heinrich August (2005): *Németország története a modern korban I–II.* D. Molnár Judit ford. Budapest, Osiris.
- WOLF, Rainer (1993): Hermann Heller. *Kritische Justiz*, Vol. 26, No. 4. 500–507. DOI: <https://doi.org/10.5771/0023-4834-1993-4-500>
- WOLLENBERG, Jörg (2002): „Republik ist schon viel...“. *Zur Wiederaneignung demokratischer Traditionen in der Erwachsenenbildung.* Elérhető: www.memo.uni-bremen.de/docs/m4202.pdf (A letöltés időpontja: 2008. 01. 01.)
- ZIPPELIUS, Reinhold (1991): *Geschichte der Staatsideen.* 8. Ed. München, C. H. Beck.
- ZIPPELIUS, Reinhold (2003): *Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft.* Ein Studienbuch. Vierzehnte, neuarbeitete Auflage. München, C. H. Beck. 66–69.
- ZSIDAI Ágnes (2008): *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcsélete.* Budapest, Szent István Társulat.

Ajánlott irodalom

- AKZIN, Benjamin (1964): Die Struktur von Staat und Recht. Eine Analyse. *Der Staat*, Vol. 3, No. 3. 261–280.
- ANSCHÜTZ, Gerhard – THOMA, Richard eds. (1930–1932): *Handbuch des deutschen Staatsrecht.* Band 1–2. Tübingen, Mohr Paul Siebeck.
- ASTER, Ernst von (1935): *Die Philosophie der Gegenwart.* Leiden, Sijthoff.
- BANDEMER, Stephan – WEWER, Göttrik eds. (1989): *Regierungssystem und Regierungslehre.* Opladen, Leske & Budrich.
- BALLA Antal (1935): *A legújabb kor gazdaságtörténete.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BALLA Antal (1937): *A legújabb kor világtörténete.* Harmadik, bővített kiadás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BÄRSCH, Claus-Ekkehard (1984): Lex vinculum societatis. Das Verhältnis von Recht, Macht und Gesellschaft in Kelsens allgemeiner Lehre vom Staat. In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen.* (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 453–462.
- BAUER, Wolfram (1968): *Wertrelativismus und Wertbestimmtheit im Kampf um die Weimarer Demokratie. Zur Politologie des Methodenstreites der Staatsrechtslehrer.* Berlin, Duncker & Humblot.
- BAYER József – HARDI Péter (1985): *Pluralizmus.* Budapest, Kossuth.
- BEREND T. Iván (1985): A XX. század nagy gazdasági válságai. *Valóság*, 28. évf. 9. sz. 1–10.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György szerk. (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest, KJK.
- BEROLZHEIMER, Fritz (1907/1908): Die deutsche Rechtsphilosophie im zwanzigsten Jahrhundert (1900–1906). *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Vol. 1, No. 1. 130–149.
- BESSON, Waldemar – RÜSTOW, Alexander (1959): Zur Frage des Staatsführung in der Weimarer Republik. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol. 7, No. 1. 85–111.
- BIBÓ István (1986): Az európai egyensúlyról és békéről. In BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok.* 1. kötet. Budapest, Magvető. 295–635.
- BILFINGER, Carl (1932): Exekution, Diktatur und Föderalismus. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1017–1021.

- BOLAFFI, Angelo (1984): Verfassungskrise und Sozialdemokratie. Hermann Heller und die Kritiker der Weimarer Verfassung am Vorabend der Krise der Republik. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 235–257.
- BORINSKI, Fritz (1984): Hermann Heller: Lehrer der Jugend und Vorkämpfer der freien Erwachsenenbildung. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 89–110.
- BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang (1958): *Gesetz und gesetzgebende Gewalt. Von den Anfängen der deutschen Staatsrechtslehre bis zur Höhe des staatsrechtlichen Positivismus*. Berlin, Duncker & Humblot.
- BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang (1991): *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BRACHER, Karl Dietrich (1956): Der 20. Juli 1932. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 3, No. 3. 243–251.
- BRACHER, Karl Dietrich (1968): Staatsbegriff und Demokratie in Deutschland. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 9, No. 1. 2–27. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-663-02924-3_1
- BRACHER, Karl Dietrich (1971): *Die Auflösung der Weimarer Republik*. 5. Ed. Villingen, Ring.
- BRECHT, Arnold (1955): Die Auflösung der Weimarer Republik und die politische Wissenschaft. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 2, No. 4. 291–308.
- BRECHT, Arnold – PIKART, Eberhard (1956): Zum Problem der Ereignisse des 20. Juli 1932. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 3, No. 2. 181–183.
- BRINKMANN, Carl (1923): Soziologie und Staatswissenschaft. In PLYI, Melchior ed.: *Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsausgabe für Max Weber*. Vol. II. München–Leipzig, Duncker & Humblot. 67–83.
- BUMKE, Erwin (1932): Der Staatsgerichtshof zu Art 48. der Reichsverfassung. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 1. 1–7.
- BURCKHARDT, Jacob (2001): *Világtörténelmi elmélkedések*. Báthori Csaba, Hidas Zoltán ford. Budapest, Atlantisz.
- BUSSCHE, Raimund von dem (1998): *Konservatismus in der Weimarer Republik. Die Politisierung des Unpolitischen*. Heidelberg, C. Winter.
- CAMPE, von (1932): Der Prozeß Preußen contra Reich im Lichte von Rechtsstaat und Rechtsgefühl. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1386–1389.
- CS. KISS Lajos szerk. (2004a): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat.
- CS. KISS Lajos (2004c): Carl Schmitt magyarul – a fordítás kérdőjelei. In Cs. KISS Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat. 415., 417–419.
- CS. KISS Lajos szerk. (2007a): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsen-ről*. Budapest, Gondolat.
- Das Recht der freien Meinungsäußerung. Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung. Verhandlungen der Tagung der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer zu München am 24. und 25. März 1927* (1928). Berlin–Leipzig, De Gruyter.
- DENNINGER, Erhard (1986): Hermann Heller – heute. *Rechtshistorisches Journal*, Vol. 5. 90–93.
- Der Parlamentarische Rat 1948–1949. Akten und Protokolle* (2002). München, Oldenbourg.
- Der Prozess vor dem dem Staatsgerichtshof. *Frankfurter Zeitung* 11. Oktober, 1932, 11, 12, 13, 14, 16, 18. (A szerző magányüjteményében.)

- DETERMANN, Christian (1959): Georg Jellinek. In *Staatslexikon*. Vol. IV. 6. Ed. Freiburg, Herder. 626–629.
- DITTBERNER, Jürgen (1972): Neuere deutschsprachige Parteienliteratur. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 13, No. 1. 130–147
- Dokumentation: Hermann Heller Werkstattgespräch, Karlsruhe, 18. Oktober 1986* (1987). Bonn, Rechtspolitischer Informationsdienst zur Soziale Demokratie.
- DRATH, Martin (1952): Zur Soziallehre und Rechtslehre vom Staat, ihren Gebieten und Methoden. In *Rechtsprobleme in Staat und Kirche. Festschrift für Rudolf Smend zum 70. Geburtstag*. Göttingen, Schwartz. 41–58.
- DRATH, Martin (1964): Dem Gedenken Hermann Hellers. *Geist und Tat*, Vol. 19. 52–54.
- DREIER, Ralf (1997): Radbruch, Kelsen, Schmitt. In HALLER, Herbert – KOPETZKI, Christian – NOVAK, Richard – PAULSON, Stanley L. – RASCHAUER, Bernhard – RESS, Georg – WIEDERIN, Ewald eds.: *Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler*. Wien, Springer. 193–215.
- DRYANDER, Gottfried E. H. von (1932): Zum Verhältnis von Reichs- und Landesgewalt. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 15. 958–963.
- DYZENHAUS, David (1996): Hermann Heller and the Legitimacy of Legality. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 16, No. 4. 641–666. DOI: <https://doi.org/10.1093/ojls/16.4.641>
- DYZENHAUS, David (2008): *Hermann Heller és a törvényesség legitimációja*. Szerletics Antal ford. Kézirat.
- EHNI, Hans-Peter (1975): *Bollwerk Preußen? Preußen-Regierung, Reich-Länder-Problem und Sozialdemokratie 1928–1932*. Bonn – Bad Godesberg, Neue Gesellschaft.
- ENGELMANN, Bernt (1986): *Poroszsország. A lehetőségek hazája*. Kardos Péter ford. Budapest, Gondolat.
- ERLER, Hans (2004): *Vortrag zur Vorstellung der Publikation „Gegen alle Vergeblichkeit Jüdischer Widerstand gegen den Nationalsozialismus“*. ERLER, Hans – PAUCKER, Arnold – EHRLICH, Ernst Ludwig eds. Elérhető: www.kas.de/wf/doc/kas_6790-544-1-30.pdf (A letöltés időpontja: 2009. 02. 26.)
- ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehart – WERKMÜLLER, Dieter eds. (1990): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Vol. 4. Berlin, Erich Schmidt.
- ERMACORA, Felix (1970): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Duncker & Humblot.
- ESCHENBURG, Theodor ed. (1962a): *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper.
- ESCHENBURG, Theodor (1962b): Der Zerfall der demokratischen Ordnungen zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper.
- FEITL István szerk. (2007): *Köztársaság a modern történelem fényében*. Budapest, Napvilág.
- FIEDLER, Wilfried (1984): Materieller Rechtsstaat und soziale Homogenität. *Juristen Zeitung*, Vol. 39. 201–248.
- FIEDLER, Wilfried (1994): *Das Bild Hermann Hellers in der deutschen Staatsrechtswissenschaft*. (Leipziger Juristische Vorträge, 2.) Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.
- FIJALKOWSKI, Jürgen (1984): Die soziale Rechtsstaat und das Problem der Weiterentwicklung seiner demokratischen Basis. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 381–395.
- FISCHBACH, Oskar Georg (1928): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin–Leipzig, De Gruyter.

- FLECHTHEIM, Ossip K. (1982): Kelsens Kritik am Sozialismus. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 309–318.
- FORSTHOFF, Ernst (1967): Gerhard Anschütz. *Der Staat*, Vol. 6, No. 2. 139–150.
- FRAENKEL, Ernst (1962): Historische Vorbelastungen des deutschen Parlamentarismus. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 29–45.
- FRAENKEL, Ernst (1968): *Zur Soziologie der Klassenjustiz und Aufsätze zur Verfassungskrise 1931–32*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- FREYH, Richard (1973): Stärke und Schwäche der Weimarer Republik. In TORMIN, Walter ed.: *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger. 137–188.
- FRIEDRICH, Manfred (1972b): Nachrichten: Erich Kaufmann. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 13, No. 4. 617–618.
- FRIESENHAHN, Ernst (1932): Der Gegenstand der Entscheidung des Staatsgerichtshof. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 19. 1194–1198.
- FULBROOK, Mary (1993): *Németország története*. Szuhay-Havas Ervin ford. Budapest, Maecenas.
- FUNKE, Manfred (1991): Ein demokratischer Fundamentalist. Zum hundertsten Geburtstag des Carl-Schmitt-Antipoden Hermann Heller. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991. 07. 17. 25.
- GABLENTZ, Otto Heinrich von der (1963): Die Konservativen in der Weimarer Republik. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 4, No. 3. 304–315.
- GARZÓN VALDÉS, Ernesto (1984): Hermann Heller und John Austin. Versuch eines Vergleichs. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 655–677.
- GIESE, Friedrich (1930): *Deutsches Staatsrecht*. Berlin–Wien, Spaeth & Linde.
- GIESE, Friedrich (1932): Zur Verfassungsmäßigkeit der vom Reich gegen und in Preußen getroffenen Maßnahmen. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1021–1204.
- GRALHER, Martin (1972): „Der Weg ins Freie“ – Anmerkungen zu Hermann Heller. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 13, No. 3. 451–453.
- GRANER, Renate (1980): *Die Staatsrechtslehre in der politischen Auseinandersetzung der Weimarer Republik*. Freiburg, Hochschulverlag.
- GRAU, Richard (1922): *Die Diktaturgewalt des Reichspräsidenten und der Landesregierungen auf Grund des Artikels 48 der Reichsverfassung*. Berlin, Otto Liebmann.
- GRAU, Richard (1932): Der Konflikt vor dem Staatsgerichtshof. *Frankfurter Zeitung*, 1932. 10. 08. 3–4.
- GRIMM, Dieter (1982): Zum Verhältnis Interpretationslehre, Verfassungsgerichtsbarkeit und Demokratieprinzip bei Kelsen. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 149–157.
- GRUND, Henning (1976): „Preußenschlag“ und Staatsgerichtshof im Jahre 1932. Baden-Baden, Nomos.
- GURADZE, Heinz (1963): Bemerkungen zu Kelsens „Naturrechtslehre und Rechtspositivismus“. *Politische Vierteljahresschrift*, Vol. 4, No. 2. 196–199.
- HABERMAS, Jürgen (1994): Folytonosság a német történelemben. *Élet és Irodalom*, 38. évf. 29. sz. 18–19.
- HABERMAS, Jürgen (2008a): *Ach, Europa*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HACHENBURG, Max – BING, Fritz (1932a): Juristische Rundschau. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 22. 1396–1398.

- HACHENBURG, Max – BING, Fritz (1932b): Juristische Rundschau. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 23. 1455–1459.
- HÄFELIN, Ulrich (1959): *Die Rechtspersönlichkeit des Staates*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- HAFFNER, Sebastian (2010): *Poroszország egy porosz szemével*. Liska Endre ford. Budapest, Európa.
- HAMZA Gábor (1999): A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófiai és politikai gondolkodásban. *Magyar Tudomány*, 44. évf. 7. sz. 779–787.
- HARTMANN, Volker (1980): Zur Staatslehre der Weimarer Verfassung. In LEIBHOLZ, Gerhard ed.: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*. (Neue Folge, Band 29.) Tübingen, Mohr Siebeck. 43–61.
- HECKEL, Johannes (1932): Diktatur, Notverordnungsrecht, Verfassungsnotstand. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 61, No. 3. 257–338.
- HENNIG, Eike (1971): Hermann Heller Anmerkungen zum Versuch einer Synthese von Nationalismus und Sozialismus. *Neue Politische Literatur*, Vol. 16, No. 4. 507–519.
- HENNIG, Eike (1984): Hermann Sozialismus und die „Form aus Leben“: Hermann Hellers politische Hoffnung auf soziale Integration und staatliche Einheit. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 273–286.
- HENNIS, Wilhelm (1959): Zum Problem der deutschen Staatsanschauung. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol. 7, No. 1. 1–25.
- HENSEL, Albert (1927): Die fünfte Tagung der Vereinigung Deutscher Staatsrechtslehrer (München, 23–26. März 1927). *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 52, No. 1. 97–121.
- HENSEL, Albert (1929): Staatslehre und Verfassung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 61, No. 1. 168–197.
- HENTSCHEL, Volker (1984): Wirtschaftspolitik der Regierungen Brüning und Papen, ihre ordnungs- und konjunkturpolitischen Motive und Wirkungen. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 313–343.
- HERWIG, Hedda J.: Georg Jellinek. In SATTLER, Martin J. ed.: *Staat und Recht. Die deutsche Staatslehre im 19. und 20. Jahrhundert*. München, List. 72–99.
- HILLGRUBER, Andreas (1973): Die Auflösung der Weimarer Republik. In TORMIN, Walter ed.: *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger. 189–243.
- HOFMANN, Rupert (1968): Jurisprudenz und Politik. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 15, No. 1. 38–49.
- HUBER, Ernst Rudolf ed. (1960a): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. 1918–1933*. Vols. 1–8. Stuttgart–Berlin–Köln, Kohlhammer.
- HUBER, Ernst Rudolf ed. (1960b): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. 1918–1933*. Vol. 3. Stuttgart–Berlin–Köln, Kohlhammer.
- HUBER, Ernst Rudolf ed. (1960c): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. 1918–1933*. Vol. 4. Stuttgart–Berlin–Köln, Kohlhammer.
- HULA, Erich (1927–1928): Heller: Die politische Ideenkreise der Gegenwart. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Vol. 7. 145–146.
- JACOBSON, Arthur J. – SCHLINK, Bernhard eds. (2000): *Weimar. A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley (US-CA) – London, UCLA Press. Elérhető: <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=kt209nc4v2;brand=ucpress> (A letöltés időpontja: 2008. 07. 18.)

- JAITNER, Arne (1996): Rechtsnorm und Staatsmacht: eine Untersuchung zum Staatsbegriff in den Habilitationsschriften von Hans Kelsen und Carl Schmitt. *Staatswissenschaften und Staatspraxis*, Vol. 7, No. 4. 479–489.
- JAKAB András szerk. (2009a): *Az Alkotmány kommentárja*. Budapest, Századvég.
- JAKAB András (2010): Kelsens Rezeption in Ungarn. In WALTER, Robert – JABLONER, Clemens – ZELENY, Klaus eds.: *Hans Kelsen anderswo – Hans Kelsen abroad. Der Einfluss der Reinen Rechtslehre auf die Rechtstheorie in verschiedenen Ländern*. Vol. III. Wien, MANZ. 41–71.
- JELLINEK, Georg (1887): *Gesetz und Verordnung. Staatsrechtliche Untersuchungen auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage*. Freiburg im Breisgau, Mohr Siebeck.
- JÖRGENSEN, Stig (1984): Grundnorm und Paradox. In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 179–191.
- KAISER, Andreas (1984): Preußen contra Reich. Hermann Heller als Prozeßgegner Carl Schmitt vor dem Staatsgerichtshof 1932. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 287–311.
- KAUFMANN, Erich (1927): Die Gleichheit vor dem Gesetz im Sinne des Art. 109 der Reichsverfassung. *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*, Vol. 3. 2–23.
- KAULBACH, Friedrich (1984): Die Begründung der Rechtsnorm in Reiner Rechtslehre und in einer transzendentalen Philosophie des Rechts. In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 349–367.
- KELSEN, Hans (1931): *Wer soll Hüter der Verfassung sein?* Berlin-Grunewald, Rotschild.
- KENNEDY, Ellen (1984): Möglichkeiten und Grenzen einer freien Gesellschaft in der politischen Theorie Hermann Hellers. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 347–365.
- KENNEDY, Ellen (1999): The Politics of Law in Weimar Germany. Book Review. *Texas Law Review*, Vol. 77, No. 4. 1079–1106.
- KEREKES Lajos (1985): *A weimari köztársaság*. Budapest, Kossuth.
- KIEFER, Lorenz (1990): Begründung, Deziision und Politische Theologie. Zu drei frühen Schriften von Carl Schmitt. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 76, No. 4. 479–499.
- KIELMANSEGG, Peter Graf von (1969): Heller, Hermann Ignaz. In *Neue Deutsche Biographie*. Vol. 8. Berlin, Duncker & Humblot. 477–479.
- KIRCHHEIMER, Otto (1930): *Weimar... und was dann? Entstehung und Gegenwart der Weimarer Verfassung*. (Jungsozialistische Schriftenreihe.) Berlin, Laub.
- KIRCHHEIMER, Otto (1976): *Von der Weimarer Republik zum Faschismus: Die Auflösung der demokratischen Rechtsordnung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- KOCH, Hans-Joachim ed. (1977): *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht. Über Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- KOELLREUTTER, Otto (1932a): Staatsnotrecht und Staatsauffassung. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 39–45.
- KOELLREUTTER, Otto (1932b): Zur Krise des liberalistischen Staatsdenkens. Zugleich ein Epilog zur Weimarer Tagung „verfassungstreuer“ Hochschullehrer und zur 8. Tagung der Vereinigung deutscher Staatsrechtslehrer in Halle. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 21. 472–478.

- KOGA, Keita (2000): Bürger und Bourgeois in der Staatsrechtslehre der Weimarer Republik. Bemerkungen zur Liberalismuskritik bei Rudolf Smend, Carl Schmitt und Hermann Heller. In MURSWIEK, Dietrich – STOROST, Ulrich – WOLFF, Heinrich A. eds.: *Staat – Souveränität – Verfassung. Festschrift für Helmut Quaritsch zum 70. Geburtstag*. Berlin, Duncker & Humblot. 509–622.
- KOGON, Eugen (1962): Lehren für morgen. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 221–244.
- KOLLER, Peter (1982): Zu einigen Problemen der Rechtfertigung der Demokratie. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 319–343.
- KONDYLIS, Panajotis (1995): Jurisprudenz, Ausnahmezustand und Entscheidung. Grundsätzliche Bemerkungen zu Carl Schmitts „Politische Theologie“. *Der Staat*, Vol. 34, No. 3. 325–357.
- KRAUSNICK, Helmut (1962): Stationen der Gleichschaltung. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 175–197.
- KRUMMACHER, Friedrich Adolf (1973): Die Auflösung der Monarchie. In TORMIN, Walter ed.: *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger. 15–80.
- KUBES, Vladimir (1982): Demokratie und Rechtssystem in philosophischer Sicht. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 159–183.
- KUHN, Helmuth (1961): Das geistige Gesicht der Weimarer Zeit. *Zeitschrift für Politik*, Vol. 8, No. 1. 1–10.
- KÜHNE, Dieter (1984): Die Grundnorm als inhaltlicher Geltungsgrund der Rechtsordnung. In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 193–200.
- KÜHNE, Josef (1986): Norm und Wirklichkeit? In BARFUSS, Walter – HAUER, Christian – TORGGGLER, Hellwig – WILTSCHKE, Lothar – KUCSKO, Guido eds.: *Wirtschaftsrecht in Theorie und Praxis. Gedenkschrift für Fritz Schönherr*. Wien, MANZ. 427–437.
- KRAWIETZ, Werner (1982): Reinheit der Rechtslehre als Ideologie? In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 345–421. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-45063-3>
- KRAWIETZ, Werner (1984): Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine sekularisierte politische Theologie? In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 255–271.
- KRAWIETZ, Werner (1989): A jog lépcsős fölépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja? In VARGA Csaba szerk.: *Jog és filozófia*. 3. kiadás. Budapest, Akadémiai.
- KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds. (1982): *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-45063-3>
- KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds. (1984): *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot.
- LABAND, Paul – MAYER, Otto eds. (1919): *Deutsches Reichsstaatsrecht*. 7. Ed. Tübingen, Mohr Siebeck.
- LAMBSDORFF, Hans Georg Graf (1990): *Die Weimarer Republik: Krisen – Konflikte – Katastrophen*. Frankfurt am Main, Lang.

- LASSALLE, Ferdinand (1919): *Alkotmány, szocializmus, demokrácia*. Kunfi Zsigmond ford. Budapest, Révai.
- LEHNERT, Detlef (1996): Die Weimarer Staatsrechtsdebatte zwischen Legendenbildung und Neubessinnung. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 51. 3–14.
- LEIBHOLZ, Gerhard (1925): *Die Gleichheit vor dem Gesetz*. Berlin, Liebmann.
- LEIBHOLZ, Gerhard (1929): *Das Wesen der Repräsentation*. Berlin–Leipzig, De Gruyter.
- LEIBHOLZ, Gerhard (1974): *Strukturprobleme der modernen Demokratie*. Frankfurt am Main, Athenäum Fischer Taschenbuch.
- LENK, Kurt (1996a): Kelsen – Schmitt – Heller: Drei Lesarten der Weimarer Reichsverfassung. In MÜNKLER, Herfried ed.: *Bürgerreligion und Bürgertugend*. Baden-Baden, Nomos. 342–347.
- LENK, Kurt (1996b): Parlamentarismuskritik im Zeichen politischer Theologie. Carl Schmitt „Sakralisierung“ der Demokratie zum totalen Staat. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 51. 15–22.
- LESER, Norbert (1984): Universalien und Realien im Marxismus. Anhand der Debatte zwischen Hermann Heller und Max Adler. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 487–502.
- LÓPEZ PINA, Antonio (1984): Rezeption in Spanien und Lateinamerika. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 153–182.
- LUHMANN, Niklas (1973a): Politische Verfassungen im Kontext des Gesellschaftssystems I. *Der Staat*, Vol. 12, No. 1. 1–22.
- LUHMANN, Niklas (1973b): Politische Verfassungen im Kontext des Gesellschaftssystems II. *Der Staat*, Vol. 12, No. 2. 165–182.
- LUTHARDT, Wolfgang (1984): Staat, Demokratie, Arbeiterbewegung. Hermann Hellers Analysen im Kontext der zeitgenössischen sozialdemokratischen Diskussion. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 259–271.
- LUTHARDT, Wolfgang (1986): *Sozialdemokratische Verfassungstheorie in der Weimarer Republik*. Opladen, Westdeutscher. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-322-89379-6>
- MAIER, Hans (1985): *Politik und Staatswissenschaft an den deutschen Universitäten*. (Passauer Universitätsreden, No. 10.) Passau, Universität Passau.
- MANN, Golo (1997a): *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch.
- MANN, Golo (1997b): *Németszág története 1818–1945*. Budapest, Balassi.
- MASCHKE, Günter (1995): Carl Schmitt in den Händen der Nicht-Juristen. Zur neueren Literatur. *Der Staat*, Vol. 34, No. 1. 104–129.
- MATTHIAS, Erich (1962): Die Sozialdemokratie und die Macht im Staate. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 71–93.
- MEHRING, Reinhard (1994): Staatsrechtslehre, Rechtslehre, Verfassungslehre: Carl Schmitts Auseinandersetzung mit Hans Kelsen. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 80, No. 2. 191–202.
- MEINCK, Jürgen (1978): *Weimarer Staatslehre und Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main – New York (US-NY), Campus.
- MEUTER, Günter (1996): Bataille statt Debatte. Zu Carl Schmitts „Metaphysik“ des Politischen und des Liberalen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 51. 23–33.

- MICHEL, Wolf-Rüdiger (1984): Zu Leben und Hermann Heller (1891–1933). *Baden-Württembergische Verwaltungspraxis*, Vol. 11. 26–29.
- MOCK, Erhard (1982): Kelsens Verhältnis zum Liberalismus. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 439–444.
- MOHNHAUPT, Heinz (1993): Zur Geschichte des Rechtsstaats in Deutschland. Begriff und Funktion eines schwierigen Verfassungsprinzips. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Vol. 34. 39–60.
- MOMMSEN, Hans (1997): Regierung ohne Parteien und Aufstieg der NSDAP. In KOLB, Eberhard – MÜHLHAUSEN, Walter eds.: *Demokratie in der Krise. Parteien in der Weimarer Republik*. München, Oldenbourg. 113–139.
- MOOG, Willy (1922): *Die deutsche Philosophie des 20. Jahrhunderts in ihren Hauptrichtungen und ihren Grundproblemen*. Stuttgart, Enke.
- MOÓR Gyula (1994): *Jogfilozófia*. Budapest, Püski.
- MÖLLERS, Christoph (1999): Braucht das öffentliche Recht einen neuen Methoden- und Richtungsstreit? *Verwaltungsarchiv*, Vol. 90. 187–207.
- MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds. (1984): *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos.
- MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds. (1985): *Staatslehre in der Weimarer Republik. Hermann Heller zu ehren*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- MÜLLER, Christoph (1987): Recht und Moral bei Hermann Heller. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, Vol. 36, No. 6. 861–866.
- MÜLLER, Christoph (1991a): Ein fast vergessener deutscher Staatsrechtslehrer. Zum 100. Geburtstag von Hermann Heller. *Neue Zürcher Zeitung*, 1991. 07. 16. 21.
- MÜLLER, Christoph (1991b): Verfassungsstaat und bürgerliche Demokratie. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vols. 21–22. 39–46.
- MÜLLER, Christoph (1970): Hermann Heller. In *Staatslexikon*. Vol. II. 6. Ed. Freiburg, Herder.
- MÜLLER, Christoph (1984): Kritische Bemerkungen zur Auseinandersetzung Hermann Hellers mit Hans Kelsen. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 693–722.
- NAWIASKY, Hans (1925): Die Auslegung des Art. 48 der Reichsverfassung. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 48, No. 1. 1–55.
- NÉMETH István (2007): *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a Weimari Köztársaság. Összegzés és dokumentumok. Budapest, L'Harmattan.
- NEUMANN, Franz (1980): *Die Herrschaft des Gesetzes*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- NEWMAN, Karl. J. (1965): *Zerstörung und Selbsterstörung der Demokratie. Europa 1918–1938*. Köln–Berlin, Kiepenheuer & Witsch.
- NIEMANN, Heinz (1999): Linkssozialismus in der Weimarer Republik. Anmerkungen zu Konzept und Politik eines „dritten Weges“. *Utopie kreativ*, Vol. 107. 11–22. Elérhető: www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Utopie_kreativ/107/107_Niemann.pdf (A letöltés időpontja: 2011. 05. 25.)
- NIEMEYER, Gerhart (1992b) [1934]: Einleitung in die Staatslehre. In HELLER, Hermann: *Gesammelte Schriften*. Band 3. *Staatslehre als politische Wissenschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck. 81–91.
- ORMOS Mária (2008): *Németország története a 20. században*. Budapest, Rubicon.

- OTT, Walter (1976): *Der Rechtspositivismus*. Berlin, Duncker & Humblot.
- PASCHER, Manfred (1996): *Az újkantianizmus gyakorlati filozófiája*. Csátár Péter, Kukla Krisztián ford. Debrecen, Latin Betűk.
- PASQUINO, Pasquale (1984): Politische Einheit, Demokratie und Pluralismus. Bemerkungen zu Carl Schmitt, Hermann Heller und Ernst Fraenkel. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 367–380.
- PAULY, Walter (2000): Hegel und die Frage nach dem Staat. *Der Staat*, Vol. 39, No. 3. 381–396.
- PETZOLD, Joachim (1956): Der Staatsstreich vom Juli 1932 in Preußen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Vol. 4. 1146–1186.
- POETZSCH-HEFFTER, Fritz (1932): Zum Verfassungstreit Preußen gegen Reich. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1376–1378.
- PORTINARO, Pier Paolo (1984): Staatslehre und sozialistischer Dezisionismus. Randbemerkung zu Hellers Rechts- und Staatstheorie. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 573–584.
- PREUSS, Ulrich K. (1995): Die Weimarer Republik – ein Laboratorium für neues verfassungsrechtliches Denken. In GÖBEL, Andreas – LAAK, Dirk van – VILLINGER, Ingeborg eds.: *Metamorphosen des Politischen: Grundfragen politischer Einheitsbildung seit den 20er Jahren*. Berlin, Akademie Verlag. 177–187. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050071398-009>
- Preußen contra Reich vor dem Staatsgerichtshof. Stenogrammbericht der Verhandlungen vor dem Staatsgerichtshof in Leipzig vom 10. bis 14. und vom 17. Oktober 1932* (1933). Berlin, Dietz.
- Probleme der Demokratie* (1928). (Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg, vol. 5.) Berlin-Grunewald, Rothschild.
- PÜNDER, Hermann (2002): Carl Schmitt als Theoretiker der Macht – ein Aussenseiter. *Rechtstheorie*, Vol. 33. 1–41.
- PYTA, Wolfram – SEIBERTH, Gabriel (1999b): Die Staatskrise der Weimarer Republik im Spiegel des Tagebuchs von Carl Schmitt I. *Der Staat*, Vol. 38, No. 4. 594–610.
- RASEHORN, Theo (1988): Hermann Heller, der Verkünder des Sozialstaats. *Recht und Politik*, Vol. 19. 162–164.
- RICHTER, Ingo (1984): Kultur als Ziel der Arbeiterbildung und als gesellschaftliche Voraussetzung des Staates. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 427–442.
- RICHTER, Ludwig (1998a): Die Vorgeschichte des Art. 48 der Weimarer Reichsverfassung. *Der Staat*, Vol. 37, No. 1. 1–26.
- RICHTER, Ludwig (1998b): Reichspräsident und Ausnahmegehalt: Die Genese des Artikels 48 der Weimarer Nationalversammlung. *Der Staat*, Vol. 37, No. 2. 221–247.
- RIEDEL, Manfred (1963): Der Staatsbegriff der deutschen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts in seinem Verhältnis zur klassisch-politischen Philosophie. *Der Staat*, Vol. 2, No. 1. 41–63.
- ROBBERS, Gerhard (1984): Kulturstaatliche Aspekte der öffentlichen Meinung. Zu einigen Grundkategorien im Werk Hermann Hellers. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 413–425.
- ROELLECKE, Gerd (1996): Konstitutionsfehler der Weimarer Verfassung. *Der Staat*, Vol. 35, No. 4. 599–613.

- ROSENBERG, Arthur (1974): *Geschichte der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt.
- ROTHFELS, Hall (1962): Der Widerstand beginnt. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 199–219.
- RUDAI Dezső (1935): Heller, Hermann Staatslehre. (Könyvismertetés). *Társadalomtudomány*, 15. évf. 2. sz. 245–246.
- RÜCKERT, Joachim (1999): Weimars Verfassung zum Bedenken. *Rechtshistorisches Journal*, Vol. 18. 215–244.
- RÜTHERS, Bernd (1988): *Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*. 3. Ed. Heidelberg, Müller.
- RÜTHERS, Bernd (1989): *Entartetes Recht. Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich*. 2. Ed. München, Beck.
- RÜTHERS, Bernd (2002): Carl Schmitt als politischer Denker des 20. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Rechtsphilosophie*, 2002/1. 63–71.
- SANDER, Fritz (1926): Gesellschaft und Staat. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 56. 339–416.
- SATTTLER, Martin J. ed. (1972a): *Staat und Recht. Die deutsche Staatslehre im 19. und 20. Jahrhundert*. München, List.
- SATTTLER, Martin J. (1972b): Hermann Heller. In SATTTLER, Martin J. ed.: *Staat und Recht. Die deutsche Staatslehre im 19. und 20. Jahrhundert*. München, List. 147–164.
- SAUER, Wilhelm (1923/1924): Übersicht über die gegenwärtigen Richtungen in der deutschen Rechtsphilosophie. Zum 200. Geburtstage Kants. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Vol. 17, No. 3. 284–305.
- SCHEFOLD, Dian (1984b): Notizen vom Hermann-Heller Symposium in Berlin. *Kritische Justiz*, Vol. 17, No. 1. 95–103. DOI: <https://doi.org/10.5771/0023-4834-1984-1-95>
- SCHILD, Wolfgang (1975): Reine und politische Rechtslehre. Zu Hermann Klenners Kelsen-Verurteilung. *Der Staat*, Vol. 14, No. 1. 69–92.
- SCHINDLER, Dietrich (1948): *Recht, Staat, Völkergemeinschaft. Ausgewählte Schriften und Fragmente aus dem Nachlass*. Zürich, Schulthess.
- SCHULZ, Gerhard (1978): „Preußenschlag“ oder Staatsstreich. Neues zum 20. Juli 1932. *Der Staat*, Vol. 17, No. 4. 553–581.
- SCHNEIDER, Peter (1993): Zu den Staatstheorien von Hermann Heller und Dietrich Schindler. *Schweizerisches Zentralblatt für Staats- und Verwaltungsrecht*, Vol. 94. 385–407.
- SCHMITT, Carl (2003): A birodalmi elnök, mint az alkotmány őre. In TAKÁCS Péter szerk.: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat. 206–288.
- SCHMITT, Carl (2004): *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. 2. Ed. Berlin, Duncker & Humblot. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51442-7>
- SCHMITT, Carl (2006): *Legalitás és legitimitás*. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holzer Márton, Szabó Béla ford. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.
- SCHMITT, Carl (2002a): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Cs. Kiss Lajos ford. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- SCHMITT, Carl (1992): *Politikai teológia*. Paczolay Péter ford. Budapest, ELTE ÁJK.
- SCHMITT, Carl (1985): A pluralizmus, mint az állam felbomlásztásának elmélete. Bayer József ford. In BAYER József – HARDI Péter szerk.: *Pluralizmus*. Budapest, Kossuth. 125–135.

- SCHMITT, Carl (1932a): Die Verfassungsmäßigkeit der Bestellung eines Reichskommissars für das Land Preußen. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 953–958.
- SCHMITT, Carl (1931a): Reichs- und Verfassungsreform. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 36. 5–11.
- SCHMITT, Carl (1923): *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- SCHÜTZE, Marc (2004): *Subjektive Rechte und personale Identität: die Anwendung subjektiver Rechte bei Immanuel Kant, Carl Schmitt, Hans Kelsen und Hermann Heller*. Berlin, Duncker & Humblot. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51094-8>
- SCHWALB, Maximilian (1932): Die schriftliche Begründung des Urteils des Staatsgerichtshofes in der Klage: Preußen gegen Reich. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1460–1463.
- SCUPIN, Hans-Ulrich (1984): Die Reine Rechtslehre und der Streit zwischen Rechtspositivismus und moderner Jurisprudenz. In KRAWIETZ, Werner – SCHELSKY, Helmut eds.: *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 5.) Berlin, Duncker & Humblot. 289–297.
- SEIFERT, Jürgen (1985): Theoretiker der Gegenrevolution. Carl Schmitt 1888–1985. *Kritische Justiz*, Vol. 18, No. 2. 193–200. DOI: <https://doi.org/10.5771/0023-4834-1985-2-193>
- SOMMERMAN, Karl-Peter (1997): *Staatsziele und Staatszielbestimmungen*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- SONTHEIMER, Kurt (1962b): Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. In *Der Weg in die Diktatur 1918–1933. Zehn Beiträge*. München, Piper. 47–69.
- STAFF, Ilse (1989): Hermann Heller. In DIESTELKAMP, Bernhard – STOLLEIS, Michael eds.: *Juristen an der Universität Frankfurt am Main*. Baden-Baden, Nomos. 187–199.
- STAFF, Ilse (1984b): Italien und der Faschismus. Ein Beitrag zu Hermann Hellers Faschismus-Interpretation. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 443–463.
- STAMMEN, Theo (1995): Antidemokratisches Denken. In HOLTSMANN, Everhard ed.: *Die Weimarer Republik*. Band 3. *Das Ende der Demokratie 1929–1933*. München, Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. 83–103
- STAMMER, Otto (1965): *Politische Soziologie und Demokratieforschung*. Berlin, Duncker & Humblot.
- STENTZEL, Rainer (2000): Zum Verhältnis von Recht und Politik in der Weimarer Republik. Der Streit um die sogenannte Fürstenenteignung. *Der Staat*, Vol. 39, No. 2. 274–297.
- STIER-SOMLO, Fritz (1921): Die rechtliche Natur und politische Eigenart des Deutschen Reiches. In ANSCHÜTZ, Gerhard – BEROLZHEIMER, Fritz et al. eds.: *Handbuch der Politik*. Vol. III. 3. Ed. Berlin–Leipzig, Rotschild. 1–10.
- SZABÓ István (2000): *Az államfő jogállása a Weimari Köztársaságban*. Budapest, Osiris.
- SZENTE Zoltán – JAKAB András – PATYI András – SÜLYÖK Gábor (2009): Az Országgyűlés hatáskörei. In JAKAB András szerk.: *Az Alkotmány kommentárja*. Budapest, Századvég. 531–942.
- SZIGETI Péter (1995): Szervezett kapitalizmus – késő kapitalizmus elméletek. In SZIGETI Péter: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA PTI.
- SZILÁGYI Péter (1999a): A kompromisszum dicsérete, avagy Hermann Heller és a szociális jogállam. In BIHARI Mihály – CIEGER András szerk.: „Képzeltetek embert” – *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára*. Budapest, Korona – ELTE ÁJK Politológiai Tanszék. 67–75.
- SZILÁGYI Péter (1999b): Az államelmélet, mint valóságtudomány. In KOVACSICS Józsefné szerk.: *Alkotás a társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére*. Budapest, ELTE ÁJK. 193–199.

- SZILÁGYI Péter (2005b): A szuverenitáselméletek válsága és a népszuverenitás. In H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté szerk.: *Ius Unum, lex multiplex. Liber Amicorum studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, Szent István Társulat. 389–413.
- SZILÁGYI Péter (2007c): Az államelmélet, mint valóságtudomány – Hermann Heller vitája Hans Kelsenrel. In Cs. KISS Lajos szerk.: *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat. 383–401.
- SZILÁGYI Péter (2011a): Jhering jogbölcselete és hatása az államelméletre. In FRIVALDSZKY János – POKOL Béla szerk.: *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása*. Budapest, PPKE JÁK. 145–191.
- SZILÁGYI Péter (2011b): Autonomie und Integration: Vielheit in Einheit – Einheit in der Vielfalt. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica*, Tom. 52. 63–70. Elérhető: www.ajk.elte.hu/file/Annales_2011_08_Szilagyai.pdf (A letöltés időpontja: 2011. 05. 25.)
- TAKÁCS Péter szerk. (2003): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat.
- TAMMELO, Ilmar (1982): Vom Wert und Unwert der Demokratie. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 491–499.
- TECHET Péter (2010): Kortársunk-e Carl Schmitt? *Világosság*, 51. évf. Ősz. 7–12.
- THOMA, Richard (1923): Der Begriff der modernen Demokratie in seinem Verhältnis zum Staatsbegriff. In PALYI, Melchior ed.: *Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsausgabe für Max Weber*. München–Leipzig, Duncker & Humblot. 39–64.
- THOMA, Richard (1924): Zur Ideologie des Parlamentarismus und der Diktatur. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 53. 212–217.
- THYM, Daniel (1997): *Die verfassungsgebende Gewalt in demokratischen Gesellschaften: Homogenität als Voraussetzung oder Ziel, Volksbegriff, Staat und „Civil Society“*. Elérhető: www.whi-berlin.eu/documents/whi-paper0197.pdf (A letöltés időpontja: 2008. 05. 11.)
- TILLICH, Paul (1923): *System der Wissenschaften nach Gegenständen und Methoden*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- TOKODY Gyula (1980): *Németország 1918–1919*. Budapest, Akadémiai.
- TOKODY Gyula – NIEDERHAUSER Emil (1972): *Németország története*. Budapest, Akadémiai.
- TOPITSCH, Ernst (1982): Hans Kelsen – Demokrat und Philosoph. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 11–27.
- TORMIN, Walter ed. (1980a): *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger.
- TORMIN, Walter (1980b): Einleitung: Grundzüge der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung. In TORMIN, Walter ed.: *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger. 9–14.
- TORMIN, Walter (1980c): Die Entstehung und Entwicklung der Weimarer Republik bis zu Eberts Tod. In TORMIN, Walter ed.: *Die Weimarer Republik*. Hannover, Fackelträger. 81–135.
- TORU MORI, Tsukuba (2000): Die staatliche Willensbildung in der differenzierten Gesellschaft. Repräsentative Demokratie bei Hermann Heller und Jürgen Habermas. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 86, No. 2. 185–206.
- TRIEPEL, Heinrich (1932): Die Entscheidung des Staatsgerichtshofs im Verfassungsstreit zwischen Preußen und dem Reiche. Ein Schlußwort. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1501–1512.

- TRIEPEL, Heinrich (1977): Staatsrecht und Politik. In KOCH, Hans Joachim ed.: *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht. Über Grenzen von Verfassung und Gesetzesbindung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 279–297.
- UNRUH, Peter (2004): *Weimarer Staatsrechtslehre und Grundgesetz: ein verfassungstheoretischer Vergleich*. Berlin, Duncker & Humblot. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51450-2>
- VARGA Csaba szerk. (1981): *Jog és filozófia*. Budapest, Akadémiai.
- VARGA Csaba szerk. (1989): *Jog és filozófia*. 3. kiad. Budapest, Akadémiai.
- Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*. Heft 3. *Die Gleichheit vor dem Gesetz im Sinne des Art. 109. der Reichsverfassung. Der Einfluß des Staatsrechts auf die Begriffsbildung des öffentlichen Rechts. Berichte von Erich Kaufmann, H. Nawiasky, Albert Hensel und Ottmar Bühler* (1927). Berlin–Leipzig, De Gruyter.
- Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*. Heft 4. *Das Recht der freien Meinungsäußerung. – Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung. Berichte von Karl Rothenbücher, Rudolf Smend, Hermann Heller und Max Wenzel* (1928). Berlin–Leipzig, De Gruyter.
- VESTING, Thomas (1986): Review: Christoph Müller, Ilse Staff (Hrsg.): *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933* (Baden-Baden 1984); Christoph Müller, Ilse Staff (Hrsg.): *Staatslehre in der Weimarer Republik. Hermann Heller zu ehren* (Frankfurt am Main 1985). *Kritische Justiz*, Vol. 19, No. 3. 348–355.
- VESTING, Thomas (1987): Review: Ruedi Waser, *Die sozialistische Idee im Denken Hermann Hellers. Zur politischen Theorie und Praxis eines Demokratischen Sozialismus* (Basel/Frankfurt am Main 1985). *Kritische Justiz*, Vol. 20, No. 3. 367–370.
- VESTING, Thomas (1988): Review: Wolfgang Luthardt, *Sozialdemokratische Verfassungstheorie in der Weimarer Republik* (Opladen 1986). *Kritische Justiz*, Vol. 21, No. 3. 347–352.
- VESTING, Thomas (1990): Review: Horst Dreier, *Rechtslehre, Staatssoziologie und Demokratietheorie bei Hans Kelsen* (Baden-Baden 1986). *Kritische Justiz*, Vol. 23, No. 3. 372–376.
- VESTING, Thomas (1992a): *Erosionen staatlicher Herrschaft. Zum Begriff des Politischen bei Carl Schmitt*. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 117, No. 1. 4–45.
- VESTING, Thomas (1992b): *Staatslehre als Wirklichkeitswissenschaft? Zu Hermann Hellers Idee einer politischen Organisation der Gesellschaft*. *Der Staat*, Vol. 31, No. 2. 161–186.
- VESTING, Thomas (1995): *Die permanente Revolution. Carl Schmitt und das Ende der Epoche der Staatlichkeit*. In GÖBEL, Andreas – LAAK, Dirk van – VILLINGER, Ingeborg eds.: *Metamorphosen des Politischen: Grundfragen politischer Einheitsbildung seit den 20er Jahren*. Berlin, Akademie Verlag. 191–200. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050071398-010>
- VOIGT, Rüdiger (1984): *Soziale Homogenität als Voraussetzung des demokratisch-sozialen Wohlfahrtsstaates – eine vergessene Erkenntnis?* In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 398–412.
- Vorwärts* 21 Juli 1932 (1932). Elérhető: <http://library.fes.de/library/netzquelle/rechtsextremismus/pdf/vo21732.pdf> (A letöltés időpontja: 2012. 10. 08.)
- WALDRICH, Hans-Peter (1973): *Die Geschichte des deutschen Staatsbegriffs*. In WALDRICH, Hans-Peter ed.: *Der Staat. Das deutsche Staatsdenken seit dem 18. Jahrhundert. Ausgewählte Quellen. Geschichte und Staat*. München–Wien, Olzog. 9–53.

- WALTER, Robert (1971): Das Lebenswerk Hans Kelsens: Die Reine Rechtslehre. In MERKL, Adolf – MARCIC, René – VERDROSS, Alfred – WALTER, Robert eds.: *Festschrift für Hans Kelsen zum 90. Geburtstag*. Wien, Deuticke, 1–8.
- WASER, Ruedi (1984): Nationaler Kultursozialismus oder Aufhebung der bürgerlichen Gesellschaft. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 521–552.
- WEINBERGER, Ota (1982): Rechtspositivismus, Demokratie und Gerechtigkeitstheorie. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 501–523.
- WESTARP, Kuno Graf (1932): Die Rechtspolitischen Wirkungen des Leipziger Urteils. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Vol. 37. 1378–1379.
- WIELIKOWSKI, Gamschei Abraham (1914): *Die Neukantianer in der Rechtsphilosophie*. München, Beck.
- WIELINGER, Gerhart (1982): Demokratisches Prinzip, Parteienstaat und Legalitätsprinzip bei Hans Kelsen. In KRAWIETZ, Werner – TOPITSCH, Ernst – KOLLER, Peter eds.: *Ideologiekritik und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. (Rechtstheorie, Vol. 4.) Berlin, Duncker & Humblot. 263–274.
- WILHELM, Walter (1958): *Zur juristischen Methodenlehre im 19. Jahrhundert. Die Herkunft der Methode Paul Labands aus der Privatrechtswissenschaft*. Frankfurt am Main, Klostermann.
- WINKLER, Heinrich August (1993): *Weimar, 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, C. H. Beck.
- YAMAGUCHI, Toshio (1984): Die Rezeption des Werkes von Hermann Heller in Japan vor dem Hintergrund nationaler, sozialer und politischer Voraussetzungen. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 183–198.
- YASU, Seishu (1984): Die Rezeption des Werks von Hermann Heller in der Staatslehre von Hajime Akinaga und ihre theoretischen Gründe. In MÜLLER, Christoph – STAFF, Ilse eds.: *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Baden-Baden, Nomos. 199–210.

Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft.
Székhely: 1089 Budapest, Orczy út 1.
Kapcsolat: kiadvanyok@ludovika.hu

A kiadásért felel: Koltányi Gergely ügyvezető igazgató
Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Kutas Éva
Korrektor: Tar Krisztina
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/00859_00

ISBN 978-963-531-207-8 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-208-5 (PDF)
ISBN 978-963-531-209-2 (ePub)

A weimari köztársaság idején gazdag és sokszínű államelméleti irodalom jött létre. Ezen államelmélet máig érvényes tanulságokkal szolgál, egyik legfontosabb képviselője pedig a nálunk alig ismert Hermann Heller (1891–1933) volt. Neki köszönhető többek között a szociális jogállam elméleti megalapozása, de a közelmúltban a német alkotmánybíróság több határozata is rá hivatkozott. A monográfia az elkötelezetten antifasiszta Heller munkásságát elemzi, beillesztve azt a korabeli viták kontextusába. Gondolatai megkerülhetetlenek napjaink olyan aktuális elméleti problémáinak vizsgálata során, mint az állam fogalma, az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya, az állami szuverenitás és az európai integráció összefüggései, a demokratikus jogállam sajátosságai, az alkotmányfogalmak, az alkotmány tartalmának, az alkotmányozó hatalomnak és az alkotmánybíráskodásnak a kérdései. A monográfia fontos adalékokat szolgáltat a szükségállapot problematikájához, az etikai jogelvek funkciójához és a közvélemény politikai szerepéhez is.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE